M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. Ref,
Ser. 1521

Title: Suta Samhita

1521

Incomplete

Suta Samhitā		Title
		Author
		Editor
		Year, Vols.
Sk		Publisher
1521		Remarks

सू॰ मु॰ १ ॥श्रीशंकराय नमः॥ एवं ज्ञानोपायमभिधाय ज्ञानफलभूताया मुक्तेः परमप्रयोजनत्वं तस्याः सोपकरणपाः अभिधानार्थमपरिवाशिव
प्रणिधानप्रणमत्तत्वर्णं मंगलाचरणं कृतमुपनिबध्नाति व्यासः॥ श्लोकाष्टकेन॥ सोऽस्मि इत्यादि॥ सकलकल्याणगुणनिधेरपि नागवतो मु

॥श्रीगणेशाय नमः॥ सोऽस्मं महेश्वरं साक्षात्सत्यविज्ञानमद्वयं॥ वंदे संसाररोगस्य भेषजं परमं गुरुं॥१॥ यस्य शक्तिरुमा रवी जगन्मा
ताचयीमयी॥ तमहं शंकरं वंदे महामायानिवृत्तये॥२॥ यस्य विघ्नेश्वरः श्रीमान्पुत्रः स्कंदश्च वीर्यवान्॥ तं नमामि महादेवं सर्वदेवन
मस्कृतं॥३॥ यस्य प्रसादलेशस्य लेशाल्लेशलवांशकं॥ लब्ध्वा मुक्तो भवेज्जंतुस्तं वंदे परमेश्वरं॥४॥ यस्य लिंगार्चनेनैव व्यासः सर्वार्थ
वित्तमः॥ अतो वंदे महेशानं प्रणमामि गुणनिधी॥५॥ यस्य मया मयं सर्वं जरादीत्रणवर्जितं॥ नंदे रत्नमीशानं तेजोराशिमुमा
पतिं॥६॥ यः समस्तस्य लोकस्य चेतनाचेतनस्य च॥ साक्षी सर्वांतरः शंभुः तं वंदे सांबमीश्वरं॥ यं विशिष्टाजनाः शांताः वेदांतश्र
वणादिना ज्ञानेनात्मतया वंदे तमहं सत्यचित्सुखं॥८॥

किं प्रज्ञानावसरे तदुपाधिकः उपविशिष्टतयो॥ व प्रणिधानस्तु राम॰
चितं॥ तं याथार्थ्ययोयासत्ते तथेव नवनीतिश्च नेरिति॥ सोऽस्मत्वसद्धानतसंसारवैद्यत्वगुणनामपन्यासः॥ १

मुक्तेः परमप्रयोजनत्वेन तन्नाद्रशतिशायज्ञनन्नायजिज्ञासमानां हमकादिमुनीनां तन्नयसमामुपन्यासः हरमंक इत्यादि॥ महर्षयः इ॥

हरनंको हिरण्यारुः शैवहस्ताप्रायणः॥ अविकाचरणस्नेहईश्वरांघ्रिपरायणः॥ क्रांतः क्षीवहरः क्लीवईशस्तापरायणः॥ अंकारवक्षवो
लुब्धो लोलुपो लोलचोचनः॥१०॥ महाप्राज्ञो महाधीमान्महावाङ्महोहरः॥ शक्तिमाञ्छक्तिदः शंकुः शंकुवर्णः शानेश्वरः॥ नगवान्ग्रप
पञ्चनवो नयावहः॥ नागदर्पनिवप्रीतो नानुज्ञो नंगुरानुनः॥ अग्निवर्णजिया मंत्रो वंधकनुमनस्थिविः॥ विरक्तो विरजो विद्वान्वेदपरायणो रत
॥१२॥ सम चित्तः समग्रीवः समलोष्टाश्मकांचनः काश्याश्रीफलमूलाशी शत्रुमित्रविवर्जयेत्॥ कालरूपकसामालीकाजनवविशारदः॥ अणिमं
उमुनिश्रेष्ठः सोमनाथः प्रियः सुधीः॥१४॥ वेदविद्देवविन्मुख्यो विद्यादपरायणः॥ विशालहृदयो विश्वावान्विश्वरंधस्तु॥१६॥ पवित्रः परमः पंगु
पंकराकणजोवनः जंबककर्णमिहातेजाजंवपिंगजटाधरः॥१८॥ याज्ञ्यायणसुतो श्री व्योमाद्रतंगपरायणः॥ लिंगाशितनयो भूतो जोर
याज्ञपरायणः॥ जैगीषव्यश्च पुत्रश्च पुत्रश्च प्रातल्पायी जितेंद्रियः॥ वत्सपुत्रो मुनिश्रेष्ठो वंशकांउपनो मुनिः ऊर्ध्वरेता उमानंदो
रुद्रनंकश्चवकूली॥ अश्वलायन सूनुश्च ब्रह्मविद्यातेरतो मुनिः॥२०॥ मुकुंदो मोचको मुख्यो मुत्राली मूलकारणः॥ सर्वज्ञः स
र्ववित्सर्वः सर्वदा णिहितेरतः॥ अत्यप्रीग्रोतिप्रसन्नश्चप्रमाणज्ञानयईकः॥

परस्परमनुज्ञाप्य शुक्रादिकं सर्वमालोच्यात्मनः तपनं शिंज्ञासंवः शंकरं मतिं न पश्येरुः॥ हराय नमः॥

ग्रहणे यो महावीरः स्मारुणुपनिषत्प्रियः॥ आत्मविद्यानेरतः श्रीमान्श्वेताश्वतरपुत्रकः॥ श्वेताश्वतरशाखायाः सुदयैव प्रवर्त्तकः॥ शौनकः समा
ख्यश्रुतिरुद्रियनक्किमान्॥ पंचप्रस्थानहेतुज्ञः श्रीमनंचाहृतःप्रियः॥ शिवसंकल्पनकश्च शिवसूक्तप्रवर्त्तकः॥ लिंगसूक्तप्रियः साक्षात्कैवल्योपनिष
त्प्रियः॥ जाबालाध्ययनध्वस्तपापपंजरसुंदरः॥ पुराणेः पुण्यपकर्त्रा च पुरुषार्थप्रवर्त्तकः॥ २६॥ मैत्रायणश्रुतिश्रेष्ठो महामैत्रायणो मुनिः॥ बाष्कलाध्य
यनप्रीतः शाकलाध्ययनेरतः॥ २७॥ सर्वशाखारतः श्रीमान्संगमादिमहर्षयः॥ द्विःसप्ततिसहस्राणि महद्वादशसंख्यया॥ २८॥ सर्वे शमदमोपेताः शिव
भक्तिपरायणाः शाखारतः श्रीमान्संगमादिमहर्षयः॥ द्विःसप्ततिसहस्राणि महद्वादशसंख्यया॥ अग्निरिमादिभिर्मंत्रैर्भस्मोद्धूलितविग्रहाः॥ रुद्रा
क्षमालाभरणास्त्रिपुंड्रांकितमस्तकाः॥ लिंगार्च्चनपरा नित्यं शंकरारमितं नेजसः॥ ३०॥ मत्रावसाने संजयेमेरुपार्श्वे पाचत्रणः॥ परस्परसमालोच्य श्र
द्धया सुस्थिरं बुधाः॥ ३१॥ मुक्तिं मुक्तेरुपायं च मोचकं मोचकप्रदं न पश्येहर्महाधीराः शंकरं मतिसारं॥ प्रसादादेव रुद्रस्य शिवस्य परमात्मनः॥ व्यास
शिष्यो महाधीमान्सूतः पौराणिकोत्तमः॥ आविर्बभूव सर्वज्ञस्तेषां मध्ये महात्मनाम॥ मुनयश्च महात्मानं मागतं रामहर्षणं॥ दृष्ट्वा न्यायायातिसंभ्र
नाः संतुष्टा गद्गदस्वराः॥ प्रणम्य दंडवद्भूमौ दंडवत्पृथिवीतले॥ पादपद्मातालनाद्यैश्च श्रद्धयाराध्य सत्वरे समाप्य चिरंकालप्रसन्नं करुणानिधिं
॥ सर्वज्ञं सर्वजंतूनां निश्चितार्थप्रदायिनं॥ ३६॥

मुक्तिः सा पुण्यासिद्धिनदुपायो ज्ञानं मोचकः शिवः तत्प्रसाद ज्ञापकः आचार्यः अन्यद्वेति चमशब्दाध्यायादिषु वक्ष्यमाणकारणे षिति॥ ॥

पप्रच्छुः परमां मुक्तिं मुक्त्युपायं च मोचकं॥ मोचकप्रदमन्यच्च विनयेन सह द्विजाः॥ कृता मुनीनां तद्वाक्यं लोकानां हितमुत्तमं॥ सू
तः पौराणिकः श्रीमान्ध्यात्वा साम्बं त्र्यंबकं॥ वेदव्यासं च वेदार्थपरिज्ञानवतां वरं॥ ३९॥ प्रणम्य दंडवद्भूमौ नम्रात्परवशः पु
नः वक्तुमारभत सर्वं सर्वंत्तृतद्धिरनः॥ ॥ इति श्रीस्कांदे सूतसंहितायां मुक्तिखंडे तृतीये प्रथमोऽध्यायः॥

॥॥ इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखंडे तृतीये प्रथमोऽध्यायः॥ समाप्तः॥ नमः शङ्कराय॥ ॥ ॥

मृ.सु.
३

पर्यनुयुक्तः सनत्कुमारो मुनिभ्यो वक्तुमारभमाणो वक्तव्यस्य मुमुक्षादि चतुष्टयस्मात्संतदुर्लभत्वेन तत्र तेषामद्धा निश्चयजननाय स्वत्यागपरिहाराय च यथा
वदुपसन्नाय ये जिज्ञासमानाय विस्मयेनोक्तैरेव च वचनैस्तच्चतुष्टयं प्रतिपादयितुमाह ॥ शृणुध्वमित्यादिना उत्तरे कैलासमितिरन्तेन विशेषु

सूत उवाच ॥ शृणुध्वं वै द्विजश्रेष्ठाः श्रद्धया सह सुव्रताः ॥ पुरा नारायणः श्रीमान्सर्वभूतहिते रतः ॥१॥ किरीटकेयूरधरो
रत्नकुंडलमंडितः ॥ पीतांबरो विशालाक्षः शंखचक्रगदाधरः ॥२॥ कुंदेंदुसदृशाकारः सर्वाभरणभूषितः ॥ उपास्यमानो
मुनिभिर्देवगंधर्वराक्षसैः ॥३॥ श्रीमदुत्तरकैलासं पर्वतं पर्वतोत्तमं ॥ स्मरणादेव यस्याशु पापसंघविनाशकं ॥४॥ अनेकजन्मसं
सिद्धैः श्रोतुं स्मार्तपरायणैः ॥ शिवभक्तैर्महाप्राज्ञैरेवं प्राज्ञैरवं प्राप्यं महत्तरं ॥५॥ अवैदिकैश्च पापिष्ठैर्वैदिकैर्द्विजापरैरपि
देवतादूषकैरप्राप्यमतिशोभनं ॥ अनेककोटिभिः कल्पैर्मिषामरदुर्लभं यथा ॥ ब्रह्मनारायणौ वा नशसंवर्णितं बुधाः ॥
प्राप्य मासात्महाविष्णुः सर्वलोकेश्वरो हरिः ॥ तताप परमं घोरं तपस्संवत्सरत्रयं ॥६॥

एतेन तपसा तप्तपितकल्मषाणामेव यथोक्तविषय उपदेशः क्रियमाणः फलपर्यंतो भवतीति विवक्षया तदुपन्यासः ॥७॥ ॥ रामः
३

परमार्थ इति ॥ विषयानंदवत्तात्त्विमानमात्रमिदं परमानंदः ज्ञानघन इति ॥ अखंडैकरसत्वं कादेति ॥ पुरुषान्न परं किंचित्साकाष्ठा सा परा गति
दकश्रुते ॥ महाधार इति महन्नवच्छिन्नस्याधारो विश्वाधारो यस्य महाधारः सप्ताब्धिपरिकल्पितस्य मायायां तत्कार्यजातस्य च रज्जुरिव सर्पादेः ॥ अ
यः ॥ अनेन नियमस्य ब्रह्मत्वेन च रज्ज्वत्वेन वचनस्यांशेन मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स इति काठकश्रुतिः भूतपाल इति ॥ एष भूतपाल एष से
तुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदायेति काठकश्रुतिः ॥ अशरीरिति ॥ तेजोरसो निरवक्षिं ज्ञानाय शिनिहि भूय नेत्राकाश इति आकाशो

नतः श्रमत्रो भगवान्भवो भक्तिहिते रतः ॥ सर्वलोकजगत्सृष्टिस्थितिनाशस्य कारणं ॥ सर्वज्ञः सर्ववित्साक्षी सर्वः सर्वस्य जगतः सदा परमार्थ
परानंदः परज्ञानघनाद्वयः ॥१०॥ शिवः शंभुर्महादेवो रुद्रो ब्रह्म महेश्वरः ॥ स्थाणुः पशुपतिर्भानुरीश ईशान ईश्वरः ॥ परमात्मा परः पारः पु
रुषः परमेश्वरः ॥ पुराणः परमः शुक्लः काष्ठा परा गतिः ॥ पतिर्देवो हिरण्यश्मश्रुः पुरातनः ॥ महायोगी महाधारः ॥ अनादिर्विश्वाधिकः
प्रभुः महर्षिस्तपालोऽग्निराकाशो हरिरव्ययः ॥ प्राणो ज्योतिः पुमान्धीमानंतर्यामी सनातनः ॥११॥

एवमाद्यनानाकारः परायण इति छांदोग्ये ॥ प्राण इति ॥ प्राणोऽस्मिन्प्रज्ञात्मानं मायायुरमृतमित्युपास्वेति कौशीतकिश्रुतिः ॥ ज्योतिरि
ति देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतमिति माध्यंदिनश्रुतिः ॥ अंतर्यामीति ॥ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्येति माण्डूक्योपनिषत् ॥

शू॰मु॰
५

य इह रहसि॥ एतदेव रहस्यं मामिवि स्तैरेण अनिबद्धं नीतिवासनेय श्रुतिः॥ इह रहसि॥ इह रोस्मिन्नन्तराकाश इति छांदोग्योपनिषत्॥ प्रम

थ्रेरूरोदहरसाक्षाद्रूपरोहः स्वयंप्रभुः॥ असंगश्चात्मानित्यदृद्दः प्रत्यगात्मादिसंस्थितः॥ उमा महायोगवान्नीलकंठस्त्रिलोचनः॥ अल

एण विष्णुनाचैवरूद्रेण पि सहाहृदि॥२१॥ उपास्यमानः सर्वात्मा सर्वविकल्पविवर्जितः॥ हृत्पद्मा केवलं विश्णुर्विश्वमत्रिर्यध्यजः॥२२॥

अतुगत्सा प्रबीदिमा देवोमुधुरयागिरा॥ किमर्थं तप्यवान्त्रिष्णो महाघोरं तपश्चिरं॥२३॥ अत्सं तेनशीतिवानस्मि नवनदद्दमेनघ॥ स्तुतश्च

तोकरेण मो विस्तुविजगन्मयः॥२४॥ प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा दंडवत्पृथिवीतले प्रणम्य बहुधाः श्रीमानर्चयामास शंकरं हरिः॥ सांबं शैवं

येरालवरं मे सुदंपुरुषोत्तमः॥ नेत्राणां मोगलंपीता कंचिकाले द्विजर्षभाः॥२५॥ प्रममत्सं शंकरारत्नं न किंचिदेदृश्यते वनाः॥ ततः प्रबुद्धानग

वानात्मनत्नः कमलेक्षणः॥ अपश्यद्देवदेवमीशानं रूपामर्त्रिनिगत्पुनि॥ विस्तुरुवाच नगाकन्नूतनव्यग्रनवानीसखशंकर॥२६॥

तः प्रकर्षेण दृष्टः॥ ततः प्रबुद्ध इति॥ हर्षपारवश्यं पुलकास्थितः प्रष्टव्य परमकाष्ठामसौ विष्णुः दृष्टवानिति॥ ॥

राम॰
५

क्षिजोकेति॥ देव्यालोकनाभिप्रायः॥ अज्ञानं॥ ज्ञात्विसुरवे॥ ज्ञाज्ञारतरस्माद्भूतः पवायच॥ बहुधाश्रूयत इति॥ सालोक्यसामीप्यसारूप्यसायु

ज्यस्वरूपावस्थानलक्षणाः पंचमुक्तयः॥ वेदांतेषिति॥ न पश्यदेयेष्यु॥ पवसंतरत्पेशोनाविद्यासोमेन्ब्रह्मचर्यचिरं नः॥ स यदिरेण तेविरजाः प्र

यांनियमामनः सपुरूषो ब्रह्म्यवान्मेनिर्मुदक श्रुतिः तत्र हिसत्यं इवारेणेति॥ सयेपिलब्रह्माणे नाविराद्विमार्गेण गतायच सत्यलोके सपुरुषो

ब्रह्मावर्गते॥ तत्रयांतीतिसामीप्यमेनद्धर्धिरेतसांस्यान्यमेवुयथोक्तधमनिष्ठानव तांसालोक्यसारूप्यसामीप्यसायुज्यरूपास्तुतिस

मुक्तिं मुक्ते रूपायं च मोचकं मोनाकंपदं॥ तथैवान्यत्र मे ब्रूहि श्रद्धानस्य शंकर॥२४॥ सूत उवाच॥ एवं दृष्टो महादेवो विष्णुनो विश्वयोनि

ना॥ विलोक्य देवीमाक्षाहां दंविकामखिलेश्वरेश्वरी॥२५॥ प्रहस्य किंचिद्भगवान्भवानीसहितो हरः॥ माहसर्वमिनेशानो विष्णुर्वे मुनिसत्तम

॥२६॥ ईश्वर उवाच॥ नदं नदं महाविष्णोत्वया दृष्टं जगद्धिजं॥ चदामि संग्रहेण हं तच्छृणुष्व दयासह॥ बहुधाश्रूयते मुक्तिर्वेदान्ते मुवि

तत्त्वेन॥२७॥

मुमुक्षिषु॥ एतासामेव देवतानां सायुज्यसार्ष्टिता समान लोकतामाप्नोतीति तैत्तिरीयक श्रुतिः॥ अत्र हि प्रति

मादिषु विष्णवादिदेवतानामिव तत्समानलोकत्वेसालोक्यं॥ अंतरेणैव प्रतिकस्यात्मनः श्चयस्के नैश्वर्यविशेषविशिष्टतयादे

वताउपासकस्य माहिता मम मानन्दप नासारूप्यं गुणं देवतारूपमहंग्रहेणोपासनीयस्योपास्य देवानां दूनयं सायुज्यं ॥ एतान्वनस्तोमुरूपकमफि
ननतान्यनित्याः सानिरापाश्च ॥ पातुज्ञानकलननानिमनिरतिशयानन्दाभिव्यक्ति जन्मत्णसापंचमी ॥ तत्रपियएवंविद्वदृगयनेप्रमीयते देवाना
मेव महिमानं गत्वादित्यस्य सायुज्यं गच्छन्ति ॥ अथ यो दक्षिणेन प्रमीयते स पितृणामेव महिमानं गत्वा चंद्रमसः सायुज्यं सलोकतामाप्नोति इत्येतौ
सूर्याचंद्रमसो महिमहिमानौ ब्राह्मणो विद्वान्निजपति तस्माद्ब्राह्मणो महिमानमाप्नोतीति तैत्तिरीयके ॥ अत्र रिकेवलकर्मिणां चंद्रलोक
प्राप्तिरुक्ता यएवंविद्वानिति विदः छ [illegible] नि हि नप्रतीकाद्युपासनात्रयवलो देवानामेव महिमानमिति सालोकस्य [illegible] सायुज्य
णस्तिस्रो मुक्तयउक्ताः ॥ ब्रह्मणो विद्वानिति ब्रह्मनिष्ठस्तत्त्वज्ञानवान् वाच्यते ॥ एतौ कर्मोपासनारोनौक्तौ सूर्याचंद्रमसौ महि
मानौ ॥ एतौ वा एतौ दृष्ट्वा खलु सातिशयत्वात्तत्र तौ नित्यत्वाद्दि होपोपे तत्वान्तर्हीतीवाह्ये भयं भवति स एको मानुषआनंदः ॥ नघथे
हकर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयत इति श्रुतेः ॥ अतोन्यदार्त्तं ॥ वाचारंभणं विकारः तेन तुल्यः स्वर्गलोकं विशालं ॥ कामान्त
नः स्वर्गपरा ॥ इत्यन्तिसर्वविदे कोनुहोनियजतिक्रियाः ॥ आब्रह्मभुवनाल्लोकाः स्वर्गोपि पुनरावर्तिनो विप्रः श्रुतिनिर्देशो तात्मन न
सो ब्राह्मणेयापि लोके व्यक्ता ॥ यावदि

कारं नु विनागो लोकवरित्यादिस्मृतिभ्यः तिन्यायप्रसिद्धो महिमानौ बुध्या ब्रह्मणो विद्वांन्यक्रतिप्राकृतमतेरनास्कंरितं परं ब्रह्मतानयान
न्तावंगतो ब्रह्मणः अतिजयति अतितः पराकरोति ॥ यद्वा एतौ महिमानौ ॥ सूर्याचंद्रमसो ज्ञानादैश्वर्याभिनवित्रह्मणो विद्वान्ब्रह्मणोभिज
यति ॥ आत्मत्वेन प्राप्नोति ॥ स्वात्मानं ज्ञानानियय लात्रयारोनेतादि महिम्नः स्वात्मन्येव प्रत्यक्षनिएतस्यैवानंदस्यानि रूतानि मात्राम्युपजीवंती
तिसोश्नुते सर्वान्कामान्सह ॥ तमेवं ज्ञात्वा तमनुजातिसर्वं ॥ वामनीः कामनीयं यद्दिन्मतिमत्स्त ते पावानमयउपानइत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः

श्रीकाशीपतयेनमः ॥

तस्मात्स्यणो महिमानमाप्नोतीति ॥ येन सर्वज्ञानेनावच्छेदकविश्वादि सर्वोपाधिनामात्मनत्वमात्रतपाविलाप्यतदुपहितज्ञानंतरादि
न् रात्ममात्रतयापत्र्यति विद्वान्तस्मादुत्तमैकत्वज्ञानाद्ब्रह्मणोनिरस्तसमस्तोपद्रवानंतसनपरमानंदैबोधैकतानस्यपरमात्म
नः स्वरूपभूत महिमानंमहत्त्वमपास्तसमस्तातिशयपरमानवैकताननत्त्वस्य स्वात्मत्वेनाप्नोति एकत्वज्ञानेन व्यवधायिकाविद्या
निवृत्तिरेवाप्नोति इत्युपचर्यते ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मवेद ब्रह्मैव सन्ब्रह्माप्येति इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥

स.मु.
६

न्त्रमन्त्रीयोपासकस्य मुक्तिमाह॥ एकामालोक्येति॥ ऊर्ध्वरेतसां साध्यमेपुष्पयोर्ध्व मार्गेनुष्ठानवतां मुक्तिमाह॥ सामीप्येति॥ अंतरेणैवप्रतीकं त्वा
मनएवप्रत्यक्षेनविधेय्येपिनदेवतोपासकस्य मुक्तिमाह॥ सारूप्येति॥ अहंग्रहोपासकस्य मुक्तिमाह॥ अन्यामासायुज्येति॥ इमं चतस्त्रकर्मफलमन्ता
मुक्तयउक्ताः॥ ज्ञानफलं मुक्तिमाह सुखदुःखेति॥ अन्येनानुवर्तितेदुःखेन हृयातिशयवता वैषयिकसुखेन वर्जितं नित्यनिरतिशयपरानंदरू
पेणतादृशापवर्गस्य मुक्तिरित्यर्थः॥ वैषयिकसुखदुःखविरहे न हेयोपत्वं कारणमाह॥ षड्भावेति॥ ज्ञावनेऽस्ति विपरिणमने विवर्धनेऽप

एका सालोक्यरूपोक्ता द्वितीया कमलेक्षण॥२८॥ सामीप्यरूपा सारूप्या तृतीया पुरुषोत्तम॥ अन्या सायुज्यरूपोक्ता सुखदुःखविवर्जि
ता॥२९॥ षड्भावविक्रियाहीना शुभाशुभविवर्जिता॥३०॥

क्षीयने विनश्यतीति इति षड्भावविकाराः॥ वैषयिकदुःखाभावोदुःखनिवृत्तौ क
एवेसुःउपनयनं धर्मोविकरोतीति हि धर्मिणमिति नित्यान्वित निरतिशयानंदस्वरूपस्यास्यात्मनः स्वरूपातिव्यक्तिरूपायां मुक्तौ नैत
तत्वं नवदित्यर्थः॥ वैषयिकसुखविरहे कारणमाह॥ शुभाशुभेति॥ विहितं नयागादिशुभं प्रतिषिद्धं हिंसादि शुभं तदुभयं विद्यतेना
स्ति॥ तेनं कृते तपनदित्याकृतिस्सः॥२९॥

रामः
६

दुःखं तरविरहस्याप्युपजरूणमाह॥ सर्वेति॥ रागद्वेषौ मानापमानावमानावमानौ शीतोष्णौ इत्यादिद्वंद्वैर्निर्मुक्तारूपतरत्यर्थः॥ अत्तानःस्व
रूपत्वे न हानुमत्रानाकत्वाद्धेयाऽनरावनित्यप्राप्तत्वान्नोपादेयापीत्याह॥ नहेयेति॥ नहेयेति॥ अहं दृष्टोदृष्टाऽऽअकृतस्थोना॥ अमंतोमं
तात्रविज्ञातोविज्ञाताएषत आत्मान्तर्याम्यमृत इत्यादिश्रुतिभ्यः॥ ननु महावाक्यामित्मिकया श्रुत्यासंजरूपावेद्यत्वात्कथमश्रुतत्वमित्यन

सर्वद्वंद्वविनिर्मुक्ता सत्या विज्ञानरूपिणी॥३०॥ केवलं ब्रह्मरूपोक्ता सर्वदाशुभलक्ष
णा॥ नहेया नाप्युपादेया सर्वसंबंधवर्जिता॥३१॥ न दृष्टा न श्रुता विश्वा न चास्यान्याग्यान
न्वर्जिता॥ सर्वावरणविर्मुक्ता न विज्ञया निराश्रया॥३२॥

आह॥ सर्वावरणेति॥ अविद्यायाश्चाद्भुतस्यैवरूपस्यावरणनिरासायत्नरूणयावाक्यजन्यज्ञानविषयत्वान्निरस्तसमस्तोपाधिक
स्याआवरणेनतु स्वत्वेनश्रुतिजन्यज्ञानेनचनास्त्येवसर्वविधः तथाविधस्वरूपस्येह मुक्तेरुच्यते यद्वाचानभ्युदितमित्यादि
निज्ञानाविषयस्येववस्तुत्वेनव्यवस्थापनात्॥३२॥

कृ.मु.
७

नचैवं तस्योपनिषद्ज्ञानविषये स्ववस्तुनोऽवस्तुनि नोपनिषद्गोचरमाणं अविषयत्वे च सुतरामिति कथमौपनिषदत्वं वस्तुनः उच्यते न त
स्योपनिषदं ब्रह्मामीति सर्ववस्तुज्ञानाविषयएव ॥ यतो वाचो निवर्तंते अप्राप्य मनसा सहेति ॥ वाग्मनसातीतस्यैव वस्तुत्वेनाव्यवस्थापनात् ॥
औपनिषदत्वं तु उपनिषज्जन्यांतःकरणवृत्त्यात्मानमप्यविषयीकुर्वंत्या वस्तुतन्मात्राकारया प्रतिवंधकाज्ञाननिवृत्तौ स्वरूपेणैव स्फु
रणेनैव वस्तुतोऽवभासमभिप्रेत्योक्तमिति न दोषः ॥ तदिदमुक्तं स्वयंप्रभेति ॥ स्वरूपातिरिक्तस्य प्रतिवंधकस्यांगीकारे तु

वाच्यवाचकनिर्मुक्ता लक्ष्यलक्षणवर्जिता ॥ सर्वेषां प्राणिनां साक्षाद्दात्मभूता स्वयंप्रभा ॥२३॥ प्रतिवंधकनिर्मुक्ता सर्वदा प
रमार्थतः ॥ अविचारदशायां तु प्रतिवद्धा स्वमायया ॥२४॥ एषैव परमा मुक्तिः प्रोक्ता वेदार्थवेदिभिः ॥ अन्याश्च मुक्तयः
सर्वाः ॥ अवताराः परिकीर्तिताः ॥२५॥ नमः शङ्कर ॥ ॥

नैवमद्वैतापत्तिस्तन्निवृत्तये कर्मापेक्षा च स्यात् ॥ नहि वस्तुज्ञानेन निवर्तनीयं यतो ज्ञानमज्ञाननिवर्तकमित्याह प्रतिवंधेति ॥ अ
ज्ञानस्यैव प्रतिवंधकत्वाभिधानाद्वास्तवप्रतिवंधकत्वानंगीकारान्नायं दोषः ॥ प्राक्तनमुक्तिचतुष्टयं तर्हि प्रतिवंधकस्याज्ञानस्या रामः
निवृत्तेः कथं नाम मुक्तयोऽस्मिन्नत आह ॥ एषैवेति यमेव मुख्या मुक्तिः ॥ अन्यास्तु क्रियतो किंचित्तोपि दुःखस्यापरमा मुक्तित्वेनोपचरिताऽस्त्यर्थः ७
॥२५॥

तासामयमुख्यत्वे कारणमाह ॥ जन्मेत्यादि ॥ दुःखसंश्लिष्टत्वेनाविशुद्धत्वात्स्थितित्वान्नातिशायितत्वाच्च न ता मुक्तयः ॥ इयमेव च तद्विहान्मुख्या
॥ यदुक्तं ॥ दृष्टवदानुश्रविकः ॥ सह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ॥ तद्विपरीतः श्रेयान्व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानादिति ॥ जन्मनाशाविनाशित्वेतारतम्ये
तिशायत्वं सातिशायत्वस्य दोषनामाह ॥ स्पर्द्धयेति ॥ उपकरणपारमं आद्यपितृसांनमुख्यत्वमित्याह परतंत्राइति ॥ अविशुद्धिमाह ॥ सुखे
त्यपीति ॥ कथं तर्ह्येता मुक्तित्वेन परिगणितास्त्यात्तं शंकमंदाधिकारविषयत्वेनेत्याह ॥ एताश्चेति ॥ साक्षान्मुक्तेरर्वाचीनाः एताः क्र

जन्मनाशान्विताश्चैव तारतम्येन संस्थिताः ॥ स्पर्द्धयोपहतिं तां च परतंत्राश्च सर्वदा ॥ सुखेनात्र च तु दीपिश्लेषाः दुःखमिश्राश्च सर्वदा ॥ एताश्च मुक्तयो
न्येषां केषांचिद्धिकारिणां ॥ विश्रांतिभूमयः साक्षान्मुक्तेः प्रोक्ताः क्रमेण वै ॥ आत्यंतिकशुद्धचिन्मात्रानां रणमेतां विमुक्तयः ॥२६॥ स
वैतिविस्मो योगार्थं स्वर्गवित्राण्यन्यश्च ते राः ॥२७॥

मेणतारतम्यनोपेताः ॥ वक्ष्यंतिन्नमिति सासांप्यान्मुक्तयस्तु पचरिताऽस्त्यर्थः ॥ आसांमु
क्तित्वमुपचरितमित्यपि विवेकिन एव जानंति ॥ अविवेकिनस्तु स्वर्गवासेनामिरेताएव मुक्तित्वेनाभिमन्यंते कर्मिणो हि स्वर्गमपि मुक्तित्वेन
व्यवहरंति ॥ अपाम सोमममृता अभूमागन्म ज्योतिरविदाम देवानिति ॥ तदीयाभिमानस्य मूलमप्यभिलषंसुरकादिपुरुषसूयते ॥ अविद्यायांवहु
धावर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यंती नाः यत्कर्मिणो न प्रवेदयंति रागात्तेनातुराः क्षीणवं रालोकाश्च्यवंत इत्यादि ॥२७॥

न॰मु॰
८

क्रममुक्तीनां स्वरूपं नन्दविवेकि शिवैस्तासां हालायगुरुनारयत्नि ॥ एताश्चतुर्विधेति ॥ त्रिविधाद्यधिकारिणः ॥ अविशुद्धचित्ताः विशुद्धचित्ताश्च

एताश्चतुर्धा मिश्रा विदिपंकजलोचन ॥ ४२॥ काश्चिच्छंकरसारूप्यरूपाप्रोक्ता विमुक्तयः ॥ काश्चिन्मुकुंदसारूप्याः काश्चिज्जनार्दन ॥ ब्रह्म
सारूप्यरूपाश्च तथा काश्चिद्विमुक्तयः ॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां ब्रह्मविष्णुपसमाः स्मृताः ॥ ४३॥ काश्चित्संहारिवादीनां रूपेण सदृशा हरेः ॥ का
श्चिदन्यसमा विज्ञो मुक्तयः परिकीर्तिताः ॥ ४४॥ काश्चिच्छंकरसामीप्यरूपाः प्रोक्ता विमुक्तयः ॥ विष्णुनिरूपसामीप्यकाश्चिद्वि
विमुक्तयः ॥ ४५॥ ब्रह्मसामीप्यरूपाश्च नेष्याकाश्चिद्विनयः ॥ विष्णुनिरूपसामीप्यरूपाज्ञेया विमुक्तयः ॥ शिवसालोक्यरूपेण यो
क्ताः काश्चिद्विमुक्तयः ॥ विष्णुसालोक्यरूपाश्च काश्चिद्विज्ञो विमुक्तयः ॥ ४६॥ ब्रह्मसालोक्यरूपाश्च तथा तेषां जनार्दन ॥ विष्णुनि
रूपसालोक्यरूपाज्ञेया विमुक्तयः ॥ ४७॥ एवं बहुविधा ज्ञेया मुक्तयः पुरुषोत्तम ॥ एतास्त्वशुद्धचित्तानां इच्छानित्यं प्रजायते ॥ ४७॥
र एवं विशुद्धचित्तानां क्रममुक्तौ जनार्दन ॥ बाध्याविजाविजायते तेषां सिद्धान्त्ये वा परागतिः ॥ ४८॥

नीवशुद्धचित्ताश्चेति ॥ आद्याः क्रममुक्तौ रिद्वंतीयाः क्रममुक्तिं तृतीयाः साक्षान्मुक्तिरित्यधिकारिभेदेन मुक्तिविभजते एतास्त्वशुद्धे
ति ॥

राम॰
८

सायुज्यरूपायामिति ॥ अत्र सायुज्यपदेन निर्गुणब्रह्मात्मभाव एव विवक्षितः ॥ न देवतानां तादात्म्यमिति विज्ञेयमिति ॥ सा सायुज्यरूपा परमे
ति ॥ वेदांते ईरिति ॥ ब्रह्मविदाप्नोति परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ॥ इत्यादिश्रुतिषु सा तादात्म्यस्य सा न विकल्पेन विद्यमानत्वेन बंधनात

अतीवशुद्धचित्तानां प्रसादात् देवमेहरे ॥ इच्छामात्रसायुज्यरूपायां मुक्तौ मय्यधिजायते ॥ ४९॥ प्रसादहीनानां साक्षान्मुक्तौ न त्वा
विजायते ॥ परमार्थनिष्ठानां मत्भक्तानां महात्मनां ॥ ५०॥ मद्दृष्टिपर्यंता त्वरा साक्षान्मुक्तौ विजायते ॥ सायुज्यरूपा परमा
मुक्तिर्जीवपरात्मनोः ॥ पारमार्थिकतादात्म्यरूपाप्यज्ञाननाशतः ॥ मुमुक्षोर्विसिनेसमस्तगिति वेदांतनिर्णयः ॥ यस्माज्जा
गत्ततेयं मुक्तिः सात्यराहरे ॥ अनित्यस एवाहमिति मतिं निश्चितामतिः ॥ ५२॥

रमात्मविषयाज्ञात्विरितिं प्राप्तिरेवानित्यकैके त्युक्तं भवति ॥ ५३॥ ॥ हरायनमः ॥ ॥ श्रीः ॥

मु॰ मु॰
७

ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यप्राणदेहधारणलक्षणजीवनस्यासंभवात्कथं लोकवेदयोर्जीवन्मुक्तिरिति व्यवहारस्तत्राह ॥ मुमु
मुक्षुमुक्तिरिति ॥ द्विविधो ह्यविद्याव्यापारः ॥ द्विरूपस्यावरणात्मकं तत्वस्यावस्तुत्वाभिमानकं चेति ॥ तत्र यस्मिन्शरीरे विद्योदयः तदा
रंभककर्मावसाने ज्ञानाविद्यादेहाभासावपि निवर्त्तयति ॥ यावत्तारंभककर्मशेषे सत्येव विद्या जायते सा तेन कर्मणा प्रतिबद्धा
जोपि द्विरूपस्यावस्तुत्वाभिमानमेव व्यवच्छिनत्ति न स्वरूपावभासात् जीवन्मुक्तिः स्वात्मन्यध्यस्तसर्वस्वरूपप्रकाशेनैव वेत्तीति सा च
वेदान्तस्य च मुक्तिः स्वरूपत्वं तेव ॥ यदाहुः ॥ निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः ॥ उपलक्षणहानेपि स्यान्मुक्तिः पाचकादिव

यस्य मुक्तिरभिव्यक्ता स्वात्मसर्वार्थवेदिनी ॥ तस्य प्रारब्धकर्मान्ता जीवन्मुक्तिः प्रकीर्त्तिता ॥ ५४ ॥

रिति ॥ स्वात्मसर्वार्थवेदिनीति ॥ अभिव्यक्तेति चोच्यते ॥ प्रारब्धकर्मणोंऽतोवसानं तदवधिका जीवन्मुक्तिरित्यर्थः ॥ श्रूयते हि ॥ तस्य
स्याभिध्यानाद्योजनात्तत्वभावाद्भूयश्चांते विश्वमायानिवृत्तिरिति ॥ निवृत्तिर्मायावस्थः द्विरूपस्यावस्तुत्वाभिमानात्मिका प्रथमा
सा मुक्तिशब्दजनितविकज्ञानान्निवर्त्तते तन्निवृत्तावपि प्रागिव साभिनिवेशव्यवहारहेतुर्द्वितीया सा तत्वसाक्षात्का
रान्निवर्त्तते तन्निवृत्तावपि देहाभासस्त्वथजगदवभासहेतुरूपा तृतीया सा प्रारब्धकर्मावसाने निवर्त्तत इत्यर्थः ॥
स्वतः सिद्धा स्वरूपिणीति पाठांतरं ॥

रामः
७

दग्धवस्त्रे प्रावरणादिव्यवहारजनकत्वमपि न तदाकारप्रतिभासमात्रेण यथा वस्त्रमित्युच्यते ॥ एवं ज्ञानाग्निदग्धप्रपंचः प्रागिवाभिनिवेशा
जनकोपि अवभासमात्रेण बद्ध इत्युच्यते ॥ अभिनिवेशाभावादेव चात्मनो मुक्तत्वमित्यर्थः ॥ इयं च जीवन्मुक्तिः कात हि परमा मुक्तिरित्य
त आह ॥ यस्य द्विरूपेति ॥ संबंधस्य द्वैरवस्तुत्वेन न कदाचिदस्ति ॥ नाहिं न तस्य निवृत्तिरिति कथं तन्निवृत्तिरूपा मुक्तिरित्युच्यते तत्राह ॥

स्वतः सिद्धात्मरूपतायाः मुक्तेरज्ञानहानतः ॥ अभिव्यक्तेर्महाविस्नो वद्धत्वं दग्धवस्त्रवत् ॥ ५५ ॥ प्रपंचस्य प्रतीतत्वाज्जीवनं पुरु
षोत्तम ॥ फलोपभोगात्प्रारब्धकर्मणः संक्षये हरे ॥ ५६ ॥ इति नाशो निवेत्तेति प्रपंचस्य न संशयः यस्य द्विरूपप्रपंचस्य प्रति
भासोपि केशव ॥ ५७ ॥ निवृत्तः स प्रवृत्तोयं मुक्त एव न संशयः ॥ न तत्सर्वानुसंधानान्मुक्त इत्युच्यते मया ॥ ५८ ॥ स न मुक्तो
न बद्धश्च न मुमुक्षुर्न चापरः ॥ शंकरो विजयते तत्र राम ॥

न्नत इवीत ॥ यथावस्तुतो मनोपि बंधस्याविद्यकं मतं एवं तन्निवृत्तेरपीत्यर्थः ॥ न च निवृत्तेरवस्तुत्वं भवतिष्ट न इति वाच्यं य
थाहुः ॥ मिथ्याजावेन तत्रेंकिमिथ्या तदपि वस्तु तस्त हि किं घमित्यत आह ॥ न स मुक्त भावार्थे न विरोधो न चोन्मत्तिर्नवद्धो न च सा
धकः ॥ न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थ इति ॥ ५९ ॥

स॰ मु॰ १० पुण्यपापे तिनि स्मृति ह्रयाया मायानिवृत्तिमात्मस्वज्ञावबन्ततां स्वरूपप्रकारो नैवं वेद एवं जानीयादिति तस्य ज्ञानविषयता मविषयस्यात्म
सोपन्यया नमात्मा न मज्ञा नं न्वे बन्नामीति व्यवहाराद्वं चकः स्मर्थः ॥ उक्तं तस्याकारो पनिषदि यस्यामतं तस्य मतं यस्य न वेद सः ॥ अविज्ञातं वि

यएव मात्मनात्मानं स्मुहृद्वेदकः ॥ ७ ॥ स एव परमज्ञानी न्तरो मायया रतः ॥ एवं जानामि मुद्दामिमिति यो वेत्ति केशव ॥ ८ ॥ स
मूढ एव संरे होनास्ति विज्ञानवंचकः ॥ मुक्तिस्तुभावो वेदांतैर्मया चपरिज्ञापितुं अश्राम्यः स्वानुरूपाच मो नमेवात्र युज्यते ॥ मु
क्तिरुक्ता मया विस्तो मत्याच सद्भ्यानवं ॥ न मुपिनद्ध्या विद्धि आयमे सदा ॥ ९ ॥ ॥ रामउवाच ॥ ॥ एवं निशम्य भगवान् विदमुर्वी
दार्थ मुत्तमं ॥ सर्वज्ञं सर्वविन्ते शं सर्वनित्य प्रियेरतं ॥ प्रदक्षिणं च यं कृत्वा नवानीसदितं हरं ॥ १० ॥ प्रणम्य दंडवद्भूत्वा
नवंन घहरं श्रिवास्तोत्रो स्कत्वा महादेवं प्रज्ञायामास सुव्रत ॥ ११ ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे सूतसंहितायां ज्ञानयोगखंडे द्विती
योध्यायः ॥ ॥

ज्ञानं नाव ज्ञानमविजानतामिति मुक्तिस्वनावइति मुक्ते रात्मस्वरूपत्वात्मस्य चवाग्मनसागोचरत्वान्मौन
मेव तत्र शोनतरस्यर्थः ॥ उच्यते हि ॥ अवचनेनैव प्रोवाच ॥ ॥ इति श्रीस॰ मुक्ति॰ द्वितीयः ॥ ॥ राम॰ १०

यत उपेयाप्ति ना नंतरं तदुपायजिज्ञासा अनंतरं नंतरं स उच्यते इति प्रतिजानीते ॥ अथातइति ॥ ज्ञानादेवेति ॥ यद्यपि ज्ञान
मेव मुक्तिसाधनं न कर्मादिकमिति प्रथमखंडे सप्तमाध्याये प्रक्रंतथापि साधनन्तस्य न स्मज्ञानस्य च स्वरूपं च यथा न ससा
धनं तेसप्रकारः ॥ सकलो वर्णनीय इत्ययमारंभः ॥ महातात्पर्येति तत्वं पदार्थयो रेकैकस्वरूपे सत्यज्ञानमनंतं ब्रह्म ॥ यायंश्लि

ईश्वरउवाच ॥ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि मुक्त्युपायं समासतः ॥ श्रद्धया सह भक्त्या च विद्धि पंकजलोचन
॥ आत्मनः परमामुक्तिर्ज्ञानादेक न कर्मणा ॥ ज्ञानं वेदांतवाक्यानां महातात्पर्यनिर्णयात् ॥ २ ॥ उत्पन्नाया
मंतो वृत्तौ महत्साम्यं वुलेक्षणा ॥ अभिव्यक्तं न वेदेनद्गतै वात्मविचारतः ॥ ३ ॥

नमयः प्राणे मुरुरूघं न जोति वुरुषः इत्यादेरवांतरवांतरवाक्यस्य यत्रात्मयं शोधितपदार्थस्य नादात्मेन च खंडैकरसरूपेतत्वमस्या
दिवाक्यस्यादिवाक्यस्य यत्रा मयं तन्महातात्पर्यं तन्निर्णयितो ॥ येन वेदांतमीमांसान्यायजात्सर्येण तन्निर्णय तस्मादित्यर्थः विषय
स्यारवंडैकरसस्य परम पुरुषार्थतेन तद्विषया मनोवृत्तिर्महती विचारतः ॥ उत्पन्नायामितिसंबंधः ॥ ३ ॥

स्व॰मु॰ ११ अनेनेति ॥ यद्यपि ब्रह्मस्वात्मनस्तस्य मायातत्कार्यजातस्य च स्वरूपस्फुरणेनैव प्रकाशकमतएवमसः सर्वज्ञः सर्वविदित्युच्यते ॥ तथापि तदे
व ब्रह्म स्वपयोऽकरूपायां स्वस्मिन् प्रतिबिंबितं सत् स्वस्यैव मायातत्कार्यजातस्य विनाशकं भवति ॥ कस्मात्तस्यैव तस्मान्नेवेन तन्नाशकं तन्निवर्तकं
धाविहरूं तथापि मायाप्रकाशयजिमा नानौयैवज्वलनतृणादिकं सा सूर्यकांतसंक्रांतादिनैवोपलभ्यते इति ॥ अज्ञानविनाशे न तत्कार्यमपि

अनेनेवात्मनो ज्ञानं स्वात्मन्येव विलीने स्वात्मनोऽज्ञाने द्वैतवस्तु विनश्यति ॥ द्वैतवस्तुविनाशे च शोकमनाशोऽननामति ॥ ज्ञेयनेमतिनाशे
न रागद्वेषौ विनश्यतः ॥ ५ ॥ तयोर्नाशे महाविक्षोभः ममिमेविनश्यति ॥ धर्माधर्मज्ञपादहेविषयानीन्द्रियाणि च नश्यंत्येव न संदेहोऽज्ञात्वा दे
वमिक्षाक्षिः प्रदज्ञानाद्धि ज्ञानं यथालोके विनश्यति ॥ तथा तत्त्वज्ञानमात्रेणैव नश्यत्यज्ञानमात्मनः ॥ ६ ॥ अज्ञानविनाशे न रज्जुसर्पो विनश्य
ति ॥ ७ ॥ तथा तत्त्वज्ञाननाशेन संसारश्च विनश्यति ॥
न द्वैतवस्तुविनाशः ॥ यथाक्तन्नवज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ उपादाननाशादेव संचितस्य ध्व
स्तादिनाशः ॥ तत्तत्स्वनिरूपादानाधाराद्रज्जुस्वसृत्रिरेव रागद्वेषौ विनश्यत इत्याशयो नाशानाशाविनेषुन्सुच्यते ॥ ज्ञानेनैव मुच्यते सर्वथापेरि इ रामः
त्यैतरकृतिरित्यर्थः ॥ ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकत्वे दृष्टान्तः ॥ अज्ञाननाश्य रज्जुमनिवृत्तौ रज्जुसर्पन्यायः ॥ ८ ॥ ११

ननु मां स्वयमज्ञानादज्ञानतत्कार्यनिवृत्तिः संसारदशायां च स्वसंकल्पितं द्वैतं क्वाप्योक्तेनादौ च अहमित्यात्मनि तावत्स्वेव तत्रारोपितसंसारा व
सादिस्तत्त्व आत्मैव द्वैतात्मनस्तत्त्वे विपा ॥ अज्ञानेतिरंशमप्यात्मानमंशमंतमिवहतात्तचैकमंशमाहणेति ॥ नेतरं यत्राविरणेति सवि
भ्रमदशाया महमित्स्वभासतस्वाम तत्कारणयोरधिष्ठानं तन्मायावभासोऽन्यमस्य हेतुरेव न निवर्तकः यं पुनराहणेति निरतिशयानं
दरूपमद्वितीयं तदज्ञानस्य विषयमात्मनः तत्त्वं ब्रह्मैव नष्टाज्ञानस्यानिवृत्तिर्नाधिष्ठानज्ञानमात्रादित्यर्थः ॥ अधिष्ठानज्ञानस्य

तस्मादज्ञानमूलस्य संसारस्य तयोहरेः ॥ आत्मनस्तत्त्वविज्ञानात्तत्त्वं ब्रह्मैव केवलं ॥ यथा सर्पे दिमंत्रास्यततं दं
डादिकेवलं ॥ अस्य संसारिणस्तत्त्वं तथा ब्रह्मैव केवलम् ॥ १० ॥

मानिवर्तकत्वे विशेषज्ञानस्य च निवर्तकत्वेनिदर्शनमाह यथा सर्पेति अयं सर्प इति विभ्रमे अवभासमानोऽपि दंडस्य तनुरे
घत्वादिसाधारणकारोऽधिष्ठानत्वं ॥ अन्तरतत्कदंडत्वादिरसाधारणाकारोऽविषयस्तेदमंशज्ञानस्यापारमार्थिकत्वं रूपं तेनरूपे
ण दंडस्य ज्ञानाधिष्ठमनिवृत्तिरियर्थेन्यर्थः ॥ दृष्टांतिके योजयति ॥ अस्येति ॥ १० ॥

शि॰गी॰
१२

कर्मणः संसारानिवर्तकत्वे तन्मूलाज्ञानानिवर्तकत्वे कारणमाह॥ अज्ञानेति॥ न केवलं कर्मणः स्वमूलस्याज्ञानस्य निवर्तकत्वं निवर्तक
त्वे अज्ञाननिवृत्तिरूपाया मुक्तेः कर्मजन्यत्वेन स्वर्गादिवदनित्यत्वप्रसंगादपि तन्निवर्तकत्वमित्याह कर्मणेति॥ कर्मणा वहि संसिद्धि

अज्ञानमूलं कर्त्रादिकारकज्ञाननिर्मितं॥ अज्ञानबाधकं कर्म न भवेदंबुजेक्षण॥ कर्मणा परमा मुक्तिर्यदि सिध्यति के
शव॥१२॥ सापि नश्यति देहः स्वर्गलोको यथा तथा॥ तस्मान्न कर्मणा मुक्तिः कल्पकोटिशतैरपि॥१३॥

मास्थिता जनकादयः इत्यादिभिरपि न कर्मणैव मुक्तिहेतुतोच्यते॥ किंतु सम्यक् सिध्यत्यनया मुक्तिरिति विद्या संसिद्धिपदेनोच्य
ते तत्प्रतिबंधकपापनिराकरणद्वारेण विद्यासाधनता कर्मणो निर्धार्यत इति मंतव्यं॥१३॥

रामः
१२

कर्मणः साक्षात्परममुक्त्यसाधनत्वे वैयर्थ्यमुपपादयितुं वेत्स्न॥ विविदिषंतीहि कर्मणः चित्तशुद्धिसाधनमपि ज्ञानद्वारा परममुक्तौ साधनं किं
चित्तशुद्धेरपि परंपरया ज्ञानसहकृतत्वं परममुक्तौ किं चित्तशुद्धेः केवलं योगसाधनमित्याशंक्य कारणे देवताऽपयोगमंतर्भाविन्याह॥ कर्मणैवापरेत्यादि॥ अ
पि च न कर्मणस्तद्देवज्ञानाद्युपासनानुपादपरिपक्वात्मकज्ञानादानयोरभ्यन्तरं जामात्रेण कर्मत्याये नाकरणे प्रत्यवायनिमित्तत्वात्तदुपायमपि

कर्मणैवापरा मुक्तिर्नज्ञादेकं केवला तत्॥ तच्च कर्म द्विधा विष्टो विजानीहि विचक्षण॥१४॥ एकं कर्म निरंतराय परं पंकजेक्षण वाचिकं कायिकं च
यं कर्म मानसं समं तरं तत्र सर्वेषु परं अत्रानवाऽन्यदिति पुमान्॥ उपास्ते तन्त्र यानि मे संस्यज्ञानमवाप्नुयात्॥ यः पुमान्देवदेवं त्रिनेत्रं चंद्रशेखरं
॥ उमार्द्धविग्रहं रुद्रं नीलग्रीवं महेश्वरम्॥१५॥

प्रतिबंधेत परिपक्वात्मज्ञानं पुनरनादिभवपरंपरोपार्जितं संचितमपि निर्दहेन केन चित्प्रति
बध्यते॥ स्मर्यते हि॥ एतं हवाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति॥ स एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुत इति॥ यथैधांसि... ज्ञा
नाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यत इति॥ विभागेनोपयोगं दर्शयितुं कर्मविभजनकर्मेति॥ अंतरस्य क
र्मणः फलमाह॥ तत्र सर्वमिति॥ तस्यैव विषयनिर्देशेन फलांतरमाह यः पुमानिति॥१५॥

स्कं॰पु॰
१३

रमेश्वरमिति॥ परमेश्वरस्य सकलरूपविषयमाज्ञाक्रमेण निष्कलरूपविषयं चेत्यर्थः॥ गायत्र्युपहतचित्तस्याक्रं तदुपरतचित्तस्य पुनरपर॥
थवा चित्ते तिगुणमूर्तीनामिति॥ ब्रह्मविष्णुरुद्राणां मध्ये यो रुद्रमुपास्ते इत्यर्थः॥ ऐश्वर्यदार्ढ्ये वैचित्र्येण सायुज्यादिव्यवस्थानेन प्राणुक्रीत्यादि

ब्रह्मविष्णुमहामहादेवैरूपासंगुणमूर्तिभिः॥ उपास्ते तस्य विज्ञानं जायते परमेश्वरं॥१८॥ अथवा चित्तकलुष्याच्छिवसारूप्यमप्यनुत्तमलब्ध
मुत्क्रामहायोगानेन विज्ञानमेश्वरं॥१९॥ लब्धोतेन महाविष्णो प्राप्नोति परमां गतिं यः शिवं गुणमूर्तिभिरुपास्ते भक्त्या सह लब्ध्वा रुद्र
सारूप्यं क्रमाज्ञानेन मुच्यते॥ यो रुद्रस्यापरां मूर्तिमुपास्ते भक्त्या सदा॥२१॥ स लब्ध्वा रुद्रसारूप्यमुत्क्रान्तो योगानतिप्रियात्॥ चित्तपाका
नानुगुण्येन शिवसारूप्यमेव च शिवसायुज्यमाप्नोति शिवज्ञानेन केवलं॥ अत्यंतापरमां मूर्तिं यः पुमानीश्वरस्य तु उपास्ते रुद्रसालो
कसलब्ध्वा पुरुषोत्तम॥ उत्क्रान्तो योगात्क्रमादिष्टो रुद्रसारूप्यमेव च॥ रुद्रसामीप्यमन्यदा सायुज्यं विधियात्पुनः॥२५॥
था॥ अत्यंतापरमा रा॰म॰
मिति॥ प्रतीकमप्यत्यंतापरमंफलार्थं॥ नत्रगुणविशिष्टमपरं संस्थानाविकं परमप्रतीकोपासकाः क्रमात्स्वरूपोपासे तं लभन्तइत्याह॥ विषये १३
ति॥२५॥

विष्ण्वादिप्रतिकादिष्टाद॥ यः पुमानिति॥ अनंतरोक्तमिदं च निष्कमकाममविषयमिति द्रष्टव्यं वैकल्पिकादिति रागादि॥

अथवा विष्णुलोकादीन् अवाप्य पुरुषोत्तम॥ तत्र तत्र महायोगाद्बाबकमलेक्षण॥ पृथिव्यां जायते शुद्धे ब्राह्मणानां कुले नरः॥२६॥ यः पु
मानुद्दयानिरंतस्तामुपास्ते जनार्दन॥ स शुद्धचित्तस्तं विष्णोः प्राप्य कालेन मामपि॥२७॥ उत्क्रान्तो योगात्तु नन्निलब्ध्वा मुक्तो न वेन्नरः॥ अथवा
चित्तवैकल्यादिष्णुसारूप्यमेव च॥२८॥ विष्णुसारूप्यमन्यद्वा विष्णुसालोक्यमाप्नुयात् यस्त्वपरां मुक्तिं उपास्ते प्रध्यान रः॥२९॥ न च सामी
प्यमोतिक्रमेणैव विमुच्यते॥ अत्यंतापरमां मूर्तिं यउपास्ते न वाच्युत॥३०॥ स लब्ध्वा तेषां सालोक्यं पुनः सामीप्यमेव च सारूप्यं वा पुनश्चित्तं
परिपाकानुकूलतः॥३१॥ सामकाप्यपरिज्ञानं लब्ध्वा तेन प्रमुच्यते॥ अथवा चित्तकालुष्यान्नाप्नोति बवनंगतः॥ नत्र उत्क्रम्य महायोगात्क्र
मान्नमौ विजायते॥ यः पुमान्हृदयेनित्यं ब्रह्माणं पंकजेक्षण॥ अन्नमाजाधरं शुभ्रं कमंडलुकरं भुजं वरदानयहस्तं च बाचा
सहितमीश्वरं॥३४॥ उपास्ते ब्रह्मसारूप्यं सयाति पुरुषोत्तम॥ विशुद्धचित्तश्चेन्मर्त्यः स्थानमवाप्य ततः परं॥३५॥

म.सु.
१५

साप्यमामद्यं ज्ञानं लभ्यानेन मुमुच्यते॥ अथवा पक्वचित्तश्चेदिह लोके महासुखं। भुक्त्वा भोगान्महाप्राज्ञः सदाचारवतां कुले॥ जायते ह-
र्विनावेन गलत्थानन्तानवत्॥३१॥ मलत्यागे परमां मूर्त्तिं य उपास्ते जनार्दन॥ मलसामीप्यमाप्नोति नात्र कार्यविचारणा॥३२॥ विशुद्धहृदयो
मूर्त्तिं क्रमान्मामनुयाद्वरे॥ अविशुद्धो विजायेत क्रमेण बुधात्मले॥३४॥ अस्मिन्नापरमां मूर्त्तिं मलत्यागेः परमात्मनः उपास्ते समलो योस्या
नि शुद्ध क्रमुक्तये॥३५॥ आशुद्धो जायते मोक्षमाप्नुक्त्वा महासुखं॥ यो देवतां नरं नित्यं उपास्ते श्रद्धया सह॥३६॥ चित्तपाकानुगुण्येन मूर्त्तु-
क्रपविलेनव॥ सालोक्यादिपदं लब्ध्वा पुनर्गत्वपदेहहरे॥३७॥ लब्ध्वा विष्णुपदं वापि मम रूपं ममहर॥ मद्गो वलब्ध्वा मम ज्ञानं तन्न मुक्तेतवं
धनात्॥३८॥ अथवामलिनस्त्वचमुक्ता भोगान्नेनेकश्चः॥ ततो विजायते मर्त्त्यः सत्यमेव न संशयः॥३९॥ सर्वमूर्त्तिषु मा बुद्ध्वा अस्ररूपपरया
परयासहृ॥ य उपास्ते महाविष्णो मर्त्त्यस्तत्क्रमेण तु॥४५॥ चित्तपाकानुगुण्येन हरे श्रीं प्रवर्त्तने॥ अथवा परमा मूर्त्तिं मम सर्वेत्रिमोत्मर
॥४६॥ लब्ध्वा मत्यः शिवज्ञानं नेनयाति परांगतिम्॥४७॥

रा.म.
२५

मानसकर्मक्रन्त्यायं वा चिकित्सिक कायिक कर्मणोरतिर्दिशान्नि॥ एवमेव क्रमादितिमानस्य वाद्यादिदेशेषु निदर्शनमाहयथांतरेतिशाश्वती
क्त निरिति कर्मणे ज्ञानेच्छामात्र जनककत्वेन मतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा देवविदिर्षन्ति॥ यज्ञेन दानेन क्रतिः शमादीनां ज्ञानं प्रत्युरुरं

एवं मेव क्रमादिस्यो न सोवध्येन कर्मणा॥४७॥ मामवाप्य शिव ज्ञानं लब्धानेन प्रमुच्यते॥ अविशुद्धोपि वाद्येन कर्मणा तत्रतत्र तु॥४८॥ सालो
क्यादिपदं लब्ध्वा पुण्यकर्मक्षये पुनः॥ भूमौ विजायते पश्चात् कुरुते कर्म पूर्ववत्॥४९॥ वाद्येन कर्मणा मुक्तिः क्रमात् केन सिध्यति॥ अंतरेण
चिरादेव कर्मणा मुक्तिरस्तु ते॥५०॥ यथांतरोपचारेण नराणां वसुनास्त्रियः॥ अथांतरेण ध्यानेन बध्नाम मनेनवः॥ वाद्यकर्म महाविष्णो
ज्ञानेच्छामात्रकं न वेदव्यागमव कर्मणं तद्व्यमहाविष्णो ज्ञानारयः॥ इहैव मम ज्ञानं गमितेषामाप्नुती श्रुतिः॥ वाराणस्यादिके स्थानेविशिष्टे
पापारमेश्वरे॥ वर्त्तनं केवलं विष्णो नराणां मरणं नरः॥ सम्यग्ज्ञानप्रदं दिव्यं सत्यमुक्तं जनार्दन॥५१॥ निर्द्दोषे स्वे दशाहं संप्रणवं योजयस्तो
॥ मम साहात्म्यमज्ञानं मरणे दृढं मस्तु यात्॥५२॥
गतं चानोदांत उपरतस्तितिक्षुस्समाहितो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति श्रुतिः त्यागस्तु
गैनेके अमृतत्वमानुशुरिति॥ संन्यासव द्वाराणस्यां देहत्यागः प्रणवदिज पोषिसा ज्ञाज्ञानसाधनमित्याह वाराणस्यादि कदनि

स्क.पु.
१५

॥तपादिभ्यःशिववदेनाणंविज्ञेयमाह॥तानिकल्याणइत्यसेनि॥

ःश्रीमन्तंचान्तरंमंत्रीमणवेनषडक्षरं॥नित्यंह्यादृत्यासाहस्रंयोजपेच्छ्रद्धयासह॥५८॥सपुनर्मरणाद्धर्ध्वंममज्ञानंमहत्तरंमंत्रोलब्धापरंमुक्ति
नेनयातिनसंशयः॥५९॥यःपुंपुमान्धनरुद्रीयंजपतिश्रद्धयासदा॥दिनेदिनेमहाविष्णोममरणादूर्ध्वमैष्यते॥६०॥ज्ञानंजलपश्यासवि
ज्ञानांदेवयानिपरांगतिं॥यानिकर्माणिवाक्यानिमरणादूर्ध्वमश्नुते॥६१॥ममस्तानप्रदानीनिकथितानिमयानघ॥६२॥तानिकल्या
णवृत्तस्यविद्धिनान्यस्यकस्यचित्॥पापदिष्टानामपिश्रद्धाविहीनानांजनार्दनमुक्तिदंमरणादूर्ध्वंशैवक्षेत्रेकवर्त्तिनं॥६३॥पुराकोलाहलोना
म्नानृपजाविधिचोदितः॥कामेनपीडितस्वस्यपितरंपंकजेक्षण॥६४॥हत्वामानरमासाद्यगत्वामोहेनकेशव॥वेदारण्येयथाकाम
चरितामरणंगतः॥६५॥नच्चवर्त्तेनिमात्रेणसपुनःपुरुषाधम॥मन्दृष्टपापःशुद्धात्मावेदारण्येवतोमम॥प्रसादाद्देवदेवानंज्ञा
नंजलवामनोभवत्॥तस्माद्विमुक्तकामानांविशिष्टेषुजनार्दन॥शिवक्षेत्रेषुमरणंवर्त्तनंकेवलंपरं॥॥सूतउवाच॥एवंमहेश्वरेणै
कंनिरूपमकंपुरुषोत्तमः॥प्रणम्यपरयाभक्त्याप्रयच्छेद्रस्तुनार्दनः॥॥विष्णुरुवाच॥वेदारण्यमहात्म्यंतुश्रोतुमिच्छामिशंकर
र॥नद्यघनगावन्ब्रूहिममकृणविहग्रह॥ ॥

रामः
१५

कल्पादौवेदौवेदानांशरीरिणांप्रथमावस्थानंतेनतस्यैववेदारण्यमितिप्रसिद्धिरित्याह॥परमार्इत्यादि॥मत्र्यःसकाशात्॥स्य॥

ईश्वरउवाच॥वदामितवगोविन्दोवेदारण्यस्यवैभवं॥अतीवश्रद्धयासार्द्धंशृणुसर्वजगद्धितं॥श्रीमद्वल्मीकसंज्ञस्यममस्थानस्यदक्षि
णे॥६८॥समुद्रतीरेमद्भक्तैरविविधैरावृतंनसदा॥पुरासर्वेमहाविष्णोप्रजयेविजयंगते॥७०॥मयिसंस्काररूपेणस्थितावेदाःसनात
नाः॥कल्पादौह्यववन्यतःममसाविमलाःपुनः॥समस्तलोकरक्षार्थंहरेन्दत्वाच्छरीरिणः॥श्रद्धयासहिताःश्रीमद्वेदारण्यंइमदत्तरं॥
७२॥अवाप्यवेदतीश्रीखर्वसमुद्रेसंस्थितेहरे॥अर्द्धयोजनविस्तीर्णेद्विपादयोजनमायते॥७३॥स्नानंकृत्वार्कवारेचसत्तुपर्वणिकेशवपूज
यामासुरीशंश्रीवेदारण्यनायकं॥७४॥श्रीवेदारण्यनाथोपिसहदेव्याजनार्दनप्रसादमकरोत्तेषांवेदानामंबिकापतिः॥७५॥स्कंदस्यपुत्र
नस्तस्मिन्तीर्थेस्नात्वामहत्तरे॥श्रीवेदारण्यनाथंतुसमाराध्यप्रसादतः॥निहत्यतारकंविष्णोमहावीर्यंपराक्रमंप्रददौसर्वलोकानांपरम
सुरवमच्युतः॥७७॥नारदोमुनिरत्रैवस्नात्वापर्वणिशंकर॥श्रीवेदारण्यनाथाख्यंश्रद्धयापरयासह॥७८॥समासाध्यात्मविज्ञानंसंसारच्छेद
कारणंसनत्कुमारात्सर्वज्ञाद्दासवान्यजेक्षण॥७९॥याज्ञवल्क्योमुनिश्रीमान्स्नात्वास्मिन्तीर्थेमहत्तरे॥वेदारण्येश्वरंनत्वाप्रातःकालेसमा
हितः॥पर्वण्याराध्यनस्यैवप्रसादाद्देवकेवलात्॥योगीश्वरानवदीमानचिरादेवकेशव॥तथागार्गीचमैत्रेयीतत्रतीर्थेमहत्तरे॥

वरनीर्थेनिषेव्यस्नानं कृत्वा पर्वणि केशव ॥८१॥ श्रीकेदारगणनाथाख्यं शंकरं जिगरूपिणं ॥ प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य वसुधातले ॥ प्रसादं देव
तस्यैव ज्ञानयोगं विमुक्तिदं ॥ अचिराद्देवसर्वज्ञो याज्ञवल्क्यादवाप्नुत ॥८२॥ श्वेतकेतुर्मुनिस्तत्र स्नानं कृत्वा बुभे(?)गणप्रदक्षिणत्रयं कृ
त्वा केदारगणाधिपं हरं ॥८३॥ प्रणम्य हृदं वरं मोक्षदं परमया सह ॥ पितुर्गुरोश्च कात्स्न्यं हृदात्मविज्ञानमच्युत ॥८४॥ अवाप सर्वसंसा
रकारणाज्ञाननाशकं ॥ वरुणो देव तीर्थेस्मिन्नवतीर्य श्रद्धया सह ॥ स्नानं कृत्वा महादेवं श्रीकेदारगणनायकं ॥ समाराध्य प्रसादेन प्राप
वानात्मदर्शनं ॥८५॥ तस्य पुत्रोऽनुरुस्तस्मिन्तीर्थे स्नात्वा महत्तरे ॥ केदारगणाधिपं देवं वेदवेदांतनायकं ॥८६॥ दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य
श्रद्धयाराध्य शंकरं ॥ प्रसादात्तस्य विज्ञानं प्रत्यात्मैकप्रदर्शनं ॥८७॥ अपरोक्षं पितुर्लेभे वरुणाद्भृगुसत्तमः ॥ त्रिशंकुर्वेदतीर्थेस्मिन्
श्रद्धयासहपर्वणि ॥८८॥ स्नानं कृत्वा महादेवं केदारगणाधिपं हरं ॥ प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य वसुधातले ॥८९॥ लेभे परमविज्ञानं सु
दुर्लभं सर्वदुःखनुत ॥ बहवो वेदतीर्थेस्मिन्केदारगणेति शोभने ॥९०॥ स्नानं कृत्वाविकानाथं श्रीकेदारं गणनायकं ॥ दृष्ट्वा प्रदक्षिणीकृत्य
लब्ध्वा विज्ञानमच्युत ॥९१॥ अवापुर्वेदजंतस्य प्रसादाद्देवमुक्तिदं ॥९२॥

॥इति श्रीमन्माधवाचार्येणोपविरचितायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखंडेतृतीयोऽध्यायस्समाप्तः॥

अत्र मपि वदः स्नाद्भुर्लभो लोके महीयते ॥ आवास भूमिदेशो इ परमाश्रोन्य संशयः ॥ धनधान्य प्रदोमर्त्येधिन समो न वेत्त ॥ अन्नदानपरः श्री
मान रोगी नवतिप्रियं ॥ निजदानान्महापापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥९३॥ कन्यादानप्रदानेन पार्वती लोकमाप्नुयात् ॥ वस्त्रदानेन देवदोनक्ष्ये
व न संशयः ॥९४॥ विषुवायनकाले षु ग्रहणे सोमसूर्ययोः ॥ व्यतीपाते न वा पर्वणि तर्पयामिं दुकारके ॥ स्नात्वा योवेदतीर्थेस्मिन्श्रद्धयापरया
सह ॥ प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा केदारगणाधिपं शिवं ॥१००॥ प्रणम्य दंडवत्तस्मै परया दीपमच्युत ॥ निष्कमात्रं धनं दत्वा श्रद्धयाशिवयोगिने ॥ उपवा
संकरोत्यत्र समुक्तो नात्र संशयः ॥ मुमुक्षुर्मधुपस्तत्र स्नात्वा दर्श्यामंत्रोथवरं ॥१०२॥ शिवयोगिकरे दत्वा पणमात्रं धनं मुदा प्रल्ल हत्वादिभिः पा
पैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥ अत्रैव मरणं प्राप्तो विमुक्तो भवति ध्रुवं ॥ सर्वरोगहरे स्थानं इदं नास्ति मतो न(?)णं ॥ मया च मम दृष्ट्वा च मम नं कैं
मेहत्तरेः ॥ इज्जितं पुण्यदैः स्थानं एनत्कुक्षि विमुक्तिदं मुकुंद पापो मया प्रोक्तः सर्ववेदांतसंग्रहः ॥ अदोधानायमन्यैन देयो यं तथा
च्युत ॥ सूत उवाच ॥ इति माहेश्वरं वाक्यं निशम्य कमलेक्षणः ॥ प्रणम्य देवमीशानं परितुष्टो नवभूदिः ॥१०७॥ ॥इति स्कांदे
सूतसंहितायां मुक्तिखंडे तृतीयः ॥ ॥

यतो मुक्तिस्तत्त्वावनरुपापपरिज्ञानानंतरं मुक्तिप्रदानरिजिज्ञासा॥ अनंतरं तदनंतरं तत्कथनं प्रतिजानीते॥ अथात इति वैदिकदर्शिनमितिबंध

॥ईश्वर उवाच॥ ॥अथातः संप्रवक्ष्यामि मोचकं पुरुषोत्तम॥ यद्दया च महामन्त्रा विद्धि वेदैकदर्शिनि॥१३॥ पुरा सरस्वती देवी सर्वविद्याल
या शुभा॥ अकारादिक्षकारांतैर्वर्णैरत्यंतनिर्मलैः॥ अविनतस्वरूपा श्रीज्ञानमुद्राकरांपरा॥ अक्षमालाधरा हेमकमंडलुकरांबुजा॥ स
र्वज्ञानमहारत्नकोशपुस्तकधारिणी॥ कुंदेंदुसदृशाकारा कुंडलद्वयमंडिता॥१४॥ प्रसन्नवदना दिव्या विचित्रकटकोज्वल
॥जटाजूटधरा शुभ्रा चंद्रार्द्धकृतशेखरा॥१५॥ पुंडरीकसमासीना नीलग्रीवा त्रिलोचना॥ सर्वलक्षणसंपूर्णा सर्वाभरणभूषित
॥उपास्यमाना मुनिभिर्देवगंधर्वसत्तमैः॥ मामपृच्छदिदं नत्वा प्रणम्य स्तुविहं उवन्॥ अहं च परया भक्त्या कृपया पुरुषोत्तम॥
अवोचं मोचकं दिव्यं हिताया खिलदेवतां॥१८॥

इत्यतोविमोचकत्वं तदुत्तरमुत्तरं उत्तरतापनीये सात्महरइतिगमेपि निषद्यपि अश्रुतत्वयः कर्तारं पापमुक्तिप्रदायिने॥ यदियोना
प्रमुंचामि तं प्रपद्ये महेश्वरम्॥१८॥

पशुपाशविमोचनकर्त्तारं मोचकं वक्तुं वदान्यश्रुताह॥ अपाद्या इति॥ कर्मपाकात्प्रभोगप्रदानेन कर्मपरिपाकानंतरं मोक्षप्रदा
नेन च पातीति॥ पशूनतः स्वयं पशुपतिरिति निबंध निवर्त्तकमात्मज्ञानमुक्ताबंधकारणमाह॥ मायेति॥ ननु विहितकरणाद्करणनिमित्त
पापानुदयात्काम्यकमपि रणेन च भोगेन च भोगहेतुपुण्यानुदत्तत्कृतेन पुण्यपापयोश्चयोश्च भोगेन प्रहृत्याद्यत्त्वसिद्धा विमुक्तिः किं तत्र मो
चकेन॥ यद्यवश्यं मोचकेन भवितव्यं तथापि शिव एवेति॥ कुतः॥ अन्योपि हि यः कश्चिद्भूयात्त्वयमेवेति तत्कुतो निश्चय इत्यत इत्यत आह

अनाद्याः स्थावरांतीश्च पशवः परिकीर्तिताः॥ तेषां पतिरहं देवः स्मृतः पशुपतिर्बुधैः॥१९॥ मायापाशेन बध्नामि नित्यशः नतान् सरस्वति॥ तेषां प
शूनां मत्तेषां मत्तः केऽपि सुलोचने॥२०॥ मामेव मोचकं प्राहुः श्रुतयः साध्वी सनातनी श्रुतिर्वलीय सा प्रोक्ता प्रमाणानां सुलोचने॥२१॥ म
त्तस्त्वपरतो दोषो न हि तस्याः कदाचन॥

मामेवेति॥ श्रुतिस्त्वस्तु मत्कृते त्यादिका समनेन रोद्रात्कुतानागमेपि निपुणा॥ आत्मवचनादिमः श्रुतेः प्राबल्ये विशेषमाह॥ श्रुतिर्वलीय
सीति॥ ज्ञानस्य स्वतः प्रामाण्यं अस्त्वतः श्रुतेरनादित्वेन कारणेनाबाधकारणदोषाभावात्प्रामाण्यमिति अर्थः॥

स्. मु. १८ युक्तिमतिरिक्तेषु प्रत्यक्षादिषु॥ कारदोषसंभवश्चेदेवं कथं तत्र प्रामाण्यव्यवहार इत्यत आह॥ अन्येषामिति॥ अविद्याकार्यतावस्तो वकुलयाकुर्वता मेषां व्यावहारिकमेव प्रामाण्यमुपनिषदस्त्वविषयत्वाद्वेदनलक्षणं प्रमाणं तु॥ प्रत्यक्षादिप्रमाणानां प्रामाण्यं व्यावहारिकं॥ आश्रित्यायं प्रपंचस्यादलीको पि प्रमाणवान्॥ अद्वैतागमवाक्यातु न तथा वेदनलक्षणं प्रमाणं नावगन्तव्यं बाधवैधुर्यहेतुतः॥ तथा सुंदरपाण्ड्यवार्त्तिकमपि देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणं ते न संमतः॥ जौ किं केन दृढ वेदप्रमाणत्वान्निश्चयादिति॥ स्मृतिपुराणादीनां तु वेदाविरोधेनैव प्रामाण्यमिति प्रथममवेदस्य प्रमा

अन्येषामज्ञानीनां प्रमाणानामविद्यया॥ दोषसंभवास्त्यवतन्तन्मेषां सुलोचने॥ विरोधे वेदवेदवाक्यो न प्रामाण्यं नैव सिध्यति॥ २३॥ स्मृतयश्च पुराणानि नारदादीनि सुव्रत॥ वेदमूलास्ततस्तेन विरोधेन मुनिनामपि॥ २४॥ न सिध्यत्येव सुश्रोणि प्रामाण्यं सूक्ष्मदर्शने॥ पांचरात्रादिमार्गाणां वेदमूलत्वनास्तिके॥ नहि स्वतंत्रास्ते तेन भ्रांतिमूला निरूपणे॥

ध्यायेवर्ति॥ अनुमितवेदमूलानां स्मृतिपुराणादीनां यावन्मूलं प्रत्यक्षादिकं निर्विरोधेनानुष्ठानलक्षणप्रामाण्यमुक्तं पंचरात्रादीनां तैः स्वयमेव वेदमूलत्वानंगीकाराद्वेदविरुद्धानेकार्थोपदेशाच्च स्मृतिपुराणादिवत्तद्यावन्मूलोपलंभनेन किंतु सर्वथैवाप्रामाण्यमिति॥ पंचरात्रेति वेदमूलत्वेन किंतु स्वतंत्राः वेदमूलत्वविरहे तदीयशास्त्रप्रवृत्तिमाह॥ आपाततः प्रमाणवदाभासेऽपि निरूपणे भ्रान्तिमूला एवेत्यर्थः॥ राम: १८

वेदविरुद्धांशे प्रामाण्यं किं न स्यादित्याशंक्य तत्र वन्यै बाधिकारिविशेषं प्रतीत्याह॥ तथापीति॥ तानेवाधिकारिण आह॥ अनंतेनेति॥ तेषामप्युपकारकत्वं स्मृतिसाम्यमेवत्येत्याह॥ तांत्रिकाणामिति॥ अव्यवधानेन लभ्यः किंतु व्यवधानेनैव न देवस्य व्यवधानमाह॥ कालेनेति॥ कर्मनिष्ठेति॥ तेषां कर्मभिः पापक्षये ज्ञाननिष्ठाद्वारेण लभ्यः ज्ञाननिष्ठेभ्यो जिज्ञासुभ्यः सकाशाद्ज्ञानिनां॥ विशेषमाह॥ तज्ज्ञानिनामिति तेषामात्मत्वेन ल

तथापि ये ह्यमार्गाणां वेदेन न विरुध्यते॥ ऽंशाः प्रमाणमित्युक्तं केषांचिदधिकारिणां॥ अत्यंतनगजितानां प्राणिनां वेदमार्गतः॥ २५॥ पंचरात्रादयो मार्गाः॥ कौलैनैवोपकारकाः॥ तांत्रिकाणां महादेवि न लभ्यो व्यवधानतः॥ २६॥ कालेन देवतास्थानिद्वारेण वाहमास्तिकाः॥ जात्यो वेदेवोपकारकाः॥ तांत्रिकाणां महादेवि निष्ठानामहमव्यवधानतः॥ तत्राधिकर्मनिष्ठेभ्यो ज्ञाननिष्ठस्य सुंदरि॥ लभ्यो नज्ज्ञानिनां लभ्यस्तेषामात्मैव केवलं॥ सर्वेषामात्मभूतोऽहमेव संसारमोचकः॥ न मत्तोऽन्यः पुमानन्य इत्येषा शाश्वती श्रुतिः॥ मामृते सांब मां ज्ञानं मोचको नान्यो न विद्यते॥ अहमप्राप्तसर्वज्ञः संसारस्थस्सनातनः॥ २७॥

धत्वात्तेनाव्यवधान इत्यर्थः॥ अन्येषामात्मभूतोऽपि अज्ञानेन व्यवहितत्वात्स्व एव न तु लभ्यः॥ व्यवधानाद्व्यवधानात्संमोचयितव्यपशुवेविश्वमन्मोचकेन वैचित्र्यमित्याह तथा नहि मोचक इत्याह॥ अहमप्राप्तेति॥ तथा च मृगेंद्रे अनाद्यादिमजापेतः सर्वकृत्सर्वदृक्शिवः पूर्वं व्यतिरिक्तस्याणोः पाशजालमपोहतीति॥

रा.मु.
१८

सर्वविज्ञानरत्नानां कोशागारं मनुपुस्तकं ॥२१॥ इत्थानं सर्वतत्त्वानां मालिकं कुंडिनामपि ॥ स्वात्मभूतपरानंदपरशोऽस्मि धियहं ननु पोऽस्म्यहं मो
चकत्वप्रहतेरेवेति सिद्धांतः ॥ स्वरूपे संस्थितिरेवं बंधान्यात्मानमात्मना प्रकृतिः सैव पुरुषस्यार्थे विमोचत्यैकं रूपेणेति तत्राह प्रकृतिरिति
॥ नित्यमुक्तशिवस्तद्धि जन्तूनां जीवानां नोगमोऽस्त्येव तस्मान्न पुरुषार्थकं इति कादकेकथितं मिन्याह ॥ शाश्वती प्रकृतिरिति ॥

मदन्ये नात्मविज्ञानं विहीना मायया हताः ॥ महासंसारिणो मोचाः प्रकृतिः केवलं जडः ॥२२॥ तस्मात्त्वम्भूतानां सर्वेषां महं संसारमो
चकः ॥ नमन्त्रो न्यः पुमानेष इत्येषा शाश्वती श्रुतिः ॥ एवं निशम्य मद्वाक्यं महाविविक्तो सरस्वती पूजयामास मां तस्मात् जगन्मा
ता त्रयीमयी ॥२५॥ त्वमप्यत्नंतकल्याणो मत्कृक्षविशेषतः ॥ त्वया नास्ति समः कश्चिल्लोके विस्मो महामते ॥२६॥ तस्मादेवमया
प्रोक्तात्रवसंसारमोचकः ॥ देहमार्गे कि निष्ठानां धार्मिकाणाममोमिनां ॥२७॥ ममभक्तानां विशुद्धानां द्विजानाममुजेरूणा ॥ मयोपा
रूपयाश्रेयो नरेयो यस्मकस्यचित् ॥२८॥

सं नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानां एकोबहूनां यो विदधाति कामान् ॥ तमात्मस्थं येनुपश्यंति धीरास्तेषां शांतिः शाश्वती नेतरेषामिति
श्रुमानि नामिति ॥ निरहंकारणोनदेयइति ॥ यदाहु नैष्ठकाः ॥ विद्याहमंत्रालणेमाजगाम गोपायमा शेवधिष्टेयमस्मि ॥ अस्तूयका रामः
यानृजवेजडायनमां ब्रूयाद्वीर्यवतीनथास्यामिति ॥२९॥ २९

शृणुष्वमि ॥ मोचकत्वरूपकज्ञापकमाख्यानांतरं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ तत्रात्मनत्वज्ञानेति ॥ आत्मनत्वविषयकं यद्ज्ञानं तस्यैव तत्त्वविद्यां प्रति

स्तउवाच ॥ एवं निरूपयन्पुरुषोत्तमस्याहितोऽभंवा सहायममनेंडकलावतंसं ॥ सर्वाभैरे रसिज्योगिभिरज्ञनीयं संसारमोचकइनिम
तिपद्यमस्मा ॥२९॥ नतापरविनागविहीनबोधसन्तानन्नादयशिवानिधि सर्वनाथ ॥ कन्ताशिरापरवशोनवदंवुजाक्षःशिष्टारतंशिवार्क
रशिवमादरेण ॥३०॥ शृणुष्वमन्यद्वक्ष्यामि मोचकत्वप्रसाधकं ॥ अद्यासंहिताद्यं मुनयो मुनिसत्तमाः ॥३१॥ पुराकश्चिद्द्विजः श्रेष्ठः श्रद्
धाकर्मवैदिकं ॥ कृत्वा श्रद्धपापस्कविशुद्धहृदयोऽग्रशः ॥ नाशो जन्मविनाशाय स्वर्णीवृमुनिपुंगवाः ॥ क्रमेण सकलान्देवान्स्वसंसारवि
मोचनान् ॥३३॥ मत्वाराध्य पुनः सर्वाजन्मनाशाय कृत्वा निमान्परित्यज्य विचारेण जगद्वंतं त्रिलोचनं ॥३४॥ प्रलंबितजटावद्धं चंद्ररेखावतंस
कं ॥ नीलग्रीवं शशस्वं दवेंद्दिकान्निविराजितं गोक्षीरधवलाकारं चंद्रबिंबसमाननं ॥ सुस्मितं सुप्रसन्नं च स्वात्मतत्त्वैकसंस्थितं ॥३५॥ गंगा
धरं शिवं कांतं नमन्के पूरकाननं ॥ सवमिरणस्युक्तं सर्वलक्षणसंयुतं वीरासनेसमासीनं वेदयज्ञोपवीतिनं ॥ भस्मधारा सनिरामिरामं
तं ॥ भस्मधारातिरामं तं नागाभरणभूषितं ॥ व्याघ्रचर्माम्बरं शुद्धं योगपट्टाकंतेशुभं ॥ सर्वेषां प्राणिनामात्मज्ञानापस्मारदृष्टतविन्य
स्तचरणेसमज्ञानममुज्ञाघरेहरं ॥३७॥

बंधमपस्मारकरूपेणभासमदृष्टेगमपादं तस्यैवेत्यर्थः ॥३८॥

स॰मु॰
२०

सर्वविज्ञानरत्नानां कोशभूतं सुपुस्तकं ॥४४॥ रक्षानं सर्ववित्तानां मालिकं कुंडिनामपि ॥ स्नानमुक्तपरानंदपरत्वान्मर्धविग्रहे ॥४५॥ ध
मरूपवृषोपेतं धार्मिकैर्वरैः प्रार्थगैः ॥ मुनिभिः संवृतं मायावटमूले ऽग्निनेत्रं नुना ॥ दृष्ट्वा नेमं सर्वविद्यानामीश्वरेश्वरमव्ययं उपास्यमादि वि
निर्मुक्तमोंकारकमलासनं ॥ स्वात्मविद्याप्रदानेन सदा संसारमोचकं ॥ रुद्रपरमकारुण्यात्सर्वप्राणिहितेरतं ॥ उपासकानां सर्वे
षां ॥ अभीष्टसकलप्रदं ॥ दक्षिणामूर्तिदेवाख्यं जगत्सर्वादिकारणं ॥४६॥ समागत्य महाभक्त्या दंडवत्पृथिवीतले ॥ प्रणम्य बहु
शो देवं समाराध्य यथाबलं ॥ रुद्र यत्नमुखं तेन दक्षिणं पाहि मामिति ॥ उक्त्वा पुनर्देवदेवं जयमास सनक्तिना ॥ अनु देवो महादेवो दक्षि
णामूर्तिरीश्वरः ॥ प्रदत्तवान्स्वात्मविज्ञानं तस्मै विप्राय सुव्रताः ॥४७॥ नास्य संसारविच्छेदमकरोद्देविकापतिः ॥ वृहदेवो दक्षिणामूर्तिप्रसादतः
देवजैतवक्तः ॥ अनायासेन संसाराद्विमुक्तः परमर्षयः ॥ नवं तोपि महादेवं महानंदस्वरूपिणं ॥४८॥ संसारमोचकं बुध्वा भजध्वं सर्व
भावतः ॥ अस्यैव भजनाद्देवमस्ये वैसिध्यत्संशयः ॥४९॥ इति श्रुत्वा द्विजाः सर्वे श्रद्धया पर
या सह ॥ प्रणम्य सूतं सर्वज्ञं छजयामासुरंजुतं ॥५०॥ इति श्री सूतसंहितायां मुक्तिखंडे चतुर्थोऽध्यायः ॥ समाप्तः ॥

राम:
२०

यत ईश्वरोप्याचार्यरूपि देहेन एव गत एव मोचको भवति ॥ अतो मोचकाभिधानानंतरं मोचकप्रदानाश्चर्यं वक्ष्यामीत्याह ॥ अथात इति ॥ आ
श्चर्यमेवेति ईश्वरः संसारमोचक इति यद्यपि श्रुतिस्मृतिपुराणादिभिर्ज्ञातुं शक्यते तथापि तत्स्वरूपमाचार्यमुखाद्वेदज्ञानं फलप
र्यंतं भवतीति ॥ तथैव ज्ञानवंश्रूयते हि ॥ आचार्यवान्पुरुषो वेद ॥ आचार्याद्धैव विद्याः धिगता साधिष्ठं प्रापदिति यद्यपि वर्णनं

॥ ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि भवतां मोचकप्रदं ॥ अतीव श्रद्धया सार्धं शृणु पंकजलोचन ॥ आश्चर्यमेव सं
सारमोचकप्रद उच्यते ॥ आश्चर्यो नाम वेदांतविचारो ऽणुभवेदनः ॥ तमप्यनेकधा वक्ष्ये श्रद्धया पुरुषोत्तम ॥ उत्तमो मध्य
मस्तद्वदधमश्चाति वेदनं ॥ उत्तमो ब्राह्मणः प्रोक्तो मध्यमः क्षत्रियः स्मृतः ॥ अधमो वैश्य इत्युक्तः सर्वशास्त्रार्थवेदिभिः
॥ अधमोप्युत्तमो वैश्यः स्याद्यदि गुरुर्भवित ॥ मध्यमो मध्यमः स्यात्तथा वैश्यः स्वे वा वा ॥ शूद्रः स्यादि गुरुः प्रोक्तः शुश्रूषो
रात्मवेदिभिः ॥ उत्तमो ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रियः स्यात्तथैव च ॥ ऽविज्ञाः शूद्रः स्याच्छुश्रूषो गुरुरित्युच्यते मया ॥ शू
द्राणां पतनश्चास्त्रीणां गुरुत्वं न कदाचन ॥ ७ ॥

ब्राह्मणे गुरुरिति क्वचिद्ब्राह्मणस्यैव गुरुत्वं श्रूयते ॥ तथापि श्रुतिस्मृतिपर्यालोचनया सम्मेलनं तत्र वक्ष्यमाणलिंगविना नैंगे
नेतरेषामस्तीत्यभिप्रेत्योक्तं सर्वेशास्त्रेति ॥ ७ ॥

सू॰सं॰
२२

राज्ञो गुरुत्वं चेति॥ बृहदारण्यके॥ ब्राह्मणः क्षत्रियमजानशत्रुं प्रति महोवाच गार्ग्य उपनायानीति उपगमाभिधानदर्शनात्॥ तथा कैकेयं
क्षत्रियं प्रति प्राचीनशालादीनां पञ्चमुनीनां वैश्वानरविद्यालाभायोपगमप्रवृत्तिदर्शनात्॥ उत्तमं ब्राह्मणं प्रत्यपि विद्योत्कर्षवतः क्षत्रि-
येण गुरुत्वमस्तीति नेयमाशयः॥ अन्ये तु प्रतिलोमं वैनयनं ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति निषेधं तं ज्ञापयिष्यामीति श्रु-

वेइपस्मानितया राज्ञो विद्योत्कर्षवत्त्वेन च॥ गुरुत्वं केचिदिच्छन्ति स्वोत्तमं प्रति केवलं॥ ॥ उत्तमः पञ्चधा प्रोक्तो गुरुर्ब्रह्मात्मवेदिभि-
ः॥ ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थश्च भिक्षुकः॥ ६॥ अतिवर्णाश्रमी चेति क्रमाच्छ्रेष्ठा विचक्षणाः॥ अथ श्रेष्ठा नाहरे श्रेष्ठगु-
रवः परिकीर्तिताः॥ ब्रह्मचारी गृहस्थस्य वनस्थस्य वनस्थस्य यतेरपि॥ विद्योत्कर्षवत्त्वेनैव गुरुर्भवति नान्यथा॥ ११॥
गृहस्थोऽपि वनस्थस्य स्वयतेरस्यैव पुंगुजे कृपा॥ विद्योत्कर्षवत्त्वेनैव गुरुर्भवति नान्यथा॥ १२॥ वानप्रस्थाश्रमस्थोऽपि तथा संन्या-
सिनां हरे॥ विद्योत्कर्षवत्त्वेनैव गुरुर्भवति नान्यथा॥ १३॥ शंकर॥

त्रियेणाजानशत्रुणा गुरुत्वमंगीकृत्य गार्ग्यं प्रति विज्ञापनदर्शनात् तथा प्राचीनशालादीनपि कैकेयेन तानहमुपनेष्ये इति तदुवाचे-
ति उपसदनमन्तरेण वैश्वानरविद्यादानानुदर्शनात् उत्तमेनाधिकेनापि गुरुत्वं क्षत्रियादीनां गर्वकर्तव्यमिति मन्यते॥ अतएवोक्तं केचिदि-
ति॥ ब्रह्मचार्यादीनामाश्रमक्रमरूपता सोत्तमं प्रति विद्योत्कर्षसंनवेगुरुत्वमंगीकृतं॥

रामः
२१

वर्णाश्रमातिक्रमस्तन्निरतिशयज्ञानोत्कर्षणैवेति न दूतमपेक्ष्य कस्यापि विद्योत्कर्षात् गुरुरेव न शिष्य इत्याह॥ अतिवर्णाश्रमीति प्रतिज्ञातं
तस्य सर्वोत्कर्षमुपपादयितुं तल्लक्षणमाह यः शरीरेन्द्रि॥ विजानातीति विशेषेण नातिमात्मसाक्षात्करोतीत्यर्थः॥ इत्थं भूतो हि लोकसंग्रहाय वर्णा-
श्रमधर्मानाचरन्नाचरन्वा सर्वाग्निते न गुरुरेवेत्यर्थः॥ तादृशस्यापि हि तदाचरणं भवति सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत॥ कु-

अतिवर्णाश्रमी प्रोक्तो गुरुः सर्वाधिकारिणाम्॥ न कस्यापि भवेच्छिष्यो यथाहं पुरुषोत्तम॥ अतिवर्णाश्रमी साक्षाद्गुरूणां गुरुरुच्यते॥ तत्स-
मो नाधिकश्चास्मिंल्लोके सत्येव संशयः॥ २५॥ यः शरीरेन्द्रियादिभ्यो विभिन्नं सर्वसाक्षिणं पारमार्थिकविज्ञानं सुखात्मानं स्वयं प्र-
भं॥ परतत्त्वं विजानाति सोऽतिवर्णाश्रमी भवेत्॥ यो वेदान्तमहावाक्यश्रवणेनैव केशव॥ आत्मानमीश्वरं वेद सोऽतिवर्णाश्र-
मी भवेत्॥ योऽवस्थात्रयपतिमुक्तमवस्थात्रयसाक्षिणं॥ महादेवं विजानाति वर्णाश्रमी भवेत्॥ २८॥

र्वाद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहमिति॥ यो वेदान्तेति॥ तं त्वौपनिषदमिति श्रुतेः॥ परतत्त्वमात्मसाक्षात्कारस्य श्रवणमनननिदिध्यासनांगनि-
बंधनत्वाद्देहानधिकृतानां नाभावादिमुखेन ज्ञानमपि क्रमेणैव हाधिकारप्राप्तिद्वारेणैवोपकारकमिति हि प्रागुक्तं॥ अन्येषामपि सर्वे-
षां ज्ञानाभ्यासो विधीयते नाथान्तरेण कालेन तेषां साक्षादुपकारक इति तमेवात्मवेदनक्रममाह॥ योऽवस्थेति॥ श्रीरामगी॥

स.सु.
२२

देहेन्द्रि॥ देहसंबंधनिर्बंधनोपासनात्यात्मनि कल्पिताः॥ बोधात्मा यस्य कल्पनया संतोऽपि वस्तुतो न संति बोधोऽत्र रकाजे त्वनुनवतोपीति सर्वदेहेन्द्रि
कं॥ न चावस्थात्रयविरहे स्वात्मनो कल्वादीश्वरस्य जगत्कर्तृकिलाक्कथमात्मानमीश्वरं वेदेति तत्राह॥ यं आदित्येति॥ ईश्वरोऽपि वस्तुतो
न कर्त्तेति स्थित्यन्नधिष्ठानेन सर्वापारस्य जगतः कल्पितत्वाद्देवतस्य जगत्कर्तृत्वव्यवहारः॥ यथा आदित्यसंनिधौ लोकस्य प्रवृत्तिदर्श

वर्णाश्रमादयो देहे मायया परिकल्पिताः॥ आत्मनो बोधरूपस्य मम ते संति सर्वदा॥ इति यो वेदवेदान्तैः सोऽस्ति वर्णाश्रमी न
वै॥ आदित्यसन्निधौ लोकश्चेष्टते स्वयमेव तु॥ तथा मत्सन्निधावेव चेष्टते सकलं जगत्॥ इति यो वद्दसुवर्णहारकेयूरक
टकस्वस्तिकादयः॥ कल्पिता मायया तद्वज्जगन्मय्येव सर्वदा॥ इति यो वेद॥२३॥ शुक्तिकायां यथा तारं कल्पितं मायया तथा
॥ महदादि जगन्मायामयं मय्येव कल्पितं॥२४॥ इति यो वेदान्तैः सोऽस्ति वर्णाश्रमी न वै॥

नात्मा मनवर्त्तिकेप्यादित्ये प्रवर्त्तकत्वव्यवहारस्तद्वत्परस्परव्यावृत्तं चेत्यं सर्वमनुवृत्ते चिद्रूपे कल्पितमित्यत्र निदर्शनमाह सुवर्णे इति॥ प्र
यत्ने हि॥ चिह्लादं सर्वं कोमत्ते का सते चेति महमादीनामपि सति प्रमातर्यवाध्यत्वसत्त्वमिति मन्यमानं प्रति सत्त्वेव प्रमातरि वाध्य
मानं शुक्तिरूप्यमुदाहरति॥ शुक्तिकायामिति॥ रामः २२

एकस्मिन्नेव रूप्ये विचित्रं कल्पकं यथा कल्पितं तथा तद्धपाधिकं नारतम्यमपीत्यत्र निदर्शनमाह॥ चंडालदेह इति॥ स्वोपाधिसंबंधेन तु
दुपाधिकं तारतम्यमाकाशे काल्पितं तद्वदित्यर्थः॥ नन्वस्ति वर्णाश्रमस्यात्मतत्त्वज्ञानेन सकार्यस्याज्ञानस्य निवृत्तौ शिष्यमपक्षपतः कं प्रति
शिष्यं शिष्यज्ञानेवानत्कारणमनुभवन्तेनासौ विद्वानिति चेन्न विद्वद्दोऽपि वाधितानुवृत्तिसंभवात् इत्यभिप्रेत्य तत्र निदर्शनमाह॥ विनष्टे
ति॥ तिस्रोऽवस्थाः एकानावद्दश्यं सर्वमन्यन्निमानहेतुः सा तु शुक्तिशास्त्रजनितादिविवेकज्ञानाभिनिवर्त्तिते नन्निदर्शनावपियत्स्वादृश्यमिति

चंडालदेहे पश्वादिन्नारी रथ्यलिवियहे॥ पाध्यन्येनु तारतम्येनस्थिते पुपरूपोत्तम॥ व्योमवत्सर्वदा प्राप्तः सर्वसंबंधवर्जितः॥२६॥ एकं रूपो महा
देहेः स्थितः सोऽहं परामन्त॥ इति यो वेदवेदान्तैः सोऽस्ति वर्णाश्रमी न वै॥ विनष्टदिग्भ्रमस्यापि यथा हं वैविनानिरक्क्षविज्ञानविध्वस्तज
गन्मांनाति तन्न हि॥ इति यो वेदवेदान्तैः सोऽस्ति वर्णाश्रमी न वै॥ निवेदो नव्यवहारहेतुर्द्वितीयासान तसाक्षात्ताराचित्र वर्त्तते तन्निरा
त्रावधिसंस्कारमात्रेण देहानामसमगदवभासहेतुस्तृतीया वाधितानुवृत्तिरित्युच्यते सा चरमसाक्षात्कारेण निवर्त्तते॥ एतदवस्थात्रयक्रमे
णेव प्रत्ययतेनस्यानिध्यानादियोजनान्तत्सावान्रूपश्यां तेन तमायानिवृत्तिरिति तत्रतृतीयकमायां स्थितस्यापि वर्णाश्रमस्याविद्वत्वोऽविनि
ष्यादिदर्शनाद्यवहेएसंभवात्यहनकृत्त्वगत्सादिदर्शनानि प्रत्तोऽपि दिग्भ्रमो हः संस्कारमात्रप्रभावात्तेनेव मिहसंस्कारमात्राच्छिद्याविनिध्या
नानुपदेशोपपत्तिर्देतामा चस्युयुक्तिवयात्स्यात्तुनवेरवथन ना दिक्नापीत्यर्थः॥ ॥

रा॰मु॰
२३

ननु बाधितस्य कथमनुवृत्तिः॥ अत्र दृष्टान्तो वाक्यं कथं बाधः॥ आत्मावबोधो हि नाशः॥ न च नावेन सहानार्थो बाधो हि स्मृतः आह॥ यथात्मेति
प्रबोधोत्तरकालं बोधितः स्वप्नप्रपंचः आगमत्वेन प्रतीयमानोपि शकालं न यास्मत्वाय यथा विषयीक्रियते एवं वर्तमानेन प्रपंचो सत्वेनानुवृत्य मा
नोपि संस्कारवशात् जाजसं चेष्टितया किं न नासासे तेन स्वर्षः॥ ननु वर्णाश्रमाचारातिक्रमः श्रुतिस्मृत्युक्तः कारणं जितं पास्यंदैरित्यत्याह॥ य

यथा स्वप्नप्रपंचोयं मयि मायाविजृंभितः॥ तथा जाग्रत्प्रपंचोपि परमायाविजृंभितः॥ इति यो वेद वेदान्तैः सोतिवर्णाश्रमी भवेत्॥
३१॥ यस्य वर्णाश्रमाचारो गलितः स्वात्मदर्शनात्॥ स वर्णानाश्रमान्सर्वानतीत्य स्वात्मनि स्थितः॥ ३२॥ योतीत्य स्वाश्रमा
न्वर्णानात्मन्येव स्थितः पुमान्॥ सोतिवर्णाश्रमी प्रोक्तः सर्ववेदान्तवेदिभिः॥ ३३॥

स्यवर्णाश्रमेति॥ तत्त्वसाक्षात्कारेण विगलितदेहाद्यात्मताभिमानो महैव देहे न सहैव तद्धर्मत्वं वर्णाश्रमाणामतिक्रमादतिवर्णाश्र
मी॥ इदि कृपरकाशम नास्तिकः प्रमादात्स्मारितस्त्यज्य करणनिमित्तप्रत्यवायोपचयाद्धःपतति श्चनएवाहि प्रागते योक्तं॥ व
र्णाश्रमाचारवता पुरुषेण महेश्वरः॥ आराध्यते प्रसाद प्रसादार्थं न डर्वतैः करा चेनेति प्राप्त प्रसादस्त्वतिवर्णाश्रमीति महदेषमं॥

राम॰
२३

उक्तस्यातिवर्णाश्रमस्यानुभवं विशदयति॥ न देह इत्यादिना तत्त्वविषयं तदीयमनुभवप्रकारमुक्त्वा इदानीं विषयमिदानीमाह॥ जलस्य
चलनादिति॥ आत्यन्तिकमत्वभोक्तृत्वादिप्रपञ्चो पि औपाधिकत्वमकल्पितत्वादसत्वेनैव सपत्रप्रतीमर्थः॥ वर्णाश्रमयोः कल्पितत्वे
न तदुपजीविनो विधिनिषेधयोस्तदधीनयो हानोपादानयोश्च तत्त्वविन्मतमाह॥ न विधिरिति॥ तथा नात्मविदिति॥ लौकिकयापारन्न

न देहो नेन्द्रियप्राणो न मनो बुद्ध्यहंकृतिः॥ न चित्तं नैव माया च न च व्योमादिकं जगत्॥ न कर्ता नैव भोक्ता च न च भोजयिता तथा॥ केवलचि
त्सदानंदब्रह्मैवात्मा यथार्थतः॥ जलस्य चलनादेव चंचलत्वं यथा रवेः॥ तथाहंकारसंबंधादेव संसार आत्मनः॥ तस्मादन्यगतावर्णा
श्रमाद्यपि केवलं॥ आत्मन्यारोपिता एव भ्रांत्या ते नात्मवेदिनः॥ न विधिर्न निषेधश्च न वर्ज्यावर्ज्यकल्पना॥ आत्मविज्ञानिनामस्ति
तथा नान्यज्जनार्दन॥ आत्मविज्ञानिनो निष्ठामीदृशीं मुनिसत्तम॥ मायया मोहिता जीवा नैव जानन्ति सर्वदा॥ ३८॥

न मयि इत्यमियं निष्ठामशास्ता चेत्किमिति सर्वैर्नाश्रीयत इत्यत आह॥ आत्मविज्ञानिनामिति श्रूयते हि॥ इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं
नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः॥ नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेनभूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्तीति॥ ३९॥

स॰सु॰ २५

न मां सेवेति॥ यतो मायायोगित्वां॥ नां मां मम यं चक्षुर्दर्शनसाधनमियं तु निष्ठासात्मानुभवैकवेद्यो मर्त्यः॥ यत्र सुप्ता इति तस्य स्वरूपेण नानित्यं सुप्र-
स्तत्र संयमी नित्यं प्रबुद्धः यत्र रज्यग्र पंचेलोकाः प्रावुद्धास्तत्र विद्वान्सुषुप्तः॥ उक्तं हि भगवता॥ या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी॥ य-
स्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेरिति निर्विकल्पं विक्षेपरहितं॥ निरंजनमावरणरहितं यस्य न द्रष्टा दृश्यमानमात्रं किं तत्तु न तत्र पर्यत

न मां मम चक्षुषा निहता ब्रह्मविज्ञानि नामियं॥ दृष्टुं ज्ञाकास्वतः सिद्धाविद्रुपः सैव केवलः॥ यत्र सुप्ता जना नित्यं प्रबुद्धस्तत्र संय-
मी॥ प्रबुद्धा यत्र ते विद्वान्सुषुप्तस्तत्र केवलः॥ एवमात्मानमद्वंद्वं निर्विकल्पं निरंजनं॥ नित्यं शुद्धं निराभासं संविन्मात्रं परामृतं
॥४१॥ यो विजानाति विद्वान्नैः स्वानुभूत्या च निश्चितं॥ सोतिवर्णाश्रमी नाम्ना स एव गुरुरुत्तमः॥४२॥ स एव वेदवित्तमः स एव मो-
चकृत्तमः॥ स एव सर्वमोचकः स यतन सर्वकारणं॥४३॥

पीताहा॥ स्वानुभूत्येत्यनि॥ वेदविन्नम इति सर्वज्ञानवंतोपि वेदविदं वेदवित्तमस्तस्योपनिषदर्थतत्वज्ञानवानेव॥ यद्दागन्मूलकारणं तत्व-
ज्ञाने प्रहानेन मोचक ईश्वरः॥ स श्रुतमीश्वरं ज्ञापतिमा चकप्रदश्चाचार्यः॥ त्रितयविनाशोप्यविद्यद्धेवविदुषश्च नेदहेतारज्ञानसवि-
नाशात्सोपि विनाशोपिनास्तीत्याह मोचकेत्यादि॥४३॥ राम॰ २५

नकेवलमपायोपाधिकजगत्कारणत्वं किं तु मायातीनमपि त्वकं नं दैकरसतत्वमपीत्याह॥ स एव सत्येति॥ उत्तमुक्तेर समलेन दमावापेर पुरुषार्थत-
रन्यतेवाकथं स एव समस्मिन्नुक्तमतन्त्राह॥ स एव मुक्तिरिति॥ यद्यपि सोलोकादिकमपि मुक्तिस्तव्यापितन्मायावस्थाविशेष एव उत्तमा तु मुक्तिः स्वरू-

स एव सत्यचिद्घनः स एव मुक्तिरुत्तमा॥ स एव सर्वमुक्तिरः स एव सर्वमुच्युत्त॥४४॥ इति तत्वपरमार्थः सर्ववेदांतसिद्धः सकलमुनिवरा-
णां देवतानां नराणां॥ परमपुरुषसाक्षान्मुक्तिसिद्ध्यैमर्योक्तः परमकरुणयैव प्रार्थितेन तयैव॥४५॥ सूत उवाच॥॥ एवं निरूपमनगावा-
न्वासुदेवो जगन्मयः॥ स्वमूर्द्धिचरणद्वंद्वं शिवस्य परमात्मनः॥ चिन्त्यस्यप्रतत्वविज्ञाने वेदांतोक्तं विमुक्तिदं तस्थान्तसो महात्मास्या वि-
वक्षोगरुड्ध्वजः॥४६॥ प्रणम्यवकृताः श्रीमान्सजिजाद्वंलुलोचनः॥ कृतार्थो निवर्त्याप्रमसाराहदेवसुव्रताः॥४७॥ तवं तोद्विजाए-
वम्यश्चयामोचकप्रदं॥ विदि नमस्तु स्पर्शं कुरुध्वंयत्नतः॥ सदा यस्य देवपरानक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ॥ तस्यैते कथिता द्विजार्थाः
प्रकाशंते महात्मनः॥ इति स॰ सु॰ पंचमः॥
पमेवयरा उ॥ आत्मेवाज्ञानहानिवर्त्तति॥ अनयापि निवृत्तिरात्मामोहस्य ज्ञातत्व-
नोपलक्षितः॥ उपक्रमणहानेपि स्यान्मुक्तिः पाचकादिवदिति॥ एवं नश्वरस्थानिवर्णाश्रमस्य स्वरूपमुक्तं यायाहृष्या तु नोगप्रदत्वं नोक्त-
तोयपनाचनस्येवेत्याह स एव सत्येति॥ इति स॰ तात्पर्यदीपिकायां पंचमोध्यायः समाप्तः॥

सू॰मु॰
२५

सुदपादेयपुत्रामुक्तिनुद्धयस्य रूपज्ञानेपि प्रतिबंधकैरूपापरिज्ञानेन परिहारो न त्याकाः॥ अनन्तरंनंतरं तदभिधानं प्रति ते॥ श्रीभगवानुवाच॥

ईश्वर उवाच॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि ज्ञानानुत्पत्तिकारणं॥ तेषां द्वयोर्युक्तः परिहाराय केशव॥१॥ शिवद्रोहस्तु विज्ञानानुत्पत्तेर्मुख्यका
रणं शिवनमस्कारापराधश्चापि विज्ञानस्य दूषणं॥२॥ त्रिपुंड्रोद्धूलनद्वेषस्तु तदनुष्ठानवर्जनं रुद्राक्षधारणे चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणं॥३॥
नवशोहस्तदीयानां मद्वेषश्च जनार्दन तदीयवधबंधवांछा च ज्ञानानुत्पत्तिकारणं॥४॥ ब्रह्मद्रोहस्तदीयानां प्रद्वेषश्च जनार्दन॥ तदी
यधनवांछा च ज्ञा॰॥५॥ कामक्रोधश्च लोभश्च मोहोऽहंमनस्तथैव च॥ अलम्यमपि मात्सर्यं ज्ञानानुत्पत्तिकारणं॥६॥ धर्मा
श्रद्धास्तिलेशं हेहश्च तथैव च॥ तेषामनावबुद्धिश्च ज्ञा॥७॥ मातृसंरक्षणाभावो मातृद्रोहश्च केशव॥ मातुः संतापकारित्वं ज्ञा॰
॥८॥ वेदवेदांतविद्वेषस्तदध्ययनवर्जनं॥ श्रोत्रियस्यापराधश्च ज्ञानानां॥९॥ वेदांगानां च विद्वेषः स्मृतीनां च तथैव च॥ पुराणानां
च विद्वेषो नारकस्य तथैव च॥१०॥ तेषामध्येतृविप्राणां सन्तापो बाधश्च केशव॥ तेषामप्यपहारश्च ज्ञाना॰॥११॥

राम॰
२५

अश्रौतानामिति श्रौतं हि पाशुपतं ज्ञानोत्पत्तिकारणं तेन महतामवधे न प्रपंचितं॥ अपराधेति॥ तस्माद्ब्राह्मणेन नैष्ठितं॥ ॥ ॥

वामपाशुपतादीनां अश्रौतानां परिग्रहः॥ पांचरात्रस्य यस्यापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणं॥१२॥ शिष्टानामसद्वादो यः शिष्टसंसर्गवर्ज
नं॥ अशिष्टता च मत्कं नतिनानु॰॥१३॥ दुर्जनैरपि संसर्गो दुर्जनानां च पोषणं॥ दुर्जनं तं च तन्नाथ ज्ञा॰॥ पितृद्रोहश्च शुश्रूषाभावस्तस्य तथै
व च॥ पितृसंतापकारित्वं ज्ञा॰॥१५॥ गवां संरक्षणाभावो गवां हिंसा तथैव च॥ गोप्रचारस्य लेवाधा ज्ञा॰॥ प्राणिसंचारमार्गस्य निरो
धस्तद्बाधनं तत्र कंटकनिक्षेपो ज्ञा॰॥१७॥ दृष्टिपातानतः पंक्तौ गृहस्य तस्य वर्जनं॥ तद्व्याकरणं चापि ज्ञानानुत्पत्तिकारणं॥ वापीकू
पतटाकादिबाधस्तज्जलदूषणं॥ तथा तज्जलचौर्यं च ज्ञा॰॥ व्याघ्रचारादिनीतस्मरणं करणं तथा साधनानयकारित्वं ज्ञा॰॥२०
वाप्याकर्षणविद्वेषस्तन्नाशनकारिता॥ अतिचारिक्रिया चापि ज्ञा॰॥ अकृपत्वविनोदश्च नृत्यगीतेषु मोहनं च अपत्रा
ष्प्रयोगश्च का॰॥२२॥ वर्णाश्रमविनष्टानां अवसानस्तथैव च तेषां शुश्रूषणाभावो ज्ञा॰॥२३॥ पुत्रमित्रगृहक्षेत्रभ्रातृबंध
जनेरतिः॥ अरतिर्गुरुपादे च ज्ञा॰॥२४॥ अनतस्य नतरूपश्रद्धा तथा नतस्य नापणं॥ अनरुनतरुक्रस्तृप्तिः॥२५॥ परस्त्रीद
र्शने श्रद्धा परस्त्रीगमने रतिः॥ परस्त्रीगमनं चापि ज्ञा॰॥ स्वस्त्रीदर्शनविद्वेषः स्वस्त्रीदर्शनकेवर्जनं स्वस्त्रीबाधश्च कस्याण
ज्ञा॥२७॥ गुरोरनिष्टाचरणं गुरोरिष्टविवर्जनं॥ गुरोश्च सेवाकरणं ज्ञा॰॥२८॥

मु॰सु॰
२६

आचार्ये वा स्वबुद्धिरिति ॥ शिव एव ह्याचार्यरूपेणानुगृह्णातीत्याचरगमेषु प्रसिद्धं यदाह योजयति परेण तेसदीक्षयाचार्यमूर्तिस्थ इति ॥ अत्रापि
गुरुदेवतानामात्मैकं समभावयन्तमहितधारिणि ॥ अतः समनुष्यबुद्ध्यानग्राह्यः ॥ अत एव नवमसाकनीयानिति ज्ञायस्तेन प्रतिपन्नत्व

रश्वरे च गुरौ देवे ज्ञाने चाचक्रिरच्युत ॥ तथा स्वगुरुसंतानेज्ञाना॰ स्वाचार्यपि महामन्त्रास्वदेहस्यानिवेदनं ॥ निवेदनं तथान्यस्मैज्ञाना॰
॥२१॥ आचार्यनीश्वरज्ञानेन तद्दोषस्य च दर्शनं ॥ विवादश्च तथानेनज्ञाना॰ ॥२२॥ आचार्यनीश्वरज्ञानं उपेक्षा च तथैव च ॥ तद्दुरुक्तिविस्मृ
तिश्चापि ज्ञा॰ ॥२३॥ आचार्ये बालबुद्धिश्च नरबुद्धिस्तथैव च ॥ अशिष्टत्वमिनिर्नतायज्ञा॰ ॥२४॥ अशक्तनामरस्य च तथाशक्तापराधनं ॥ अ
शक्तानां च निरा च ज्ञा॰ ॥ अर्थहीनस्य निंदा च तथा तस्यापराधनं ॥ तस्य संकोचसंतुष्टि ज्ञा॰ ॥२५॥ रूपहीनस्य निंदा च तथा तस्यापराधनं ॥
वैरूप्यपरसंतुष्टिर्ज्ञाना॰ ॥२६॥ ॥ सूत उवाच ॥ ॥ एवं महेश्वराद्विस्तुर्ज्ञाना॰ ॥ श्रुत्वा प्रमाणं कृतवान्सा परमयासह ॥२७॥ नवंतोपि शिव
ज्ञानसिध्यर्थं मुनिपुंगवाः ॥ परिहृत्यैव वर्जेयमेतान्यानिन्द्रेपतः ॥२८॥ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखंडे षष्ठोध्यायः ॥

तत्सूक्ष्मतत्त्वेन वर्णाश्रमविरहेण कर्त्तव्यानां वाधिहितानां करणनिमित्तवशिष्टत्वमपि तस्मिन्मंतव्यमित्यर्थः ॥ ॥ इति श्रीमन्माधवाचार्ये रामः २६
ण विरचितायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखंडे षष्ठोध्यायः ॥ समाप्तः ॥

ह्यायेन त्रिशत्यमिति विद्याप्रतिवंधकारणे ज्ञाने सति यतो विद्योत्पत्तिकारणे विद्युच्छ्रूषादौ प्रवृत्तिः सकलतानायन्नान्यत्वनन्तरनंतरं नइति

ईश्वर उवाच ॥ ॥ अथातः संप्रवक्ष्यामि नरकहेतुरोधनम् ॥ विदुषुष्टपपरंपरत् एवं प्रह्यापुरःसरं ॥१॥ पुरा कश्चिद्द्विजः श्रेष्ठः शाशिवर्णसमाढ्यः
॥ पाकयज्ञसमाख्यं च नत्यः पापकर्महृत ॥ न मोक्षितत्त्वतविचन्न्यश्च तविज्ञानदूषकः ॥ वेदनिंदापरः सर्वशालिहिंसापरोधमः ॥२॥ शिवनिं
दापरः देवताद्रूषकः सदा ॥ धर्मनिंदापरस्तद्वत्क्षिकस्यापराधकृत् ॥ ॥ वर्णधर्मविधिमिनिर्मुक्तस्तथैवाश्रमवर्जितः ॥ मातृहा तद्वद्भ्रात
द्रोही पथावलं ॥५॥ गोघ्नश्चैव कृतघ्नश्च महानास्तिकएवचिक्तः ॥ होचरार हरस्तद्वद्दरिद्रोगर इस्तथा ॥ चंडालस्त्रीपतिस्तद्वन्मधुमासादिभ
क्षकः ॥ महाधीरो महापापाचचारह वसुधे चराचरत्ले पृथिवीतले ॥७॥ पितरस्तस्य सर्वस्य ब्रह्मलोकगताश्च पि ॥ स्वर्गलोकगताश्चान्ये विव
ज्ञानरकं गताः ॥८॥ शाशिवर्णोपि कालेन व्याधिभिः पीडितोस्तुता ॥ अपस्मारपिशाचादिग्रहयस्तो न वर्मज्ञा ॥९॥ पाकयज्ञेपि तातस्य
मनक्ले महत्तरः निशाम्य तनयक्लेशं निर्गतिमाणवत्सुधीः ॥१०॥ पतितोन्नतले विस्तो रोदमानो निदुःखितः ॥ तं दृष्ट्वा देवं मक्ताखोमुनि
सर्वार्थवित्तमः ॥११॥ कृपया पापयज्ञात्ख्यं वनायेवासमुत्तमं ॥ उविशे शिष्टमानैयीः पाकयज्ञ नवप्रिय ॥१२॥

धानमितिप्रतिजानीते ॥ अथात इति ॥ विनरस्तस्येति विहितकरणादिनादिपितृणामधःपतनं स्मर्यते ॥ अथ मासि नवान्हे स्नेनारसपतं ति
पितर इत्यनेन ॥१२॥

नतु च मासि पितृणामिश्रेयः मासेस्कसाधनं॥ ग्रामणोपवर्वनेरम्ये निवृत्य स्यैकमाधने॥२३॥ शोरशक्रेश्वराद्विस्मी ऐशान्यायनेरवेशि
व शक्तिरूमारेवीयत्र गोपर्वतेश्वरं॥२४॥ आराध्य श्रद्धयासंज्ञां चकार परमेश्वरी॥ शक्रेश्वरदर्शनिस्तस्य संज्ञया नव नाशिनी॥२५॥
यत्र शक्रेश्वरं नत्वा प्रत्नासध्यय यावत्॥ शक्तिनवत्सशैलं जगतस्तत्यसादतः॥२६॥ यत्र शक्रेश्वरं तस्य प्रसादेनपुरंदरः॥ अ
धिपः सर्वदेवानामभवच्चारकोसुरः॥२७॥ यत्र यक्षेश्वरं दृष्ट्वा प्रबलो नन्महीतले॥ उर्वशीयत्र शक्रेशं नत्वा दृष्ट्वैद्रवक्षना
॥२८॥ यत्र वाचस्पतिर्देवं शक्रेशाख्यं महाबलं॥ समाराध्यानवेत्साक्षाद्देवं दस्य पुरोहितः॥२९॥ यत्र दृष्ट्वा नवं चक्रः शक्र
शक्रेशाख्यं महेश्वरं॥ आराधयां नेते साक्षाद्दैत्यानां पुरोहितः॥३०॥ यत्र पर्वणि देवेशं दृष्ट्वा शक्रेश्वराभिधं॥ प्रदत्वा धनम
न्यथा नरः साक्षाच्छिवं व्रजेत्॥३१॥ यत्र पुण्ये पुकाले पुष्पश्रद्धया परमेश्वरं॥ प्रणम्य शिवनक्षेष्यं प्रदत्वा धनमुत्तमं॥३२॥ नरो
मुक्तिमवाप्नोति शक्रेशस्य प्रसादतः॥ यत्र दृष्ट्वा महादेवं शक्रेशाख्यं धनेमुदा॥३३॥ दत्वा गोगानवाप्नोति विजयं चापिमानवः
॥ यत्र शक्रेश्वरं नित्यं दृष्ट्वा सेकत्यमर्वकं॥३४॥ प्रदत्वा मुष्टिमात्रं यो प्रस्थं वा सिवयमेव वा॥

नेतुलं ब्रह्मविद्स्तेपि मुक्तो मानवो नवेत्॥२५॥ यत्र सर्वमहापापयुक्तोपि मरणंगतः॥ नरो मुक्तिमवाप्नोति शारीरस्य प्रसादतः॥२
६॥ यत्र साक्षान्महायोगी सर्ववेदान्तपारगः॥ महाकारुणिको नाम्ना महानंदपरायणः॥२७॥ आस्ते नंदेव विप्रेंद्रं पाकयज्ञस्य सूनासहर
ह्य महात्मा प्रणम्य शुचिर्हरिः॥ नमस्तु पणंनित्यं कुरुतन्नारकं नवेत्॥ इत्युक्तो देवमक्तेन मुनिना पंकजेक्षणः॥२८॥ पाकयज्ञः
पिता पुत्रेण शिवलिंसमाश्रयं॥ अतीव प्रीतिमापन्नः श्रीमणोमर्वतं गतः॥ पुनः शक्रेश्वरं देवं सहपुत्रेण सर्वदा॥ दृष्ट्वा प्रहृष्टणो
हृत्यश्रद्धयाष्टोत्तरं शतं॥ प्रमाहात्म्यस्य सर्वज्ञो जीवन्मुक्तं जपद्गुरुं॥ अनिवर्ण्य मर्मं धीरं महानंदपरायणं॥ दृष्ट्वा हरेस्व पुत्रेण स
हमसो मुहुर्मुहुः॥ प्रणम्य दंडवद्भक्त्या पाकयज्ञः कृतांजलिः॥२९॥ सर्वं विज्ञापयामास पुंडरीकनिवेक्षणं॥ सोपिसाक्षान्म
हायोगी महाकारुको नमः॥ स्वात्मानंदानुसंधानप्रमोदेन महाश्रुतः॥ विलोक्य पुत्रं पापिष्ठं शाशावलिसमाश्रयं॥
३१॥ शिष्यत्वेनागृहीदिष्टो व्रतविद्याबलेन तु॥ नस्यावलोकनादेव शशिवर्णस्य कानिचित्॥३२॥ विनष्टानि च
पापानि तत्परिग्रहकारणात्॥ कानिचिक्कल्मषाण्यस्य सोपि नीपतां गतः॥३३॥ पुनः काष्ठं तृणं तोयं शाकमूलफ
लानि च॥ दिनेदिने समादाय गुरवे दत्तवान्मुदा॥३४॥ तस्य गोरक्षणं चापि शशिवर्णः समाहितः॥

त्यकरोत्तेन पापानि नष्टानि हि निचात्॥३८॥ पुनस्तस्य चपुष्पांगणे दैन महेनिमत्तुतः॥ तैलाभ्यंगं च वस्त्रादि शोधनं चाकरोन्मुदा॥३९॥ तेनैव
हेतुनाप्यस्य नश्यिवर्णस्यकेशवमहन्नराणि नष्टानि पापानि सुबहूनि च॥४०॥ ततः प्रसन्नः सर्वज्ञो महायोगी महेश्वरः॥ स तु कृत्वा पंका
ष्णाहृदैनस्मै पिवेणसः॥४१॥ न तु कुत्र च्चोषा मनपानं ताँ नमवाप्य तापो गुरुमाहरे॥४२॥ न ताथ शुश्रूषणं मम शिष्यस्य के महानीव
महानुभावः॥४३॥ ततः प्रसन्नो गुरुरस्य विद्वान् श्रीशम्भमेनं शिवर्णमंत्रं॥ प्रनष्टपापं परिशुद्धचित्तं प्रपश्य नत्वा सितयास्य देहं
॥४४॥ उद्धूल्य तस्मै प्रददौ महात्मा वेदांतविज्ञान सुनिश्चितार्थं॥ बुधा हृषीकेशमम प्रसादाद्धिष्यो दिमामात्मनया परोहं॥४५॥
युक्तेन वनस्यपि तापिविहोप्सुतावलेनैवममप्रसात॥ शुश्रूषयातस्य विलक्षणस्य विद्यामवाप्याशु विमुक्तिमाप॥४६॥ पिन
रस्तस्य परात्मविद्यया नरकादेव समद्धृता हरे॥ कुभंजमप्यस्य पवित्रमौतां गतेष्टिवीपुण्यवती विशेषतः॥४७॥ तुष्ट्या पुराते
न महानुभावं तं नारकस्यापि दिदेव प्रविष्टा॥

त्पानरानधरनाकष्टहेविद्यावलेनास्य सुखं प्रयाताः॥४८॥ कष्टतुष्टचान्यतरया सुदाहरे न वाहमद्यापि वहामि सद्गुरोः॥ विलक्षणस्यात्मवि
दो महात्मनः शरीरशुश्रूषणजं महाफलं॥४९॥ पुरा महापापवजापुत्तुराजनानि हनानि हत्यवेश्यासुजनगाभिधापतीन्॥५०॥ धनानि ते
षामपि वांछया सदा हरे समादाय सुहृद्भिर्नैरपि॥५१॥ स्वदासवर्गैः सह पुत्रकैः स्वकैः न थानं वयानुक्तिवनी महासुखं पिचाकाक्षिः॥ परि
पीडिता पुनः सदा महाव्याधिनिरप्यतीवसा॥५२॥ निद्रापि नानुतु रुपोन्नमास्यः कष्टां दृष्टां मापसहस्त्रकीर्येः॥ न स्याग्रहं चक्रध
रातिविद्वान् कृष्णीडितो विवशः संप्रपेदे॥५३॥ अनेकजन्मार्जितपुण्यकर्मणा विलक्षणं ब्रह्मविदं गृहागतं॥ विलोक्य सा न्नमितं
जे समाहिता प्रणम्य तत्पादसरोरुहद्वयं॥ स्वांगैन गृहे श्रीतलगंधतोयैः प्रक्षाल्य पादोदकमाददे रुणा॥ आदाय पीत्वा सुभगा
विमुक्ता पिशाचिकाभिश्च समस्तरोगैः॥५४॥ ततः प्रक्षान्तं सुभगा निविष्टिता महानुभावं परमार्थवेदिनं॥ अरूपशाल्पो र
नष्ट्वर्वकैर्वरैः सुतोजितं चंदनकुंकुमादिभिः॥५५॥ वस्त्रैः सुसूक्ष्मैश्च सुगंधपुष्पैस्तांबूलवल्लीदलपूर्वकैश्च॥ आराधयन्त्या
मद्रसुप्रसन्नात् तं प्रार्थयामास परात्मनिष्ठां॥५६॥ त्वद्दर्शनेनैव समस्तरोगतो विमुक्तदेहाहमतीव निर्मला॥ अतश्च मामा
मरणहति मनोसुशुत्तदास्यां करवाणि ते सदा॥५७॥ इत्येवं प्रार्थितः सम्यक् तया भीतो जनः॥ प्रारब्धकर्मणीनीनस्त यात्रके मनि
युषः॥५८॥

रा.गी. २९

तस्मादात्मविदइति॥ श्रुयते हि यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्वः कामयते यांश्च कामान्॥ तं तं लोकं प्राप्यते तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं
त्वापि नित्यं महाविष्णोः श्रद्धया परया सह॥ अनीवहूजयामास स्वात्मना च येन च॥५०॥ तस्मरामोऽनयं हृज्जो कृत्वा तस्य महात्मनः॥ सुतस्तात
या ज्ञानं तथानवरे॥६॥ तस्मात्पुत्राश्च पौत्राश्च सुहृदो वै कथं बांधवाः॥ दासवर्गोऽश्विमाता च स्वर्गलोकं गता हते रे॥ हा॥ वहवो ब्रह्मवि
दां समाराध्य यथावलं॥ तेन ब्रह्मात्मविज्ञानं वेदानार्थविमुक्तिदं॥ आपरोक्षमवाप्याशु विमुक्ता भवबंधनात्॥ हा॥ यच्चनित्यं वसेद्धी
नीनन्नाहं सर्वदास्थितः॥ सुदूरमपि गंतव्यं यत्र माहेश्वरो जनः॥ यपत्नेपि दृष्टव्यस्तत्राहं सर्वदास्थितः॥ निमेषं वा तदर्धं वा यत्र ज्ञा
नीहरेः स्थितः॥ तत्र तीर्थानि सर्वाणि तिष्ठंत्येव न संशयः॥ यो निष्ठं ब्रह्मनिष्ठस्य करोत्यज्ञान तो पि वा वाधिषौ वै मूढः स ममानिष्टं
करोत्येव न संशयः॥६९॥ ज्ञानिका याः प्रियो न्यर्थं मम ज्ञानी सदा हं रे॥ वहिष्टाः सर्वदा सर्वे ज्ञानिनात्मैव मे सदा॥६॥ आज्ञा
न्मनिष्ठं च मां विष्णोर्विभिन्नं प्रवदंति ये॥ ते मूढा एव मनुजा नात्र कार्याविचारणा॥ तस्मादात्मविदः सर्वैः पूजयीविशे
षतः॥ वेदवेदांतवाक्यानं मया यार्थः संग्रहेणते॥ ६९॥ कथितः स्मरन्तो यं शेषोऽन्यो ग्रंथविस्तरः॥ शास्त्राण्यधीत्य
मेधावी गुरोरभ्यस्य तान्यपि॥ पलालमिव धान्यार्थी त्यजेद्ग्रंथमशेषतः॥७०

इत्यर्चयं रतिकाम॥७॥ रामः २९

यावानर्थ इति॥ सर्वस्मिन्नुमंडले जलप्लुते सति पिपासोरुदपारे कूपे यथा न किंचित्प्रयोजनं॥ एवं तत्वविदां वेदोक्तत्वत्तत्प्रतिपादितकर्म
निर्वाण किंचित्प्रयोजनमिमर्थः॥ विधेयश्रेयसी चक्रिमिति वेदे रुमाणि प्रथं चेन प्रतिपादितानि॥ तेष्वाम प्ययर्थवते वाक्यं वे फल्गवच
नमिप्याम्नासीति लेलमेव मिष्टं येन नष्टं प्रं तं क्वापीतिन्याये न विधानधिकृता ना सांसारिकसुखाय तात्कालिकदुःखपरिहाराय प्रवृत्तक
र्माणि कथितानि॥ अधिकृतमस्तु परमपुरुषार्थमाधनतया विधेयं श्रेयसीत्याह॥ दुर्लभं प्राप्येति मनुष्यतां कालेन श्रेष्टः प्राणिनां वु

यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके॥ तावान्सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः॥ दुर्लभं प्राप्य मानुष्यं तत्रापि ब्रह्मविग्रहं॥ ब्राह्मण्यं
च तथा विष्णोर्वेदांतश्रवणादिना॥७२॥ अतिवर्णाश्रमं रूपं सच्चिदानंदमव्ययं॥ यो न जानाति सो विद्वान्कदा मुक्तो भविष्यति॥७३॥
यद्यच्च सर्ववेदाकांक्षं वे एष्यिप्यं निमानवाः॥ तदाशिवमविज्ञाय दुःखस्यांतो न विष्यति॥७४॥

द्धिजीविनः॥ बुद्धिमत्सु नराश्रेष्टा नरेषु ब्राह्मणार्इयइति उक्तः द्वात्मनुष्यत्वमेव तावदुर्लभं॥ तत्रापि ब्रह्मविग्रहइति ब्रह्मवेदस्तदर्थं विग्र
हं श्रैवर्णिकत्वं प्राप्येत्यर्थः॥ वेदांतश्रवणादिना ब्राह्मनिष्टतां॥ मोनं चामोनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणइति ब्रह्मनिष्टा नाब्राह्मणपदार्थस्त
त्त्वज्ञानाणं नव्यतिरेकेण कर्मकोटिनिर्मुक्तेरेतावमाहयद्यच्च सर्ववेदिनित्य विज्ञायेनिर्द्धेरः॥

मु॰ ३०

विद्यानधिकृतानामपि निष्कामानां विद्यावाप्तिद्वारा कर्मकारणमस्तीत्याह ॥ वर्णानामिति ॥ ननु ज्ञानाद्विद्यास्तु परे दृष्टं न शक्नोति ज्ञानी तु मुक्तः सन्
दृश्यमात्रं न पश्यति ॥ किं तु तच्छिष्यादीन् तत्कं विद्यासंप्रदायवृत्तिः ॥ ज्ञानिनोपि वा संसारदर्शनिके नेदानां मुक्तिरस्ति न चेत्याह ॥ यस्मिन्देह इति ॥ दि
दृद्देहारंभकव्यतिरिक्तकर्मणामेव बहिर्विषयानिवृत्तिः ॥ आरंभकाणां तु विद्वद्वैशेष्या वन्मुक्तस्य देहा नाम जगदवनासौ जनयितामासा

बहूनां जन्मनामंते महापुण्यवतां नृणां ॥ प्रसादादेव मे वाक्याज्ज्ञानं सम्यग्विजायते ॥७५॥ यस्मिन्देहे दृढं ज्ञानं मम प्रसादजं जा
यते ॥ तद्देहनाशपर्यंतमेव संसारदर्शनं ॥७६॥ पुरापि नास्ति संसारदर्शनं परमार्थतः ॥ कथं तद्दर्शनं देहविनाशादूर्ध्वमि
ष्यते ॥ तस्माद्ब्रह्मात्मविज्ञानं दृढं चरमविग्रहे ॥ जायते मुक्तिदं शुद्धं प्रसादेव मे कृतं ॥७७॥

विरहितेण भोगानासेनैव निवृत्तिः ॥ उक्तं हि व्यासेन ॥ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेरिति ॥ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यत इति ॥ श्रू
यते च ॥ तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य इति ॥ अतो जीवन्मुक्तो वर्णाश्रमो विद्यासंप्रदायप्रवर्तकः इत्यर्थः ॥ देहनाशानं
तरं संसारदर्शने कैमुतिकन्यायमाह ॥ पुरापीति ॥ पुराविद्यममात्रेण दर्शनं पश्चात्तु तदपि नास्तीत्यर्थः ॥७८॥ राम: ३०

न किंचिदिति ॥ वक्तव्यस्य परिसमाप्तत्वात् वक्तव्यानंतराभावात् ॥ ॥ इति श्रीमन्माधवाचार्यविरचितायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्ति

सूत उवाच ॥ इत्येवमुक्त्वा परमेश्वरो हरस्त्रयीमयो निष्फलप्रदो नृणां ॥ त्रिलोचनो वा महिमल्पाकरो न किंचिदस्याह पुनर्द्विजो
त्तमः ॥ निशम्य वेदार्थमशेषमच्युतः प्रणम्य तं शंभुमशेषशंकरं ॥ प्रणम्य पादांबुजमास्तिकोत्तमः स्वमूर्ध्नि विन्यस्य कराब्जयेन सः
॥८०॥ अतिप्रसादेन शिवस्य केशवो समस्तसंसारविवर्जितो हरः ॥ प्रनृत्य देवोपि मुकुंदसंनिधौ पुनः सुरेंद्रैरखिलैः समा
हूतः ॥८१॥ पुंडरीकपुरमाप शंकरस्तत्र सर्वगणनायकैः पुनः ॥ पुष्पराशिभिरहर्निशं मुदा संस्तुतो भगवानस्य नापतिः ॥८२॥
एवं सूतवचः श्रुत्वा मुनयो वेदवित्तमाः ॥ प्रणम्य सूतं सर्वज्ञं सर्वदा करुणाकरं ॥८३॥ तस्य शुश्रूषणे नित्यं मतिं चक्रुः समा
हिताः ॥८४॥ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखंडे सप्तमोऽध्यायः ॥ ॥

खंडे सप्तमोऽध्यायः ॥ समाप्तिं प्रफाणेति ॥ ॥

स॰मु॰
३२

मयानयान्मधुराकाश्चविविधायाद्देशिकविशेषणनिर्बंधनं हेतुविशेषणनिर्बंधनं चोत्कर्षानिशायं वर्णयित्वा पुंडरीकपुरवासिने पतिनिजिज्ञासने

मुनयऊचुः॥ एवं महेश्वराज्ञा तेन लब्ध्वा विष्णुः सनातनः॥ ततः किमकरोद्देवश्चक्राकारूपविग्रहः॥१॥ सूत उवाच॥ शृणुध्वं तत्प्रवक्ष्यामि मु-
नयः संशितव्रताः॥ महादेवं नमस्कृत्य विष्णुर्व्याघ्रपुरं गतः॥२॥ लौकिके वैदिके लोके स्वानुज्ञामवाप्य च॥ आरुह्य गरुडं विष्णुः सम-
लेरविलेहरिः॥३॥ स्वयमानो महाविष्णुः हृष्टो वैकुंठमापसः॥ ततस्तं सर्वलोकेशं शंखचक्रगदाधरं॥४॥ श्रीपतिं जगत्पतिं विप्राः मु-
रा व्रजनपुरोगमाः॥ प्रणम्य हंउवत्भूमौ नत्वा परमया मुदा॥५॥ कृतांजलिपुटा भूत्वा नमः प्राहुः पंकजेक्षणं॥ देवा ऊचुः॥ भगवन्नी-
रात्सर्वमरताश्च नमस्तुते॥६॥ तत्सर्वं श्रोतुमिच्छामि सङ्ग्रहेण तु॥ विष्णुरुवाच॥ नवतियज्ञं नेरेवास्तद्धि तं सर्वदेहिनाम्॥७॥
तथापि नाहं वक्ष्यामि शिव एव प्रवक्ष्यति॥ तवेनः श्रेयस्साधं पुंडरीकपुरानिर्धं॥८॥ शंकरायनमस्ते॥

विष्णुनाप्रस्थापनं विवक्षास्तु हृदयं मुनीनां प्रश्नमवतारयति एवं मुनयऊचुरिति एवमितीत्यादि॥

रामः
३२

स्वराट्संज्ञस्येति शिवो हि पंचीकृतभूतकार्यसमष्टिरूपस्थूलशरीरमभिमन्यमानो विराट् तद्व्यापकपंचीकृतभूतकार्यसमष्टिरूपं सम्राट्-
शब्दकं लिंगशरीरमभिमन्यमानः स्वराट् तत्कारणमव्याकृतमभिमानः सम्राडिति प्रथमखंडे एकादशाध्याये वर्णितं तत्र स्वराट्संज्ञस्य दे-
वस्य हृत्सरोरुहं हृदयपुंडरीकं तन्मध्ये वर्तमाने पुंडरीकपुरं हृदयाभिधं तस्माद्धृदयमिति हृदि ह्येष आत्मा अथ यदिदमस्मिन्पुरे दहरं पुंड-

स्वराट्संज्ञस्य देवस्य हृत्सरोरुहमध्यमं॥ दिने दिने पवापन्ते पक्षे वा मासि मासि च॥ वत्सरे वापि नियताश्चारविमोक्षणे तु॥ रक्षणे प्रा-
॥णिनां येन ध्यातस्य मुक्तिदं॥१०॥ अचिरात्सर्वपापघ्नो भोगदं भोगकामिनां॥ उपास्य समहत्तीर्थं तपः कृत्वा सुदुश्चरं॥ श्रीमन्तं चारुरूपं
त्र्यंसनातनं सर्वसिद्धिदं॥ सर्वमंत्रवरं नित्यं शान्तहृदिस्थमध्ययं जपितानां कृमेकं वा श्रीमदष्टसनापतिं॥

रीकं वेश्म॥ ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठतीति॥ स्मृतिश्च पर्याले चन यायस्मिन् देवशरीरप्रदेशे शिवो नित्यं विशेषतः सन्नि-
हितस्स एव प्रदेशो हृत्पुंडरीकं व्यापकस्य च स्वराट्शरीरमध्ये व्याघ्रपुरे शिवो नित्यं संनिहितस्स विनदेव स्वराज्ञो हृत्सरोरुहं तन्म-
ध्यगतमित्यर्थः॥१२॥

स॰ सु॰
३२

पुंडरीककरः व्याघ्राजिनवसनः सर्वाभ्यिकात्राणिनो निमलवरप्रदानेन परिगृहीतनीतिसर्वनिक्षेत्रीपरिग्रहः ॥ पंचायनरूपयैवेतिस्वमायया

रहस्यपंचाक्षरेणैव समाराधिताः सुराः ॥ १५ ॥ पूज्यपथं महादेवं युष्माकं करुणाकरः ॥ अंबिकापतिरानंदमहानाटवमुद्रितः ॥ १८ ॥ सर्वाधारव
रत्नाधानिषणो नतिरूपकः ॥ सोमार्धशेखरः सोमसूर्याग्निलोचनः ॥ १९ ॥ कपर्दी कालकंठश्री वेदयज्ञोपवीतवान् ॥ गंगाधरः सुप्रस
न्नः सुस्मितो नागभूषणः ॥ १६ ॥ दीर्घबाहुर्विशालाक्षः स्कंदवंधविराजितः ॥ हारकेयूरकटकनूपुरादिविभूषितः ॥ नस्याधारवस
श्मामानेककुंडलमंडितः ॥ पवित्रपाणिर्भगवान्पुंडरीककरांबरः ॥ १७ ॥ कृणत्किंकिणसंयुक्तकलकांचीविराजितः ॥ सर्वाभरण
संयुक्तः सर्वलक्षणसंयुतः ॥ गोक्षीरधवलाकारः कुंदेंदुसदृशाननः ॥ संसारमयभीतानामेकेनैवाभयप्रदः ॥ २० ॥ अन्येन पाणिना
सर्वजनक्षमाणि परिग्रहः ॥ नटनकरसंजयसम्यगमकगांधनिः ॥ २१ ॥ वामनागेंद्रपादेश्यमहाशिमरूनाशानः रूपयैवा
स्वमायोत्यघोरापस्मारसंस्थितः ॥ २२ ॥ स्वस्वरूपमनेदप्रकाशात्मस्तुतोहरः ॥ प्रसन्नः सर्वविद्यानां सुपदेशति सप्रस्तु
॥ २३ ॥

उस्थितो योघोरचपस्मारस्तं पादेनाक्रम्यवर्तनं इति यतरपितस्मिन्स्वपयैवपारस्वचैनिस्तकृताधेनिवतिसेवहेते
नेत्यर्थः एवंघोरापस्मारः पादेनाक्रांतः अत एव महानंदप्रकाशात्मस्तुत इत्यर्थः ॥ २३ ॥ ॥

राम॰
३२

नित्यानंदेति ॥ आत्मनः स्वभावतोपि यानंदो दशानेदे न द्विविधः नित्योऽनित्यश्चेति ॥ मायया नित्यमावृतः सन् शुभकर्मोपस्थापितवि
षयेंद्रियसंप्रयोगहस्यभिव्यक्तजन्यः स्फुरन् जनकस्य विनाशात्पुनस्तिरोभवन्ननित्य इत्यर्थः ॥ परशिवस्वभावभूतस्तु निरतिशयानं
दः कदाचिदप्यनावृतत्वान्नित्यः इत्थं स्वनमपि स्वभावभूतं मायायातिरोहितं सद्भूतमभिव्यक्तं नित्यशिवस्वरूपभूतं तु ज्ञानेन मायापर

स्ततउवाच ॥ ॥ पुंडरीकपुरमाधुरास्तिकः श्रद्धयैव सह यत्र नृत्यति ॥ अंबिकापतिरशेषनायके श्वंद्रमौलिरखिलामरासुरान
तः सुराश्च रुनरतीवसन्नमाः विलक्षणां न निविनतमितानि शिरं ॥ प्रनानिदानानि तपांसि चाहरात्मुनीश्वराः सर्वजगत्स्थिता ॥ पंचाक्षरं
वेदमशेषजीवेदानसारमनिशा न नमाद्रेण ॥ तस्यामुराः प्रणवसंयुतमविकेशं दद्यो सभापतिमचोपगुरुं प्रणम्य ॥ २६ ॥ न
मास्त्रमहेश्वराख्यममलं मुक्तिप्रदं मुक्तिदं रात्नासुकमतिप्रसन्नवदनं ब्रह्मेंद्रदेवैः सुराः ॥ नित्यानंदनिरंजनामृतपर
ज्ञानानुभूत्या सदा स्वांतेपरमेश्वरं पशुपतिं मन्नेकलम्यं परं ॥ २७ ॥

नाम्ना चैजनेनाहततान्नकदाचिदपि प्रियतइत्यमृतं
ज्ञानिकेन्याहमिशाने स्योत त्वरं ज्ञानं नित्यमखेदकर संघस्त अनंतानुभूत्येन परप्रेमास्पदत्वाहानंद इति स्वेतरव्यवहारका
रणप्रकाशात्मया ज्ञानमिथ्यापरिच्छेदत्वेन स्वच स्व प्रकाशात्मस्वभावभूतोयः प्रकाशस एवानुभूतिरनुभवः तमनंतस्यकारणमित्य
र्थः ॥ नतु स्य च परानंदाभिनयात्मकत्वं वर्णितं प्रथमखंडे द्वितीयाध्याये ॥ ॥

सू.सं.
३३

निरीहत्वमहीमिति ॥ अनुयायाश्रयाणां देवानामपरोक्षज्ञानजननलक्षणफलादेनोन्नत्यमकरोदित्यन्वयः ॥

जोकिकेनमनसामुनीश्वराः स्वैरिकेचनवचसाचतुर्मुखः देवदेवमखिलाञ्जिलिहारिणं ब्रह्मलवज्ञधरस्वर्वकाः सुराः ॥ २ ॥ मुनिश्वरामहेश्वरः स
मस्तदेवनायकं ॥ सुरेश्वरान्निरीहणान्निरस्तपापपंजरान्स्तुतुयहेणशंकरः प्रगल्भपार्वतीपतिः समस्तवेदशास्त्रसारतत्वतत्त्वमो
नमं ॥ प्रहृष्टोयस्वदेश्वराः समस्तदेवसंनिधौ स्वनम्रजं विमुक्तिदं महत्वरं महेश्वरः समस्तलोककारकं णंमहात्मनां हृदिस्थितं ॥ निरी
हणमहीमीश्वरोकरोकरोत्सनापतिः शिवं ॥ २० ॥ पशुपतिनांडवदत्तत्वानां सुरापरममुदाविबुधाविचेष्टिताः ॥ पुनरमलं नमहेरमणात्मप्रिय
वदनैर्विनयेनसंयुताः ॥ प्रभुं परमेश्वरं पशुपतिं पाशस्थितानावाविनिसर्वंशं सकलेश्वरं शशिधरं गंगाधरं सुंदरं ॥ विज्ञानं निखिलं जंगम
स्थितानां सम्वादुःखापतितं निर्हंत्री नगवाष्णिवोगुरुः गुरुः प्रोवाचकारुण्यतः ॥ २२ ॥ ईश्वरउवाच ॥ वेत्तास्मि परमं गुह्यं विज्ञानं सुरस
त्तमाः ॥ युष्माकं श्रद्धयासार्धं शृणुध्वं तन्समाहितः ॥ २३ ॥ गुरोरमता ॥ ॥ रामः
३३

देहेंद्रियादिव्यतिरिक्तस्यात्मनः सद्भावेहि बहवो विप्रतिपन्नाः ॥ अत एव नचिकेतायमं प्रति यन्निरिक्तात्मसद्भावसंशयमेव प्रथमसुरज
हारा ॥ येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके एतद्विशिष्टस्त्वयाहमितियमोपि नचस्य दुरधिगमतामेव प्रथमाह देवैरत्रापि
विचिकित्सितं पुरा नहि सुज्ञेयमणुरेषधर्म इति तदस्तित्वमेव च प्रथमातोत्सानन्नमित्याह तैत्तिरीयकश्रुतिः ॥ अस्तिब्रह्मेति चेद्वेद संतमे
विदुरिति काठकेपि ॥ अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्वभावेन प्रसीदतीति च ॥ ततः परमेश्वरो देवानात्मनः सद्भावमेव तावदाह ॥ आत्मा तावदसु
राश्चस्तीति ॥ अस्तितावत्त्वं नत्स्वस्वरूपप्रमाणप्रकीर्णविशेषा अप्यस्य तत्वेवोच्चंन इति तावदस्यार्थः स्वमसाधारणं रूपमाह निरास्प

आत्मा तावदसुराश्चास्ति स्वसंवेद्यो निरास्पदः ॥ आनंदः पूर्णचैतन्यः सदा सोऽहं न संशयः ॥ २४ ॥

इति ॥ मायानत्वर्यजानं सकलमायानत्वार्यजानं सकलमात्मा स्पृहं आत्मा तु सगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नीति श्रुतेः स्वमहिमप्रतिष्ठि
तत्वाद इति तदेव नस्मा साधारेणरूपमिमर्थः ॥ प्रमाणमाह स्वसंवेद्य इति यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह इति वाङ्मनसाविषयातिवर्तिनि
न स्वितगवतिस्वनावनतः प्रकाश एव सुखं प्रमालंभिमर्थः ॥ ज्ञानातिरिक्तस्य जडत्वेन ज्ञानस्य स्वयं प्रकाशत्वात् अस्य चिति
कत्वान्न रूपस्यात्मनो तयात्वमिति चमं अनुदस्त्वमिति पूर्णचैतन्य इति हस्यवच्छेदे नहि चैतन्यस्य रूपं लौकिकमिव भवति तदनवच्छिन्नमनुपरि
पूर्णमिन्नित्यमित्यर्थः ॥ स्वयदुरधिगमस्य प्रयत्नतो धिगमे फलमाह सदेति स्वयमुक्तरूपस्य ज्ञानवतस्तस्य ज्ञानुरा ॥

ह्यन्यपेकरसेनतस्मिन्वस्तुनि कथं हेत्वाभासत्वगारवमामाविविनं त्वाह॥तस्य कारितिरिति॥तदाश्रितमायाविलासमात्रमेतत्तथात्वं तद्विचारजनित
ज्ञाननिवृत्त्येतादिरित्यर्थः माहृतत्वमतिसंवरेत्वहि मायाश्रपिनष्टत्वात्तु तः पुनः प्रादुर्भावित्सतत्त्वाद्या॥ तदर्थेदेहेनैतिमं त्तसमस्तप्रपंचामायास्वप्रवि
ष्टान्यादस्मननिर्विकल्पकेनचैतन्येनविविदिष्यमानापिनात्मात्माध्यासेन्म कान्तेनैवप्रकाशमानावर्त्तत एव च त्र्यकेक्षे गुरूपेप्रलनिकलेमंप्रनी
यतइत्यधिकावनामविरहमात्रात्तिमाय एवैतिप पंचितंमयमरवंडे पंचमाध्यायेन इवस्थामायायथा इर्वज गडत्तत्रौ वीजमाह तस्मिन्नि

नमत्कावित्सुराशक्तिमायाख्यास्ति विमोहिनी॥ विचारपेतायांसात्मा न बन्धेवृन चान्यथा॥ तदर्थे देहे नैसो व्याप्त्या प्रजये ऽप्यतः स्थितः॥ त
स्मिन्प्रपंचसंस्कारः स्थितः सर्वः सुरोत्तमाः॥ स्वभावादेवसंहृत्याथावासनाकर्मणां नवेत॥

नि॥ परिपक्वस्यकर्मणोभोगप्रदानेनक्षीणत्वादितरस्यचापरिपक्वात्मोपप्रपंचः सकृतोपि यावद्वजितेन तस्मिन्नात्मनि लीनः संस्कार
रूपेणैव वर्त्तमानः सर्गस्थितिबीजं संस्कारापरपर्यायावासनावशात्परिपाकेन कर्मणाकृष्टाकार्याभिमुखं प्रापिता नवती मर्थः॥ परि
पक्वस्य कर्मणः स्वभाव एव सः॥ यद्वासनारोपवैकतं॥॥

कः इस्यनिमनयास्वतोनिर्विकारेणापि विकृतवासनासंयोगाद्विकारमिप्रासेनात्मनाक्षोनं कार्याभिमुखं नीयत इत्याह तस्मात्तो नेति॥ कालो
पाधात्मसंबंध इत्यनुकूलकृष्णः कालः ईक्षणमिति॥ कलकर्मगुणकस्मात्मा समरक्षितलोकनुत्तजेमरत्सुक्षपपाद्याप्राकृतसर्गपरंपरा सरस्वमे
वगंकरोति सर्योचिं इमसौधानायकोपा दर्वमकल्पयत्दिवं च पृथिवीं चान्तरिक्षमयो सुवरिति श्रुतेरित्यर्थः॥ सहानुमाप्तेत्यादि॥ मायानी

ततस्तत्वोनयुक्तात्माः विक्रियोपि स्वभावतः॥ सोनकः कानन्तत्यस्य पुनः कालेन संयुतः॥ इत्तणं सर्वविक्रतापुनर्ब्रह्मादिकं जगत्॥ इना
सहानुप्राप्यतन्मोहात्सुराः संसारमंडले ज्ञेयमाचारिकेष्वदेव मनुष्येमहान्नरोरणे॥ अनादंतेवत्रोनत्तासुराः कमानि रूपतः॥
विविधं योनिमासाद्य सुख दुःख दुःखादि पीडितः॥४०॥

तः परमात्माप्राणिकर्मप्रेरणात्तन्निलीलासर्गप्रनतः शुद्धसत्वप्रधानमायोपाधिकः॥ स्वहानत्वाराजससामस मायामयं तोष्कतोग्य
त्वत्तणं प्रपंचं सृष्ट्वा तत्रादात्मा निमानं तदरभ्यनुप्रवेशं च विधाय सुखदुःखमयं संसारमनुभवति इदं सर्वमजज॥ तत्स्मातवेनानुप्रवि
शात्॥ इत्यादि श्रुतिरित्यर्थः॥४०॥

स्त्यं संसरतो जीवस्यापवर्गप्रक्रियामाह ॥ स्वर्जन्मेत्यादिना ॥ अज्ञानकर्मणो हननयोरुक्तत्वात्स्वमस्तकाकमसमस्तुस्वय अप्रमनिवर्तनायकपस

स्वर्जन्मापि जिनानुष्ठानं नरो नत्वा महीतले ॥ षण्मासे नैव देहोत्थं कर्म हत्वा विशुद्धधीः ॥४१॥ विचार्य सर्वं दुःखाढ्यं मनित्यं सारवर्जितं विरक्तो
मोक्षमाकांक्षन्योज्ञोपायं महत्तरं ॥४२॥ वेदेन दर्शितं सम्यक् संपाद्यास्य प्रसादतः ॥ आत्ममात्रां परां मुक्तिं प्राप्नोत्यास्तिकसंयुताः ॥ सर्वे
षामात्मविज्ञानादेव मुक्तिर्न चान्यतः ॥ ज्ञानादन्यत्सुराः सर्वं विज्ञानस्यैव साधनं ॥४४॥ तत्र क्षेत्रादिकं सर्वं देहे वज्ञानसाधनं ॥ मम
स्थाने मुनिः पुण्ये वाराणस्यादिके सुराः ॥४५॥ अयोग्यानां च योग्यानां नराणां मरणात्परं ॥ विशुद्धब्रह्मविद्यायाः साधनं सुरसत्तमाः
॥४६॥ श्रीमच्चारुरोमंत्रीमंत्राणस्तु नमो नमः मार्गाणां वेदस्य प्राप्य मां मुक्तिरुत्तमा ॥४७॥ देवतानामहं मुख्यः स्थानानां सुरसत्त
माः ॥ मम स्थानानि मुख्यानि तेषां वाराणसी तथा ॥४८॥ श्रीमत्कानहस्तिशैलाख्यं श्रीमद्वृद्धाचलाभिधं ॥ पुंडरीकपुरं तद्वश्री
मद्वल्मीकमुत्तमं ॥४९॥ वेदारण्यसमाख्यं च स्थानं मुख्यं सुरोत्तमाः ॥ एषां मुख्यतमा ख्याता श्रीमद्वाराणसी पुरी ॥५०॥

मुत्त्वयरस्माह ॥ सर्वेषामिति ॥ विदुषामुपाधिमभिप्रायविदहविद्वत्साधारणमुपायमाह मद्यस्थानमित्यादिना ॥

माध्वी श्रुतिरि ॥ सत्तगावन्कस्मिन्निति निष्ठिन शनिवरणायामित्यादिके नर्थः ॥ नमस्तेराय

पुंडरीकपुरी कपुरमप्यति प्रियं विप्रसर्वसुरसत्तमा मम ॥ भुक्तिमुक्तिकरमाशु देहिनां भक्तिजन्ममतिशोभनं सदा ॥५१॥ अस्मासु सु
रसत्तमा अहितं विज्ञानमप्रस्तुतं ॥ पुष्पाकं मुनिपुंगवैरपि न या सर्वार्थपारंगतैः ॥ मरुत्कैरतिशोभनं पुरवरं संसेवनीयं नरैः ॥ श्रुतार्थपर
मास्तिकैरिति परा साध्वी श्रुतिर्विह ॥५२॥ सूत उवाच ॥ एवं महेश्वरः साक्षाच्छ्रीमत्सत्तापतिः ॥ देवदेवो जगन्नाथः पशुपाशविमोचकः
॥५३॥ आज्ञायां नैकसंवेद्यः साक्षी सर्वस्य सर्वदा ॥ अंबिकासहितः श्रीमान्योवाचन्नानमुत्तमं ॥५४॥ देवाश्च ब्रह्मविज्ञानवेदनो विमुक्तिरं
॥ श्रुत्वा सर्वेश्वरं विप्राः प्रणिपत्य महीतले ॥५५॥ लौकिकैर्वैदिकैः स्तोत्रैः स्तुत्वानत्वा सनापतिं ॥ पूजां प्रचक्रिरे देवाः श्रीमत्सत्तारे
णवं ॥५६॥ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे सूतसंहितायां मुक्तिखंडे अष्टमोध्यायः ॥ ॥ नमस्तेहय ॥ नमस्तेऽम्बिकयः ॥

इति श्री सूतसंहिता तात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखंडे अष्टमोध्यायः ॥ समाप्तः ॥

स्कं॰पु॰
३६

उक्तापायजातमध्ये नगवन्नत्तरन्तनिस्यैव सुकरं तं सुलभं च महाफलं तं विविच्य नामुनीनां तदुपायगोचरे प्रश्नमवतारयति नगवतामम

कमपायं ऊचुः॥॥ भवता सर्वमाख्यातं संक्षेपाद्विस्तरादपि॥ भवत्प्रसादात्स्माभिर्विज्ञातं च विचक्षण॥२॥ तथापि देवस्य शिवस्य दरात्मनः॥
विश्वाधिकस्य रुद्रस्य ब्रह्मणः सर्वसाक्षिणः॥२॥ नत्रैतं द्रष्टुमिच्छामः शंकरस्याविकापतेः॥ अतः कारुण्यतोस्माकं तदुपायं महामुने॥
३॥ ॥सूत उवाच॥ ॥शृणुध्वं तत्प्रवक्ष्यामि श्रद्धया वेदवित्तमाः॥ पुरा नंदीश्वरं धीमान्पृष्टवान् शौनको मुनिः॥ सोपि कारुण्यतः श्रीमा
न्नहीवेदविदां वरः॥ शौनकाय ब्रवीत्सा महादेव ग्रहणे निधिं॥४॥॥ नंदीउवाच॥ कैलासे संध्ययोः नित्यं करोत्यानंदनर्तनं॥ नृत्यद्विवा
व नं घन्यं न्यस्त अनपश्यन्ति॥६॥ पुंडरीकपुरे रुद्र॥ शौनकानंदनर्तनं॥ श्रीमदभ्रसभामध्ये करोति भगवान्हरः॥७॥ तत्रापि शौनकं
वापि स्कंदे विघ्नेश्वरापि च॥ हेत्रपायो मया साधं पश्यन्त्यन्यो न पश्यति॥॥

नमिति दृष्टमुपायं तु ब्राणः स्वतस्तत्र प्रत्ययप्रश्चयि पु
रुष मुसाहरति॥ पुरा नंदीश्वर मिमारिं॥ कैलासे नित्यं मतोपि नर्तनस्पर्शनं दुर्लभमिति॥ यत्रस्थाने सुलभं तं नराहपुंडरीकेति॥ अर्थप
पिगोपयति॥

रामः
३६

पुंडरीकपुरे दर्शनोपायमाहयेषामिति॥

येषां प्रमादे देवस्य शौनकाक्ति महत्तरः॥ तेप्रपंश्यंति तत्रैव महानर्तनमीश्वरं॥९॥ तस्मात्प्रसादसिध्यर्थं शौनकश्रद्धयासह॥ पुंडरी
कपुरं गत्वा रवौ चापस्थिते सति॥१०॥ आर्द्रायां प्रातरेवं तं शुचिं कृत्वा समाहितः॥ शिवगंगानिधे तीर्थे स्नानं कृत्वा महत्तरे यथाशक्ति
धनं धान्यं दत्वान्यदानमस्य वै॥ उपोष्य दिनमेकं वा श्रीमूलस्थाननायकं॥१२॥ नक्तमप्रदक्षिणीकृत्य प्रणम्य भुवि दंडवत्॥ श्रीमत्संच
त्वरं मध्ये श्रीमूलस्थाननायकं॥१३॥ पुनर्निम्य महानक्ता श्रीमदभ्रसभापतिं॥ प्रदक्षिणत्रयं कृत्वा प्रणम्य भुवि दंडवत्॥१४॥ द्वितीये
दिने पुनः प्रातः स्नानं कृत्वा यथा पुरा॥ प्रणम्य देवमीशानं श्रीमूलस्थाननायकं॥१५॥ श्रीमत्पंचाक्षरमंत्रं जपित्वा सर्ववित्तुनः॥ व
स्त्रारतेय यात्रा साधनं दत्वा समापते॥१६॥ पूजां पंचाक्षरेणैव कुरुध्वं द्वापुरः सरं॥ पुनः प्रसादस्तेनस्य नविस्तेव शौनकं॥१७
॥ वहवो देवदेवस्य नर्तनं च प्रसादतः॥ दृष्ट्वा स्ववांछितं सर्वं प्राप्तवंतो मुनीश्वराः॥१८॥ ॥सूत उवाच॥ ॥एवं नंदीश्वरवचनं श्रुत्वा
सो शौनको मुनिः॥ सर्वं कृत्वा क्रमेणैव श्रद्धया मुनिसत्तमाः॥१९॥ प्रसादेन महेशस्य नर्तनं सर्वसिद्धिदं॥ दृष्ट्वा सभ्रसभा
मध्ये नवान्यामहशौनकः॥२०॥

पुनर्नत्वा मिनिहंऽप्रमाणैः सेहि नेदं येलक्षनिमित्तवरापश्यं मित्यर्थः॥ नवंन्निवहिकश्इति॥ अत एव महाव्रते होत्रप्रयोगस्य निर्वाहः॥
शौनकैर्न हृतः॥ आकल्पस्येति आकल्पपर्यन्तं विनाशानुसारेणाहि शौनकः॥ कृष्णविधानरहदं विनामनके वजेस्वयमकाधी किंतु स्वा

अत्रैव प्रीतिमात्रैः स्तोत्रैस्तत्त्वामहं धमनं॥ यस्यापवर्गो नूतां कंचित्कालं मुनि मुनिः॥२२॥ पुनश्च दृष्ट्वा देवेशं नत्वं नं देवनायकं॥ प्रेमो
देनमस्पंदि प्राञ्चकरोदंऽनव्रतं॥२३॥ देवदेवोपि संतुष्टः शौनकायद्विजोत्तमाः॥ प्राह गंभीरया वाचा शौनक त्वं महामुने॥२४॥ देहान्त
माहि नूतनस्य रूपं देहस्य मम त्वया॥ नवर्षिविहितस्तत्र श्लाकस्य विशेषतः॥ एवमाज्ञापि ज्ञापितस्तेन शिवेन मुनिसत्तमाः॥ शौ
नको नगवान्विप्रास्तथा निर्वाहितोऽनवत्॥२५॥ तस्य शिष्यस्तु विप्रेंद्रास्तदाऽश्वलायनः॥ इत्येकेनैव मार्गेण नगवन्तं श्रिवके
॥२६॥ श्रीमदनन्तनामधेयेन त्वं तं देवनायकं॥ दृष्ट्वा प्रणम्य मेधावी प्रसादेन शिवस्य तु॥ अनेनवत्वेश्वकृदिमात्राकस्य महामुनिः
॥ एवं हि वर्षिकमार्गेण श्रद्धया वहवो जनाः॥ दृष्ट्वानन्तनामधेयेन श्रीनिंशाकरस्य तु॥ कृतार्थविह्विच्छिष्टाः अनवन्नचिरेण तु॥२७॥
तस्मात्कवंतोपुरोक्तवर्त्मनाशिवस्य नत्वा शिवयानि रीक्षितं॥ दृष्ट्वा महेशस्य हरस्य शूलिनः॥ प्रसाद मात्रेण विमुक्तिनागिनः॥२८॥

प्रमाश्वलायनमपि तथा करणेनियुक्तवानस्त्राश्वलायनोपि तथाकृतवानित्याह॥ तद्वाक्यादाश्वलायन इति॥

आषाढेनेति॥ आषाढेऽनेतिनांदंडइतिहलायुधः॥ तद्वाक्यं व्यासवाक्यं॥

नवनपरमनत्वद्राशुपायोमयोक्तः सकलगुरुवराणां मुन्नमो व्याससंज्ञः॥ अवदहतिरहस्यं मे पुराणेषु यैवं प्रवणानिधानः पद्मनानो यन्न
तः॥३२॥ एवमुक्त्वा मुनीन्द्रैस्यः सूतः पौराणिकोत्तमः॥ कस्मद्वैपायनं व्यासं संस्मार श्रद्धया सह॥ एतस्मिन्नंतरे श्रीमान्महाकारुणिकोत्तमः॥
कृष्णाजिनी सोत्तरीयश्चाषाढे नविराजितः॥३३॥ तस्यौ हृष्टिनस्त्वंगिशुद्धत्रियक्त्रिपुंड्रधृक्॥ हृदा ज्ञमाला नारणेजपसंचात्तरोमुद्रा॥
शिष्यैस्तारैर्विधेयुक्तः महात्मा व्ययमागतः॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीत्या प्रणम्यानुविरंडवत्॥३४॥ सूतः सशिष्यैर्मुनिभिर्जिमहसत्यवतीसुतं
तनाद्वपंकजं दंद्रविधाय शिरसि क्रमात्॥३५॥ चकृष्णोदृदये वैवसं तोषाद्रुद्रस्वराः॥ पादप्रक्षालने कृत्वा पवित्रं तज्जलं पुनः॥३६॥ पी
त्वाय थार्हसं दृश्य व्यासं शिष्यगणावृतं॥ तदा संवेदवक्ता वै सुशिष्या न्वेद विन्नमान्॥३७॥ आवपितामहामहाधीमान्सहतेनो शिवे
रवि॥ श्रीमद्व्याघ्रपुरे दिव्यमवाप्य पुरुषार्थदं॥३८॥ पुनस्सर्वैर्मुनिश्रेष्ठैः वहव्या सपुरोगमाः॥ चापेसर्यस्थितेरोदेनकृत्वेश्वरद्व्यास
हा॥४०॥ श्रीरस्तु॥

म॰ मु॰
३८

व्याघ्रपुरमनावेऽतिशायनकृत्संतोदेन तत्रैवार्द्रायां॥

स्नानं कृत्वा महातीर्थे शिवगंगाभिधे वरे यथाशक्ति धनं दत्वा ब्राह्मणेभ्यो महाधिपेणं ॥४२॥ उपोष्यैकं दिनं दृष्ट्वा श्रीमूलस्थाननायकं ॥ प्रदक्षिण
नयं कृत्वा प्रणम्य धरणीतले ॥ षडक्षरेण मंत्रेण श्रीमूलस्थाननायकं ॥ समाराध्यायुतं नित्यं जपित्वा मंत्रमुत्तमं ॥४३॥ वत्सरांते च तीर्थेस्मि
न्स्नानं कृत्वा महत्तरा ॥ प्रदत्वा षष्ट्व देवेशं श्रीमूलस्थाननायकं ॥४४॥ ततः सत्यापतिं नित्यं प्रणम्य स्तुविदं सुवत ॥ मंत्रं षडक्षरं मंत्रं जपित्वा नम
स्कृत्य ॥४५॥ वत्सरांते धनं दत्वा ब्राह्मणेभ्यो यथाबलं श्रीमत्पंचाक्षरेणैव सततं रेणमहीश्वरं ॥४६॥ इत्थं यामासु रतस्तं श्रद्धयैव सत्याप
तिं ॥ ततः प्रसन्नो भगवान्महेश्वरो मुनीश्वराणामपि दृष्टिगोचरः ॥ प्रनृत्यमानो नवदेविकाप्रदिक्कापतिः समस्तवेदान्तसत्यापति
॥४७॥ व्यासादयो वेदविदो वराहं रंदिवाकराणां शतकोटिदिप्ति ॥ समाननेत्रं जकोल्कमतीव निर्मलविल्लोचनस्यज माश्रिहारिणं ॥४८॥ धना
प्रसादेन ते प्रणम्य सर्वं स्तुविदं सुवस्तुनः ॥ प्रजल्पमानमादिवत्राविशेषितान्निवृत्र वंधाश्च मनवन्प्रसादतः ॥४९॥ पुष्पवृष्टिरनव
हं त्वरासु स्वस्तिमंगलपुरःसरापि च ॥ कहलादिरवक्षरितं जगन्मोषिताश्चपि सुराजनाः ॥५०॥ नमस्तस्मै ॥

रामः
३८

नमस्ते रुद्राहि निरन्ताऽपकरणं त्वेन रुद्रे संबंधिमो मन्युधनुर्वाणहस्तेभ्यो नमस्कारः मनुरिहस्व परिपंथिविषयः ॥॥

आगता अपि सुराजनाश्च सरोजिरखिलैरनुत्तमैः ॥ शंकरस्य भगवान्सत्यापतिं सर्वलोकहितकाम्यया वया ॥५१॥ सह परिकरमंत्रं
वेदमंत्रेण कृत्वा नखिलभुवननाथो नीलकंठस्त्रिनेत्रः ॥ सकलजननसमूहैः सेव्यमानः स्वभक्तैस्तनयपुत्रलयुक्तो नंदिनानीदिते
नैः ॥५२॥ प्रहोत्सवविनोदेन भगवान्मरमेश्वरः ॥ पुंडरीकपुरं दिव्यं प्रादक्षिण्यक्रमेण सः ॥५३॥ चरित्वा शिवगंगायां शंभुस्तांडव
मंडितः ॥ स्नानं कृत्वा ददौ तीर्थं सर्वेषां प्राणिनां हर ॥५४॥ सुरादयोप्यस्मिंश्चिवगंगाभिधे वरे ॥ श्राद्धयासन्निधौ तस्य स्ना
नं कृत्वा पथाबलं ॥५५॥ धनं धान्यं च वस्त्रं च तिलं गां च मिरुन्नमां ॥ प्रदत्वा शिवभक्तेभ्यः शंकरशाशितव्रणं ॥५६॥
नीलकंठं विरूपाक्षं तुष्टुवुः सुरादयः ॥ नमस्ते रुद्र देवतोत इषवे नमः ॥५७॥ नमस्ते अस्तु धन्वने कराभ्यां ते नमो
नमः ॥५८॥ या ते रुद्र शिवा तनूस्तां ता नस्ये नमो नमः ॥५९॥ नमोस्तु नीलग्रीवाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥६०॥

स्कं. मु. मीढुष्टमाय श्रेष्ठतमाय ॥ हरिनकेशाय हरितवर्णकेशाय ॥ पुष्टानां पतिः तिनावेनिष्ट ॥ पुष्टानां याकुष्टिज्ञानपुष्टादीनां रक्षामुष्टीनां पते ॥ आततायिस
३८ रूपाय ॥ आततेनाधिज्येन धनुषा जगद्रक्षतीत्याततायी आततो निःसृतस्मै ॥ तिष्ठति पाति निस्य पतिस्तस्मै केशाणां कर्तागहना ॥ देशागहनाजावाम ह

सहस्रपाणये तुभ्यं नमो मीढुष्टमाय ते ॥ कपर्दिने नमस्तुभ्यं काञ्चनरूपाय ते नमः ॥ नमस्ते वीरशास्त्राय नमस्ते शूलपाणये ॥ ६० ॥
हिरण्यपाणये तुभ्यं हिरण्यपतये नमः ॥ नमस्ते हेमरूपाय हरिकेशाय ते नमः ॥ ६१ ॥ यज्ञानां पतये तुभ्यं पथीनां पतये नमः ॥ पुष्टा
नां पतये तुभ्यं क्षेत्राणां पतये नमः ॥ आततायिस्वरूपाय नवानां पतये नमः ॥ रोहिताय स्थपतये वृक्षाणां पतये नमः ॥ नमस्ते मंत्रिणे
साक्षात्कक्षाणां पतये नमः ॥ ओषधीनां च पतये नमः साक्षात्सरात्मने ॥ उच्चैर्घोषाय देवाय पत्तीनां पतये नमः सत्वानां पतये
तुभ्यं धावतां पतये नमः ॥ सहमानाय शान्ताय शंकराय नमो नमः ॥ ६५ ॥

नानाघागहनाधमधिमर्दिग हनास्तेषां पतये ॥ गिरिनदीगह्वरगुहास्थकक्षास्तेषां स्वामिने तत्रस्थितानां वारहकाय उच्चैर्घोषाय उद्घ्रितत्रा राम:
य ॥ उद्घ्रितस्तोत्राय पत्तीनां ॥ एके नेकरथास्ते श्वः पत्तिस्त्रिरिस्म रः तासां पतये सत्वानां सहस्रीद्वनां महाप्रथमगणानां पतये ॥ ॥ ३८

ककुभाय ॥ ककुभो दिशो वासस्त्वेनास्य संनीमग्रारित्वादृचा ॥ नस्मै वंचनेगजाते वा चिपिस्तथी ॥ परिवंचने परितः सर्वत्र गद्ध
नेस्ताप्नानां प्रचारिणे ये वस्त्राहीन पहरंतिकपटसाधुवेषाः ॥ नेनायवः ॥ उनस्मै नं वस्त्रमथिनं तापुमित्या दोदर्शितात ॥ नत्र

अधीनां पतये तुभ्यं व्याधीनां पतये नमः ॥ ककुभाय नमस्तुभ्यं नमस्ते निषंगिणे ॥ स्तेनानां पतये तुभ्यं क्षत्रिमाय नमो नमः ॥ ६७ ॥
तस्कराणां नमस्तुभ्यं पतये पापहारिणे ॥ वंचते परिवंचते स्तायूनां पतये नमः ॥ नमो निशेचरे तुभ्यं चर एपतये नमः ॥ उष्णीषिणे नमस्तु
भ्यं नमस्ते परमात्मने ॥ ६९ ॥ विस्तृताय नमस्तुभ्यमासीनाय नमो नमः ॥ शयानाय नमस्तुभ्यं सुषुप्ताय नमो नमः ॥ ७० ॥ प्रबुद्धा
य नमस्तुभ्यं स्थिराय परमात्मने ॥ सनातरूपाय ते नित्यं सनायाः पतये नमः ॥ नमः शिवाय सांवाय ब्रह्मणे सर्वसाक्षिणे ॥ सूत उवाच ॥
॥ एवं सुरासुरैरस्मै शंकरोतिष्टुतः पुनः ॥ ७२ ॥ कृत्वा प्रसादं सर्वेषां तत्रैवांतर्हितोऽभवत् ॥ अस्पतीर्थस्य महात्म्यं स्थानस्यास्य स
नापते ॥ यो वेत्ति श्रद्धया मुक्तिः सिद्धा तस्य महात्मनः ॥ यः पठेच्छृणुयाद्वापि मुक्तिखंडमिमं सदा ॥ स साक्षान्मुक्तिमाप्नोति प्रसादे
न सनापते ॥ नमो व्यासाय गुरवे मम विज्ञासकारतोपदः ॥ अत्र वा सकारलोपदः ज्ञानास्तेषां पतये ॥ निचेरवे निभृतं नितरां चरणशी
लय ॥ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां मुक्तिखंडे नवमोऽध्यायः ॥

मानदायिने ॥ नमः शिवाय सोमाय साक्षिणे प्रत्यगात्मने ॥ ॥ इति श्रीस्कांदे स्० सु० नवमोऽध्यायः ॥ ॥ श्रीरामजि ॥ ॥ ॥

ཀ་ཁྱ་
༥༠

ཏ་ཀཿ
༥༠

॥ ॥ ५० ॥ ढुंढिराजाय नमः ॥ ॐ नमः शिवाय नमः श्रीशंकरानंदगुरुपादांबुजन्मने ॥ सविलासमहामोहग्रासैकधर्मिणे
॥१॥ एवमुपनिषदेकसमधिगम्यस्य ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानस्य निःश्रेयससाधनत्वमुक्त्वा एतच्च सर्वशाखासामान्यमपि

मुनय ऊचुः ॥ भवता सर्वमाख्यातं संक्षेपाद्विस्तरादपि ॥ इदानीं श्रोतुमिच्छामो ब्रह्मगीतामनुत्तमां ॥१॥ सर्वविज्ञा
नरत्नानामाकरस्य महात्मनः ॥ कृष्णद्वैपायनस्यैव भवान्शिष्यः सुनिश्चितः ॥२॥ त्वयैवाविदितं किंचिन्ना
स्ति सत्यं प्रभाषितं ॥ यदि प्रसन्नो भगवांस्तन्नो वक्तुमिहार्हसि ॥३॥

तद्दर्शयितुं मैत्रायणीयादिसमस्तोपनिषदर्थस्य साकल्येन प्रतिपादिकां ब्रह्मगीतां वक्तुं मुनीनां प्रश्नमवतारयति ॥ राम १
भवतेति ॥३॥

अथातो वक्तुं पुरावृत्तमुदाहरति ॥ सर्वज्ञः सर्वविदिति सामान्यतः सर्वं जानातीति स सर्वज्ञः ॥ विशेषेणापि सर्वं वेत्तीति सर्ववि
त् ॥ यद्वा ॥ सर्वं शास्त्रमसौ ज्ञश्चेति सर्वज्ञः ॥ सर्वजगदात्मकश्चिदेकरसशरीरः सर्ववित् ॥ एवंरूपः परशिव एव हि रजोगुणोपहितस

सूत उवाच ॥ वक्ष्ये नाम्नादरेणैव ब्रह्मगीतामनुत्तमां ॥ श्रद्धया सहिता यूयं शृणुत ब्रह्मवित्तमाः ॥४॥ पुरा कल्पांतरे देवाः सर्वे
मनुष्यमादरे विचार्य सुचिरं कालं वेदानामर्थमुत्तमं ॥५॥ संशयाविष्टचित्तास्तु तपस्तप्त्वा महत्तरं ॥ अभिजग्मुर्विधातारं
द्रष्टुं देवा मुनीश्वराः ॥६॥ यत्रास्ते जगतां नाथः सर्वज्ञः सर्ववित्प्रभुः ॥ महाकारुणिकः श्रीमान्ब्रह्मा भक्तहिते रतः ॥७॥ मेरुशृंगे
वरे रम्ये सर्वयोगिसमावृते ॥ यक्षराक्षसगंधर्वसिद्धाद्यैश्च सुसेविते ॥८॥ नानारत्नसमाकीर्णे नानाधातुविचित्रिते ॥
नानाकुसुमसंघुष्टे नानातीर्थसमावृते ॥९॥ गुहाकोटिसमायुक्ते गिरिप्रस्रवणैर्युते ॥ मधुरादिरसैः षड्भि
ः समृद्धे तीव्रशोभने ॥१०॥

न्निखिलजगत्सर्जनाय ब्रह्मा भवति ॥ परशिवस्य चैवंरूपत्वमाम्नायते ॥ यः सर्व
ज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तप इति ॥ ॥ ॥

तत्र आलवनं नाम शतयोजनमायतं ॥ दशयोजनविस्तीर्णं दीर्घिकाभिः समावृतं ॥११॥ नानापक्षिसमायुक्तं नानामृगसमाकुलं
जं ॥ स्वादुपानीयसंयुक्तं फलमूलैश्च संयुतं ॥१२॥ भ्रमद्भ्रमरसंछन्नं सुगंधकुसुमं द्रुमं ॥ मंदानिलसमायुक्तं मंदातपसमायुतं ॥१३
॥ निशाकरकरैर्युक्तं वनमस्तिमहत्तरं ॥ तत्र जांबुनदमयं तरुणादित्यसन्निभं ॥१४॥ नवप्राकारसंयुक्तमष्टातिद्वारसंयुतं ॥ महाब
लसमोपेतैर्द्वारपालैश्च कोटिभिः ॥१५॥ खड्गतोमरचापादिशस्त्रयुक्तैश्च रक्षितं ॥ पुष्पप्रकरसंकीर्णं दूर्वांकुरैश्च संयुतं ॥१६॥ कु
लदीपैः समायुक्तं पुष्पमालाविराजितं ॥ विचित्रचित्रसंयुक्तभित्तिकोटिसुशोभितं ॥१७॥ मुक्तादामसमायुक्तं वितानैर्मौक्तिकैर्यु
तं ॥ अलगामिधजैर्युक्तं प्रांशुतोरणसंयुतं ॥१८॥ नृत्यगीतादिभिर्युक्तमप्सरोगणसेवितं ॥ नानाविधमहावाद्यैर्नानातालैश्च सं
युतं ॥१९॥ मृदुमध्याग्रशाद्वलं नानाकाहलसंयुतं ॥ वेदघोषसमायुक्तं स्मृतिघोषसमन्वितं ॥२०॥ पुण्याख्यजलपर्यंत
पारघोषसंयुक्तमितिहासमरवान्वितं ॥ सर्वविद्यारवैर्युक्तं सर्वज्ञैश्च समावृतं ॥२१॥ अगाधजलपर्यंतमवरोधसमन्वि
तं ॥ रथकोटिसमायुक्तं कोटिकोटिगजावृतं ॥२२॥ कोटिकोटिसहस्रैश्च महाश्वैश्च समावृतं ॥ अस्त्रशस्त्रादिसंयुक्तै
रसंख्यातबलान्वितं ॥२३॥ असंख्यातैर्नरैर्नित्यं रक्षितं पुरमुत्तमं ॥ अस्ति पुण्यवता प्राप्यमप्राप्यं पापकर्मिणां ॥२४

निर्मलाकृतमिति ॥ निर्मलैः सनकादिदिव्ययोगिभिः परिवृतमित्यर्थः ॥३६॥

तस्मिन्नंतःपुरे शुद्धे महस्तंभलक्षसंयुते ॥ सर्वलक्षणसंयुक्ते सर्वालंकारसंयुते ॥२५॥ मृगतोरणसंयुक्ते कल्पवृक्षसमन्विते ॥ कदली
रवमुखैर्युक्ते षट्पदस्वनसंयुते ॥२६॥ मृदुतल्पसमोपेते रत्ननिर्मितमंडपे ॥ देव्या वापि सरस्वसावर्णविग्रहया सह ॥२७॥ सर्वशास्त्रार्थतत्त्व
तत्त्वज्ञस्लानिवसतिप्रभुः ॥ तत्र देवा द्विजागत्वा द्रष्टुं लोकनायकं ॥२८॥ नानारत्नसमोपेतं विचित्रमुकुटोज्ज्वलं ॥ रत्नकुंडलसंयुक्तं प्रस
न्नवदनं शुभं ॥२९॥ नानारत्नसमोपेतं हाराभरणभूषितं ॥ महार्हमणिसंयुक्तकेयूरकरणैः शोभितं ॥३०॥ विचित्रकटकोपेतमंगुली
यकशोभितं ॥ उत्तरीयकसंयुक्तं शुक्लयज्ञोपवीतिनं ॥३१॥ नानारससमोपेतं कुंदबंधविराजितं ॥ चंदनागरुकर्पूरक्षोदादिग्धतनूरु
हं ॥३२॥ सुगंधकुसुमोत्तमनानामालाविभूषितं ॥ शुक्लवस्त्रपरीधानं तप्तजांबूनदप्रभं ॥३३॥ स्वनासासकलं नित्यं नासप
नपरात्परं ॥ सुरासुरमुनींद्रैश्च वंद्यमानपदांबुजं ॥३४॥ तं दृष्ट्वा सर्वकर्तारं साक्षिणं तमसः परं ॥ महाप्रीतिसमोपेताः प्र
सन्नवदनेक्षणाः ॥३५॥ संजातपुलकैर्युक्ता विवशा गद्गदस्वराः ॥ प्रकाशितसुखाध्यंतनिर्मग्ना निर्मलाकृतं ॥३६॥ निरस्तनि
खिलध्वांताः प्रणम्य वसुधातले ॥ शिरस्यंजलिमाधाय सर्वे देवाः समाहिताः ॥३७॥

सू० ब्रह्मगी० ३

ब्रह्मतत्त्वमिति॥ ब्रह्मणः पारमार्थिकं निष्प्रपंचं सच्चिदानंदाखंडैकरसरूपं साक्षात्कर्तुमिच्छतां मुमुक्षूणां प्रत्यगात्मना उक्तलक्षणब्रह्म
स्वरूपबोधकायेत्यर्थः॥ ३९॥ साक्षिण इति॥ सर्वदा सर्ववस्तूनां साक्षिणे सांख्यानन्तुप्रविष्टेन स्वरूपचैतन्येन तत्प्रकाशकायेत्यर्थः॥ सोऽस्त्वहं

तुष्टुवुर्हृष्टमीशानं सर्वलोकपितामहं॥ मुक्तिदं पुण्यनिष्ठानां दुःखदं पापकर्मिणां॥ ३८॥ देवा ऊचुः॥ ब्रह्मणे ब्रह्मविज्ञानदुग्धोदधि
विधायिने॥ ब्रह्मतत्त्वदिदृक्षूणां ब्रह्मदाय नमो नमः॥ ३९॥ कष्टसंसारमग्नानां संसारोत्तारहेतवे॥ साक्षिणे सर्वभूतानां साक्ष्य
हीनाय वै नमः॥ ४०॥ सर्वधात्रे विधात्रे च सर्वद्वंद्वापहारिणे॥ सर्वावस्थासु सर्वेषां साक्षिणे चैव नमो नमः॥ ४१॥ परात्परविहा
नाय पराय परमेष्ठिने॥ परिज्ञानवतामात्मस्वरूपाय नमः॥ ४२॥ पत्ने पत्नाय पवित्राय पपनां नस्तुताय च॥ पत्रपुष्पेण
ज्ञावनमः पनमधराचं यच॥ ४३॥ सुरज्येष्ठाय सत्पादिदेवानां तृप्तिकारिणे॥ सुरासुरनरादीनां सुखदाय नमो नमः॥ ४४॥

नः॥ ४०॥ सर्वधात्र इति सर्वस्य जगतो धारयित्रे॥ विधात्रे निर्मात्रे इत्यर्थः॥ सर्वावस्थास्विति॥ सर्वेषां प्राणिनां जाग्रदादिस रामः
र्वावस्थासु साक्षिचैतन्यरूपेण वर्त्तिनायेत्यर्थः॥ ४१॥ परात्परविहीनायेति॥ महदादिभूतजातिकार्यापेक्षया परं तस्माद ३
पि परमव्यक्तं मायापरपर्यायं निद्वहीनायेत्यर्थः॥

विश्वनेत्रायेति॥ विश्वस्य सर्वस्य नेत्रवत्प्रकाशकायेत्यर्थः॥ ४५॥ विधिहीनायेति॥ विधिर्विधानात्मनो यस्य नास्ति स तथोक्तः॥ ४६॥ ना

वेधसे विश्वनेत्राय विशुद्धज्ञानरूपिणे॥ वेदवेद्याय वेदांतनिधये वै नमो नमः॥ ४५॥ विधये विधिहीनाय विशिष्टाय विशिष्टत्रिह
रापच्चाविबलानां विपाद्वाधिविनाशाय नमो नमः॥ ४७॥ नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यगिरिवर्त्तिने॥ हिरण्यं धिवासविधायिने॥
विध्वस्तकर्मनिष्ठानां नमो विद्याप्रदायिने॥ ४८॥ विशिष्टशिवाय विश्वदानलभ्याय हिरण्यपानिप्रियाय वा॥ ४९॥ ज्ञानानंदाय
ज्ञानाय ज्ञानकरज्ञानदायिने॥ ज्ञानादितस्यैव ज्ञानदाय नमो नमः॥ ५०॥ ज्ञानवेदांतनंद्यानां ज्ञोकरायशरीरिणां नांक
रज्ञानहीनानां राज्ञवे वै नमो नमः॥ ५१॥ नमः स्वायंभुवे नित्यं स्वयंभुब्रह्मदायिने॥ स्वयं ब्रह्मस्वरूपाय स्वतं नमो नमः॥ ५२॥ वेद
हीनाय वंद्याय वरदाय परस्य च॥ वरिष्ठाय वरिष्ठानां चतुर्वक्त्राय वै नमः॥ ५३॥

नागुणितत्वानंदो यस्य॥ ५६॥ ज्ञानसंपन्नसंसारसुखेन जीवनं यस्य स तथोक्तः॥ ५७॥ ॥ ॥ ॥

स्वप्रकाशैकमानायेति॥ स्वप्रकाशस्वरूपेणैव न त्वन्येन केनचिदेवमानं यस्य स तथोक्तः॥ स्वरूपप्रकाशेनैव प्रकाशमानो न तु मानांतरगम्य इत्य-
र्थः॥५३॥ स्तुतिहीनायेति॥ गुणिनिष्ठगुणाभिधानं हि स्तुतिः॥ सा च परमार्थतो निर्गुणस्य न भवतीति स्तुतिहीनः॥५४॥ ॥वेदानामर्थवित्तिः

प्रजापतिसमाख्याय प्रजानां पतये सदा॥ प्राजापत्यविरक्तस्य नमः प्रज्ञाप्रदायिने॥५५॥ पितामहाय पित्रादिकल्पनारहिताय च॥ पितृणामास्पदे-
हाय पद्मजाय नमो नमः॥५६॥ जगत्कर्त्रे जगद्धर्त्रे जगद्भर्त्रे परात्मने॥ जगद्रूपस्वरूपविहीनाय चिन्मात्रज्योतिषे नमः॥५७॥ विश्वोत्तीर्णाय विश्वा-
य विश्वहीनाय साक्षिणे॥ स्वप्रकाशैकमानाय नमः पूर्णपरात्मने॥५८॥ स्तुत्याय स्तुतिहीनाय स्तोत्ररूपाय तत्त्वतः॥ स्तोतॄ-
णामपि सर्वेषां सुखदाय नमो नमः॥५९॥ सूत उवाच॥ एवं ब्रह्माणमादिमाः स्कन्दवाच शक्तिपुरःसरं॥ दृष्ट्वा तं सर्वेषां वेदानामर्थप्र-
दातृ॥६०॥ ब्रह्मापि ब्रह्मविन्मुख्यः सर्वदेवैरभिष्टुतः॥ प्राह गंभीरया वाचा वेदानामर्थमुत्तमं॥६१॥ इति स्कंदे सूतसंहितायां यज्ञवै-
भवखंडे उपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु प्रथमोऽध्यायः॥

॥ समस्तवेदमानस्य येन प्रतिपाद्यः॥ स कीदृग्विध इति पृष्टस्तदर्थः

॥६१॥ ॥ इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्र्यंबकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचिता-
यां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखंडे उपरिभागे ब्रह्मगीतासु प्रथमोऽध्यायः॥१॥

अथ ब्रह्मापि पृष्टः सकलवेदानामर्थं कुमारेण माणस्य स्वविविदिषितस्याद्वितीयनिर्गुणब्रह्मस्वरूपात्मकस्य वेदार्थस्याभिधायकस्य
विषयं वक्तावदाह॥ ब्रह्मोवाचेति॥ उक्तविधब्रह्मलक्षणो यो वेदार्थः सोऽयं शब्देन सूत्रितो निमित्तानामनाधानात्॥ अत एव श्रुतिस्तस्य वाचको व-
र्णप्रकारेणाप्यभिधावृत्त्या प्रतिपादयितुमशक्य एव तस्य निर्गुणत्वेन न च जातिगुणक्रियादीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां तत्रासंभवादि-
ति॥ तथापीति एवमभिधावृत्त्याविषयत्वेऽपि लक्षणया प्रतिपादयिष्यत इत्यर्थः॥१॥ तत्रादौ वक्ष्यमाणस्य वेदस्य प्राधान्यात्तदीयोपनिषत्प्रतिपाद्यम-

॥ब्रह्मोवाच॥ अवाच्य एव वेदार्थः सर्वैर्वचनैः॥ तथापि वक्ष्ये भक्तानां युष्माकं शृणुतादरात्॥१॥

र्थं विवक्षुः कापः॥ एवं यथा तस्यादिसगुणभागस्य चिन्त्यकाम्योदिजनितहारानिर्गुणभागशेषवेदान्तशेषनयाख्यातं ब्रह्मणः फलवद्ब्रह्मत्वैक-
त्वविज्ञानजनकस्यात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यादिनिर्गुणभागस्यैवार्थं गृह्णाति॥ आत्मसंज्ञ इत्यादिना॥ तत्र जलविकारस्य तरंगबु-
द्बुदादेर्वस्तुतः कारणजलस्वरूपानतिरेकवन्नामरूपविकारात्मककार्यप्रपंचस्यापि कारणभूतादद्वितीयात्परमेश्वरादव्यतिरि-
क्तत्वं साधयितुं तस्य कारणस्य सृष्टिराम्नापने॥

आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमांल्लोकानसृजतेत्यस्याः श्रुतेरर्थं ब्रूते॥ आत्मेति॥ आत्मेक
पादानकारणतया स्वकार्यभूतं सर्वं जगदंतर्बहिश्च व्याप्नोतीत्यात्मा उक्तं हि॥ यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह॥ यच्चास्य संततो भावस्तस्मा
दात्मेति गीयत इति॥ स चात्मसंज्ञः सच्चिदानंदलक्षणः परशिव एव॥ ननु प्रधानं परमाणवादिकं वा परात्मि मतं तस्माच्चेतनत्वेनात्मत्वात्॥ य
नायं शिवः अत एव शुद्धः अशुद्धेः कर्मसंबंधहेतुत्वाद्भगवति तस्मिंस्तत्संबंधस्य प्रागेव निरस्तत्वात्॥ उक्तं हि ब्रह्मलक्षणे कर्मसंबंधा

॥ आत्मसंज्ञः शिवः शुद्ध एक एवाद्वयः सदा॥ अग्रे सर्वमिदं देवाः आसीत्तस्मान्न चास्ति कः॥२॥

नावेद्याह परास्फूर्तिरिति॥ तस्मादद्वय इति विशेषणेन विजातीयभेदनिरासः एवकारेण सजातीयभेदनिरासः॥ एक इति स्वग
तभेदनिरासः॥ सृष्टेः प्राक्कालवत्तदुत्तरकालमपि निर्विकारत्वात्तस्य परमेश्वरस्येदमपत्वमिति द्योतयितुं सदेति विशेष
णं॥ अग्रे सृष्टेः प्राक्काले इदं परिदृश्यमानं नामरूपात्मकं सर्वं जगदुक्तलक्षणात्मस्वरूपमेवासीत्॥ अव्याकृतात्मना तत्स्वरू रामः ५
प एव लीनमासीदित्यर्थः॥

नैतत्तोष्यं तद्वेद्यं दर्शयति॥ स न इति॥ न तत्तस्मादात्मस्वरूपादन्यन्नामरूपात्मना पृथग्भूतं मिषत्स्फुरत्प्रकाशमानं किमपि वस्तु नासीदित्यर्थः
॥ एवं कारणात्मना सत्त्वप्रतिपादनादसदेवेदमग्र आसीदित्यादिपक्षो निरस्तः॥ न चैवमसंगोदासीनस्य स्वभावेऽपृष्टस्याद्वितीयस्याशरीरस्यात्म
नः स्रष्टृत्वपर्यालोचनरूपसंकल्पः कथं संभवतीत्याशंक्याह॥ स तु इति॥ अतीतकल्पे स्वसंचितानि प्राणिसुकारणभूतमायया सहैकं सं
हृतानि मयि परशिवस्वरूपे वासनात्मना पृथग्भूतया प्रलीनानि कालवशात्पच्यन्ते॥ सुफलप्रदानोन्मुखलक्षणमतिशयं प्राप्नुवंति॥ तस्मादेवका
लकृतानां कालस्रष्टुः परमेश्वरस्य सिसृक्षाहेतुभूतः॥ कर्मजनितोऽपूर्वो वा तदर्थयायि संस्कार उद्बुध्यते॥ उक्तं हि॥ तस्मात्तस्य परशिवस्य

ततो नाम स्थितिपक्वं किंचित्सपुनः कालपाकतः॥ प्राणिनां कर्मसंस्कारास्तच्छक्तिगतसंततः॥३॥ स ऐक्षत जगत्सर्वं नु सृजा इति शंकरः॥

परशिवस्य या शक्तिस्त्रिगुणा माया तत्सत्त्वरजस्तमोगुणसाम्यमव्यक्तं यद्दिक्षु द्वंद्वं तस्मादेतोऽस्त्रुपाधिविशिष्टसिसृक्षारूपमीक्षणं जायत इत्यर्थः॥
कर्मोद्रिक्तत्वान्नित्यतत्कुत्यते॥ नामरूपात्मकं यदिदं सर्वं जगदेतावंतं कालं विलीनमासीत्तत्पुनः सृजे इति तच्छक्तिविशिष्टः परशिवः स्वस्य जामीनमेवं
रूपेणेच्छितवानित्यर्थः॥ अत्र सर्वं जगदिति विवक्षता लोकान्नु सृजा इति लोकसृष्टिप्रतिपादिकायाः श्रुतेराकाशादिभूतसृष्टि
रपि विवक्षिता॥ सानुरूपसंहारन्यायेन सिद्धेति प्रयोजनाभावान्न पृथगुक्तेत्यपि मर्वाचोवर्णितः॥३॥

सू॰ भग॰ गी॰
६

एवमीक्षणानन्तरं किं कृतवानिति तत्राह ॥ स पुरनारेति ॥ अंभो मरीचीर्मरमाप इति ये काः कस्मानुक्ता नाम्ना तेनांस्तवंल्लोकास्स्वजत्परमेश्वरः प्रभुः स्वतं
त्रोपि मर्त्यांन्द्रमसोधाता यथा पूर्वमकल्पयदिति श्रुतेरतीतकल्पक्रमानुसारेणैव ॥ आत्मा यच्छक्तिमान् ॥ आत्मनश्च संबंधिनी जगदाकारेणावि
वर्तमाना या त्रिगुणा माया शक्तिस्तद्बलात्सम्यक् सृष्टवानित्यर्थः ॥ अंभःप्रभृतीनां निर्वचनं च श्रुत्यैव प्रतिपादितं ॥ अदो नः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठां
तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आप इति स लोकः । दिवस्तु लोकांतानां अंभःशब्दवाच्याः मरीचयस्त्वंतरिक्षलोकः ॥ मर इति मर्त्य
लोकस्तु भूलोकस्तस्य अधस्तात्तु ये लोकाः सप्त अप्शब्दवाच्या इति तस्याः श्रुतेरर्थः ॥ अत्र तत्तद्रूपात्मनः परमेश्वरस्य सृष्टं ॥ तथा च भगवत्याप्युक्तं

स पुनः स कलाने नांभोलोकान्नात्मयशक्तितः ॥ ४ ॥ यथा पूर्वं कर्मणैव सुरासुरनृजन्तवः ॥

रेरप्यात्मगृहीतिरितरकर्तृत्वादि
न्यधिकरणस्य प्रत्ययस्य बलेके निलीने ॥ तथाहि ॥ किं पत्र सृष्टेनेनोक्तं आत्मा विराड्उत परमेश्वर इति विषयो आत्मनः आकाशः संभूत इति पर
मेश्वरकर्तृक सृष्टेरेवोपादानानीनात्मयोगी मानय ज्ञात्मोऽस्मानाय दिति गवान यनादि ४ सृष्टेराकाशादिमहाभूतविषयत्वात् द्व्य स इमांल्लो
कानसृजतेति भूतसृष्टिव्यतिरेकेण विराट्कर्तृक लोक ४ निगवानयनादिशरीरधारिव्यवहारप्रसिद्धेकएव संभवति ॥ एतावधारणस्य
न सविकार प्रपंचवायात्त येषमात्मने विशिष्टवात्त सृष्टेनोक्तं आत्मनि याप्रेय निधीयते ॥ ४ ॥ परिष्टादि पृथिवी वायुराकाश आपोज्योतींषीत्या
दिना महाभूतैः सह सर्वकार्यजातमनुक्रम्य सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रमिति प्रज्ञाप्रत्यपरवस्य वर्णनादुपक्रमेपि महाभूतसृष्टिरूपसंहर्गव्यानयत्व
न सृष्टिविषयत्वात्परमेश्वर एवात्मस्त्रष्टा एवं चैकत्वावधारणमपि न कर्तृत्वं तत्त्वनिगवाधानपनं तु विद्यास्तत्स्वार्थत्वान्न विरुध्यते ॥ तथा
चोक्तं ॥ आत्मा वा इदमित्यत्र विराट् स्यादथ वेश्वरः ॥ नाम सृष्टेनेश्वरः स्यान्न वा ध्यानप्रत्यक्षिनिष्ठ ॥ न तोपसंहृते रीशः स्याद्दैतावधारणात्

एवं लोकसृष्टिप्रतिपादनेन परमेश्वरस्वरूपं तावदभेनजल्पयित्वा पुनश्च लोकपालादिसृष्टेरपि सृष्टं लोकरूपस्य प्रयोजनस्यैकत्वेन
गतार्थत्वादस्यास्य च सर्वस्य ॥ स एतमेव सीमानं विदार्येत्यादेः प्रज्ञानप्रतिष्ठां प्रज्ञानं ब्रह्मेति ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणप्रतिपादकवाक्यशेषत्वा
त्सर्वं परित्यज्य कोयमात्मेत्यादिवाक्यसंदर्भप्रतिपादितमर्थं वक्तुकामास्तेन परम्यां प्राप्य तं ब्रह्मेमं पुरुषं स एतमेव सीमानं वि
दार्यैतया द्वारा प्रापद्यतेति श्रुतिबलात् ताद्या मां ब्रह्मरंध्रा प्रविष्टयोः क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिलक्षणयोर्ब्रह्मणोमध्ये कतरः स आत्मे

नेह रंके चिद्धितिकेचिद्धि स्तुसुरात्मनः ॥ ५ ॥ केचिन्मामेव चेच्छंतिक
चिद्दिंद्रादिं प्रादिदेवताः ॥ केचित्प्रधानं त्रिगुणं स्वतंत्रं केवलं जडं ॥ ६ ॥

ति जायमानसंशायवद्वादिविप्रतिपत्तेरपि तद्धेतुत्वात्तमुदाहरति ॥ तह रमित्यादिना ॥ यः सृष्ट्वेनोक्तं आत्मा तमित्यर्थः ॥ केचित्प्र
धानमिति सांख्या हि चेतनवोपादानः बैजगतो जडत्वानुपपन्नेस्तदनुरूपमचेतनं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानमेव जगदुपा
दानमिति तस्यैव स्त्रष्टत्वमिच्छंति ॥ वेदांत्यत्रिमतमायातो वैलक्षण्यमाह स्वतंत्रमिति ॥ साहि परमेश्वराश्रिततया तमरं तत्रा

स०ग्र०रामगी० अणवः केचिदिति ॥ अत्र न यरिमाणैर्मद्वयपैरधिकपरिमाणस्य घटादेरारंभदर्शनात्पार्थिवादिपरमाणव एव द्व्यणुकादिप्रक्रियया प्राण
दृष्टवत्सर्वं जगदारंभंत इति नाकिकाः ॥ शब्द केचनेति ॥ वैयाकरणास्तु ॥ शब्दब्रह्मैवार्थप्रपंचात्मना विवर्तत इति शब्दस्यैव का
७ रणत्वं वर्णयंति ॥ उक्तं हि ॥ अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरं विवर्ततेर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यत इति ॥ ७ ॥ भूतानि चैके इतीति
॥ भूतेभ्य एव भौतिकस्य सर्वस्योत्पत्तिदर्शनात्तेषामेव कारणत्वं न तु तद्व्यतिरिक्तः कश्चित्प्रत्यगात्मा विद्यत इति ॥ केषांचिन्मतं ॥ अप
रे तु अनाकलितदर्शनाः जगदिति सर्वथैव नास्तीति मन्यंते ॥ तथा च तावपि जगत्कारणे वादिविप्रतिपत्तिर्दर्शिता सम्यक्

अणवः केचिदिवंति शब्दं केचन मोहिताः ॥ तृणप्रध्वंसि विज्ञाने केचनन्यो न सः ॥ ७ ॥ शून्यसंज्ञं तु राः केचिन्निरुपाख्यं विमोहिताः ॥
केचिद्भूतानि चैके तु नित्यसर्वं किंचन न्यमात् ॥ ८ ॥ तत्र तत्रैव तर्कांश्च प्रवदंतियथाबलं ॥ श्रुतिस्मृत्योर्विरुद्धा इति मे मतिः ॥ ९ ॥

समनावाप्तियतिर्यदृष्टान्यतानिः पुरुष इति चिंत्यमिति ॥ ८ ॥ श्रुतिस्मृत्योर्विरुद्धा इति ॥ सोकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति तदा
त्मानं स्वयमकुरुत मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ॥ मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ मायाध्यक्षेण प्रकृति
: सूयते सचराचरमित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां चेतनस्य परमेश्वरस्य जगदुपादाननिमित्तत्वेन तयोः श्रवणत्वादिरुद्धतया वादिप्र
तिपत्तेर्दुष्प्रामाणिकत्वात्तद्देतुकः संशयो जगत्कारणे नास्तीति सिद्धमात्मैव शिव इति प्रतिज्ञानं ॥ राम० ७

नचैवं श्रुतिस्मृतिविरोधास्मोरण्यादिशास्त्रेणमप्रामाण्ये कथं तत्र तीर्थकारणां प्रवृत्तिरित्याशंक्य तन्त्रप्रवृत्तौ पापमेव कारणमित्याह ॥
पापिष्ठानामित्यादिना ॥ १२ ॥ सोपानक्रम इति ॥ स्वस्वशास्त्रोक्तात्मानात्मविवेकं सामान्येन जानानाः सांख्यादयस्तद्विशेषमतिपादकमु
पनिषन्मार्गोपरंपरया समाश्रयेन इत्यर्थः ॥ १३ ॥ विचिंत्य बलेइति ॥ वेदमार्गमाश्रितास्ते सन्त्यास्तस्य वेदस्य च बलाबले विचार्य पुरुषबुद्धि

पापिष्ठानां तु जंतूनां तत्र तत्र सुरर्षभ ॥ प्राक्तसंसारवशाद्देवजायते रुचिरास्तिकाः ॥ १४ ॥ नेपि कालविपाकेन श्रद्धया सतयापि
च ॥ पुरातनेन पुण्येन देवतानां प्रसादतः ॥ १५ ॥ कालेन महता देवाः सोपानक्रमतः पुनः ॥ वेदमार्गमिमं मुख्यं प्राप्नुवं
ति चिरंतनं ॥ १६ ॥ प्राक्तसंसारवशाद्देवये विचिन्त्य बलाबलो विवक्षुणवेदमापन्नास्तेपि केकमनागिनः ॥ १७ ॥ वेदमार्गमिमं मु
ख्यमर्गमत्यसमाश्रितः ॥ हस्तस्थपाय संत्यक्त्वा लिहेत्कूर्परमात्मनः ॥ १८ ॥ विना वेदेन जंतूनां मुक्तिर्माश्रितिरेव चेत् ॥ न मसा
पि विना लोके नेपश्यंति घटादिकं ॥ १९ ॥ तस्माद्देहो हि तो द्यर्थः सत्संत्यसत्यमयोदितं ॥ अन्यैतवेदितो द्यर्थो निसत्यः परमार्थतः
॥ २० ॥
प्रभवत्वेन स्वशास्त्रस्य दौर्बल्यं ॥ अपौरुषेयत्वेन वेदस्य च तिर्दुष्टं प्रामाण्यं निश्चित्य नास्तत्परंतत्राः स्वमार्गं परित्यज्य वेदमार्गमेव केव
लमाश्रयते ॥ अतः सोपानक्रमेण तेषामपि वेदोदिता मुक्तिर्नव्यसाक्षज्जेन सिध्यतीवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तस्मादिति ॥ यस्मादेवं मानिराण
मपि वेदे पर्यवसानं ॥ तस्माद पौरुषेयत्वेन निर्दुष्टवेदवाक्यप्रतिपादितएवार्थः सत्यः ॥ न तु वेदव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः ॥

सू॰ब्र॰गी॰ ननु वेदप्रतिपादितोऽर्थः सत्यस्तेन क्रियाकारकादिना द्वैतजगतोऽप्यात्मवद्वेदार्थतया सत्यत्वं स्यादित्याशंक्य तस्य व्यावहारिकसत्यत्वं प्र
८ तिपादयितुं वेदार्थस्य द्वैविध्यमाह॥ परमार्थ इति वेदस्य हि कांडद्वयं॥ यत्र ज्ञानकांडे सत्यज्ञानादिलक्षणो योऽर्थः प्रतिपादितः स एव साक्षात्प
रमार्थः॥ कर्मकांडप्रतिपादितस्तु स्वर्गादिर्विरिंचिवनितालक्षणः प्रपंचः सत्यज्ञानादिलक्षणे परमात्मन्यध्यस्ततया परिकल्पितः॥ तदेतत्कां

परमार्थो द्विधा प्रोक्तो मया हे स्वर्गवासिनः॥ एकः स्वभावतः साक्षात्परमार्थः स ईश्वरः॥१७॥ स शिवः सत्यचैतन्यसुखानंतत्वलक्षणः॥
अपरः कल्पितः साक्षाद्ब्रह्मण्येवाध्यस्तमायया॥१८॥ कल्पिता नाम वस्तूनां नामधेयेन मायया॥ परमार्थेन क्रनाप्यवहारे सुरर्षभा
ः॥१९॥ रोतुसंज्ञः प्राः केवना परमार्थता॥ आकाशादिजगच्छुक्तिरूप्येनेव कथितं मया॥२०॥

उदयस्य कल्पिताकल्पितविषयत्वं शागपि प्रपंचितं॥ साम्याद्वैतपरः कश्चिद्वेदभागः समासतः॥ कल्पितद्वैतनिष्ठस्तु वेदभागोऽपरस्तथे रामः
ति॥२१॥ पद्यैवं कल्पितद्वैतपरः कर्मकांडस्तु हि सर्वोऽपि वेदार्थः सत्य इति नियमो नास्तीत्यत्राह॥ कल्पिता नामिति॥ सर्वस्मिन्मायया ८
परिकल्पितत्वेन वस्तुत्वेऽप्याकाशादिके व्यावहारिकसत्यत्वे नैव परिकल्प्यते॥ शुक्तिरूप्यादिकं तु व्यवहारेऽप्यसत्यमेवेति॥२०॥

जगतोऽपि व्यावहारिकसत्यत्वांगीकारात्र वेदार्थस्य सत्यत्वहानिरित्याह॥ व्यावहारिकेति॥ सति प्रमातरि यत्राबाधप्रमाणं जगद्व्यावहारि
कसत्यं कदाचिदपि बाधविधुरं सत्यज्ञानानंदैकरसं ब्रह्म हि परमार्थतः सत्यं॥ तदुभयं वेदः प्रतिपादयति॥ मायानिरंतु नैव मिथ्या
र्थः॥२१॥ किं तर्हि मायैतिरैः प्रतिपादितमिति तदाह॥ स्वप्ने त्वादिना॥ अन्ये सौगतनिर्मिता मायाः॥ स्वप्नावस्थापरिकल्पितसत्यार्थ

व्यावहारिकसत्यार्थं साक्षात्सत्यार्थचिह्नतः॥ उभयं वक्ति वेदस्तु माया नैवं वदंति हि॥२१॥ स्वप्नावस्थासु संज्ञप्त
सत्यार्थेन समानिमान्॥ अर्थानेवामनंत्यन्ये मायाहे स्वर्गवासिनः॥२२॥ जाग्रत्काले तु संज्ञप्तसत्यार्थे-
न समानिमान्॥ मायाएवामनंत्यर्थाक्काकथसत्यचिह्नते॥२३॥

सदृशान्जाग्रदर्थानेकेवलं प्रतिपादयंति॥ ननूक्तविधं साक्षात्सत्यमात्मानं॥२२॥ अन्ये तु वैशेषिकादिमायाजाग्रदवस्थायां व्या
वहारिकसत्यत्वेन मायापरिकल्पितो येऽविद्यांतप्रतिमनस्तत्सदृशान्द्रव्यगुणकर्मलक्षणानर्थानेव केवलं प्रतिपादयंति॥ अ
तो मायाणां सत्यचिह्ने पारमार्थिके वस्तुनि काकथा॥ प्रतिपादनप्रसक्तिरपि नास्तीत्यर्थः॥२३॥

सू: ग्रस्ताग०
९

तस्मादिति॥ व्यावहारिकसत्यत्वस्य जगत एव प्रतिपादनात्पारमार्थिकसत्यसिद्धत्ववस्तुनोऽप्रतिपादनाच्चेत्यर्थः॥ एकैकयादृष्ट्येति व्यावहारिक
दृष्ट्या दृष्ट्यंतरेणेति पारमार्थिकदृष्ट्येत्यर्थः॥ भ्रांतानां इति व्यावहारिकसत्यस्याकाशादिजगतः पारमार्थिकसत्यत्वेनान्यथाग्रहणं भ्रांतत्वं॥
२४॥ ननु व्यावहारिकसत्यत्वमेव पारमार्थिकसत्यत्वं न त्वेकमेव वस्तु दृष्टिभेदमात्रेण सत्यमसत्यं च भवतीत्यत आह चेतन्येति॥ मृद्घटादि
कारणेषु सत्सु तत्र घटादिकार्यलयदर्शनात्कारणमात्रस्य सत्यत्वं कार्यस्य चासत्यत्वं प्रसिद्धं॥ न भावकाद्यकार्यस्य कारणनूतं तत्र दृश्ये

तस्मादेकैकया दृष्ट्या मार्गाः सत्यार्थनाशिनः॥ दृष्ट्यंतरेण ते भ्रांता इति सम्यग्विरूपणे॥२४॥ चेतन्यापेक्षया चेत्यं व्योमादि सकलं जग
त॥ असत्यं मत्स्वरूपं तत्कुंभकुड्याद्यपेक्षया॥२५॥ कुंभकुड्यादयो नावा अपि व्योमाद्यपेक्षया॥ असत्याः सत्यरूपास्ते शुक्तिरू
प्याद्यपेक्षया॥२६॥ जाग्रद्दिक्कादितावस्थामपेक्ष्य स्वपनानिर्था॥ अवस्थासत्यरूपा हि न सत्या हि दिवौकसः॥२७॥

रणनूतं परात्रि वचेनमपेक्ष तं कार्यं वित्यं॥ वियदादिनूतजातमसत्यं॥ नच्च घटकुड्यादिलक्षणस्य कार्यस्य कारणनूतं तत्र दृश्येत्यासत्यं॥२५॥ कुंभकुड्यादयोपि स्व
कारणनूतवियदादिमहाभूतापेक्षया असत्यास्तेपि सत्येच प्रमानरिबाध्यमानं शुक्तिरजतादिकमपेक्ष्य सत्याः स्थितिप्रमानर्यबाध्यमा
नत्वात्॥२६॥ तथा जाग्रदवस्था स्वकारणमपेक्ष्यासत्यापि सति प्रमानरिबाधविरहरूपास्व प्रावस्थावेलक्षात्सत्तानामपेक्ष्य स्वप्नावस्था
पि सत्येव प्रमातिरिबाधितत्वात् सत्येवं॥ एवमेकस्यैव वस्तुनो व्यवहारदृष्ट्या सत्यत्वं परमार्थपापीव सत्यमसत्यत्वं चविरुध्यत
इत्यर्थः॥२७ रामः
९

यद्येवं परमार्थदृष्ट्या असत्यस्यैव सत्यतया अध्यवसायात्मार्गाणां नास्तिहि मिथ्याभूतानां तेषां परंपरया पारमार्थिकत्वं वेदमार्गविधिप्रतिपादितप
रमार्थसत्यसिद्धत्वं परविशेषस्वरूपावाप्तिहेतुत्वमित्याशंक्य सदृष्टांतमनुपपादयति॥ तथापीति॥ यद्यपि स्वप्नावस्था मिथ्याभूता
तथापि स्वप्नदृष्टवस्तुनाविनः सत्यस्य फलस्य सूचकं भवति॥ सूचकत्वं च भगवता व्यासेनापि सूत्रितं॥ सूचकश्च हि श्रुतेराचक्ष

तथापि स्वप्नदृष्टं तु वस्तु वैश्वासिवासिनः॥ सूचकं हि भवत्येव जाग्रत्स्वार्थसिद्धये॥२८॥ तथैव मार्गाः सुभ्रांता अपि वेदोदितत्वत
तु॥ अर्थस्य प्राप्तिसिद्ध्यर्थं भवत्येव न संशयः॥२९॥ तस्माद्वेदेतरा मार्गा नैव सत्या इति निरूपणे॥ वेदनिष्ठस्ततो मार्गान्कदाचिद
पि न स्पृशेत्॥३०॥ वेदनिष्ठस्त मार्गस्ते न्माहे नापि स्पृशेद्यदि॥ प्रायश्चित्ती भवत्येव नात्र कार्या विचारणा॥३१॥

वन्नद्धिदृशति॥ सा च श्रुतिरेव माम्नाता॥ यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति॥ समृद्धिं तत्र जानीयादिति॥ यथा चैवं तथैव मिथ्याभू
ता अपि मार्गा वेदप्रतिपादितस्य सच्चिदानंदाखंडैकरसस्य पारमार्थिकसत्यवस्तुनः सोपानक्रमेण प्राप्तिहेतवो भवंतीत्यर्थः॥२९॥

सू॰ ब्र॰ गी॰
१०

एकस्यामपि तैः पाईपंक्तौ वैदैकसंस्थितैः ॥ मोहेनापि न भुंजीत भुक्त्वा चांद्रायणं चरेत् ॥ ३३ ॥ स्नात्वा ह्यन्नविवाहादि कार्यमध्ययनं कृते
॥ यदि तैर्मोहितैः कुर्यात्क्रियां चांद्रायणत्रयं ॥ ३३ ॥ मधिमारि विज्ञानं नाहंदीनश्रुतौ स्थितैः ॥ तेभ्यो मोहादपि प्राज्ञः श्रेयस्कामी कदा
चन ॥ ३४ ॥ वेदबाह्येषु मार्गेषु संसक्ता ये नराः ॥ ते हि पाषंडिनः साक्षात्त्याज्यास्तैः सहवासिनः ॥ ३५ ॥ कलौ जगद्विधातारं शिवं सत्या
दियज्ञणं ॥ नाचरिष्यंति वेदेन पाषंडोपहताजनाः ॥ ३६ ॥ वेदसिद्धं महादेवं सांबं चंद्रार्धशेखरं ॥ नाचरिष्यंति वेदेन पाषंडो
पहताजनाः ॥ ३७ ॥ वेदोक्तेनैव मार्गेण भस्मनैव त्रिपुंड्रकं ॥ धूलनं नाचरिष्यंति पाखं॰ ॥ ३८ ॥ रुद्राक्षधारणं भक्त्या वेदोक्तेनै
व वर्त्मना ॥ नाकरिष्यंति मोहेन पाखं॰ ॥ ३९ ॥ लिंगादि नैरिने देवं शिवरुद्रादिसंज्ञितं ॥ नाचरिष्यंति वेदेन पाखं॰ ॥ ४० ॥ देवकर्म
र्यं न कुर्वंति पित्र्यकार्यं विशेषतः ॥ औपासनं न कुर्वंति पाखं॰ ॥ ४१ ॥ पंचयज्ञान्न कुर्वंति तथैवातिथिपूजनं ॥ वैश्वदेवं न कुर्वंति
पाखं॰ ॥ ४२ ॥ पंचयज्ञं न कुर्वंति तथैवातिथिपूजनं ॥ वैश्वदेवं न कुर्वंति पाखं॰ ॥ ४२ ॥ वेदबाह्येन मार्गेण पूजयंति
जनार्दनं ॥ निंदंति शंकरं मोहात्पाखं॰ ॥ ४३ ॥ ब्राह्मणं केशवं रुद्रं भेदभावेन मोहिताः ॥ पश्यंत्येकं न जानंति पाखं॰ ॥ ४४ ॥ अद
क्षिणमनः संगमधौतचरणं तथा ॥ कुर्वंत्यनग्निकं श्राद्धं पाखंडोपहताजनाः ॥ ४५ ॥

रामः
१०

एकादश्यामथाष्टम्यां चतुर्दश्यां विशेषतः ॥ उपवासं न कुर्वंति पाखं॰ ॥ ४६ ॥ शान्तरुद्रीयचमकैस्तथा पौरुषसूक्तकैः ॥ नाभिषिं
चंति देवेशं पाखं॰ ॥ ४७ ॥ निरंतनानिष्ठानानिश्चिवस्य परमात्मनः ॥ न दर्शंति महाभक्त्या पा॰ ॥ ४८ ॥ श्रीमद्दक्षिणकैलासे वन्ने
नैश्रद्धया सह ॥ वसरं न करिष्यंति पा॰ ॥ ४९ ॥ श्रीमद्व्याघ्रपुरे पेवर्त्रे नं मुक्तिमुक्तिदं ॥ वसरं न करिष्यंति पाखं॰ ॥ ५० ॥ अन्येषु च
विशिष्टेषु शिववर्त्मनि ॥ वसरं न करिष्यंति पाखं॰ ॥ ५१ ॥ दिने दिने तु वेदांतमहावाक्यार्थनिर्णयं ॥ आचार्यान्न करिष्यंति पाखं॰ ॥
५२ ॥ संन्यासं परहंसाख्यं नांगीकुर्वंति मोहिताः ॥ प्रदद्वे पंच करिष्यंति पाखं॰ ॥ ५३ ॥ अन्यानि कर्माणि वेदेनैवोदिता
नि तु ॥ नाचरिष्यंति तान्येव पाखं॰ ॥ ५४ ॥ स्मार्तान्यपि तु कर्माणि पापानि सुरोत्तमाः ॥ नाचरिष्यंति तान्येव पाखं॰ ॥ ५५ ॥

सू॰ ब्रह्मगी॰
११

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्र्यंबकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां

ऊर्द्ध्वपुंड्रं ललाटे तु वर्तुलं चार्द्धचंद्रकं॥ धारयिष्यंति मोहेन पाखंडं॥५६॥ शंखचक्रगदावज्रैरंकनं विग्रहे स्वके॥ मोहेनैव करिष्यंति पाखंडं॥५७॥ मनुष्याणां च पाषाणाद्युतेषामाकारतोपि च॥ लांछितास्य न विष्यंति पाखंडं॥५८॥ बहुनोक्तेन किं वेदमर्यादाभेदनं सुराः॥ श्रद्धयैव करिष्यंति पाखंडं॥५९॥ धारा विशिष्टाश्च महेश्वरस्य प्रसादयुक्ताश्च महत्तमाश्च वेदोदितं केवलमेव देवाः सुदृढां करिष्यंति विमुक्तिसिद्ध्यै॥६०॥ ॥इति श्रीसूतसंहितायां यज्ञवैभवखंडे उपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु द्वितीयोध्यायः॥२॥

सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखंडे उपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु द्वितीयोध्यायः॥ ॥ ॥

रामः
११

त्वं हरं केचिद्विद्वांसो नावादिविप्रतिपत्तिं निराकुर्वन् श्रुतिप्रसिद्ध एवात्मा स्वस्वरूपत्वेनोक्त इत्ययमर्थः प्रतिपादितः॥ स एव स्वस्व शरीरे देहेषु क्रियाशक्त्यात्मना प्राणरूपेणावस्थितस्तं प्रपद्यामो प्रापद्यत ब्रह्मैवमं पुरुषमिति श्रुतेः॥ तथा चिच्छक्तिरूपेण च ब्रह्मरंध्रादस्त्रविशः स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यतेति॥ अनयोर्मध्ये कतरः स आत्मा यः प्रत्यगात्मस्वरूपत्वेन ज्ञातव्यः॥ स किं प्राणरूपः उत चिच्छक्त्यात्मक इति हि प्रश्नः॥ श्रुतावनारितत्त्वस्यांतरत्वाय नवापरपनियेतवास्प्रणोतीत्यादिकाश्रुतिः॥ अथ तस्याः श्रु

ब्रह्मोवाच॥ सर्वप्राणिशरीरेषु नामसाक्ष्येव सकलस्य तु॥ साक्ष्य
तावेजगत्सर्वं कथं जानाति सुरोत्तमाः॥१॥

तिः॥ अथ तस्याः श्रुतेरर्थं विकुर्वाणः सर्वसाक्षित्वं साधयति॥ सर्वेति॥ सर्वेषु शरीरेषु आत्मत्वेनावस्थितो यः परमेश्वरः स सर्वस्य जडप्रपंचस्य नासकः॥ साक्षी चिन्मात्रस्वरूप एव द्रष्टव्यः॥ विपक्षे बाधकमाह॥ साक्षितावइति पद्यसो चिन्मात्ररूपसाक्षी तस्मात्केन तर्हि प्रकाशेन साक्षं जगद्भासेतानः साक्षिरूपं ज्ञानमंगीकर्तव्यमित्यर्थः॥

साक्षिस्वरूपवस्तुनस्तस्यापि वस्तुन एव ज्ञानं कस्मान्न भवतीत्यत आह ॥ स्वत इति ॥ जडं हि जगत्स्वात्मविकस्फुरणरहितमतः साक्षिस्फुरण
भावेनास्य ज्ञानं न स्यादित्यर्थः ॥ ननु साक्षिणोऽभावेऽपि जडं जगदजडेन ज्ञानाधारेणात्मना ज्ञात एवेत्यत आह ॥ जडत्वेनेति ॥ आत्मनो जड
त्वेनेति ॥ आत्मनो जडत्वमात्मनस्त्वाजडत्वमित्येतदुभयमप्यस्य जगतो ज्ञानं न तत्र ये वाधिगन्तव्यौ ॥ यदि हि जगज्ज्ञानविषयः स्यात्तदा तस्यापि स्व
स्य वा जडत्वं ॥ यस्तु तादृशाज्ञानाश्रयः सो जड इति जडत्वाजडत्वे उभे अपि ज्ञानाधानानिरूपणे इत्यवश्यं साक्षिरूपं ज्ञानमङ्गीकर्तव्यमि

स्वतो ज्ञानविहीनं हि जगत्सर्वं चराचरं जडत्वात्स्वाश्रयस्य जगतो ज्ञानवत्तया ॥ १२ ॥ ज्ञानं विज्ञानतो जन्यमिति कैश्चिदुदीर्यते ॥ तन्न सं
गतमेव स्याज्जन्यत्वे जडमेव तत् ॥ १३ ॥ जडत्वानामेव जन्यत्वं ज्ञानं हि सम्मतं ॥

त्यर्थः ॥ १२ ॥ ननु चक्षुर्ज्ञानं ननु चक्षुरादिवत्प्रकाशमाने न निलीनेन विज्ञानेन स्वविषये जन्यत इति तादृशमतमाशङ्कते ॥ ज्ञानमिति ॥ त
न्निरस्यति ॥ तन्नेति ॥ यदि विहितविषयस्फुरणरूपं ज्ञानं जन्यं स्यात्तर्हि जन्यघटादिवज्जन्यत्वहेतुना जडमेव स्यात् ॥ अतो विषय
स्फुरणरूपं ज्ञानं यदि ज्ञानस्यापि जडत्वापत्तिरिति पादद्वयेन ज्ञानस्य स्फूर्तिमिति वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥

यस्माद्वदर्कं विज्ञानेन ज्ञानं विषये जन्यत इति न तद्युक्तमित्याह ॥ विज्ञानं चेति ॥ ४ ॥ ज्ञानस्य विज्ञानं जनकमिति वदन्वादी प्रष्टव्यः ॥ किं विज्ञा
नेन ज्ञानरूपेण परिणमते ॥ उत ज्ञानस्यारम्भकमिति नाद्य इत्याह ॥ ज्ञानस्येति ॥ विकारिणं एव क्षीरादेर्दध्यादिरूपेण परिणामो दृष्टः ॥ स
च विक्रियत्वात्स्वस्य न सम्भवति ॥ यदि ज्ञानस्यापि विक्रियास्यात्तर्हि क्षीरादिवद्देवत्वे स्यान्नैवेत् ॥ अतो विक्रियावत्त्वे सति नस्य ज्ञानत्वमेव
हीयेतेत्यर्थः ॥ १४ ॥ आरम्भकत्वमपि निराकरोति ॥ नथेति ॥ द्रव्यं हि द्रव्यान्तरारम्भकं तद्गुणपराणां तथा दृष्टत्वात् विज्ञानं तु न द्रव्यं गुण

विज्ञानं चापि ज्ञानस्य नैवोपादेकमिष्यते ॥ ४ ॥ ज्ञानस्य ज्ञानरूपेण परिणामो न सिध्यति ॥ अविक्रियत्वाज्ज्ञानस्य यदि तस्यापि विक्रिया ॥
१५ ॥ तर्हि क्षीरादिवच्चेत्त्वं नैवेत्येवं वेदनं ॥ तथा ज्ञानस्य विज्ञानं नैवारम्भकं ष्यते ॥ १६ ॥ अद्रव्यत्वाद्गुणत्वेन परैरङ्गीकृतत्वतः ॥ अस
द्रूपस्य ज्ञानस्य ज्ञानं नारम्भकं भवेत् ॥ ७ ॥ वन्ध्यासूनोरपि ज्ञानं तद्वद्यारम्भकं भवेत् ॥

त्वेन परैरङ्गीकारात् ॥ अतो ज्ञानद्रव्यस्याद्गुणसत्वाज्ज्ञा
नेनारम्भो न युक्तः ॥ १६ ॥ असद्रूपस्येति ॥ आरम्भवादे ह्यसदेव कार्यमुत्पद्यत इति स्थितिः ॥ तथा चासद्रूपस्य ज्ञानस्य ज्ञानमारम्भकमिति
न युक्तं ॥ यदि ह्यसदपि ज्ञानमारभेत तर्हि ज्ञानं वन्ध्यापुत्रादेरप्यारम्भकं स्यादारम्भकं स्यादसत्त्वाविशेषादित्यर्थः ॥ १७ ॥

सू॰प्रका॰ १३

नन्वप्रागसतः सत्तासंबंधरूपजनिरिति संगीकाराद्धटादेरिवात्यंतासतः कथं तदारंभकप्रसक्तिरित्यत आह ॥ असतः प्राक्स्वकार्याणामिति
॥ प्राक्कालमत्यंतासत्त्वमित्येवमादिना वरूपधर्मविशेषाश्रयत्वे च ॥ भाववत्त्वदाश्रयत्वे च ॥ भावत्वप्रसंगात्सतस्तत्कृतो नेदं न युक्तमित्य
र्थः ॥ परिणामारंभकत्वव्यतिरेकेणोत्पादकत्वानिरूपणादित्याशंक्य ज्ञानस्य जनकमित्युपसंहरति ॥ अत इति ॥ ९ ॥ उक्तमर्थमन्यत्राप्य
तिदिशति ज्ञानस्येति ॥ उक्तन्यायेनेति ॥ यदि हि ज्ञानं जन्यं स्यात्तर्हि जन्यत्वहेतुना घटवत्क्रमेवस्यादित्यनेन न्यायेनेत्यर्थः ॥ ननु रूपादि

प्रागसद्रूपता नस्य ज्ञानं नारंभकं भवेत् ॥ ९ ॥ असतः प्राक्स्वकार्याणां विशेषाणामभावतः ॥ अतो विज्ञानजन्यत्वं नास्ति
ज्ञानस्य सर्वदा ॥ ९ ॥ ज्ञानस्यापि न जन्यत्वमस्ति हेत्वर्थवासिनः ॥ उक्तन्यायेन जन्यत्वप्रतीतिर्भ्रांतिरेव हि ॥ १०
॥ ज्ञानस्यापि तथा भ्रांतिर्जन्यत्वप्रतिभासुराः ॥

विषयैश्चक्षुरादीन्द्रियसंप्रयोगानंतरं रूपादिविषयज्ञानं जायमानं दृश्यते ॥ कथं तर्हि तस्यागतिरित्यत आह ॥ जन्यत्वेति ॥ विषयाका
रपरिणतांतःकरणवृत्तिर्हि तत्र जन्यते अतस्तद्गीयं जन्यत्वं तदवच्छिन्ने चैतन्ये पि स्फटिके लौहित्यादिवदवभासते ॥ अतो भ्रांतिरे रामः
वज्ञाने जन्यत्वप्रतीतिरित्यर्थः ॥ १० ॥ ज्ञानस्यापीति घटादिविषयस्फुरणरूपस्य ज्ञानस्यापि जन्यत्वप्रतीतिर्भ्रांतिरेव ॥ नस्यापक्सधि १३
सहकृतिज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं तस्यैव जन्यत्वस्य नव्याध्यवसानात् ॥ ११ ॥

एवं ज्ञानस्याजन्यत्वं प्रसाध्य नित्यत्वं साधयति ॥ भावत्वेति ॥ अजन्यस्यापि प्रागभावस्यानित्यत्वदर्शनात्तद्व्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि
भावत्वे सतीति ॥ विमतं नित्यं भावत्वे सत्यजन्यत्वादात्मवदित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥ एवं ज्ञानस्य नित्यत्वं प्रसाध्यानंतरं तदेवात्मनः परमेश्व
रस्य प्रतिज्ञातं साक्षिचिन्मात्ररूपत्वं निगमयति ॥ यत्कृतमिति ॥ यदेतत्सर्वं जगतो भासकं नित्यं ज्ञानं तत्स्वभानं न परैरपेक्षेण भा
ति स एव सर्वस्य जगतः साक्षी द्रष्टा सर्वदेहेष्वात्मतया वर्तमानो वा ॥ व्यवस्थितः परमेश्वरः ॥ यज्ज्ञानमित्युद्देश्यस्य नपुंसकलिंगत्वेपि स
एवेति पुल्लिंगनिर्देशो विधेयापेक्षया ॥ उक्तं हि ॥ निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकतामापादयंति सर्वनामानि

भावत्वे सत्यजन्यत्वाज्ज्ञानं नित्यं सुरोत्तमाः ॥ ११ ॥ यत्कृतं भासकं भाति
स्वतः सुराः ॥ स एव जगतः साक्षी सर्वात्मा शंकराभिधः ॥ १२ ॥ ते
न कल्पितसंबंधाज्ज्ञानं भाति न स्वतः ॥ ॥

यपायेण तल्लिंगतामुपाददत इति ॥ नादृत्वा नानात्मकोयः स एव साक्षिरूपेणावस्थितः पराशिवो ननु जडरूप इत्यर्थः ॥ १२ ॥ त
स्य च नित्यस्वप्रकाशज्ञानमात्ररूपस्याज्ञानतत्कार्यरूपसर्वजगत्साक्षित्वमुपपादयति ॥ तेन कल्पितसंबंधादिति ॥ असं
गो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेरसंगस्य तेः ॥ ज्ञानमात्ररूपस्य परशिवस्य न केनचिदपि पारमार्थिकः संबंधः शक्यते वक्तुं अ
तस्तज्ज्ञानवस्तुबंधोपि साक्षिणि परिकल्पितो विद्यत इति तत्संबंधत्वात्तेन साक्षिभावेन तत्स्वरूपेऽध्यस्तमज्ञानं भा
ति न तु स्वाभाविकेन प्रकारेणेत्यर्थः ॥ १२ ॥

सू॰ब्रह्मगी॰ अज्ञानजन्यमिति॥ तेनाज्ञानेन जन्यं यत्सर्वं परिणामरूपमन्तःकरणं ये च रागादयस्तद्धर्मास्तद्धर्मास्तत्सर्वं सोपादानं तत्ताज्ञानसंबंध
४५ चैतन्याद्वेदनांति न तु स्वभावतः॥१९॥ प्राणश्चापीति॥ प्राणेन्द्रियदेहादिकमप्युपादानभूताज्ञानसंबंधद्वाराचित्संवलितायाश्चित्तवृ
त्तेस्तथाभूतया परंपरया दृग्रूपसाक्षिचैतन्यसंबंधवशाद्वेदनांति न तु स्वतः इत्यर्थः॥ बाह्यविषयाश्चेति॥ बाह्यघटपटादिवि
षयजातमपि स्वसंप्रयुक्तचक्षुरादीन्द्रियसंबंधाच्चित्संवलिततद्विषयाकारान्तःकरणवृत्तिव्याप्ततया साक्षिचैतन्यसंबंधादेव
नांतीति॥२४॥२५॥ अनुमानादिवृत्तिस्थमिति॥ आदिशब्देनोपमानादिसंग्रहः॥ धूमवत्त्वादिसाध्यव्याप्तिहेतुजनितायान्तःक

अज्ञानजन्यं विविधं च रागद्वेषादयस्तथा॥१९॥ अज्ञानस्य च चैतन्याद्वेदनांति च स्वतः॥ प्राणश्चापि तथा बाह्यकरणानि
वपुस्तथा॥२०॥ चित्तवृत्त्यग्निसंबंधद्वारेणैव दृशान्वयात्॥ विभांति न स्वतो बाह्यविषयाश्च तथैव च॥२१॥ अनुमा
नादिवृत्तिस्थचैतन्यं सुरसत्तमाः॥ अर्थानामपि केषांचिद्भासकं तेन शंकरः॥२२॥ सर्वावभासकः साक्षी तेन ज्ञातमिदं जगत्॥

रणवृत्तिस्तत्प्रागुक्तरीत्या यद्वह्निस्थितं चैतन्यं तदपि स्वाश्रयभूतान्तःकरणवृत्तिजनकधूमवत्त्वादिहेतुव्यापकानामग्निम
त्त्वादीनां केषांचिदर्थानां परंपरया संबंधाद्भासकं भवति॥ अपरोक्षज्ञानविषयेषु हि अधिष्ठानस्फुरणसत्तावच्छिन्नवृत्तिव्या रामः
प्यत्ववत्फलव्याप्यत्वमप्यपेक्षितं॥ अनुमानादिपरोक्षज्ञानविषयेषु तु तादृशफलव्याप्यत्वमस्तीति वाच्यमिति वर १४
तोऽभिप्रायः ज्ञानमात्ररूपस्य परशिवस्योपपादितं सर्वसाक्षित्वं निगमयति॥ तेनेति॥ ॥

एवं जीवभावेन प्रविष्टस्यात्मस्थितस्य साक्षिचिन्मात्ररूपत्वं प्रसाधितं॥ तथा च कतरः स आत्मेति श्रुत्या प्रागेवावतारितस्य प्रश्नस्य सर्वसाक्षी चि
द्रूप एव स आत्मा न तु प्राणादिरिति वचनेनोत्तरं तमेवार्थं श्रुतिरूपतररूपेण प्रतिपादयति॥ येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गंधानाजिघ्र
ति॥ अतो रूपाणीत्यादिना॥ यत उक्तश्रुत्याद्युचास्वादु च विजानातीत्यस्याः श्रुतेरर्थसंग्रहं प्रतिपादयति॥ अतो रूपाणीत्यादिना॥ यत उक्तश्रु
त्यैवात्मनः सर्वमिदं विजानातीति श्रुतौ तेनेत्यात्मा साक्षिरूपेण सर्ववस्त्ववभासकः॥ अतः कारणात्तेनैव सर्वावभासकपरशिवस्

अतो रूपाणि तेनैव पश्यतीशो न मानवः॥२३॥ शृणोति तेन शब्दांश्च गंधानाजिघ्रति प्रियान्॥ अनेनैव सदा वाचं व्याकरोति तु मा
नवः॥२४॥ अनेन स्वादु चास्वादु विजानाति च मानवः॥

रूपेणानेन सर्वसाक्षितया हृदयमध्येऽवस्थितेन चक्षुःसंप्रयुक्तरूपजनितम
नोवृत्त्यभिव्यक्तेन चिन्मात्रेणैव रूपाणि पश्यति॥ तथा श्रोत्रसंयुक्तशब्दजनितमनोवृत्त्यभिव्यक्तेनानेनैव चिन्मात्रेणैव शब्दाञ्जा
नाति॥ गंधानाजिघ्रतीत्यत्राप्येवं योज्यं॥ सदा वाचमिति॥ व्याकर्तव्यशब्दविषयमनोवृत्त्यभिव्यक्तेनानेनैव चिन्मात्रेण वागिन्द्रियद्वा
रा वाच्यं वाक्यं व्यवहरति॥ एतच्चान्यस्यापि पादादेरपि कर्मेन्द्रियस्योपलक्षकं॥२५॥ अनेन स्वादु चेति॥ रसनेन्द्रियसंप्रयुक्तमधुरादि
रसजनितमनोवृत्त्यभिव्यक्तेनानेनैव चिन्मात्रेण स्वाद्वस्वादु विभागं जानाति॥ श्रुतिगतो वा शब्दश्चार्थः॥

ऐ॰आनगी॰
२५

एतद्धृदयं मनश्चेति ॥ चक्षुःश्रोत्रादिविभिन्नकरणजनितेषु रूपादिज्ञानेषु योयमनुगतश्चिन्मात्रांशः ॥ स एव साक्षिरूप आत्मेति ॥ न चैष हि द्रष्टा
श्रोतेत्यादिश्रुतेरसावेवोपलब्धा योनुगतश्चिन्मात्रांशः प्रदर्शितस्तस्य च परत्वप्रतीत्यादिकर्तृत्वाविवक्षितेर्दर्शिहि न वादनेनेतिकथं तृतीयां
त निर्देशः ॥ नेष दोषः ॥ अंतःकरणतद्वृत्तिपरिकल्पितभेदोपजीवनेन करणत्वोपचारात् ॥ अत एव कवचबहुधोपन्यासनं ॥ येनरू
पं रसं गंधं शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनान् ॥ एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ॥ एतद्वै तदिति ॥ आचार्यस्त्विति ॥ प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा
सर्वाणि नामान्याप्नोति प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोतीति ॥ कौषीतकिश्रुतेरेकस्यैव प्रज्ञाशब्दाभिधेयां
तःकरणस्य वाक्चक्षुरादिनानाविधकरणभावेनावस्थानात्तस्य चांतःकरणस्य प्रपद्यान्प्रविष्टस्य प्राणस्य च यो वै प्राणः सा प्रज्ञा
या वा प्रज्ञा स प्राण इत्येकत्वश्रुतेरुपलब्धिकरणत्वेनागुणभूतवान्प्राणेनामेति ॥ दर्शयितुं येन वा पश्यतीत्यादौ तृतीयांतप
दे चक्षुरादिभेदभिन्नांतःकरणपरतया व्याख्याय यदेतद्धृदयं मनश्चेति हृदयमनःशब्दाभ्यां निश्चयरूपं संकल्पविक
ल्पविकल्पात्मकमंतःकरणं सकलेंद्रियसाधारणं प्रतिपाद्य तदिति चक्षुरादिजनितमनोवृत्तिलक्षणोपाधिसाधान्यधिविव
क्षायां व्याकरोति ॥ यथा रूपः ॥ एतेनांतःकरणेनैकेन चक्षुर्भूतेन रूपं पश्यति ॥ श्रोत्ररूपेण शब्दं शृणोति ॥ श्रोत्ररूपेण शब्दं शृणो
ति ॥ घ्राणरूपेणरूपेण गंधं जिघ्रति वाग्भूतेन च वदति ॥ जिह्वाभूतेन रसयति ॥ स्वेनैव कल्पनारूपेण मनसा संकल्पयति हृदयरू
पेणाध्यवस्यति ॥ तस्मात्सर्ववि षयव्यापकमेकमिदं करणमिति ॥ [illegible] ॥ राम:
२५

चेत्तु हृदयमनःशब्दावपि संज्ञानादिशब्दवन्नामधेयप्रतिपादनेनोपधेयचित्प्राधान्यविवक्षया तानि च नामान्येवमाम्नातानि ॥ यदेतद्धृदयं मनश्चै
तत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञान
स्य नामधेयानि भवंतीति ॥ एतानि च नामानि चिन्मात्रस्वरूपस्य परस्य परशिवस्य व्यवहर्तृपुरुषतेहापेक्षयैवैतानि भवंतीति तत्र
व्यवहर्तृपुरुषसंबोधितयैवैतानि नामानि संगच्छंति ॥ शंकराख्यं तु विज्ञानमित्यादिना ॥ तु शब्दोवधारणे यदेतन्नित्यस्वप्रकाश
साक्षिचिदात्मकं सर्वदा सर्ववस्तुभासकं भानं शंकराख्यं ॥ प्रागुपन्यस्तं न त्वेव हृदयमनःसंज्ञानादिशब्दैस्तत्तदुपाधिसंबंधबला

शंकराख्यं तु विज्ञानं बहुधा शब्द्यते बुधैः ॥ केचिद्धृदयमित्याहुः श्रीतलं हे सुरोत्तमाः ॥ [illegible] ॥

तत्रत्याभ्या बहुधा विद्भिर्गीयते तेन स्वस्माच्चिदात्मनो हृदयमनःप्रभृति किंनतांतरमित्यर्थः ॥ हृदयमित्याहुरिति हृ
दयमिति कस्मादुक्तमध्यवसायांतःकरणं हृदयं ॥ तत्राध्यवसायात्मकं विवक्षितं ॥ हृदयस्वरूपेणाध्यवसतीति तथा
त्वप्रतिपादकाचार्यभाष्यस्य च प्रागुदाहृतत्वादेवं निश्चयरूपांतःकरणोपधानबलेन तदुपहितः प्रज्ञप्तिमात्रं ब्रह्म तत्स्वरूपम
पि हृदयशब्देन व्यवहरेत्यर्थः ॥ [illegible] ॥

स्व॰ब्र॰लगी॰ एवमनःसंज्ञादयोपि सत्वपरिणामरूपांतःकरणस्य वृत्तिभेदाश्चिन्मात्रस्य साक्षिणउपाधिभूताः॥ अतस्तदुपाधानवज्ञानस्य तानि नाम
२६ धेयानीति योजनीयं॥ उक्तं तान्याचष्टे॥ इत्येवमाद्याश्चांतःकरणस्य वृत्तयः उपलब्धुः शुद्धप्रज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपाधिभूतास्तदुपाधि
जनितगुणनामधेयानि संज्ञानादीनि॥ तत्र बाह्यांतःकरणस्य संकल्परूपा वृत्तिर्मनः॥ संज्ञानं॥ संज्ञप्तिर्यया योगादसौ चेतन इति
व्यपदिश्यते॥ आज्ञानं॥ आज्ञप्तिः॥ आज्ञाशक्तिरूपा वृत्तिः॥ विज्ञानं लौकिकसूक्ष्मवस्तुविषया वृत्तिः॥ प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञा॥ य

मन इत्यपरे — तः संज्ञानमिति केचन॥ आज्ञानमिति विद्वांसः केचिद्वैश्वर्यवासिनः॥२०॥ विज्ञानमिति चाप्यन्ये प्रज्ञानमिति केचन॥
मेधेति ब्राह्मणाः केचिद्दृष्टिरित्यपरे बुधाः॥२१॥ धृतिरित्यपरे प्राज्ञा मतिरित्यपि केचन॥ मनीषेति महाप्राज्ञा जूतिरित्यपरे बुधाः॥२२

योक्तं॥ स्मृतिस्तत्तीतविषया मतिरागामिगोचरा॥ बुद्धिस्तात्कालिकी प्रोक्ता प्रज्ञा त्रैकालिकी मतेति॥ मेधा ग्रंथधारणसामर्थ्यं॥ दृ
ष्टिः॥ बहुद्वारेंद्रियद्वारा घटपटादिविषयाकारपरिणता वृत्तिः॥ धृतिः॥ देहेंद्रियादिधारणसामर्थ्यं मतिर्मननं॥ आगामिविष रा॰म॰
या वृत्तिः॥ मनीषा मनस ईषा तत्त्वतांत्र्यमितियावत्॥ जूतिः॥ रोगादिनिमित्तसोदुःखित्वभावनाः॥२२॥ २६

स्मृतिरनुभूतविषया॥ संस्कारजा वृत्तिः॥ इदं शुक्लमिदं कृष्णमिति भेदेन सम्यक्कल्पनारूपः॥ क्रतुरिदमित्थमेवेत्यध्यवसायः॥ का
मोऽसान्निहितविषयाकांक्षा॥२३॥ वशः संन्निहितस्त्र्यन्नपानादिविषयाभिलाषः॥ असुरिति श्रुत्युक्तं नाम प्राणवा
कतया प्रसिद्धत्वात्तदुपाधिकस्य प्रज्ञानब्रह्मणो प्रसिद्धमिति न दृष्टयुक्तं॥ एवमंतःकरणतदवस्थापहितं रूपतश्शब्दादिसकलवस्तुब
भासकं नित्यस्वप्रकाशसाक्षिचैतन्यमेवात्मेति प्रतिपादितं॥२४॥ तस्यैव ब्रह्मत्वादिस्तंबांते स्थावरजंगमात्मके जगति जीवभावे॥

स्मृतिरित्यास्तिकाः केचित्संकल्प इति केचन॥ क्रतुरित्यपरे प्राज्ञाः काम इत्यपरे जनाः॥२३॥ वश इत्यास्तिकाः केचित्सर्वाण्येता
नि मेनते॥ प्रज्ञानस्य शिवस्यास्य नामधेयान्यसंज्ञया॥२४॥

नोपादानभावेन च सर्वत्रावस्थानाभिप्रायेणापरिच्छेदत्वं श्रु
तिरुद्धं श्रुतिः सर्वात्मप्रतिपादयति॥ एष ब्रह्मैष इंद्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि पंचमहाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपोज्यो
तींष्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चांडजानि च जरायुजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरु
षा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जंगमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितमिति॥

इमां कृतिं संगच्छतीति॥ एष ब्रह्मेत्यादिना॥ यः प्रागुक्तः स्वप्रकाशः साक्षीचिद्रूप आत्मा स एष एव ब्रह्म अपरं चीकृतपंचमहाभूततत्कार्यलिं
गशरीरसमष्ट्युपहितः सन् हिरण्यगर्भाभिधानो भवति ब्रह्मा नयतीत्यर्थः॥ यद्वा॥ ब्रह्मेति तिर्यक् सकलिंग तस्यापदविनागः॥ यस्तरं ब्रह्मस
प्रज्ञानादिलक्षणं जलतरंगाबुद्बुदादिष्वनुप्रविष्टसूर्यबिंबवत् सर्वप्राणेषु अंतःकरणोपाधिष्वनुप्रविष्टः॥ एष एव तन्द्रब्रह्मनामादित्यर्थः॥ ए
वमुत्तरत्रापि योजना॥ परमैश्वर्ययोगादिंद्रः यद्वा इदं कारास्परयं घटादि विदिदमित्यापरोक्षेण यः साक्षीसाक्षात्तं ब्रह्मसाक्षा
त्करोति स इंद्रः॥ श्रूयते हि॥ इदमदर्शमिति तस्मादिदंद्रो नामेदंद्रो ह वै नाम तमिदंद्रं संतमिंद्र इत्याचक्षते परोक्षेणेति॥ यद्वा

एष ब्रह्मैष इंद्र एष एव प्रजापतिः॥ एष एव हि देवाश्च भूतानि भुवनानि च॥२५॥

देवानामधिपतिरिंद्रस्तस्य इंद्रदेयेपि साक्षिरूपेणावस्थानादेष एव स इत्यर्थः॥ प्रजापतिः पंचीकृतस्थूलभूतारब्धब्रह्मांडांतर्वर्ति
प्रथमशरीरी विराट् देवा अग्न्यादयः॥ यो यमंतर्हृदि स्थितः स चिदात्मा एष एव ब्रह्मेंद्रादिदेहेष्वपि साक्षिरूपेणावस्थितः सा आत्मका
शसाम्येनैकापतिसंधानात्म देहप्रतीतिस्तूपाधिकृतेत्यर्थः॥ भूतानि भुवनानि चेति॥ सर्वशरीरोपादानभूतानि यानि आकाशादि
आदीनि पंचमहाभूतानि तत्कार्यरूपाणि यानि च भुवनानि लोकास्तन्मध्ये वर्तमानाये॥२५॥

अण्डजाः पक्ष्यादयः॥ ये च जारुजा जरायुजाः मनुष्यादयः॥ ये च स्वेदजाः स्वेदबिंदुपरिणामरूपायूकाद्याः॥ ये च उद्भिजाः भूमिमुद्भिद्य
जायमानास्तरुगुल्माद्याः॥ एवं सामान्यतश्चातुर्विध्येन सर्वजगत्त्रिर्दिष्टं विशेषतोपि निर्दिशति॥ हस्ति इत्यादि इति हस्तिप्रमुखा
ः प्राणिन इत्यर्थः॥ स्थावरमचलं पर्वतादि॥ जंगमं पादगमनशीलं॥ तथा यत्पतत्रि॥ पतत्री या माकाशे पतनशीलं यत्पतत्रि चेति
॥ कफकं तदन्यः स्थैर्विवक्षितं॥ एवं यदेतद्भूतभौतिकरूपं स्थावरजंगमात्मकं सर्वं जगत्तत्सर्वं प्रज्ञानब्रह्मस्वरूपे सर्वसाक्षिणि
अन्यत्रिस्थितिलयाधिष्ठानेऽज्ञानपरिकल्पितत्वात्तद्रूपेणैवैनैव प्रतीतिपर्यनीयमानत्वाच्च वस्तुतस्तत्स्वरूपात्ताननि

अंडजा जारुजाश्चैव स्वेदजा उद्भिजाश्च पि॥ अश्वा गावश्च मर्त्याश्च हस्ति यश्वास्ति येव च॥२६॥ स्थावरं जंगमं चैव त
थान्यदपि किंचन॥ सर्वमेतदयं जंतुः प्रज्ञानघनलक्षणः॥२७॥

रिक्तानि रंतरप्रज्ञानलक्षणः परमेश्वर एव तत्तु ततो निरिच्यत इत्यर्थः॥ सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रमिति॥ प्रतिज्ञातार्थसंप्रतिपादना
य प्रज्ञानेत्रो लोक इति वाक्यं यतः सर्वोपि लोकः प्रज्ञानेत्रश्च हृदयान प्रवृत्ति करशादुदीरितप्रज्ञप्तिरूपसाक्षिणे नृतैर्भ्रंत्रक एव
परिदृश्यते॥ स्वतएव तत्सर्वं जगत्प्रज्ञानेत्रमित्यर्थः प्रज्ञाने प्रतिष्ठितमिति यत्सर्वसाक्षिभूतं प्रज्ञानमाधेयप्राधान्येन गुण
भूततयाधिकरणत्वेन निर्दिष्टं तस्याधेयसकलजगदुपालक्षितस्य प्रज्ञानमात्रस्य मुख्यतया ज्ञेयत्वं द्योतयितुं पुनराधारप्र
धान्येन निर्दिश्यत इत्युद्यतस्य ब्रह्मात्मत्वं प्रतिपादयति श्रुतिः॥२७॥

प्रज्ञा प्रज्ञानं ब्रह्मेति तदर्थं संगृह्णाति॥ प्रतिष्ठेति॥ पारमेश्वरी॥ परमेश्वरस्यैव जीवभावेनावस्थानात्तत्संबंधिनी या सर्वसाक्षिणी विशे
षाभ्यां गुहाशरीराभ्यां सर्ववस्तूनां प्रतिष्ठा आश्रयः॥ या ज्ञानपरिकल्पितनसकलजगदुत्पत्तिस्थितिलयाधिकरणत्वादृतएव तैत्ति
रीयके समाम्नानं॥ यतो वा इमानि भूतानि जायंते येन जातानि जीवंति यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति॥ एवं सकलकल्पनास्पदं सर्वदा
सर्ववस्तुवनात्मकं यत्साक्षिरूपं प्रज्ञानं साधकस्य हृदयमध्ये उपलभ्यते॥ एतदेव शिवरुद्रादिसंज्ञितं तत्कारणं ब्रह्म॥ य
दात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यात्मशब्देन निर्दिष्टं॥ अयमर्थः॥ सोयं देवदत्त इत्यत्र परस्परविरुद्धतद्देशकालत्व

प्रतिष्ठा सर्ववस्तूनां प्रज्ञैषा पारमेश्वरी॥ प्रज्ञानमेव तद्ब्रह्म शिवरुद्रादिसंज्ञितं॥२८॥

वैशिष्ट्यं परित्यज्यांशाद्वस्याविरुद्धस्य देवदत्तस्वरूपमात्रस्य यथैक्यप्रतिपत्तिस्तथैवात्रापि प्रत्यक्त्वप्रकाशसाक्षिविशिष्टाविना
प्रज्ञानत्वादेन जगत्कारणपरशिवत्वादिना ब्रह्मत्वादेन च समानाधिकरणान्यथानुपपत्त्यासंसाक्षित्वजगत्कर्तृत्वादिविरुद्ध
धर्मवैशिष्ट्यत्यागेनोभयत्रानुगतं यच्चिदेकरसं प्रत्यस्तमितनसर्वोपाधिविशेषं प्रत्यग्ब्रह्मणः पारमार्थिकं स्वरूपं तत्से
संप्रतिपाद्यते॥ अज्ञानपरिकल्पितनेदमत्र मन्त्रिरासाय्येति॥२८॥

क्तौ सएतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्येत्यादिना ब्रह्मात्मैक्यविज्ञानस्य परमतत्वसाधनं प्रतिपादितं तत्संगृह्णाति॥ एवंरूपेति
॥वस्तुतः परशिवरूपस्य प्रत्यगात्मनः संसारित्वस्य स्वस्वरूपयाथात्म्यापरिज्ञानमूलत्वादज्ञानस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वाज्ज्ञानमे
व ब्रह्मात्मैक्यलक्षणं या मुक्तेः साधनं कर्मादिकं तस्याज्ञानकार्यत्वादविरुद्धत्वेन तन्निवर्तकत्वाभावात्॥ अतएव श्रुतिः॥ क
र्मतत्तत्वान्निसाधनत्वं निषेधति न कर्मणा न प्रजया धनेनेति॥२९॥ ब्रह्मवेदनमात्रेणेति॥ मात्रग्रहणेनाज्ञानकर्म

एवंरूपपरिज्ञानादेव मर्त्योऽमृतो भवेत्॥ न कर्मणा न प्रजया न चान्येनापि केनचित्॥२९॥ ब्रह्मवेदनमात्रेण
ब्रह्माप्नोत्येव मानवः॥ अत्रनास्त्येव संदेह इत्थं शपथयाम्यहं॥३०॥

समुच्चयस्यामृतत्वसाधनत्वनिरासः॥ प्रत्यगात्मनो ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानमात्रेणैवाविद्यानिवृत्तौ निरतिशयानंदरूपतया मुग
पत्सर्वकामतास्पदं ब्रह्मरूपं प्राप्नोत्येव॥ एतेन सर्वान्कामानाप्त्वामृतः समभवदिति सकृतेरर्थो वर्णितो भवति॥ अत्रत्याप
ख्यानं॥ ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति॥ ब्रह्मविदाप्नोति परमिति च॥ इति एतेरेयकश्रुतिव्याख्यानं समाप्तं॥३०॥

स्टं.ब्रह्मगी.
१८

एवमेतेनैतरेयोपनिषदर्थपर्यालोचनया कर्मादिनिरपेक्षेण ब्रह्मात्मैकत्वसाक्षात्कारस्य परममुक्तिसाधनत्वं प्रतिपाद्य तैत्तिरीयोपनिषदर्थपर्यालोचनयापि तथात्वं प्रतिपादयितुं तदर्थं संगृह्य वक्तुमारभते॥ तद्विद्याविषयमित्यादिना॥ तैत्तिरीयके हि॥ ब्रह्मविदाप्नोति परमिति ब्रह्म प्रतिपिपादयिषया प्रक्रान्तोपनिषदर्थः सूत्रत्वेनानेन वाक्येनानेककार्योपाधिसंबंधवशाज्जीवतामापन्नस्य साधनचतुष्टयसंपन्नस्य मुमुक्षोः प्रत्यक्चेतनस्य ब्रह्मत्ववेदनमात्रेणाविद्यानिवृत्तिद्वारा निरतिशयानंदाद्वितीयब्रह्मात्मतावाप्तिस्तज्जिज्ञासाजननार्थं सूचितः॥ सूचितार्थः संग्रहविस्तराभ्यां व्याख्यातः॥ तत्र श्लोकेन सुखावबोधाय संग्रहव्याख्यानमृगुदाहरणेन दर्शितं॥ सा चैवमाम्नाता॥ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्॥ सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चितेति॥

रामः
१८

तत्र जिज्ञासूनां सुविज्ञासाजननेनैतत्प्रयोजनाभावात्तत्कृत्स्नं सूत्रत्वेनावासमुक्तानुक्तवस्तुमात्रं संगत्यभिधानपुरःसरं तत्साकल्ये चो र्थं संगृह्णाति॥ तदिति॥ सर्वस्मादपि वृद्धं यत्सत्यज्ञानं तद्ब्रह्म तत्समतत्त्वसाधनतत्परविद्याविषयतया परब्रह्मेति निर्दिष्टं तद्ब्रह्म सत्यादि लक्षणं॥ बृहति धात्वर्थस्यानुगमात्॥ तथाहि॥ बृंहति बृहि वृद्धाविति धातुर्दृश्यते॥ सा चात्र प्रतियोगिविशेषाद्यनुपादानान्निरतिशयैव विवक्षितेत्यतो निरतिशयवस्त्वंतरेण परिच्छेदाद्देर्निरतिशयत्वेनाज्ञेन॥ तथा च वस्त्वंतरकृतपरिच्छेदरहितमेव ब्रह्मवाच्येन वितु

तद्विद्याविषयं ब्रह्म सत्यज्ञानसुखाद्वयं॥

महीति॥ द्वैतप्रपंचस्यानृतस्वरूपेऽप्यस्तत्वेऽपि प्रतीतेर्वस्तुनस्तत्स्वरूपानतिरिक्तत्वात्तथा च वस्तुकृतपरिच्छेदनिराकरणेनैव देशकालकृतपरिच्छेदोऽपि निरस्तो वेदितव्यः॥ देशकालयोरपि परिकल्पितत्वेन वस्तुनस्तत्स्वरूपानतिरेकात्॥ एवं चेनारोपस्याधिष्ठानत्वेन तदवधित्वेन च त्रिविधपरिच्छेदरहितं यदद्वितीयं तत्सत्यमेवेष्टं॥

इतरथा निरधिष्ठानत्वमनिरवधिकबाधयोः प्रसंगात्॥ असतश्चासर्वप्रकारेणापि निरुपाधिकत्वे नाधिष्ठानावधित्वानुपपत्तेः॥ न च सत्यं
सत्यं सर्वदेशाप्रतिनानं चेन्न रविपर्यसमं स्यात् इतस्तत्प्रतिनानमेवेत्याहि पन्नं॥ तथा च स्वप्रकाशमेव तत्स्वरप्रकाश्यत्वे परेण वस्तुं
न रेण परिच्छेदान्निरतिशयबृहत्त्वाद्वाचकब्रह्मपदस्यापकोयं स्यात्॥ एवं ब्रह्मपदेन निरतिशयबृहत्त्वप्रतिपादनद्वारा यदानंत्यादिकं
सूचितं तत्तन्निर्विशिष्य च एवमसत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति॥ एवंरूपस्य च ब्रह्मणो नत्यशेषतयावेद्यत्वप्रतिपादनाद्दानंदरूपस्य तथा
त्वानुपपत्तेर्निरतिशयसुखात्मत्वमपि तस्याभिप्रेतं॥ श्रवणे एवाम्नायते॥ आनंदो ब्रह्मेति व्यजानात्॥ विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति च
॥ न दृष्टसुखं सत्यं ज्ञानं सुखाद्यमिति न चेन्नब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं सत्यादिशब्दाः सत्वादिपरापरजातिप्रवृत्तिनिमित्त
काः॥ कथं निर्भेदमेकरसमुक्तविधब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादयितुं शक्नुवंति॥ नैष दोषः॥ सच्चिदानंदैकरसे ब्रह्मणि परिकल्पि
ता लौकिकसत्यज्ञानादिषु सत्यत्वादिपरापरजातिप्रवृत्तिनिमित्तकैरपि सत्यादिशब्दैः सत्यज्ञानानंदैकरसव्यक्तेर्लक्षयि
तुं शक्यत्वात्॥ अनेन पदद्वंद्वेन तद्व्यतिरेकावच्छिन्नतया तत्स्वरूपं जगत्यति न कैश्चैकेनैव यद्येनजस्य स्वरूपस्य विज्ञानत्वा
त्यहंतरवैयर्थ्यमिति मंतव्यं॥ अनृतजडदुःखात्मकत्वव्यावृत्तिपरत्वेन सप्रयोजनत्वात्॥ यथाहुर्वार्त्तिककाराः॥ तत्रानंतानंतं च — राम॰ २०
दुःखव्यावृत्त्यैव विशेषणं॥ स्वार्थार्पणप्रणाड्या तु परिशिष्टोपविशेषणमिति॥

एवं वेद्यस्वरूपं प्रतिपाद्य वेदनप्रकारमाह॥ संसारकं इति॥ संसरत्यनेनेति संसारः संसार एव संसारकं अव्याकृतं कारणं तत्रैव तस्मिन्का
र्यभूताः सर्वे पदार्थाः अतीतभविष्यद्वर्तमानलक्षणे सुषुप्त्यादिकाले यतो नानागतवर्तमानाध्वनि निगूढत्वाद्गुहायां ते संप्रियं ते तस्मिन्नि
ति सुस्मा वा अव्याकृतं श्रुतिगतगुहानाम्नैनवाच्यं॥ तदेव विचित्रं दुर्घटकारणत्वस्वप्रकाशानिःसंगं च ब्रह्मस्वरूपज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च मायाज्ञा
नादिसंज्ञं भवति॥ आदिशब्देनाविद्याऽक्षराक्षरेत्यादिनामसंग्रहः॥ एतदेवाव्याकृतं परमव्योमसंज्ञितं एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश
ओतश्च प्रोतश्च यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै सोऽन्तःपुरुष आकाश इति श्रुत्यंतरप्रसिद्धा अव्याकृतस्य व्योमशब्दाभिधेयत्वाद्दहराका
शापेक्षया परमत्वं चेत्यवधेयं॥ एवं च गुहायां परमे व्योमन्निति श्रुतिगते समानाधिकरणे सप्तम्यंतपदे यथाहुर्वार्त्तिककाराः॥ गुहायां पर

संसारके गुहावाक्ये मायाज्ञानादिसंज्ञिते॥२२॥ निहितं ब्रह्म यो वेद परमव्योमसंज्ञिते॥

मे व्योम इति सामानाधिकरण्यादव्याकृताकाशमेव गुहा तत्रापि निगूढाः सर्वपदार्थास्त्रिषु कालेषु कारणत्वादिति॥ तथा च
कार्यकारणात्मनां देहेंद्रियादिरूपेण च परिणते पंचकोशात्मके तस्मिन्नव्याकृते निहितं स्थितमित्यर्थो भवति॥ उपलक्षणाभि
प्रायमेतत्॥ सर्वांतरस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशसंबंधानुपपत्तेः॥ एवमन्नमयप्राणमयादिरूपस्मात्पंचकोश
रूपेण वेष्टिते सत्त्वरजस्तमोगुणात्मके अव्याकृते तन्निहितमुपलक्षमाणं सत्यज्ञानानंदैकरसमद्वितीयं ब्रह्म यः प्रत्यगात्म
स्वरूपत्वेन वेद॥ श्रवणमननादिसाधनजनितपानादद्गब्रह्माकारमनोवृत्त्या साक्षात्करोति स इत्थं परिष्ठासे बधः॥

सू॰ ब्रह्मगी॰ णं च कृतस्य ब्रह्मवेदनस्य फलमाह॥ मोक्ष इति॥ काम्यन्त इति कामाः सुखोपभोगाः सर्वे दिना सर्वकामानक्रमेण युगपदेकक्षणेनोपारूढानश्नुते
२१ प्राप्नोति॥१२॥ केन रूपेणेत्यपेक्ष्यते॥ विदितब्रह्मरूपेण स्वात्मतया साक्षात्कृतेन निरावरणेन यासर्वत्र सवितृप्रकाशवत्सर्वविस्तव नामकेन स
र्वप्रकाशात्मा तेन चित्स्वरूपेण ब्रह्मणा रूपेणेति शेषः॥ ब्रह्मविदेवं भूतः सर्वज्ञब्रह्मात्मकः सन्नवतत्त्वज्ञानेन तेन दग्धमहेतोरविद्यायाः समूलमुन्मूलितत्वेन
वासात्मनो निरतिशयानन्दाविर्भावेन तद्वेशानन्तास्सर्वा सुखविशेषा अपि स्वरूपप्रकाशात्र नथ मीदृशि निरयेत्रेण युगपद्व्याप्नोतीत्यर्थ
॥ अक्रमेणेति विवरणात्क्षणिकगत सहशब्दस्य न साहित्यमर्थः॥ अपि तु योगपद्यमेव स्वतिप्रायो वर्णितो भवति॥ तथा विविदिषंत ब्रह्मसह
पेणेति विवरणाद्ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतिस्थ तृतीया पितु त्रेणा सहागत इतिवत्सहयोगे अपि तु इत्थंभूते तृतीया ज्ञानमयज्ञोदिनादि

मोक्षते सकलान्कामान्क्रमेणैव सुरर्षभाः॥१२॥ विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न संशयः॥१३॥

दिहंता वेदनीयात्मा तात्त्वति॥ अत एव आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्माक
र्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिभिरात्मनः पारमार्थिकैकत्वप्रतिपादनात्तानाविधशरीरेषु न
मथितः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिभिरात्मनः पारमार्थिकैकत्वप्रतिपादनात्तानाविधशरीरेषु न
नानात्वप्रतीतेश्च घटाकाशो महाकाश इतिवदौपाधिकभेदकल्पनयाप्युपपत्तेस्तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति न जीवेनात्मनानुप्र
विश्य नामरूपे व्याकरवाणीत्यादिश्रुत्या एकस्यैव प्रपञ्चस्रष्टुरात्मनो जाग्रतावेव नानाविधदेहप्रवेशनाच्चेतनाभेदेन जीवपरयोर्भे
दाविनयेन॥ अत एव नेदोपजीविनी सहयोगलक्षणा तृतीयानपुंसके त्वमिति प्रसंगादप्यकारे स्वेच्छाव्याख्यानं॥ तथा ऊर्ध्वः किमस्माद्विस्तु
नस्वयं दोन्यथा येन तेनाह॥ सयुगपदेकक्षणेनोपारूढानिति तेन सर्वज्ञरूपेण ब्रह्मणा स्थितः इति॥ जीवन्मुक्त इति॥१३॥ उक्तब्रह्मात्म
विज्ञानरथ्यकर्मशेषेण प्राणेन्द्रियदेहादिकं धारयन्मरुतः वक्ति तोपिमुक्त एव न पुनस्तस्य बन्धाशंकास्त्यर्थः॥ ॥

एवमागमानुसारेण तदर्थं प्रतिपाद्यं फलितमर्थमाह॥ प्रत्यगात्मनो ब्रह्मरूपत्वावभासकमज्ञानं प्रत्यगज्ञानं विविधं ज्ञायते नेनेति वि
ज्ञानमंतःकरणं तदुपनयस्वरूपेणावस्थिता सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका याशक्तिः॥ कारणशरीरमित्याख्यायते तत्स्याः साक्षिचैतन्यं पञ्चकोशं

प्रत्यगज्ञानविज्ञानमायाशक्तेस्तु साक्षिणं॥१४॥
एकब्रह्मत्वसंपद्यप्रत्यक्षाद्ब्रह्मविद्विजमाः॥

नवर्जिमात्मनो यद्विद्यात्मस्वरूपव्याप्त्या॥१४॥ यत्र सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति॥ सत्यज्ञानानन्दैकरसं ब्रह्मतदुपनयमेकं संपद्यप्रत्युक्त
रीत्या संशयविपर्ययविरहेण सम्यक्सम्यक्साक्षात्कुर्वन्ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादिश्रुत्यक्तब्रह्मविद्भवतीत्यर्थः॥

कैनोमन्त्रितस्यार्थस्य मंत्रहस्याख्यानानंतरं मंत्रवद्धं कानिरासाय विस्तरव्याख्यानमपेक्षितं तेन तस्माद्वा इत्यादिनाऽयं पनिषदित्यवमं
नेन॥ नहि नः परं संग्रहप्रतिपाद्यनेपाद्यते॥ तत्र तावत्सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति यदानंत्यं प्रतिज्ञातं तत्कोपपद्यते॥ वियदादिभूतनौ
तिक॥ प्रपंचजातस्य परिच्छेदकवस्तुनस्तस्य विद्यमानत्वादित्याशंक्य तदुपपादयितुं तस्य कारणत्वमाह॥ ब्रह्मरूपेत्यादिना॥ ए
ग्राम्यायते॥ तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः आकाशाद्वायुः वायोरग्निः अग्नेरापः अद्भ्यः पृथिवीति अस्याः श्रुतेरर्थः श्रुतेरर्थं

ब्रह्मरूपात्मनस्तस्मादेतस्माच्छक्तिमिश्रितात्॥२४॥

प्रतिपादयन्ति॥ ब्रह्मेति॥ तस्माच्छब्देन श्रुतौ ब्रह्मविदाप्नोति परमिति यद्बहितत्त्वं वाक्यान्निर्दिष्टं ब्रह्मतयरामृश्यते॥ एतस्मा
दित्येतच्छब्देनेति सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति सन्निहितमंत्रवाक्यं निर्दिष्टं॥ असंगोदासीनस्य परमार्थतो निरवद्यस्य स्रष्टत्वा
संभवमित्याशंक्य तेनैतत्संभावनया आह॥ शक्तिमिश्रितादिति॥ आत्मीकर्मपरिपाकवशेन सिसृक्षितकार्यप्रपंचोन्मुखानतस्व
रूपपरिकल्पितत्वेन तदाश्रिता माया शक्तिस्तन्मिश्रितात्तदुपाधिकादित्यर्थः॥२४॥ रामः
२२

एवं मायाशक्तिशबलाद्ब्रह्मस्वरूपादात्मनः सकाशात् अपंचीकृतः सूक्ष्मः शब्दगुणो वकाशात्मक आकाशः संभूतः समुत्पन्नः॥ पंचीकरणे नहि
तानि स्थूलीभवंति तथात्वं वायोर्वाक्यैः छांदोग्योपनिषदर्थकथनप्रस्तावे प्रतिपादयिष्यते॥ निमित्तकारणवाचिन्याः शब्दादपि पंचमीभवतिहेतौवि
धानात् तथाप्युपादानकारणवाचिन्याः शब्दादपि जनिकर्तुः प्रकृतिरितिस्मरणात्॥ एवं चात्र तस्मादिति पंचमी तदुभयरूपात्वं ब्रह्मणः प्रा
गदृष्टया॥ ब्रह्म हि कार्यस्य जगतो निमित्तमुपादानं च॥ सोकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति कामयितृत्वेन स्वस्यैव बहुभावेन चा
भिन्ननिमित्तोपादानस्य श्रुतिप्रतिपादितत्वात्॥ बादरायणोपि ब्रह्मणोऽनेयद्रूपत्वं सूचयामास॥ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टांतानुरोधादिति

अपंचीकृत आकाशः संभूतो रज्जुसर्पवत्॥

येन सशब्दिव्यत्वादात्मवदाकाशस्यानित्यत्वं मन्यमानाः संभूत इत्यभिव्यक्तिपरतयोक्तमर्थमन्यथयंति ते वादरा
यणेनैव न वियदश्रुतेरित्यधिकरणेन निराकृताः॥ ननु वियदादिकार्यप्रपंचैनैव वस्तुना ब्रह्मणः परिच्छेदः स्यात्॥ तथा
ब्रह्मणोपादानं साक्षी रदधिष्ठायेन जगदाकारेण परिणमते॥ अथवा मृद्घटन्यायेन जगदारंभेन च दृश्यतयोरत्यंतरदंगी
कर्तव्यं तथा च ब्रह्मणो निरवयवत्वादिप्रसक्तिरित्याशंक्याह॥ रज्जुसर्पवदिति॥ नस्वयमारंभवादः परिणामवादो वा विवक्षितः॥ पे
नैवं प्रसंगेन॥ अपितु विवर्त एव विवक्षितः॥ यथा रज्जुरयमविकृतैव मन्दतमापयाससर्पाकारेण विवर्तते॥ एवं ब्रह्मापि निर्विकार

स्ः ब्रह्मगी॰ मेव सत्त्वं ॥ मायायाश्चित्विलासेन वियदादिजगदाकारेण विवर्त्तः ॥ न कारणस्वरूपाविरोधेन कार्यापत्तिर्नाशो विवर्त्तः ॥ अतो ब्रह्मणो निर्वि
२३ कारित्वाविद्यातादात्म्यत्वप्रसक्तिरिति न्यायः ॥ अयमेवार्थो बादरायणेनापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वेत्यत्र निर्णीतत्वात् ॥
एवं ब्रह्माकारस्य वियदादिभूतभौतिकप्रपंचस्याधिष्ठाने ब्रह्मणि कारणे मायापरिकल्पितत्वेन रज्जुसर्पवदेवाधिष्ठानाद्व्यतिरि
क्तत्वात् ॥ यथा च मत्कार्यघटशरावोदंचनादिकं कारणभूतमृद्व्यतिरेकेणालब्धसत्ताकत्वान्मृत्स्वरूपाद्घटाकारादिरूपविशेषम
तदाचक्षणघटादिशब्दस्य च वाचारंभणमात्रत्वात्कारणमृन्मात्रमेव न तु ततोऽन्यत् ॥ एवं ब्रह्मकार्यस्यापि कारणतन्मात्रब्रह्मणस्त

आकाशाद्वायुसंज्ञस्तु स्पर्शोऽपंचीकृतः पुनः ॥२५॥

कृतपरिच्छेदो न शंकनीय इत्यर्थः ॥ आकाशादिति तु न आरोपि
तस्याकाशादेरनिर्वाच्यत्वेन कार्यनिराधिष्ठानत्वायोगात् ॥ इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच ॥ एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रि
याणि च ॥ खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणीति विशेषेण सर्वस्यापि द्वैतप्रपंचस्य ब्रह्मकार्यत्वश्रवणाच्चाकाशादित
कार्यविशेषारोपाधिष्ठानभूतं तदुपाधिकं ब्रह्मैवोपादानत्वेनाकाशादिनाभिः पंचभिर्निर्दिश्यते ॥ तस्मादात्मन आ राम:
काशरूपापन्नाद्ब्रह्मणः संकाशात्स्पर्शतन्मात्रापरपर्यायः सूक्ष्मो वायुः स्वकारणगुणगुणेन शब्देन स्वगुणेन स्प २३
र्शेन च गुणद्वयवान्समुत्पन्नः ॥२५॥

वायोरग्निरिति ॥ एवं वायुरूपापन्नाद्ब्रह्मणः स्वस्वकारणगुणांशाभ्यां शब्दस्पर्शाभ्यां स्वगुणेन रूपेण च गुणत्रयवान्सूक्ष्मोऽग्निः समुत्पन्नः ॥
तथा च वायोरग्निरिति तैत्तिरीयके तेजसो वायूपादानत्वश्रवणात् छांदोग्ये च तत्तेजोऽसृजतेति सद्रूपब्रह्मोपादानत्वश्रवणाच्च श्रु
त्योर्मिथो विरोधादप्रामाण्यमिति शंकानिरवकाशा तैत्तिरीयकेऽप्युक्तरीत्या ब्रह्मोपादानत्वस्याविघातात् ॥ अत एव भगवता व्यासेनाप्य
यमर्थमसूचयत् ॥ तेजोऽतस्तथा ह्याहेति ॥ अग्नेरापः इति ॥ तस्माद्वाग्निरूपापन्नाद्ब्रह्मणः सकाशात्कारणगतैः शब्दाद्यैस्त्रिभिर्गुणैः

वायोरग्निस्तथा चाग्नेरापश्चाद्भ्यो वसुंधरा ॥

स्वगुणेन रसेन च गुणचतुष्टयवत्य आपो जाताः ॥ अद्भ्यो वसुंधरेति ॥ अब्रूपापन्नात्तस्मादेव ब्रह्मणः कारणगतचतुष्टयगुणे
न स्वगुणेन च गंधेन पंचगुणा पृथिवी समुत्पन्ना ॥ अतः पृथिव्या ओषधयः ओषधीभ्योऽन्नम् अन्नात्पुरुष इति भौतिकप्रपंचसृष्टि
राम्नाता संगृह्णाति ॥ तानीति परमेश्वरस्य स्थानि वियदादि सूक्ष्मभूतानि तदाश्रैव पंचीकरणेन स्थूलीकृत्य तत्कार्यं भूतं ब्रह्मां
डादिकं मया निर्मितमिति ॥ ब्रह्मण उक्तिः ॥ परः शिवो हि वस्तुवियदादि सूक्ष्मभूतोपाधिकः सन् हिरण्यगर्भः ॥ पः प्रथमः स्व

सू॰ अ॰ गी॰ २४ रीरी प्रजापतिर्ब्रह्मेति च राजैश्वर्यपदिश्यते॥ न कर्तृकरणवहिमवेत्तीति कः सगर्भः॥ ब्रह्मांडसर्गस्य मध्ये पृथिव्यादिलोकांस्तेषु चौषधिवनस्प
त्यादिकं प्र वंभोग्यजातं देवासुरमनुष्यादीनो कृत्स्नाहं सृष्टवानस्मीत्यर्थः॥ देवा इत्येकं संबोधनं देवा इयं इति चत्र देवशब्दः कर्मदेवा

तानि कृतानि सूक्ष्माणि पंचीकृत्य शिवाज्ञया॥२६॥ तेभ्य एव सुराः स्पष्टं ब्रह्मांडाख्यमिदं मया॥ भुवनानि विशिष्टानि नि
र्मितानि शिवाज्ञया॥२७॥ ब्रह्मांडस्योदरे देवाश्च विविधाश्रमाः॥ वाद्ययो मनुष्याश्च तथा पश्वादयो जनाः॥२८॥ तत्र क
र्मानुरूपेण मया सृष्टाः शिवाज्ञया॥ ॥७॥

भिप्रायः॥ त्र्येषां देवानां देवा इति पृथक् प्रतिपादितत्वात्॥ तत्र कर्मानुरूपेणेति॥ तत्तत्प्राणिकृतपरिपक्वपुण्यपापनिवहस्य वै रामः
चित्र्येण तत्फलभूतविचित्रसुखदुःखोपभोगाय देवमनुष्यादिदेहेन नानाविधभोगायतनानि निर्मितानीत्यर्थः॥ २४

मनुष्यापि मदेषु प्राणिषु पुरुषस्यैव विद्याधिकार इति तस्यैव सृष्टिः स्पष्टा प्रतिपादिता॥ अत एव तैत्तिरीयके पुरुषाकारपरिणतदेहमध्येऽवस्थि
तस्यैवात्मनो ज्ञानविशेषाविर्भावेन विद्याधिकारवं स्थापनं पुरुषेत्वेवाविस्तरामात्मा सहितप्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञानं वदति विज्ञानं प
श्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सतीति॥ अन्नपरिणामरूपपुरुषशरीरतादात्म्यापन्नस्यात्मनः सर्वांतरब्रह्मरूपत्वं
प्रतिपादयितुं बाह्यांतरभावेनान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानंदमयाख्याः पंचकोशाः प्रतिपन्नासौ कथयि स वा एष पुरुषो
ऽन्नरसमय इत्यादिना स्फुटतो प्रतिपादितास्ता संगच्छन्ते॥ अस्थीमांसादिनानत्र नावश्रीव भावेनावस्थितस्य तादात्म्यापन्नोऽन्नमयश्च
ति शरीराणि भवंति॥ स्थूलसूक्ष्मकारणात्मना॥ तत्रान्नरसपरिणामरूपं कौशिकं स्थूलशरीरं तत्तादात्म्यापन्नोऽन्नमयः आत्मा
भवति॥ स वा एष पुरुषोऽन्नरसमय इति श्रुतौ तच्छब्देन प्रकृतमात्मानं परामृश्य तस्यान्नमयत्वप्रतिपादनात्॥ एवं प्रा
णकोशादीनां तादात्म्येन प्राणमयादित्वमपि तस्यात्मनोऽधिगंतव्यं॥ तस्य चान्नपरिणामरूपस्य स्थूलशरीरस्यात्मत्वोपदेशे
न सशरीरादन्यस्य पुत्रकलत्रादेरात्मत्वभ्रमो निवर्त्तितः॥ तस्य मध्येऽपि सूक्ष्मं तारतम्ये पंचदश सप्तदशात्मकं लिंगं तदात्मनः सू
क्ष्मशरीरं॥ तदुभयस्य हेतुभूताया मलिनसत्वप्रधानाऽविद्यास्तु प्रभावबलात्सा तस्यात्मनः कारणशरीरं॥ तत्र सूक्ष्मशरीरं प्रा
णमयमनोमयविज्ञानमयाख्यकोशत्रयांतर्गतं॥ आनंदमयस्तु कारणशरीरमिति विवेकः॥ सत्वरजस्तमोगुणात्मकमा

सू॰ब्रह्मगी॰ २५

वैया कार्यत्वान्नूनान्यपि गुणत्रयात्मकानि॥ तत्र वियदादिस्थरजस्तन्मात्रांशा ये पंच रजोंशास्तैरारब्धानि वाक्पाणिपादादीनि पंच कर्मेंद्रिया
णि॥ तद्रजोंशसमुदायारब्धः प्राणो नाम क्रियाहेतुः क्रियाशक्त्यात्मकः प्राणस्तस्य प्राणापानाद्याः पंच वृत्तयः॥ एवं पंचप्राणकर्मे
द्रियरूपप्राणमयकोशविशिष्टस्यात्मन उपदेशेन बाह्यस्यानात्मत्वं प्रतिपादयति श्रुतिः॥ तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योंतरस्त्वा
त्मा प्राणमय इति॥ तदेतदाह॥ अस्थीनि॥ अन्नमयस्यात्मनः॥ तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादुपाधिभूतं पदस्थि स्याद्यादिरूपमन्न

नानेनान्नमयोऽप्यात्मा विभिन्नश्चांतरः स्वतः॥ अस्थिमांसादिरूपं यच्छरीरं भा
ति देहिनां॥ ३०॥ तस्मात्प्राणमयोऽप्यात्मा विभिन्नश्चांतरो यतः॥

कार्यपांचभौतिकं शरीरं तस्मात्स्थूलशरीरात्प्राणमयकोशविशिष्ट आत्मा विभिन्न एव ज्ञातव्यः॥ यतः कारणादयमांतरः॥ अंतरे देहमध्ये
वर्तमानोऽनुभूयते॥ अतो बाह्याद्देहात्प्राणमय आत्मा विवेकेन प्रत्येतव्य इत्यर्थः॥ अत एवास्मिन्कोशे बद्धहिरात्म्यादेकत्वसामान्यादत्र विका
रश्चास्य देहस्य कोशत्वं॥ एवमुत्तरत्रापि मयात्मोपदेशेन पूर्वस्य रूपस्य बाह्यतया विवेकेनात्मत्वं मनिरासात्कोशरूपत्वमवगंतव्यं॥ रामः २५

एवं प्राणमयोपदेशेन बाह्यस्यान्नमयस्यानात्मत्वं प्रतिपाद्य प्राणमयस्यापि कोशरूपत्वेनानात्मत्वं प्रतिपादयितुं तस्मादभ्यंतरं मनोम
यमात्मानमुपदिशति श्रुतिः॥ तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्योंतर आत्मा मनोमय इति तत्स्वरूपं गृह्णाति॥ योयमिति॥ वियदादिपंचभू
तगतसत्त्वांशैरारब्धानि श्रोत्रादीनि पंच ज्ञानेंद्रियाणि तत्सत्त्वांशसमुदायपरिणामरूपमंतःकरणं तदुपादानभूतसत्त्वस्य स्वस्वा
त्मनात्मस्वरूपप्रकाशाभिव्यंजकत्वं स्वात्मनो चैतन्यामर्थ्यस्वभावात्तत्कार्यमंतःकरणमपि स्वरूपसुखाभिव्यंजकत्वात्मनास्वरूपप्रका
शाभिव्यंजकत्वात्मनाद्विधापरिणमतेन तत्प्रकाशाभिव्यंजकावृत्तिरपि द्विधा षड्जोऽनुवेधात्संकल्पविकल्पात्मिका मनःसंज्ञा जन

योयं प्राणमयोऽत्रात्मा नाति सर्वशरीरिणां॥ ३१॥ ततो मनोमयो ह्यात्मा विभिन्नश्चांतरः स्वतः॥

ते॥ रजःसंस्पर्शविरहाच्चैतन्यमस्मिन्निश्चयरूपा मतिर्बुद्ध्याख्याऽलभते॥ एवं मनोबुद्धिभेदभिन्नवृत्तिमदंतःकरणस
हकृतानि चक्षुरादीनीद्रियाण्यपि विमर्शनिश्चयरूपद्विविधज्ञानजनकत्वेन द्विविधानि भवंति॥ तत्र विमर्शज्ञानकपंचज्ञानेंद्रि
याण्यपि विमर्शयसहितेन मनःसंज्ञवृत्तिमदंतःकरणोपाधिविशिष्ट आत्मा मनोमयः स च प्राणमयात्प्राणापानादिसंघातप्राणमयाद
तरत्वेन विभिन्नः॥ तत्र हेतुमाह॥ स्वत इति॥ अंतरस्थितात्मस्वरूपचैतन्याभिव्यंजकत्वेन तन्मात्रस्वभावभेददांतरत्वमित्यर्थः॥
प्राणमयस्य रजःपरिणामरूपचालनादीरितं विमर्शकाशमभिव्यनक्ति॥ अत एव सुषुप्तौ मत्यामपि प्राणवृत्तौ जाग्रदवस्थेतत्स्यावि

सू॰ब्र॰गी॰ २६

शोषाभिव्यक्तिर्न हि स्वरूपमेत्॥ उच्छ्वासनिश्वासादिक्रियाप्रवर्तकः सन्नन्नमयदेहस्य धारणमेव वलं करोति॥ तथा च प्राणवायोः॥ अहमेवैत
त्स्वधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति॥ एवमनयोर्विविक्तस्वरूपत्वान्मनोमय आत्मा प्राणमयादांतरो विविक्त
स्वमन्येन वा इति भावः॥ एवं प्राणमयस्य वाह्यत्वेन कोशरूपत्वादनात्मत्वं प्रसाध्य मनोमयस्यापि तथात्वं प्रतिपादयितुं तस्मादन्यो
न्तरं विज्ञानमयमात्मानमुपदिशति श्रुतिः॥ तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इति तैत्तिरीयश्रुतिः॥ यो यं मनोम

योऽयं मनोमयो ह्यात्मा जानि सर्वशरीरिणां॥ ७॥ विज्ञानमय आत्मा च ततोऽन्यश्चांतरो यतः॥ ८॥

ऽयं इति॥ प्रागुदीरितत्वेनात्मा निश्चयज्ञानजनक चक्षुरादीन्द्रियसाहितबुद्ध्याख्यवृत्तिमदंतःकरणविशिष्ट आत्मा विज्ञानमयः॥ विज्ञाय
तेऽनेनेति विज्ञानमुक्तविधमंतःकरणं तन्मयस्तद्विकारः सर्वविमर्शरूपान्मनोमयादंतरत्वेनाभिभिन्नः॥ अंतरत्वं च रजःसंसर्गविरहे
ण तत्रावस्थितात्मचैतन्यस्य निश्चयरूपेण विशेषतस्तत्राभिव्यक्तेः रनुष्ठेयपदार्थविषयनिश्चयज्ञानवत्त एव विद्याकर्मणोरधिका
रश्च इत्यभिप्रेत्य विज्ञानमयात्मनोऽयज्ञादिक्रियाहेतुत्वमाम्नायते॥ विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि चेति॥ रामः २६

मनोमयवद्विज्ञानमयस्यापि बाह्यत्वेनानात्मत्वं प्रतिपादयितुमस्मादप्यंतरमानंदमयमात्मानं श्रुतिरुपदिशति॥ तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमया
दन्योऽन्तर आत्मानंदमय इति॥ तैत्तिरीयश्रुतिः॥ विज्ञानेति॥ विद्याकर्मणोः फलत्सुखमानंदस्तद्विषयं जोपाधिविशिष्ट आत्मानंदमयः॥ स
च फलरूपत्वेनांतरंगत्वात् फलरूपाद्विज्ञानमयादांतरो विविक्तश्च स एवात्मत्वेन बोद्धव्यः॥ विज्ञानमयस्तु तत्फलसाधनभूतवि
द्याकर्मनिष्पादकतया बहिरंगत्वाद्बाह्योऽनात्मा॥ एवं प्राणमयादिकोशत्रयस्य विवेकेनात्मनः सूक्ष्मशरीराद्विवेकः सिद्धो भवति॥ ज्ञा
नेंद्रियाणि पंचैव तथा कर्मेंद्रियाण्यपि॥ वायवः पंच बुद्धिश्च मनश्च सप्तदश विदुरिति हि॥ सूक्ष्मशरीरस्वरूपं॥ एतस्यैव सप्तदशकस्यैव
प्राणमयादिकोशत्रयरूपेणावस्थितस्य प्रतिपादितत्वात्॥ एवं स्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यामात्मनः सिद्धेऽपि विवेके कारणशरीरादपि त

विज्ञानमय आत्मा ये विजानाति सकलात्मनां॥ ९॥ आनंदमय आत्मा च ततोऽन्यश्चांतरो यतः॥

स्य विवेकेन भवितव्यं न वेत्यर्थमिदं चिंतनीयं॥ किमानंदमय एव सर्वांतर आत्मा॥ उत ततोऽप्यंतरं ब्रह्मास्तीति॥ ननु सर्वांतरात्मत्वेनाभि
मतं॥ आनंदमयस्तु अन्नमयादिवत्सोपाधिक एवेति॥ न ह्यसौ ततोऽन्तर आत्मानंदमय इतिवदस्मादन्यः॥ तस्यात्मनोऽनुपदेशात्॥ मयटो वि
कारप्रायपठितस्य तद्बाधेन प्राचुर्यार्थतयाप्युपपत्तेः॥ प्रियशिरस्त्वादीनां सोपाधिकत्वेनाप्यस्मिन् संभवात् यदेष आकाश आनंदो न स्यात् से
षानंदस्य मीमांसा भवतीत्याद्यानंदशब्दाभ्यासस्य वसंतेव संतमेनं निपायजनेतिज्योतिःशास्त्रस्य ज्योतिष्टोमप्रतिपादकत्ववदानंदमयप्र
रत्वेन प्रयोजयितुं शक्यत्वादस्य स्यामानः स एव सर्वांतर आत्मेति चेन्न॥ मैवं॥ ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा आनंदमयपादिसर्वाधारस्य सर्वांतरस्यैव ब्र
ह्मण उपदेशात्र — त्वं प्राधान्येन विवक्षितं॥ ब्रह्मविदाप्नोति परमिति फलवद्ब्रह्मात्मज्ञानं प्रक्रम्य सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति प्रतिपादितत्वे

सू.ब्र.वा.
२७

नि॥ अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेदेत्येवमस्य समानता॥ आत्मा सो हि तात्पर्यलिंग॥ उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलं॥ अर्थवादोपपत्ती च लिंगं
तात्पर्यनिर्णय इत्युक्तत्वात्॥ ब्रह्मशब्दस्य परिच्छिन्ने निर्विकारे ब्रह्मणि मुख्यः॥ ननु सावयवे आनंदमये न चैतस्य ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठे
त्यानंदमयावयवत्वश्रवणात् प्राधान्यमिति मंतव्यं॥ ब्रह्मपुच्छमिति॥ पदस्य रूपादावात्मनीयमानस्यावयववत्वस्य ब्रह्मणि पदकस्मा
बाधात्॥ अनेन हि वाक्यस्थलीयस्त्वात्॥ आनंदशब्दात्मांसः सोऽपि निरतिशय निर्विकार सुखरूपे ब्रह्मणि मुख्यः॥ विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यान
दो ब्रह्मेति व्यजानादित्यादिश्रुतिप्रसिद्धेः॥ यद्यानंदमय एवमवर्तिरच्यास्यानु॥ असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेदिति श्लोको दाह
रणमसंगतं स्यात्॥ तथा एवमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यन्नमयादिवदुपसंक्रमितप्रतिपादनेनोपपद्येत॥ अन्यस्यो वे॥
एतमेवमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्यन्नमयादिवदुपसंक्रमितत्वप्रतिपादनं नापपद्येत उपसंक्रमितव्यस्याभावात्॥
तस्माद्ब्रह्मैव सर्वांतरं स्वप्राधान्येन निर्दिष्टमित्यंगीकर्तव्यं॥ पुच्छशब्दस्त्ववयवप्रायपतितोऽप्याधारत्वमात्रलक्षकः॥ एवं चानंदमये
रन्ति मयरोविकारप्रायपाठोऽनुगृहीतो भवति॥ तस्मादन्नमयादिवदानंदमयोऽप्युपाधिविशिष्ट इति सिद्धं॥ एतच्चानंदमय इति मं
यो न्यासादित्याधिकरणे निर्णीतं॥ स चोपाधिः प्रागुदीरितसात्त्विकांतःकरणपरिणामरूपा आत्मस्वरूपसुखव्यंजकवृत्तिः॥ सा च
प्रियमोदादिहेतुभूतानि घ्नते॥ निरतिशयानंदो ह्यात्मनः स्वरूपं॥ तच्च सुतकल्पोपस्थापिते इष्टपुत्रमित्रकलत्रादिदर्शनलाभो
पजनितैः प्रियमोदादिहेतुकैरंतःकरणवृत्तिविशेषैरभिव्यज्यते॥ अभिव्यक्तं च तद्विषयसुखमिति लोकोऽप्यवहरति॥ तत्र प्राणिकर्मप
नीते व्यंजकोपाधित्वेन॥ तथाविधाश्च हृदयंत्र यः स्वापमलयोर्हेतुकारणे सतत लाल्यते॥ तथा च कारणात्मना वेष्टितं तथाविधकर्मह
त्रिकमलिनसत्त्वप्रधानमविद्यापरपर्यायं नामरूपाज्ञानमेवानंदमयोपाधिर्विविक्षितः॥

राम:
२७

स्येमता नंदेन करणवृत्तिविशेषैरभिव्यज्यते॥ तथाविधिके प्रसन्नेऽन्तःकरणे आनंद इति च वदतो नाप्यकारस्यापि कारणसत्त्वपरत्वमेवाभिप्रेतो
र्थ इति व्याख्येयं॥ येन तथा व्याचक्षते तेषां तथाविधानंदजनकाद्विवेकोत्पन्नांतःस्यात्॥ ईदृशोपाधिविशिष्टो योऽयमानंदमयः सोऽपि प्रागुक्तरीत्याऽवि
द्यानमयाद्यंतरो ज्ञातव्य इत्यर्थः॥ एवं पंच कोशाः प्रतिपादिताः॥ तत्र वाक्यमात्रमन्नमयादेरंतरेण कोशेन यत्पूर्णत्वं श्रुतिः प्रतिपादयति॥ तेनै
ष पूर्णः स वा एष पुरुषविध एवेति तस्य पुरुषविधतामित्यन्वतीति॥ यो ऽयमिति॥ योऽयं प्रतिपादितः सोऽयं यद्यपि शिरःपुच्छपक्षादिना देहेन परिकल्पितोऽन्नमयः को
शः सोऽयं स्वस्मादांतरेण तथाविधपरिकल्पितावयवेन प्राणमयेन पूर्णः॥ यथा मूषाकारप्रतिमास्वात्मनि निषिक्ते नदनतामेण सर्वतः पूर्य

यो यमन्नमयः सोऽयं पूर्णः प्राणमयेन तु॥ ४४॥ मनोमयेन प्राणोऽपि तथा पूर्णः स्वभावतः॥ तथा मनोमयः सम्यक् पूर्णो ज्ञानमयेन तु॥ ४५॥
आनंदेन सदा पूर्णः सदा ज्ञानमयः सुराः॥ तथानंदमयश्चापि ब्रह्मणानेन साक्षिणा॥ ४६॥ सर्वांतरेण संपूर्णो ब्रह्मणा नान्येन केनचित्॥

ननेद्दृ॥ एवमुत्तरत्रापि योजना॥ ४७॥ ४८॥ ब्रह्मणानेनेति॥ यथाप्यानंदमयादन्योऽन्तरस्तत्र निष्पन्नः कश्चिद्दृशो नास्ति॥ तथापि ब्रह्मपुच्छं प्रति
ष्ठेत्यानंदमयाधारत्वेन निर्दिष्टं सत्यज्ञानादिलक्षणं स्वात्मनि मायापरिकल्पितमन्नमयादिसकलानात्मवस्तुसाक्षिभूतं पंचकोशातीतं स
र्वांतरं यद्ब्रह्म तस्य च वोऽद्यात्मान्याधारा सादन्नमयादयो प्याना नःस्वरूपाः॥ तेन सर्वाधिष्ठानेन साक्षिचैतन्येन रूपेण ब्रह्मणानंदमयोऽपि पूर्ण
आत्मनः॥ ४९॥ ब्रह्मणानेनेति॥ उक्तविधं ब्रह्मदेशकालवस्तुकृतत्रिविधपरिच्छेदराहित्येनाद्वितीयत्वादन्येन केनचिदपि वस्तुना तथापं
स्वयमेव सर्वमापूर्णापरिच्छिन्नं सदन्नेनेत्यर्थः॥

सू.ब्रह्मगी० २८ णानावनानिहितं गुहायामिति मन्त्रवाक्ये यद्गुहानिहितत्वं ब्रह्मणः प्रदर्शितं तदाख्यानं भवति॥ तथाविधस्य सर्वान्तरस्य ब्रह्मणः प्रति
पत्त्युपायत्वेनान्नमयादिपंचकोशाः प्रतिपादिताः न तूपासनार्थाः॥ ननु येन्नं ब्रह्मोपासते ये प्राणं ब्रह्मोपासते इत्यादिमन्त्रवाक्यादन्न
मयादीनामुपासनगितत्वं प्रतीयत इति चेत्॥ नैवं॥ सर्वान्तरीयस्योपासनाप्रकरणस्थस्यान्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्त इत्यादिमन्त्रस्यान्न
न्माकोशत्वेन प्रतिपादितान्नप्राणादिसद्भावं द्रष्टव्यत्वं तु तत्कोशावसाने संवादत्वेनोदाहृतत्वात्॥ यद्यत्रोपासनाविधिपरस्तान्मनो
मनोमयकोशोदाहृतश्लोकेप्यप्राप्तिचोदनाश्रूयते अतो मनोमयकोशस्य तावदुपदेशार्थत्वमेव न तूपासनार्थत्वं तस्मादन्या
दृत्रापि तथैवांगीकार्यं॥ इतरथोपासनोपदेशरूपप्रतिपाद्यार्थत्वेदाहाके न दृश्यात्॥ संभवति वा तद्दृश्येत तद्भेदो न युक्तः॥ संभव
त्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्य दुष्टत्वमिति न्यायात्॥ एवं सर्वान्तरं ब्रह्मोपादिश्य तस्य निर्विशेषत्वेन वाङ्मनसातीतत्वादसत्त्वमाशं
क्य तन्निरासाय मन्त्रोयमुदाहृतः॥ असन्नेव स भवति असद्ब्रह्मेति वेद चेत्॥ अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुरिति॥ त
त्पदस्यप्यसदेव ब्रह्म न तथापि नदस्तीति वेदनीयमित्येवंविधस्य स्फुरणात्तत्त्वस्य संशयो भवति। किमसदेव ब्रह्मोत स
दिवेति तथा तस्य ब्रह्मणः सर्वगतत्वात् अविद्वानपि तद्ब्रह्म प्राप्नोति न वा यदि न प्राप्नोति तस्मात्सामान्याद्विद्वानपि तद्ब्रह्म न प्राप्नो
तीति वेति तावेतौ विद्वद्विद्वद्विषयौ प्रश्नौ तत्रैव प्रदर्शितौ॥ उताविद्वानमुंलोकं प्रेत्य कश्चन गच्छती॥ आहो विद्वानमुंलोकं प्रेत्य क रामः
श्चित्समश्नुता उ इत्यनुपुष्टुनं विचारार्थौ॥ तेषां त्रयाणामुत्तररूपात्मकतिः सोकामयतेत्यादिका॥ २८

नन्त्ररसरूपत्वाद्ब्रह्मणो यदस्तित्वं तन्न्यप्रतिपादितं श्रुतौ॥ रसो वै रसः स रसं ह्येवायं लब्ध्वानंदी भवतीति तत्संगृह्याह॥ यदिदंपिति॥ ब्रह्मपु
च्छत्रितिः सेनियदिदं पंचकोशानतेरथ्यपरोक्षतया भासमानं सत्त्वज्ञानमनंतं॥ ब्रह्मेति उदारितनवहृत्यं ब्रह्म॥ ५४॥ सोयं मधुरादिरसं वस्तव
श्यमस्य हि जिह्वाग्निः साक्षादव्यवधानेनास्वादनीयतादृसः॥ एतद्रसात्मकत्वमुपपादयति॥ एतमेवेति॥ आत्मज्ञो हि देहात्मना तनमना
यनं तमेव—वात्मानं निरतिशयानंदरूपतयारसात्मकं स्वात्मनि साक्षात्कृत्य वेषु देशेषु सुखी भवति॥ एतद्व्यतिरिक्तमधुराद्यानि
स्वादस्य रसत्वेन तु कौचकदाचिदेव सुखितः॥ अतो विद्वत्सु तत्र च प्रत्यगानंदस्य रसात्मकत्वमनोरमत्वाद्ब्रह्मणोस्तित्वं सिद्धमित्यर्थः॥ ५५॥ पुनर
यदिदं ब्रह्मपुच्छाख्यं सत्यज्ञानाद्यात्मकं॥ ५५॥ स रसः सर्वदा साक्षात्स्वात्मनया सुरपुंगवाः॥ एतमेव रसं साक्षात्स ध्यादेही सनातनं॥ ५६॥
सुखी भवति सर्वत्र नान्यथा सुरसत्तमाः॥ ५७॥ असत्यस्मिन्परानंदे स्वात्मभूतेऽखिलात्मना॥ कोजीवति नरो देवाः को वा नित्यं विचेष्टते ॥५८॥
पि तत्साधनार्थरूपतो॥ को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्॥ यदेष आकाश आनंदो न स्यात् एष ह्येवानंदयातीति तत्संगृह्णाति॥ असत्यस्मिन्निति॥ य
दि प्राणिनां शरीरमध्ये परमव्योम—गुहाकेऽव्याकृताकाशात्मा तु तो निरतिशयानंदरूपो यमात्मा न स्यात्॥ नहि कोपि जंतुर्जीवति प्राण
धारणं करोति वा प्राणनादि चेष्टां निमं कुर्यात्॥ तस्मात्तद्व्यतिरेकेण तत्रासोपि तस्य सत्वानुपपत्तेः॥ अनंत आरोपितं काप्यसत्त्वानुपपत्ते
त्वात्कारणस्य ब्रह्मणः सत्त्वमंगीकर्तव्यमित्यर्थः॥ तस्मादिति॥ यस्मादेवमानंदरूपो विद्यते तस्मात्सर्वप्राणिहृदयेष्वप्यपरोक्षे
भासमाने ब्रह्मरसशब्दाभिधेयं भवतिकुतोस्यानंदरूपतेत्यनत्राह॥ आनंदयतीति॥ यस्मादसौ संसारदुःखात्रिमूर्त॥

स॰ ब्रह्मगी॰ सं जीवात्मानं न त्वज्ञानघमस्तु रूपेण स्तुवयति ॥ तस्मादस्यानंदरूपत्वं एव चान्यत्राम्नायते ॥ एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजी
२८ वंतीति ॥ ४७ ॥ तया नयहेतुतयापि ब्रह्मणः सत्यत्वं समर्थितं भवतो ॥ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्ये ॥ नात्म्ये ऽनिरुक्तेऽनिलयने
ऽभयं प्रतिष्ठां विंदते ॥ अथ सोऽभयं गतो भवति ॥ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमंतरं कुरुते ॥ अथ तस्य भयं भवतीति ॥ तस्य प्रकृतिय
दिति ॥ अदृश्यत्वादीनामादिशब्देन प्रकृतकानात्म्यादिसंग्रहः ॥ यद्दा स्वत्वेनास्मिन्स्यादिरूपे ब्रह्मणि किं रूपे अदृश्ये दृश्यप्रपंचरहिते ॥
अनात्म्ये आत्मनः संबंधितादात्म्यं स्थूलशरीरं तद्रहिते अनिरुक्ते सूक्ष्मभूतारब्धत्वात्सूक्ष्ममपि निरुच्यत इति निरुक्तं लिंगशरीरं

तस्मात्सर्वात्मनां चित्रेनासमानो रसो हरः ॥ आनंदयति दुःखार्त्तं जीवात्मानं कृपाबलात् ॥ ४९ ॥ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्य
त्वादिलक्षणे । निर्भेदं परमेकत्वं विंदते सुरसत्तमाः ॥ ५० ॥ तदैवाभयमत्यंतं कल्याणं परमामृतं ॥ स्वात्मभूतं परं ब्रह्म समया
ति स्वयं वासितः ॥ रे तद्रहिते ॥ अभयते ॥ अभयते हि ॥ न तस्य कोऽप्यंतःकरणं च विद्यत इति ॥ अनिलयने निलीयतेऽस्मिन्कार्य
कारणप्रपंच इति निलयनं भावरूपमज्ञानं कारणशरीरं तद्रहिते ॥ एवंभूते ब्रह्मणि ॥ निर्भेदमन्यः ब्रह्मणा सह द्वित्वेवंविधभेद
रहितं पारमार्थिकमेकत्वं श्रवणमननादिसाधनैः साधको विंदते लभते ॥ तदैव तस्मिन्नेव समये अभयं भयरहितं भ
यहेतोर्भेदस्य निवृत्तत्वात् ॥ भेदाद्धि हि भयहेतुर्द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः ॥ निरतिशयनिर्विकारानंदरूपतयात्यंतं श्रेयम राम॰ २९
नयरमं सर्वावस्थममृतं केवलचिद्रूपमनश्वरं एवंभूतं सत् ब्रह्म स्वैकत्वेन व्याप्नोति प्राप्नोति ॥ ५२ ॥

यदा खल्वेतस्मिन्मुक्तलक्षणे ब्रह्मणि अल्पमप्यंतरं भेदं पश्यति तदा तस्य अहमन्यः संसारी मत्तोऽन्यद्ब्रह्मेत्येवं भेददर्शिनो भयं प्रा
प्तिः किं न स्यादिति वक्तव्यं तद्भेददर्शनं भयहेतुः स्यादित्यर्थः ॥ ५३ ॥ ननु ब्रह्मणः सर्वत्र साम्येनावस्थानात्तत्प्राप्तावयोग्या भेददर्शिनोऽप्यभ
यप्राप्तिः किं न स्यादिति तत्राह ॥ सर्वेषामिति ॥ भेददर्शिनामभेददर्शिनां च सर्वेषां हृदयमध्ये आत्मत्वेनोपलभ्यमानेऽस
त्यादिलक्षणे ब्रह्मणि तत्स्वरूपेणानंतप्रकाशे त्वौदासीनमेव भवति अनधिकारिणं प्रत्युदासीनमेव ब्रह्म ॥ तस्य ब्रह्मजिज्ञासायाः परं
स्तु रवतात्मप्रकाशानंदत्वमर्थः ॥ ५४ ॥ पत्त्वद्वितीयनिरतिशयानंदब्रह्मात्मैकत्वविषयनिर्विचिकित्ससाक्षात्कारज्ञानैकनिष्ठस्य फ

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नल्पमप्यंतरं नरः ॥ विजानाति तदा तस्य भयं स्यान्नात्र संशयः ॥ ५३ ॥ सर्वेषामात्मभूते पद्ब्रह्म सत्यादिल
क्षणे ॥ उदास्ते तत्सुरश्रेष्ठा यथाज्ञानं जनं प्रति ॥ ५४ ॥ तस्माद्विज्ञानैकनिष्ठानां तदेव परमं पदं ॥ तदात्मत्वेन यानानि केवलं रूप
या सुराः ॥ ५५ ॥ तेनाधीतवेदस्य महाभागैः सुरपुंगवाः ॥ मननेन विहीनस्य भयहेतुः सदा भवेत् ॥ ५६ ॥

पदं पदनीयं परमं सर्वोत्कृष्टमायातत्वात् यतस्तेन तदेव केवलं ब्रह्म तदा तस्मिन्साक्षात्कारसमये स्वात्मभावेन रूपपानातिप्रकाशते ॥
अत एवान्यत्राम्नायते ॥ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन ॥ यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते
तनूं स्वामिति ॥ यस्तु मननमधिकारे मननादिसाधनेन तत्स्वरूपं न साक्षात्करोति तस्यापि तदप्यतस्य ब्रह्म भयकारणं स्या
दित्याम्नातं ॥ तदेव भयं विदुषो मन्वानस्येति तत्सर्वगत्वेन तत्त्वेवेति ॥ तदेव ब्रह्म तु संगवद्दापिनोऽपि ब्रह्मसाक्षात्कार
निमित्तं मननमकुर्वाणस्य भयहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

उक्तं ब्रह्मलोकनयहेतुत्वाद्रथितुं शक्नोति मन्त्रो राम उदाहरति॥ भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः॥ भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इ-
ति मन्त्रो राममुरः॥ वातः पवते भीतिरिति यः॥ भीषा इन्द्रश्चाग्निश्च मृत्युर्धावति पञ्चमं च मस्तिनरस्तन्नमंगच्छन्ति॥ भीषेति। वायुरादीनामखिलजगन्नि-
वहारनिर्वर्त्तिनः धिकृतानां महाप्रभाववतां देवानामपि ब्रह्मलयहेतुः किलकिमुतवक्तव्यमन्येषां प्राणिनां भयहेतुरिति भावः॥ परा॥ एवं भया-
नयहेतुत्वादपि ब्रह्मणोऽस्तित्वं सिद्धं॥ यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्॥ एष ह्येवानन्दयातीति॥ यन्निरतिशयानन्दरूपत्वं ब्रह्मणोऽस्ति-

भीषास्मात्पवते वायुर्भीषोदेति दिवाकरः॥ भीषास्मादग्निरिन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः॥ अस्यैवानन्दलेशे-
नं स्वं जीवा विलसन्तु सर्वकाः॥ तं वन्दे मुक्तिनो देवा स्तारतम्यक्रमेण तु॥ ५७॥

त्वसाधनायोपन्यस्तं॥ तदुपपादनाय तत्तेषामानन्दं सार्वभौमादिहिरण्यगर्भान्तमुक्तं तारतम्येन गणनावेनावच्छिन्नमानन्दं प्रवाहप्र-
तिपादयन्निरुक्तिः॥ सैषानन्दस्य मीमांसा भवति॥ आदिनासएको ब्रह्मण आनन्द इत्येवमन्तेन तत्संगच्छन्ति॥ अस्यैवेति॥ ब्रह्मस्वरूपभूतोऽपौ-
यनिरतिशयानन्दः॥ अस्यैवानन्दस्यैव लेशेन ब्रह्मादिस्तम्बान्ताः सर्वेऽपि हि तत्तत्स्वरूपानन्दाभिव्यञ्जकोपाधिमहत्त्वाल्पत्वाभ्यां
तारतम्यभावेनावच्छिन्नमानन्दं प्राप्य सुखिनो भवन्तीत्यर्थः॥ ५७॥

न्तो सार्वभौमाद्यानन्दविशेषमुपन्यस्य तत्तच्छ्रोत्रियस्य चाकामहतस्येत्यानन्दन्तदभिप्रायं गच्छन्ति॥ तन्नहिति॥ तेषु तेषु सार्वभौमादिपदे-
षु तद्दोषेन्न रसानिशयत्वादिनिमित्तं परिज्ञाय ततो विरक्तस्यैषणात्रयविनिर्मुक्तस्य प्रसन्नचित्तस्य श्रवणमननादिसाधनकलापमनु-
ष्ठितवतः श्रोत्रियस्य ब्रह्मविदोऽनवच्छिन्नानन्दब्रह्मस्वरूपत्वस्य वर्णनक्लेशाभावतः सार्वभौमादिभेदेन तरतमभावेनावच्छिन्नः॥ सर्वोऽप्यानन्दस्त-
स्य विदुषः स्वरूपभूत इति तत्कृतमदेवच्छिन्नस्य सार्वभौमदर्यानन्दविशेषावनासते॥ तथाविदुषोऽपि स्वयं साधनानन्तरं नैरपेक्ष्येण तथावि-
धआनन्दो नातीत्यर्थः॥ ५८॥ एतेन सार्वभौमादिहिरण्यगर्भान्तस्तारतम्यभावेनावच्छिन्नानन्दविशेषाजलतरंगबुद्बुदादयः समुद्रस्वय

तत्तत्पदविरक्तस्य श्रोत्रियस्य प्रमादिजः॥ स्वरूपभूत आनन्दः स्वायं नातिपदे यथा॥ ५८॥ अयमेव वशिवः साक्षादादिमह-
दयेन था॥ अन्येषां हृदये चैव नानिमाश्रितया स्वयं॥ ५९॥

सैकं गतास्त्वद्वितीयं ब्रह्मपरिच्छेदकाभावान्निरतिशयानन्दरूपं
न विष्णतीत्यभिप्रेत्य तस्मिन्नर्थे जीवेश्वरभेदमंशमङ्गीकृत्य दर्शयति॥ स यश्चायं पुरुषे॥ यश्चासावादित्ये॥ स एक इति तत्संगच्छन्ति॥ स
यमेवेति॥ यः परमाकाशादिकारणत्वेन निर्दिष्टोऽविद्यास्वरूपतया सा सा क्रियमाणो निरतिशयानन्दरूपः परशिव एवादित्यहृदये
आदित्यो हि हिरण्यगर्भः॥ स चेश्वरात्मानं नन्दमयकृतादितं॥ दतीयवाक्येन तीयमितिस्मृतेः॥ तस्य प्रथमशरीरिणो हिरण्यगर्भस्य हृद-
ये विशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिकः स तस्मादादित्यव्यवधानत्वमाह॥ अनादृतज्ञानतया सर्वज्ञ ईश्वरो नानात्मर्थः॥ तथा एष एव प
रशिवोऽन्येषां जीवानां हृदये पञ्चकोशमध्यमलिनसत्त्वप्रधानाविद्योपाधिकः कश्चिद्भूः संसारमाश्रितेन जातिः॥ ६०॥

सू॰ ब्रह्मगी॰
३१

एवं विरुद्धस्वभावयोरप्यनयोर्जीवेश्वरयोरैक्यप्रतिपत्तिप्रकारमाह॥ विहायेति॥ माया नाम सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका प्रकृतिः सा चो हीरिव जी
वेश्वरोपाधित्वसाधारणरूपाच्च तत्तद्भेदेन तदंशमयमत्र विवक्षितं॥ तथा चोत्तयत्र स्थूलशरीरादितत्कारणभूतमायापर्यन्तं सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वादि
विरुद्धधर्महेतुभूतं सांसारिकं त्याज्यमिति विविच्य तत्परित्यागाय तदनुगतं साक्षिचिन्मात्ररूपमत एव परिच्छेदकाभावात्सर्वसाक्षिभूतं तत्त
देकमेवेत्येवमेकोनयम् आत्मानं पश्यति स यथार्थदर्शी॥ रुद्रनारायणादीनामिति॥ ते हि परशिवस्यावतारविग्रहधारिणो जीवा विग्रहधारिणां

विहाय मांसं देहादिमायां तं तु विवेकिनः॥ सर्वसाक्षिणमात्मानं यः पश्यति स पश्यति॥१०॥ रुद्रनारायणादीनां
स्त्रीबालानां च साक्षिणं॥ एवं तर्कप्रमाणाभ्यां यः पश्यति स पश्यति॥११॥

णां तेषामन्येषां जीवानां च साक्षिभूतं चिन्मात्रमुक्तरीत्यात्मभावेन यः पश्यति स एव ब्रह्मवित्॥ एतेन सच्चिदानंदरूपस्य परशिवस्य
जीवेश्वरोपाधिकृतपरिच्छेदनिरासेन तस्यापरिच्छेदनिरासेन तस्यापरिच्छिन्ननिरतिशयज्ञानानंदैकरसत्वमुपपादितं भवति॥ यद्य
प्येतच्छ्लोकत्रयं परपदतात्पर्यप्रतिपादकस्य सर्वाकारमानितिमंत्रजातस्य व्याख्यानरूपत्वाद्वेदे समाम्नातत्वं॥ तथापि यदेष आकाश आनं
दो न स्यादित्युपन्यस्ततर्कसमर्थनार्थमित्येवमसंगतात्मानमिति द्रष्टव्यं॥ एवमद्वितीयं निरतिशयनिर्विकारसच्चिदानंदैकरसस्य
ब्रह्मणोऽखिलप्रतिपादनाद्द्वित्वं नास्तीति संशयो निराकृतः॥११॥

रामः
३१

विद्वानपि न प्राप्नोति वेति प्रश्नस्योत्तरमुत्तरश्लोकाभ्यामिति॥ स य एवंविदित्यादिका एतमानंदमयमात्मानमुपसंक्रामतीत्येवमंता नर्थसंग्रहा
ति॥ यस्यैवमिति॥ यस्य खलु विदुषः एवमुक्तप्रकारेण निरतिशयानंदब्रह्मात्मैकत्वज्ञानमस्ति स ब्रह्मविद् दृष्टादृष्टविषयसमुदायरूप
दखिलादस्माल्लोकात्प्रेत्य ध्येयं निरतिशयादिभेदनिराकारनात्मप्रपंचादात्मानमात्मना बुध्वा विविच्यान्नमयाद्यात्मभूतात्पुनरपि विवेकेनांतरं
प्राणमयाद्यात्मानमवलंब्य विचाराभ्यासेन तस्य बाह्यस्यान्नमयादेरनात्मत्वं जानानोऽन्नमयादिपंचकोशेभ्योऽप्यांतरं सर्वजगत्कस्य

यस्यैवं तर्कमानाभ्यामस्ति विज्ञानमास्तिकः॥ स लोकादखिलादस्माद्विविच्यात्मानमात्मना॥१२॥ अन्नादीनखिला
न्कोशानभ्यासेन विलापितान्॥ उपसंक्रामती शस्य प्रसादादेव केवलात्॥१३॥

नाभ्यंतरं सत्यज्ञानानंतानंदैकरसं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति सर्वाधारत्वेन यच्छ्रुतिदृष्टं ब्रह्म तदुपसंक्रामति साधकः परशिवार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठि
तैर्यज्ञदानादिभिः प्रीणितस्य परमेश्वरस्य प्रसादेन विद्योदये सति भेदहेतोरविद्याया निवृत्तेस्तत्कृतभेदभ्रमनिरासात्सर्वगतत्वेन
नित्यप्राप्तमपि ब्रह्म कंठगतचामीकरन्यायेन पुनः प्राप्नोतीत्यर्थः॥ एवं च विद्वानेव प्राप्नोतीति प्रतिपादनादविदुषोऽपि ब्रह्मप्रा
प्तिरस्ति वा न वेति प्रश्नोऽपि निराकृतो वेदितव्यः॥१२॥१३॥

एवंवेदनमात्राद्रूपप्राप्तिप्रतिपादनेन ब्रह्मणोविशेषाभावोनीतिमुक्तत्वात्कालनागमस्य व्याख्यानरूपोयोवेदसोऽस्त्कृते॥ इति मंत्रभागस्य व्याख्यानोनवतिनाश्रु
दितीयनिरतिशयानंदानयप्राप्तिर्ज्ञानिमात्रसाध्येत्यस्मिन्नर्थे प्रतिपादितेऽर्थे श्रुतिः॥ संवादार्थं किंचिन्मंत्रमुदाहरामः चेवमाम्नातः॥ यतोवाचो
निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह॥ आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति॥ नं संगच्छति॥ यत इति॥ यतो यस्मादुक्तलक्षणादानंदात्तिर्नि
र्विकल्पकाद्ब्रह्मणः सकाशाद्वाचो निवर्तन्ते॥ अभिधातुमशक्ताः परावर्तन्त इत्यर्थः॥ उक्तं चैतत्त्वयाह॥ निमित्तानामिति ज्ञातीनि हि शब्दानां प्र

यतोवाचोनिवर्तन्ते निमित्तानामभावतः॥ निर्विशेषविवेशब्दः कथं देवाप्रवर्त्त
न॥ ६४॥ विशेषं कंचिदाश्रित्य खलु शब्दः प्रवर्त्तते॥

वृत्तिनिमित्तानि निमित्तानि तेषां प्रवृत्तिनिमित्तानां अभावादित्यर्थः॥ एतदेवोपपादयति॥ निर्विशेष इति॥ यस्मादस्थूलमनणवमरूप
मित्यादिश्रुत्या ब्रह्म निर्विशेषमवगम्यते अतस्तथाविधे जात्यादिसकलधर्मरहिते कथमभिधायकाः शब्दाः प्रवर्त्तेरन् नैव प्रवर्तितुं श
क्नोतीत्यर्थः॥ ६४॥ विशेषं कंचिदिति॥ अभिधेयगतं जात्यादिकं कंचिद्विशेषं प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोपादायैव हि लोके शब्दः प्रवर्तते॥ अत रामः ३२
स्तद्रहिते ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिरयुक्तेत्यर्थः॥

मद्रूपं॥ मत्स्वार्थ्याह कं॥ सर्वेंद्रियसहकारि तयासर्वविषयगोचरं मनः करणमपि स्वरश्मिभिः सह यस्मान्निर्विकल्पकाद्ब्रह्मणो व्यावृत्तं निवृत्तं
॥ ननु नत्रि रस्तसमस्तोपाधिकं वाङ्मनसातीतं चेत् समाभावे रकप्रमाणाविषयत्वात् शृंगवदसदेव स्यात्॥ नैष दोषः॥ अविषयमा
पि तत्स्वलक्षणपित्तुं शक्यत्वात्॥ तथा हि॥ सत्यज्ञानादिवाक्यानां वाच्यो वैकस्मिन्नर्थ सत्यादिप्रतिपादनद्वारा यथोदीरितं निर्विशेषं ब्रह्म विधिमुखेन ल
क्षणया प्रतिपादयति॥ अथात आदेशो नेति नेत्यादिकं तु व्यतिरिक्तसकलनिषेधेन प्रपंचव्यतिरेकावच्छिन्नं व्यतिरेकमुखेना द्वि

यस्मादेतन्मनः स्वस्वं व्यावृत्तं सर्गगोचरं॥ ६५॥

यत्तद्व्यतिरेकविनिर्मुक्तं तत्स्वरूपं लक्षयति॥ न चेदृशस्य वेदांतवाक्यस्याज्ञाततज्ञापनत्वेनोक्तं विधिरूपत्वाद्विधौ लक्षणा न
न्यायेति॥ स्थितेस्तत्र लक्षणा न युक्तेति वाच्यं॥ प्रतिनियतत्वावार्थस्यागमनिविधौ लक्षणास्वीकारे लक्ष्यार्थस्यानियतत्वादनेकते
न संदेहः स्यादित्यभिप्रायेणाहि विधौ लक्षणान्यायक्रत्वे तत्पन्न तु मुस्यान्तरेण संदेहो निवार्यते तत्र विधावपि धावपि॥ ल

लक्षणेन दृश्यतिपाइमेन वेद्यं बहिर्वेदेति॥ एवमत्रापि व्यतिरिक्तसकलनिषेधादनेकत्वसंदेहाभावात्परिशेषेणानन्दस्यैवलक्ष्यत
सिद्धेर्विधावपि लक्षणेन दृष्टा॥ न च लक्ष्यत्वविशिष्टस्यैव ग्रहणान्निरुपाधिकस्य शास्त्राविषयत्वमिति मंतव्यं॥ लक्ष्यस्वैव स्वोपलक्ष
णत्वेन ग्राह्यकोटावननुप्रवेशात्॥ अतो न वागविषयत्वोक्तिरनिधार्ह्यममिमिप्रायात्र एवोपनिषदेकवेद्यत्वमाम्नायाम्नातं
॥ तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति विधिनिषेधमुख्यवाक्यद्वैविध्यात्तज्जनिता ब्रह्माकारमनोवृत्तिरपि द्वेधा भवति॥ तत्र विधिरूप
वाक्यजनिता मनोवृत्तिः स्वोपाध्यानबलेन निरूपाधिकं ब्रह्मविषयीकुर्वतीत द्वेषगमयति॥ न चैतान्निरुपाधिकस्य मनोवृ
त्त्यविषयत्वभंगः मनोवृत्तेरेवोपाधिमत्तावेनास्य सोपाधिकत्वात्॥ नाप्यवस्तुत्वं उपाधेरुपलक्षणत्वेन विषयकोटावव
ननुप्रवेशात्॥ एवं निषेधमुखेन प्रवृत्तवाक्यजनितमनोवृत्तिरपि समस्तोपाधिव्यतिरेकावच्छिन्नं तद्ब्रह्मगो
चरयंतीतरावच्छेदकं व्यतिरेकं स्वात्मानं चकतकरेजो न्यायेन निवर्त्तयति एतदेवाभिप्रेत्याम्नायते मन
सैवेदमाप्तव्यमिति॥६५॥

एवमुक्तरीत्या सोपाधिसंस्पर्शविधुरस्य निरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्मनं न निर्विकल्पकस्य वाङ्मनसातीतत्वं सिद्धं॥ पराग्वस्तुविषयाणीन्द्रि
॥ पराग्वस्तुनिरूहेकासस्य ह निम्नाश्रद्धा निर्विषयायेषां तानि न योक्तानि॥ तथा चैव कठैराम्नायते॥ पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूरिति॥६६॥इ
तं यदप्रत्यवाङ्मनसातीतं तदद्वंद्वमद्वितीयं शीतोष्णादिसकलद्वंद्वनिर्मुक्तं वा अत एव निर्गुणं सत्यज्ञानानंदैकरसमेवंरूपं ब्रह्मस्वात्म
नावेन विदितं॥ ननु कथं तस्य वेदनं संभवति बुद्ध्यविषयत्वात्॥ नैष दोषः॥ व्यतिरेकावच्छिन्नं तद्विषयीकुर्वतामनसा अद्गूरविप्र

यस्माद्ब्रह्मगन्धादिस्वानिकर्मेन्द्रियाणि च॥ व्यावृत्तानि पराग्वस्तुविषयाणि स्वरोत्रमाः॥६६॥ तद्ब्र
ह्मानंदमद्वंद्वं निर्गुणं सत्यचिद्घनं॥ विदितात्स्वात्मरूपेण न बिभेति कुतश्चन॥६७॥

कर्षणव्यवस्थापयितुं ज्ञाक्यवद्यौस्योपपादितत्वात्॥ एवं ज्ञानेनाद्वितीयनिष्प्रपंचस्वप्रकाशचिदानंदब्रह्मात्मभावेनावस्थितो विद्वान्क
स्माच्चिदपि न बिभेति॥ नय हेनाःस्वातिरिक्तस्य वस्तुनो भावात्॥ न च वाच्योऽप्यर्थेक्षितो॥६७॥ उक्तब्रह्मविदोऽयन्फलमाम्नातं॥ एतं
ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति तदर्थं संगृह्णाति॥ एवमिति॥ योऽयमुक्तरीत्या गुरूपदेशात्क्रमे

स॰ रामगी॰
३४

णाद्वितीयब्रह्मात्मविस्त्रब्रह्मीभूतः अत्र तेन न स्पृष्टः साधुकर्मणा पुण्येन कृतेन वा असाधुकर्मणा पापेन न न परिलिप्यतात्मा नेमितिशेषः॥ मूलाज्ञा-
ननिविदृत्त्या नादित्यास्ति नस्य क्रियाकारकफलात्मकस्य प्रपंचस्यापि बाधितत्वात्॥ अज्ञानी हि मुमुक्षुर्विस्तारायां यदृच्छया नास्ति न क-
र्मकिरणत्वस्वयं प्रधिप्राप्तिस्वकृतपापफलं नरकप्राप्तिं च मनसा समलोकयन्॥ तामां विनेति॥ ज्ञानी तु नाविजन्मापादककर्मसंचय

एवं यस्तु विजानाति स्वगुरोरुपदेशतः॥ स साध्वसाधुकर्मभ्यां सदा न न परिप्लुतः॥६८॥ तस्यैव तापकरूपेण विज्ञान-
मखिलं जगत्॥ प्रत्यगात्मतया जानाति ज्ञानार्थैर्देहान्तवाक्यजात्॥६९॥

स्पृज्ञानाग्निना दग्धबाह्यविजन्मानावेन न तपतीत्यर्थः॥६८॥ स यएवं विद्वानेतेनात्मानं शृणुते इति वाक्यार्थमाह॥ तस्यैव तापके-
ति॥ तस्यैव प्रस्तूपिक्रियाविषयो मोक्षप्रपंचः॥ तापकानि साध्वसाधुकर्माणीति॥ एवं द्वैविध्येनावस्थितमपि सर्वं जगद् द्वितीय
ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानाधिदिदृक्षुः स्वस्वरूपतयैव जानाति॥ नन्वस्माद्व्यतिरिक्तं किंचिदस्त्यतिये नासौ तथ्येन॥६९॥ रामः
३४

अन्यस्त्वमिह मुच्यते॥ क्रियाकारकलक्षणः सर्वोपि प्रपंचः स्वात्ममात्रतयैव तस्य नातीत्याह॥ कर्त्रेत्यादिना॥

फलं कारयिता कर्म करणं कार्यमास्तिकाः॥ सर्वमात्मतया जानाति प्रसादात्पारमेश्वरात्॥७०॥ प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयं प्र-
मितिस्तथा॥ सर्व०॥७१॥ नियोज्यश्च नियोगश्च साधनानि नियोजकः॥ सर्व०॥७२॥ भोक्ता भोजयिता भोगो भोग्योपकरणानि च॥ सर्व
०॥७३॥ ग्राहकश्च तथा ग्राह्यं ग्रहणं सर्वतोमुखं॥ सर्व०॥७४॥ अन्यथाज्ञानमज्ञानं संशयज्ञानमेव च॥ सर्व०॥७५॥ घटज्ञानं पटज्ञा-
नं कुड्यादिज्ञानमेव च॥ सर्व०॥७६॥ घटः कुड्यं कुसूलं च पटः पात्रं च पर्वताः॥ सर्व०॥७७॥ पातालाद्याश्च लोकाश्च सत्यलोकादयो-
पि च॥ सर्व०॥७८॥ ब्रह्मांडं नक्षत्रा नामंडानां शतकोटयः॥ सर्व०॥७९॥ समुद्राश्च नदाकाश्च नद्यः सर्वनिदाघ्नापि॥ सर्व०॥८०॥
मेरुमंदरहवर्षाश्च पर्वताश्च महत्तराः॥ सर्व०॥८१॥ वनानि वनदेशाश्च वन्यानि विविधानि च॥ सर्व०॥८२॥ हता वृक्षविविधाः लुपरू-
णगुल्मादयोपि च॥ सर्व०॥८३॥ आकाशादीनि भूतानि भौतिकान्यखिलान्यपि॥ सर्व०॥८४॥ शब्दस्पर्शादितन्मात्ररूपाणि स-
कलानि च॥ सर्व०॥८५॥ कृमिकीटपतंगाश्च हंसाश्चापि च जंतवः॥ सर्व०॥८६॥ पशवश्च मृगाश्चैव पन्नगाः पापयोनयः॥ सर्वमात्म-
तया जाति प्रसा०॥८७॥ मनुष्याश्चैव मानंगाश्च अश्वा उष्ट्राः खरश्चापि॥ सर्व०॥८८॥ यक्षराक्षसगंधर्वप्रमुखाः सिद्धकिन्नराः॥ सर्व०॥८९

कर्मदेवाश्च देवाश्च देवराजोथ विट्स्वराट् ॥ सर्व० ॥ ९० ॥ अहं च मद्भिन्नानि सर्वममकांश्च देहिनः ॥ सर्व० ॥ ९१ ॥ विष्णुर्विष्णुविभिन्नानि च
विष्णुनकाश्च देहिनः ॥ ९२ ॥ रुद्रो रुद्रविभिन्नानि च रुद्रनकाश्च देहिनः ॥ ९३ ॥ ईश्वरस्तद्विभिन्नानि च नदीयाः सर्वदेहिनः ॥ सर्व० ॥
९४ ॥ सदाशिव समाख्यश्च शिवस्तस्य विभिन्नतयः ॥ सर्व ॥ ९५ ॥ दिशाश्च विदिशाश्चैव सान्नन्तास्तत्र मण्डलाः ॥ सर्व० ॥ ९६ ॥ वा
सुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ॥ सर्व० ॥ ९७ ॥ मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नारसिंहोथ वामनः ॥ तद्रूपाश्च तथानि
तिसं० ॥ ९८ ॥ आश्रमाश्च तथा वर्णाः संकराविविधा अपि ॥ सर्व० ॥ ९९ ॥ निषिद्धं वा निषिद्धं च निषेधयोपि च ॥ सर्व
० ॥ १०० ॥ शरीरमिन्द्रियं प्राणो मनो बुद्धिरहंकृतिः ॥ १०१ ॥ कामक्रोधादयः सर्वे तथा शान्त्यादयोपि च ॥ सर्व० ॥ १०२
॥ जीवात्मा परमात्मा च तयोर्निर्देश्यभेदकः ॥ सर्व० ॥ १०३ ॥ जडशक्तिप्रभेदाश्च चिच्छक्तिस्तद्भिदापि च ॥ सर्व० ॥ १०४
आस्तिकाश्चेरिताश्चार्थनास्तिकाश्चेरिता अपि ॥ सर्व० ॥ १०५ ॥

नन्वेवंविधं सर्वं जगद्विदुषः स्वात्मतया मननीयं चेदात्मनः सविशेषात्वापत्तिरित्याशंक्याह ॥ आत्मना मेति ॥ स्वस्मिन्नारोपितप्र
पंचमनात्मकं साधनान्तरनिरपेक्षेण स्वयमेव प्रकाशमानं यस्साक्षिचिन्मात्रं स एवात्मा ॥ सत्त्वं तु जगद्दृश्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवन्मि
थ्याभूतमित्यर्थः ॥ नन्वेवमात्मा स्वयंप्रकाशस्तर्हि विदुषामप्यसौ प्रकाशमान एवेत्यत्र न एवं सर्वे मुच्येरन्नित्यत आह ॥ तपि
स्वप्रकाशमपि तं त्वमहमिति शब्देन तदर्थविषयमनोवृत्त्या वाहंकारवैशिष्ट्येनैव जानन्ति लौकिकाः ॥ १०६ ॥ परमार्थतो निर

आत्मानममुराः स्वेन नासायो नातिसंततं ॥ तमेव त्वमहंशब्दप्रत्ययाभ्यां तु जंतवः ॥ १०६ ॥
आवहारे विजानंति न जानंत्येव तेर्थतः ॥ अर्थतश्चास्य वेत्तारो न विद्यंते गाःद्भुतः ॥ १०७
एवमात्मानमद्वैतमात्मानो वेद यः स्थिरं ॥

न समस्तोपाधिकमद्वितीयं चिन्मात्रस्वरूपं नैव जानन्ति व्यवहारे नित्यमद्वितीयत्वादेवास्यात्मनः परमार्थतो वेदितारो नै
व विद्यन्ते वेदनस्य प्रमातृप्रमाणादिभेदसापेक्षत्वात् ॥ १०७ ॥ नहि विद्वानपि कथं न वेदेत्यत आह ॥ एवमिति ॥ एवमु
क्तप्रकारेण श्रवणादिसाधनजनिततया निरस्तसमस्तोपाधिकब्रह्मात्मविषयमनोवृत्त्यावरणाज्ञानापनये सति अ
द्वितीयमात्मानं स्वरूपप्रकाशं नैव विद्वान् साक्षात्करोति ॥ एवं विदुषो यज्ज्ञानं प्रहर्षितो नाम्नो एतत्साम गायन्नास्ते इत्यादि

सू.सं.य.गी. ३६ त्मा सुवर्णज्योतिरित्यनेन॥ तदेतच्च प्रयोजनकथनेनोपपादितं श्रुतौ एतत्साम गायन्नास्त इति॥ सोयमित्यादिना॥ हाउ हाउ इत्यादि
सुवर्णज्योतिरित्यन्तं तत्साम तस्यायमर्थः॥ यदेतावन्तं कालं लोकेऽन्यो नोपपररूपं जगद्भिन्नमासीत्॥ तत्सर्वमहमेव तन्मन्त्रो
स्य किं विरहास्ति अहो३ इदं महदाश्चर्यं स्वप्रकाशचिल्लक्षणपरमज्योतीरूपोहमेव सर्वमभिजितवानीति॥ तत्साम गायन्निममर्थ
ममर्थमनुसंदधानो विद्वान् विक्षेपहेतोरभावाद् व्याकुलमास्त इत्यर्थः॥ ८॥ एतद्दृष्टान्तेनोपपादयति॥ तथेति॥ ९॥ प

सोयमर्थमिमं नित्यं गायन्नास्ते स्वतावतः॥ ॥ यथा नर्तनमीशस्य स्वभावाल्लोकरञ्जकं॥ तथा विद्याविनाहारव्यागीतिर्लो
कोपकारिणी॥ ९॥ अथैवाहि गुणारीगीतिर्लोकानां हितकारिणी॥ तस्यैवास्य गुरोर्गीतिर्लोकानां हितकाम्यया॥ १०॥ आत्म
कामस्य रुद्रस्य गीतिर्व्याख्यानलक्षणा॥ परोपकारिपकारिणी तद्गीतिरस्यास्ति सद्गुरोः॥ ११॥

रमेश्वरनर्तनवद्विद्गानमपि लोकरञ्जहेतुरित्युपपाद्य परतत्त्वप्रतिपत्त्युपायतामपि तस्य दृष्टान्तेनोपपादयति॥ यथै
वेति॥ आदिगुरोः परमेश्वरस्य कर्तरि षष्ठी॥ तत्कर्तृका गीतिः परतत्त्वव्याख्यानरूपा या ईश्वरगीतेति कूर्मपुराणे प्रसि
द्धा॥ सा यथा॥ परतत्त्वोपदेशेन गीतिर्लोकोपकारिणी॥ एवमस्य विदुषो गीतिरपि परतत्त्वप्रतिपादनेन जगदनुग्रहाये रामः
त्यर्थः॥ ११॥ ३६

न चायमुपदेशो वाक्यान्तरादपि प्रसिद्ध इति विदुषो गानमयुक्तमित्यत आह॥ लौकिकेति॥ १२॥ व्याख्यागाने इति॥ मस्त्र

लौकिके ह्यपि गाने तु प्रसादं कुरुते शिवः॥ किं पुनर्वैदिके गानेन तोगानं समाप्यते॥ १२॥ व्याख्यागा
नेयथाशोक्तस्कशिवप्रदिश्यप्रतक्षितः॥ लौकिकीमपि वा गीतिं कुर्यान्नित्यमतन्द्रितः॥ १३॥ गीतिज्ञानं
शिवप्राप्तः सुतरां कारणं भवेत्॥ १४॥ गीतिज्ञानेन योगस्यापद्योगाद्देवशिवेक्षणा॥ १५॥ गीतिज्ञो यदि योगेन न
याति परमेश्वरं॥ प्रतिबोधकबाहुल्यादेनमापश्चिन्नामवेद्विजः॥ १६॥ अतस्तु संसारविनाशने रतः
श्रुतिप्रमाणेन च तर्कवर्त्मना॥ प्रबोधमासाद्य शिवस्य तं पुनः सदैव गायन्विचरेदिमां महीं॥ १७॥

तत्रार्थरूपं गद्यपद्यात्मकं व्याख्यागानं॥ तत्र देशीप्रभाषया परमेश्वरविषया गीतिर्लौकिकी॥ १३॥ श्रुतीत्युपनि
षदिति॥ १७॥

सू.ब्रह्मगी. ३७ यदिदं ब्रह्मविद्यानिगमनं तत्संगृह्णाति॥ इत्यादिना॥ अनेन यथोक्तप्रकारेण परतत्वविषयाऽऽउपनिषदुपदिष्टा उपनिषन्नाम ब्र-
ह्मविद्या प्रत्यगात्मानं निरस्तसमस्तोपाधिकं ब्रह्मोपनीय नेदं त्वमहेतुभूतमविद्यां तत्कार्यं च निवर्त्तयतीति तच्छब्दकृत्य-
त्रैः॥ उक्तं ह्याचार्यैः॥ उपनीयेममात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं यतः॥ निहंत्यविद्यां तज्जं च तस्मादुपनिषन्मता॥ २॥ ॥

इत्युपनिषत्परतत्वविषया कृत्स्नदुरितासकलदुःखविनिर्हंत्री॥ कष्टरुद्रयस्य मनुजस्य न च दे-
या न भक्तिसहितस्य तु शिवस्य खलु देया॥ ८॥ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे सूतसंहितायां यज्ञवैभव-
खंडे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु तृतीयोध्यायः॥ ॥

इति श्रीकाशीविलासक्रिपरमभक्तश्रीमत्र्यंबकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्त्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां सू- राम:
तसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखंडे उपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्याख्यायो तृतीयोध्यायः॥ ३७

एवमैतरेयकतैत्तिरीयकयोरपि ऐदंपर्यं प्रतिपादितं॥ अथ सामवेदोपनिषदो ब्रह्मात्मैकत्वपरत्वं वक्तुमारभमाणस्तावत्केनेषितमिति-
त्याम्नातयोपनिषदर्थं संगृह्णाति चतुर्थेनाध्यायेन यथोदीरितं ब्रह्मात्मत्वमुपदेशगम्यं वक्तुं तत्कर्तृगम्यमिति॥ अमुमर्थं द्योत-
यितुं कस्यप्रश्नप्रतिवचनाभ्यां ब्रह्मोपदिश्यते केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः केनेषितां वाचमिमां
वदंति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्तीति प्रश्नः॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षु-

ब्रह्मोवाच॥ अस्ति देवः स्वतःसिद्धः साक्षी सर्वस्य सर्वदा॥
संसारार्णवमग्नानां साक्षात्संसारमोचकः॥ १॥

रिति प्रतिवचनं॥ तदेतदुभयमर्थतः संगृह्णाति अस्ति देव इत्यादिना॥ स्वतःसिद्ध इति प्रामाणिकं पारमार्थिकं सत्य-
त्वं विवक्षितं॥ साक्षीति॥ स्वपरव्यवहारहेतुभूतं चित्प्रकाशरूपत्वं साक्ष्यप्रपंचानंतत्वं निर्विकल्पकूटस्थनित्यत्वं च॥ २॥ सर्वेषा-
मिति॥ तेन सर्वसाक्षित्वेन स्वतंत्रेण परमेश्वरेण सर्वप्राणिहृदयं जीवभावेनानुप्रविश्यावस्थितेनेच्छामात्रात्प्रेरितं प्रव-
र्त्तितं सत्स्वविषये मनश्चेमनः प्रवर्त्तते॥ न च देहेंद्रियादिसंघात एव तत्प्रेरक इति वाच्यं॥ तस्य प्रसिद्धत्वेनोपदेशवैय-

मू: भ.गी.
३८

र्थ्यप्रसंगात्॥ अनन्तरं व्यतिरिक्तेन चिन्मात्रज्योतिषा केन चित्प्रेरितमेव मनः स्वविषयं प्रत्यायतनीति युक्तमस्य रूपं तु॥ प्राणापानादिपंचवृ
त्त्यात्मको मुख्यप्राणश्च तेन प्रेरित एव प्राणो दिनचेष्टां करोति॥ तथा सर्वत्र इत्यव्यवहारहेतुभूतं वागिंद्रियं दमपि चिन्मात्रस्वरूपे
णेतेन प्रेरितमेवाभिवदनरूपं स्वकार्यं करोति॥२॥ चक्षुः श्रोत्रयोरप्येवं योज्यं स्वनानीति॥ उक्तव्यतिरिक्तानि बुद्धींद्रियाणि कर्मे

सर्वेषां तु मनस्तेन प्रेरितं नियमेन तु॥ विषये गच्छति प्राणचेष्टते वाग्वदत्यपि॥ चक्षुः पश्यति रूपाणि श्रोत्रं शब्दं शृणोत्यपि॥ अन्यानि
खानि सर्वाणि तेनैव प्रेरितानि तु॥३॥ स्वं स्वं विषयमुद्दिश्य प्रवर्तन्ते निरंतरं॥ प्रवर्तकत्वं चाप्यस्य मायया न स्वभावतः॥४॥

न्द्रियाणि चेत्यर्थः॥४॥ ननु गोदासीनस्य कूटस्थनित्यस्य निस्तरंगसमुद्रकल्पस्य चिन्मात्रस्वरूपस्यात्मनः कथमिदं विधप्रेरक
त्वं संभवतीत्यत आह॥ प्रवर्तकत्वमिति॥ माययेति॥ सत्वप्रधानमायापरिणामरूपदेहेंद्रियाद्युपाधिसंपर्कवशेनेत्यर्थः॥४॥ राम:
३८

ननु प्रेरकस्यात्मनस्तत्वतोऽन्यत्वेऽयं मनस आदिकमिति दिना पतिर्जायेतेत्यत आह॥ इंद्रियाणामिति॥ मनः प्रभृतीनामिंद्रियाणां सद्रूपेण स्थि
त्यध्यस्तत्वात्मप्रायाः पिंडन्यायेनाधिष्ठानसत्वमेवारोपितेषु मनः प्रभृतिषु धर्मत्वेन प्रतिभातीति॥ न चैतेषां स्वाभाविकं सत्वमस्तीत्यर्थः
॥५॥ एवं मनस आदिकं पश्येच्छामात्रात्स्वस्वव्यापारे प्रेर्यते स किंरूप इति प्रश्नो नुक्तोप्यर्थादेव गंतव्यः॥ अस्य चोत्तरमाह श्रोत्रमिति॥ श्रोत्रं
तावदिंतरमपंचकैवद्रूपतास्तर्वाधिष्ठानतत्वेनाभिव्याप्तस्यात्मनस्त्वमस्तमित्यविवादं तच्च श्रूयते च्छ्रुतेनेकस्राव्यश्रवणसाधनमिंद्रियम
धिष्ठानतेनात्तरं तु प्रविश्य स्वप्रकाशचिद्रूपः परत्वात्तस्य श्रोत्रत्वं श्रवणसाधनसामर्थ्यमर्पयतीति॥ सर्वांतरप्रकाशात्मचैतन्यो

इंद्रियाणां तु सत्वाच नैव स्वाभाविकी मता॥ न मायापिंडवत्तस्य सत्वयैवसुरर्षभाः॥५॥ श्रोत्रमात्मानि चा
ध्यस्तं स्वयं देवो महेश्वरः॥ अनुप्रविश्य श्रोत्रस्य ददात्यपि तिश्रोत्रतीह तः॥६॥ मनस्यात्मनि चाध्यस्ते प्रवि
श्य परमेश्वरः॥ मनस्त्वं तस्य सत्वस्थो ददाति नियमेन तु॥७॥

तिः समवधाने न हि तत्स्वविषयशब्दाभिव्यंजनसमर्थं भवति श्रोत्रं तस्मात् श्रवणसामर्थ्यप्रदानात्तथाविधं सर्वांतरं चैतन्यं श्रो
त्रमिति निर्दिश्यते॥६॥ एवं मनस्यात्मनि इत्यादावपि योज्यं॥ सत्वस्थ इति॥ कार्यस्यांतःकरणेऽनुगतत्वात्कारणभूतं सत्वं तस्य चैतन्यप्रका
शाभिव्यंजनसामर्थ्यात्तेनात्मनेत्यर्थः॥ मननसामर्थ्यं युक्तं हि मनस्तत्सामर्थ्यमुदीरितरितस्तस्य चैतन्येन धायनं॥ इति तन्म
नसो मनस्त्वप्रदत्वेन॥७॥ वाचो वागिति॥ आत्मन्यध्यस्तं वागिंद्रियमनुप्राप्य तत्सत्वप्रधानेनाभिवदनसामर्थ्यरूपवा

म॰ आत्मग॰ ३९ र्कं प्रवर्तत इत्यर्थः॥ तथा त्वात्मस्थस्त्र स्वपं चरन्तैः प्राणस्यापि प्राणेन नादिक्रियासामर्थ्यरूपं प्राणत्वं प्रयच्छति॥ अत एवाम्नायते॥ कु
र्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति॥ मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासत इत्यादि॥ चक्षुषश्चक्षुरुपस्तथेति॥ यथा श्रोत्रस्य श्रोत्रस्य श्रो
त्रत्वेन थ इत्यर्थः॥८॥ श्रोत्रग्राह्यत्वात्मस्य पलक्षणं यत्वादेनाश्रोतेन्द्रियसंग्रहायाह॥ अत्येषामिति एवं श्रोत्रादिकल्पनास्वरूपकल्पि
तानां च तेषां श्रवणादिसामर्थ्यप्रदं सर्वान्तरं चिदेकरसं ब्रह्मेत्युपदिष्टं॥९॥ न चेदृशं वस्तु ध्यानादि विद्धि विक्तयास्पष्टं कस्मात्तु

चक्षोर्वाक्यमनुप्राप्य प्राणस्य प्राणतां हरः॥ दृष्टानि निषमे नैव चक्षुद्वं चक्षुषस्तथा॥८॥ अन्येषामिन्द्रियाणां तु कल्पितानां
मनीश्वरः॥ तत्रूपमनुप्राप्य दृष्टानि निषमेन तु॥९॥ न तत्र चक्षुश्च वाक् च मन प्राप्तानि खानि च॥ न गच्छन्ति स्वयंज्यो
तिः सत्त्वाचेऽपरमात्मनि॥१०॥

रूपतः स्वीमामारोपितं निरसितुमाम्नायते॥ न तत्र चक्षुर्गच्छति नो मन इति तत्संगृह्णाति॥ न त्वेति॥ वाक्केति शब्दाजनकमिन्द्रियं तन
दृष्टिविष्यः शब्दः श्रोत्रमनतत्र वाक् शब्दे न विवक्षितं॥ तस्मादेतानि च चक्षुरादीनि ब्रह्मणि मायया अध्यस्तत्वात् कल्पितानि॥ अ
नःस्वात्मत्वेन ब्रह्मणि कथं तेषां प्रवृत्तिर्विषयविषयीभावस्य भेदसापेक्षत्वात्॥ तद्विषयत्वासमर्थनायाह॥ स्वयंज्योतिरि राम॰ ३९
ति॥ प्रकाशचिद्रूपस्य सर्वान्तरस्य चक्षुरादिकरणं प्रति साक्षिणस्तद्विषयत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रायः॥१०॥

एवं चक्षुरादिसर्वप्रमाणाविषयं परब्रह्मवस्तु रूपमागमोपिकं प्रत्याययेदित्याशंक्य विदितादविदितव्यतिरेकात् वच्छिन्नं तत्प्रतिपा
दयितुं शास्त्रमिन्यभिप्रत्याम्नायते॥ अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति॥ तत्संगृह्णाति॥ स इति॥ श्रोत्रस्य श्रोत्रमित्या
दिनानिर्दिष्टः श्रवणादिसामर्थ्यप्रदोयः सर्वान्तरः स्वप्रकाशः साक्षी चिद्रूप आत्मा॥ स विदितादिदिक्रियाफलव्याप्तादि प
यादन्यो विलक्षण॥ तथा अविदितादज्ञायमानादपि विलक्षणः स्वयंप्रकाशमानत्वादिदं विदितात्मामन्यत्वेन नागमप्रमाणत्य
तिपत्तुं शक्य इत्यर्थः॥११॥ एवमात्मन्युपदिष्टेपि तत्तो न्यदेव किंचिदुपासनीयं ब्रह्मेति शिष्यशंकानिरासार्थमाम्नायते॥
यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥ यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव ब्र
ह्म॥ तं विद्धि नेदं यदिदमुपासते॥ यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति तदेव ब्रह्म॥ तं विद्धि॥ नेदं यदिदमुपासते॥

स देवो विदितादन्यस्तथैवाविदितादपि॥ वाचा च मनसा चैव चक्षुषा च तथैव च॥११॥ श्रोत्रेणापि सुरश्रेष्ठाः प्राणेनान्येन केन
चित्॥ न शक्यो गोचरीकर्तुं स त्वमेवामयोदितं॥१२॥ यस्मादमखिलं नित्यं गोचरं रूपवद्वेः॥ तदेव परमं ब्रह्म विद्धि॥ यूयं॥ मन
नं॥१३॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति तदेव ब्रह्म॥ तं विद्धि॥ नेदं यदिदमुपासते॥ यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन
श्रोत्रमिदं श्रुतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि॥ नेदं यदिदमुपासते॥ यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते॥ तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं
यदिदमुपासत इति॥ तत्संगृह्णाति॥ वाचा चेति॥ पूर्वाङ्गादिनिरिन्द्रियैर्विषयीकर्तुं मात्रशक्यं विदितादविदितात्मामन्यत्वे
न निर्दिष्टं स्वप्रकाशसाक्षिचिद्रूपं॥१२॥ यस्य च सर्वान्तरस्यात्मनश्चित्प्रकाशेन वाङ्मनसानीन्द्रियाखिलं जगत्स्वयंप्र
काशसाक्षिचिद्रूपं॥ रूपमिव प्रकाश्यते॥ स व्यापारे प्रेर्यते च तदेव च सर्वान्तरं ब्रह्म त्वं विद्धि॥ जानीत॥ न तस्माद
न्यदिदंकारास्पदमित्यविकारार्थः॥१३॥

णइंद्रियादिविविक्तस्य तत्साक्षिणः प्रत्यगात्मनः शुद्धस्वरूपतत्त्वज्ञानमुपदिश्य तस्य फलमाम्नायते॥ अतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लो
कादमृता भवंतीति तदर्थश्रुतेः॥ एवमिति॥ धीमंतो विद्वांसः॥ एवमुक्तप्रकारेण देहेंद्रियादिकमात्मनो विविच्य तेनो विविक्ते
मद्वितीयं ब्रह्मात्मतत्त्वं प्रमाणेन कार्त्स्न्यं गुरूपदेशद्वारेणाधिगमनं तन्निदिध्यासनेन जनितं निर्विचिकित्सं साक्षात्कारलक्षणेन
स्वानुभवेन ये जानंति ते अमृतत्वलक्षणां मुक्तिं प्राप्नुवंतीत्यर्थः॥२४॥ इत्थं स्वात्मतयोपदिष्टस्य ब्रह्मणो वागातिसमर्थं शिष्य
स्याहं मा ब्रह्म जानामीति कर्मकर्तृभावलक्षणेन ज्ञानेनास्य वस्तुविषयत्वं प्रतिपादयितुं तथाविधभेदबुद्धिनिर्मुक्तम
खंडैकरसं ब्रह्मात्मतत्त्वं स्वरूपप्रकाशेनैव ज्ञेयं ज्ञानविषयं गुरुशिष्ययोर्न क्लिष्टकल्पिरूपेण श्रुतिः प्रवदते॥ यदि म

एवं जानंति ये धीरास्तर्कतन्त्रप्रमाणतः॥ गुरूक्त्या स्वानुभूत्या च भवंति खलु ते ऽमृताः॥२४॥ सुज्ञानमि
ति न ब्रह्म मनुध्वं यदि हे सुराः॥ दभ्रमेव हि तत्साक्षि ब्रह्म वेद्यं कथं न वेद्यकं॥२५॥

न्यसे सुवेदेति तत्प्रतिवचनरूपं शिष्यवाक्यं तदेति॥ दहरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मरूपमिति गुरुवाक्यं॥ नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदे
ति वेद च इति तत्प्रतिवचनरूपं शिष्यवाक्यं तदेतदुभयं संक्षिप्य तमर्थं संगृह्य ब्रह्मणो देवात्मकपरिच्छेदाभि॥ सुज्ञानमिति॥ हे देवाः यूयं
स्वात्मभूतं ब्रह्म सुज्ञानं सुष्ठु अस्माभिर्बुद्धिवृत्त्या विषयीकृतमिति यदि जानीथ॥ तदा अवच्छिन्नस्य तावत् न ब्रह्म बुद्धिवृत्तिपरिच्छे
द्यमल्पमेव न वेत्थ॥ तथा च॥ वस्तुगोचरमेव ज्ञानं स्यादित्यर्थः॥ तथाविधबुद्धिवृत्तेः साक्षित्वेन भासकं तद्ब्रह्म कथं तत्प्रका
श्यत्वेन तत्प्रकाशात्मरूपस्य ब्रह्मणो वेद्यत्वासंभवाद्बुद्धिवृत्तिवेद्यं सोपाधिकमेव रूपं न तु निरूपाधिकमिति वेद्यस्य दभ्र
त्वं॥२५॥ रा॰म॰ ४०

यस्य खलु तद्ब्रह्मविविक्तिपाजन्यफलमागतं मंतरेणैव स्वात्मतया प्रत्यक्साक्षिरूपेणैव स्वात्मतया प्रत्यक्साक्षिरूपेण विदितं तत्स्व
रूपप्रकाशेनैव भानं भवति स च प्रकाशो नित्य इति नैव प्रतिकर्तृत्वमपि नास्ति तस्य विदुषस्तदनवच्छिन्नं निरस्तसमस्तोपाधिकं ब्रह्मज्ञानं
भवति॥२६॥ शिष्याचार्यसंवादेन निर्णीतमर्थं श्रुतिरबाधारयति॥ यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः॥ अविज्ञातं विजानतां विज्ञातम
विजानतामिति तां संगृह्णाति॥ यस्येति॥ यस्य साधकस्य नैश्चात्म्यभूतं ब्रह्म अमतं मनोवृत्त्या ऽविषयीकृतं केवलस्वरूपप्रकाशेनैव प्रकाशितं तत्

यस्य स्वात्मतया ब्रह्म विदितं कर्मतां विना॥ तस्य तज्ज्ञानकर्तृत्वविहीनस्य मतं हि तत्॥२६॥ यस्यामतं तस्य
मतं मतं यस्य न वेद सः॥ अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानतां॥२७॥ ब्रह्मज्ञाने घटज्ञाने भ्रां
तिज्ञानेपि चास्ति कः॥ नैव कर्तृ न कर्मापि ब्रह्म चित्केवलं नतत्॥२८॥

स्य न ब्रह्म मतं ज्ञानं भवति॥ यस्य तु तद्ब्रह्म मतं मनसा विषयीकृतं तेनासौ तत्कानानि तस्मात् तद्ब्रह्म वयं जानीम इति तु स्वरूपप्रकाशेनैव तज्ज्ञा
तं भवतीत्यर्थः॥२७॥ ननु यस्य खल्वमतं तत्कथं तस्य मतं तस्मात्परस्परविरोध इति बुद्धिवृत्तिविशिष्टरूपेण जानतां मननगतमेव भवति॥ बु
द्धिवृत्त्यवच्छिन्नतां विरुद्धत्वादित्याशंक्य मतत्वामतत्वयोरविरोधार्थं प्रतिपादनं समर्थयितुमाम्नायते॥ प्रतिबोधविदितं मतमिति॥ बुद्धिवृ
त्तयो बोधाः सर्वास्वपि वृत्तिषु तद्भासकसाक्षिरूपेणावच्छिन्नमनुगतस्वप्रकाशचैतन्यं प्रकाशत्वमिति विचारात्मतया मितस्फुरत इति श्रुतेरि

त्यर्थमिथ्यात्वं संपत्स्यतीति॥ ब्रह्मेति॥ परेण श्रवणमननादिसाधनजनितनिरस्तसमस्तोपाधिपरमार्थब्रह्मविषयं ज्ञानं॥ यच्च व्यावहारिकसत्य घटादिविषयं चक्षुरादीन्द्रियसंयोगजनितं ज्ञानं॥ यच्च प्रातीतिकसत्यशुक्तिरूप्यादिविषयं भ्रांतिज्ञानं तेषु सर्वेषु ज्ञानेषु निरुपाधिकं

यस्य कर्तृतया ज्ञातं ब्रह्मलोकपतिर्गुरोः नस्य ब्रह्मात्मतं यस्याकर्मितस्य मतं हि तत्॥२०॥ अकर्तृविषयं यस्य कः प्रकाशः स्वात्मने वस्तु॥ विना न कश्चित्प्रमाणेन मां ब्रह्म यो वेद सः॥२१॥ एवंरूपपरिज्ञानमपि दृश्यतये वस्तु॥ यस्य ज्ञाति स नस्याज्ञो ब्रह्म न ब्रह्मात्मवित्कथं॥२२॥ ब्रह्मविद्यापि ज्ञाता चेद्वेद्या न वतिकं भवेत्॥ अवेद्यं ब्रह्म वेद्यविद्यापि संगमात्॥२३॥ वेद्यापि विद्या सर्वथा स्याद्विशेषो नवेक्ष्य वं निर्विशेषं परं ब्रह्म नो विद्यात्वात्मवित्॥२४॥ विद्याया आश्रयत्वेन विषयत्वेन वा भवेत्॥ ब्रह्म नैवात्मयात न च ब्रह्म भवेत्कथं॥२५॥

स्वात्मनूनं चिदेकरसं ब्रह्माविशुक्तिरूप्यादिविषयं भ्रांतिज्ञानं तेषु किंतु तस्य सर्वस्य साक्षितेन भासकं स्वप्रकाशज्ञानमेव केवलं न वेदित्यर्थः॥२५॥

एतदेव ब्रह्मणः कर्तृकर्मभावराहित्यमुपपादयति॥ ब्रह्मसंबंधेति॥ ननावदपरिच्छिन्नार्थप्रतिपादक ब्रह्मविद्धिक्रियस्यासंगस्य ब्रह्मणो विद्यां प्रत्याश्रयत्वं विषयत्वं वा संभवति॥ यथाविधधर्मत्वे नैव परिच्छेदापरिच्छिन्नार्थप्रतिपादक ब्रह्मशास्त्राभिधेयत्वमेव नस्य हीयते॥ अतो परिच्छिन्नस्य केनचिदपि पारमार्थिकः संबंधो दुर्निरूपः इति विद्याः परमार्थतो ब्रह्मसंबंधरहितैवेत्यंगीकार्यं॥ सा चेदेवंविधा तथा सति तयाविद्यया ब्रह्म वेदितुमशक्यं विहितक्रियाजन्यफलभागित्वादेव तस्य स्वयमेव तथाविधफलात्मके ब्रह्मण्येव ह्यरितक्रियाफलभागिता सनवाद्दनुपयोगा च॥ नहि परमार्थतो निरस्तसमस्तोपाधिकस्य स्वयंप्रकाशमानस्याधानाधेयातिशयस्य विद्यया कश्चिदुपयोगोस्ति॥ येन तत्कृत्य

ब्रह्मसंबंधहीना चेद्विद्या ब्रह्म तु वेदितुं॥ अशक्यं न तदेह देवाः को वा ब्रह्मात्मविद्भवेत्॥२६॥ ब्रह्मणएवध्यस्तमायाशिनिष्टक्रिंकरु तेनुसा॥ विद्याय दिनमावायः प्रत्यगात्मत्व संभवात्॥२७॥

फलभागितया न देयतास्यात्॥ तत्रैवमवेद्यत्वे सति को नाम ब्रह्मात्मविद्भवेत्॥ कर्मत्वकर्तृत्वलक्षणांधर्मसंबंधस्य पेक्षत्वाद्ब्रह्मात्मविद्यस्य अतो विद्याया कृत्योपाधिव्यतिरेकावच्छिन्न तयात्स्वात्मनूनं ब्रह्मसाक्षात्कुर्वन्वाऽन नसातीते स्वप्रकाशं ब्रह्मैव केवलं न वेत्॥ ननु ब्रह्मात्मविदित्यर्थः॥२६॥ एवं स्वप्रकाशो ब्रह्मणि विद्यया प्रकाशजनकत्वासंभवेपि तत्स्वरूपावरणविद्यानिवृत्तिजननद्वारा तत्संबंधमात्रं का निरस्यति॥ ब्रह्मणीति॥ प्रत्यक्त्वेन साक्षात्कृते परमार्थतो निरविद्ये ब्रह्मणि मायातत्कार्यसंस्पर्शस्यासंभवाद्विद्यानिवृत्त्यर्थाविद्यमेनदपि न विचारासहमित्यर्थः॥२७॥ एतदेवोपपादयति॥ स्वपरिशिनिप्रसिद्धानिजो नोषिते पाम पिचि

न्यकाशाश्रितं बंधवलेनैवप्रकाशकत्वमिति॥ तथाविधस्वप्रकाशचिदात्मा परंज्योतिः॥ श्रूयते हि॥ येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः॥ तमेव भांत
मनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति॥ परंज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति च॥ ज्ञानावरणमोवदाच्छादकत्वादविद्यमानस्य
नामरूपप्रपंचस्योपस्थापनाच्च मायानामाधिकं न मतं॥ सा च कथमुद्दीरितेन जगद्गुणं ब्रह्ममयेदिविषयीकुर्यात्॥ नहि प्रकाशमानं स्वयं नै
न मच्छादयति विषयीकरोतीत्यर्थः॥२८॥२९॥ ननु क्रमेण ब्रह्मस्वरूपे विद्यायाश्च किंचित्करत्वे॥ ब्रह्मविदाप्नोति परं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति

प्रत्यगात्मा परंज्योतिर्माया सा तु महत्तमः॥ तथा सति कथं माया संभवः प्रत्यगात्मनि॥२८॥ तस्मात्तर्कप्रमाणाभ्यां स्वानुभूत्या च चि
द्घने॥ स्वप्रकाशैकसंसिद्धे॥ नास्ति माया परात्मनि॥२९॥ व्यावहारिकदृष्ट्येयं विद्याविद्या न चान्यथा॥ तत्त्वदृष्ट्या तु नास्त्येव तत्त्वमेवास्ति
केवलं॥३०॥

॥ अपि परापयानरं त्वरमधिगम्यत इत्यादिश्रुतिसिद्धं विद्यायाः स्वरूपप्राप्त्युपायप्रतिपादनं व्याहन्येतेत्याशंक्या
ह॥ व्यावहारिकेति व्यवहारमात्रसिद्धं मायापरिकल्पितं प्रपंचमाश्रित्य हि प्रत्यक्षादिप्रमाणानि प्रवृत्तानि॥ अतो वेदोपि तदंतर्गतत्वा
द्व्यावहारिकदृष्ट्यैव विद्यायाश्चाविद्यानिवृत्तिद्वारा तत्प्राप्त्युपायत्वं नास्ति॥ अतो विद्याविद्याचेत्येतद्द्वयमपि व्यवहारदृष्ट्यैव॥ परमा
र्थदृष्ट्या तु द्वितीयस्वप्रकाशब्रह्मात्मकत्वमेवास्ति॥३०॥

एवं परमार्थतो ब्रह्मणो संगतत्वेन विद्यासंबंधाभावाद्ब्रह्मणि तरतमगोचराणां सर्वेषां बुद्धिवृत्तीनां यद्भासकं साक्षिस्फुरणं तत्परिशेषात्स्वप्र
काशमद्वितीयं चेति प्रबोधविदितं मतमिति श्लोकत्रयार्थं निगमयति॥ व्यावहारिकदृष्टिरिति॥ व्यवहारदृष्टेः पुरुषस्यापि घटपटादिविषयमनोवृ
त्तिषु सर्वत्र साक्षिचित्प्रकाशस्य भासकत्वेनाव्यभिचारित्वात्तदनुगतस्वपरव्यवहारहेतुप्रकाशस्वरूप एव प्रत्यगात्मा॥ तस्माद्व्यभिचा
रिणि चित्प्रकाशे ब्रह्मणि रज्ज्वाविद्रमेशोत्सर्पधारादिवद्व्यभिचारिदृश्यप्रपंचस्य परिकल्पितत्वेन मिथ्यात्वात्प्रकाशरूपं ब्रह्माद्वैतमेवेति
सिद्धमित्यर्थः॥३१॥ ननु अद्वैतमिति द्वैतनिषेधविशिष्टं ब्रह्म प्रतीयते॥ तथा च कथं निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरित्यत आह॥ अद्वैतमि

व्यावहारिकदृष्टिस्तु प्रकाशाव्यभिचारतः॥ प्रकाश एव सततं तस्माद्द्वैतमेव हि॥३१॥ अद्वैतमिति चोक्ति
श्च प्रकाशाव्यभिचारतः॥ प्रकाश एव सततं तस्मान्मौनं हि युज्यते॥३२॥

ति॥ अद्वैतोक्तिरपि प्रकाशाव्यभिचारात् व्यभिचाराद्व्याप्यभिचारिचित्प्रकाशात्मनो ऐक्यरूप्यावगमादित्यर्थः॥ प्रकाश एवेति॥ प्रकाश
स्वरूपाद्यस्माद्द्वैतनिषेधस्य द्वैतत्वनिषेधस्याद्वैतं वस्तात्मनोप्यन्यव्यवसाम्येन स्वेनैव निवर्तनात्तन्निषेधविनिर्मुक्तः केवलं चित्प्रका
श एवावशिष्यते॥ स च स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकविरहितत्वात्स्वप्रकाश इति सततं तत्राप्यर्थः॥ एवं निर्विशेषचित्प्रकाशात्मनि ब्र
ह्मणि शब्देन मनसा च विषयीक्रियमाणे तत्तदुपाधिविशिष्टप्रसंगात्तूष्णीमवस्थानमेव विदुषः स्वरूपप्रतिपत्त्युपाय इत्युपसंहरति
॥ तस्मादिति॥ श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि समनस्कानि विषयेभ्यो व्यावर्त्य निर्मुखे विक्षेपवासनाविनिर्मुक्ते प्रसन्नांतःकरणे सम्यक्प्रत्य

क्तेन स्वस्वरूपं ब्रह्म स्वयमेव प्रकाशत इत्यभिप्रायः॥ एतावतायस्यामतं तस्य मतमिति श्रुत्यर्थः॥ सम्यक् उपपादितो भवति॥३३॥ ननु मौ
नमात्रं चेद्ब्रह्मोपदेशः स च सर्वेषां सुलभ इति तत्सिद्ध्यर्थं न प्रयतितव्यमित्यत आह॥ यस्य श्रीशीति॥ नवपरंपरासु चक्रीश्च मथ धर्मशीलि
भिः परमेश्वरं समाराध्य समासादितेन तत्प्रसादस्य साधनचतुष्टयसंपन्नस्य कस्यचिदेव मुमुक्षोः पुरुषस्य महान् पुरुषार्थस्तौ नातिनी
रोयमर्थो जाति॥ नान्यस्येत्यर्थः॥३४॥३५॥ एतावमतं तत्वं हि विदितः इत्यादिना साधनांतरनिरपेक्षस्य यथोक्तज्ञानस्य यदमतं तत्प्रा

यस्य ज्ञादिप्रमाणैश्च तर्कैः श्रुत्यानथैव च॥ स्वगुरोरुपदेशेन प्र-देन शिवस्य तु॥३३॥ अङ्गीकृतैरपि धर्मैश्च कालपाकेन धार्मि
काः॥ अयमर्थो महान् एष मानिशंकरस्य गुरुषस्य तु॥३४॥ यस्य प्रकाशितः साक्षादयमर्थो महत्तरः॥ तस्य नास्ति क्रियाः सर्वा ज्ञानं
चाप्यक्षयं ब्रवन्॥३५॥ अयमर्थो महान् यस्य स्वतएव प्रकाशितः॥ न स जीवो न ब्रह्मा स न वान्यदपि किंचन॥३६॥ अयमर्थो
महान् यस्य स्वतएव प्रकाशितः॥ न तस्य वर्णा विद्यन्ते नाश्रमाश्च तथैव च॥३७॥ अयमर्थो महान् यस्य स्वतएव प्र
काशितः॥ न तस्य धर्मोऽधर्मश्च न निषेधो विधिर्न च॥३८॥ एतमर्थं महान्तं यः प्राप्तः शंभोः प्रसादतः॥ स शम्भुरेव नै
वान्य इति मे निश्चिता मतिः॥३९॥
पायतं प्रतिपादितं॥ तज्ज्ञानस्य यत्किंचिन्नेनेति विस्तरेणोति॥ यस्येत्यादिना॥ अहथवन इति॥ स्व
स्मनोऽद्वितीयब्रह्मसाक्षात्काराज्ञानकर्मणोः साधनभूतवस्त्वंतरप्रतिज्ञासमावादद्वितीयब्रह्मात्मनावस्थितस्य विदुषस्तज्ज्ञानं धिका
रस्त्यर्थः॥३९॥ न केवलमेतावदेव मेवदोपजीवनेन प्रवृत्तः सकलोपि व्यवहारस्तस्य न संभवतीत्याह॥ अयमर्थो महानित्यादि॥
पर्याये॥३६॥

श्रुतावान्मनाविंदतेवीर्यमिति॥ यद्विद्याप्रकाशितात्मस्वरूपेणैव विद्यातत्कार्यानिवृत्त समर्थं वीर्यं विद्यालब्धमतः श्रुतिप्रतिपादितं तद्दर्शयति॥ वैभवं त
स्येति॥ वैभवं महत्वं निर्वीर्यस्य महत्वासंभवात्तेन महत्वेन स्वकारणमूलं निरतिशयं वीर्यं लक्ष्यते धनसहायमंत्रौषधादिसाधनजनितं वी
र्यं हि नित्यवस्तुजनितत्वादमृतत्वव्यतिरिक्तस्यैव फलस्य साधनमिति तत्परिच्छेदं शक्यं॥ आत्मविद्याजनितवीर्यत्वं तथाविधमिती
श्वरोपि न तद्दशक्नोतीत्यर्थः॥ एषाममृतत्वसाधनभूतविद्यायुक्तत्वेनाश्चर्यविविदिषुद्वारेविद्यमानएवयत्नतः संपादनीया त

एतमर्थं महान्तं यः प्राप्तः शंभोः प्रसादतः॥ तस्याहं वैभवं वक्तुं न शक्तः सत्यमीरितं॥४०॥ एतमर्थं महान्तं यः प्राप्तः शंभोः प्रसाद
तः॥ वैभवं तस्य विष्णुश्च न शक्तो वक्तुमास्तिकाः॥४१॥ एतमर्थं महान्तं यः प्राप्तः शंभोः प्रसादतः॥ वैभवं तस्य रुद्रश्च न शक्तो व
क्तुमास्तिकाः॥४२॥ एतमर्थं महान्तं यः प्राप्तः शंभोः प्रसादतः॥ वैभवं तस्य वेदाश्च न शक्ता वक्तुमास्तिकाः॥४३॥ अस्मिन्देहे यदि
ज्ञातः पुरोक्तोर्थो महानयं॥ समाप्ताः सर्वपापानि निर्वाणि यान्ति मानवाः॥४४॥
स्मिन्नस्यपितद्संपादने पुरुषस्यात्यंतिकसं
सार एवेतिस्क निरधिकारिणं प्रत्यक्षपरिहरति॥ इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः इति॥ अस्याः श्रु
ते रर्थं श्रुते॥ अस्मिन्निति॥ अस्मिन्विद्याधिकारिणि मनुष्यादिशरीरे सत्येव यदि परमार्थं ब्रह्मरूपोर्थो यदि ज्ञातः स्यात्तदा
स विद्वान् परमार्थसत्यं निरस्तसमस्तोपाधिकमद्वितीयं ब्रह्मलक्षणं मुक्तिस्वरूपं प्राप्नोति॥

उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेनोपपादयति ॥ अस्मिन्निति ॥ यद्यस्मिंश्चिद्याधिकारिणि देहे सत्यप्यात्मस्वोपहनने तेन श्रवणमननादिसाधनानुष्ठानाद्वि
द्यया नावेन ब्रह्म मुक्तोऽर्थी न ज्ञानतः स्यान्न हानस्यानिरतिशयानन्दावाप्तिलक्षणपरमपुरुषार्थहानिर्भवति ॥ तथा च तस्य विदुषः संसारप्रवाहपातएव
वेति नैव कदाचिदपि मुक्तिः सिध्येदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विविदिषुशरीरे विद्यायाः सोऽलम्यमभिधाय तत्फलमाभ्यापतेष्वन्तेर
पु विचिन्त्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्तीति ॥ वद्याच द्वे स्वशरीर इति ॥ ये नाम प्राज्ञाः स्वकीयशरीरे देहान्तरेषु स्वोपाधिषु घटशरावादिषु
च द्रस्वरूपविज्ञात्मैनावस्थिनमुदारिनजदृष्णब्रह्मात्मनत्वश्रवणमननादिभिः साक्षात्कृत्य धीराधैर्यवतो दृढनिश्चयाः संसारमयराहि

अस्मिन्देहे न विज्ञानतः पुरोक्तो ऽर्थो महान्परिहिः ॥ विनष्टिरेव महानीतस्यैव परागतिः ॥ ४५ ॥ स्वशरीरे स्वपरे हप्सु समं निश्चित्य तं दृढं ॥ अ
थधारान्न जायन्ते ह्यमृतास्त्वत्वं तिहि ॥ ४६ ॥ बद्धो मुक्तो महाज्ञानज्ञस्यादिभेदतः ॥ एक एव सदा नानिना नैव स्वभवक्तयं ॥ ४७ ॥

तावन्नन्ति ॥ ते पुनरेतद्देहपातानन्तरं न जायन्ते विद्यपासकजसंसारनिष्टमव्रता विद्यायाः सफलं निवर्त्तितत्वात् ॥ अपितु अनश्वरब्रह्मात्मक | राम:
त्वं गन्तीति ॥ ४६ ॥ न चैकस्यैवात्मनः स्वेतरसर्वशरीरेषु कथं साम्येनावस्थानं बद्धमुक्तादिव्यवस्थान्यथानुपपन्नातन्नानात्वस्यावश्यंपनावादि | ४५
त्याशंक्याह ॥ बद्ध इति ॥ यथा स्वप्रावस्थायामेजस अन्नेनैव महीमहीधरादिलक्षणस्वप्नेपदार्थरूपेणानेवाभासते ॥ तथैकएव चिद
त्मा स्वाविद्यापरिकल्पितोपाधिनानात्ववशेन बद्धो मुक्तो विद्वान् इत्येवमाद्योपाधिकविरुद्धधर्मसंसर्गितया नानेव भाति ॥ ४७ ॥

न चैवमात्मन एकस्मिंश्चिदुपाधौ केनचिद्दिद्ययात्मनि साक्षात्कृते सति अविद्यानिवृत्तायथैकस्यात्मनो मुक्तत्वे पुनरविद्यासंबन्धानुपपत्ते जीवस्य
पस्य सर्वस्य मुक्तिरयत्नतः सिद्धेत्याशंक्याह ॥ अत इति ॥ यत एक एवात्मा अतः श्रवणमननादिसाधनकलापमनुष्ठितवतो विदुषः स्वस्यमु
क्तेऽव स्वव्यतिरिक्तानात्मानात्मनीतवतास्वस्य स्वरूपमपि तत्रदंतः करणोपाधिपृथक्त्वमुक्तिसमयेतेषामपि मुक्तिमसौ विद्याज्ञानजानात्येव ॥ ४८ ॥ तथा
×तिविंबरूपेण दर्पणप्रतिबिंबितमुखवाभासवदाभासतया प्रतीयमाना नानात्मनीनवस्तास्वस्माद्व्यतिरिक्तत्वा× पितुस्वासंसारावस्थायांस्वस्व
त्मात्वाविद्यायास्वस्यान्येषां शारीरिणां च संसारमपि जानाति ॥ जोतिनिवृत्तो मुक्तिं च ॥ यथैव तयान्येष्वात्मा सरूपात्त्वात्मानः स्वसंसारद

अतः स्वमुक्तो वान्येषामात्मासानामपि धुवं ॥ मुक्तिं जानाति हे देवा आत्मनविद्वरः ॥ ४८ ॥ स्वसंसारदशायां तु स्वस्यान्यासर्वदेहिनां ॥ अ
भासानां च संसारं वेदमुक्तिं तथैव च ॥ ४९ ॥ प्रारब्धकर्मपर्यन्तं कदाचिच्चरमात्मवित् ॥ जगज्जीवादिकं वेद कदाचिन्नैव वेदतत् ॥ ५० ॥

शायां स्वयाविद्यया परिकल्पितसंसारं विद्योदयपर्यन्तं जानात्येवेति ॥ विद्वद्दशामुक्तेष्वपि विदुषां तेषां न संसारित्वनिवृत्तिरित्यर्थः ॥
४९ ॥ न चैवमविदुषां स्वाविद्यावशादस्य जगत्प्रतिभासः विदुषस्त्वविद्यानिवृत्तानकार्यस्यांजगतः प्रतिभासो नुपपन्न इत्य
त आह ॥ प्रारब्धेति ॥ कर्माणि द्विविधानि आरब्धफलान्यानारब्धफलानि च ॥ तत्रानारब्धफलवदारब्धफलानां ज्ञानं निवृत्तस
भावेन गेनोनोपवृत्तपयितव्यत्वात्तावत्पर्यन्तं कदाचित्फलभोगसमये तत्साधनभूतं भोक्तृभोग्यात्मकं जगदविद्वानपि जानाति
॥ कदाचिदद्वितीयब्रह्मात्मानुभवसमये तु नैव तज्जगज्जानातीत्यर्थः ॥ ५० ॥

न त्वविदुषवविदुषोपि जगत्प्रतीतिरस्तीति चेन्न तस्य को विशेष इत्याह॥ कदाचिद्ब्रह्मेति॥ यस्य वस्य प्रमस्यतं ब्रह्मणि॥ अथ अस्त तया प्रतीयमा
नमखिलं जगदस्ति नन्तत्सर्वं ब्रह्म जानाति आरोपितस्याधिष्ठानब्रह्मात्मनैव कदाचित्प्रतीतिसमये विद्वान् जानात्यर्थः कदाचित्संमाध्यवस्था
यां तु अधिष्ठानब्रह्मरूपात्मज्ञानेनारोपितस्य विलापनात्स्वात्मनो विष्णुपंचस्याभावादेव जगत्नैव जानाति॥ अतो विदुषोऽध्यस्तत्वेनैव
कादाचित्को जगत्प्रतिभासः॥ अविदुष इव न परमार्थत्वेन सार्वकालिक इत्यर्थः॥५२॥ जगज्जीवादीनि॥ यदा चैवं विदुषो विक्षेपसम
ये ब्रह्मबाध्यत्वोक्तभोग्यप्रपंचात्मनाभासते॥ तदाविदुषस्त्वोक्तन सुखाद्युपभोगोपि साधनवदाभासरूपयैव भोगोपि साधयति॥५३॥ य

कदाचिद्ब्रह्म जानाति प्रतीतमखिलं सुराः॥ कदाचिन्नैव जानाति स्वभावादेव तत्त्ववित्॥ जगज्जीवादिरूपेण यदा ब्रह्म विभासते॥
तदा दुःखादिभोगोपि भाति चाभासरूपतः॥५२॥ यदा ब्रह्मात्मना सर्वं विजानाति स्वतः एव तु॥ तदा दुःखादिभोगोयमाभासोपि न वि
भासते॥५३॥ जगज्जीवादिरूपेण पश्यन्नपि परात्मवित्॥ न तत्पश्यति सद्रूपं ब्रह्म वस्त्वेव पश्यति॥५४॥

दा तु समाधिसमये प्रतीतं सर्वं जगत्स्वकीयबाधावधिकं तत्त्वस्तात्मना ब्रह्मावशेषेण विजानाति॥ तदा दुःखसाधनस्य जगतो प्रतिभासात्
हेतुकः संसारदुःखादिरपि नैव तस्य प्रतीयत इत्यर्थः॥५३॥ न च विद्वानविद्वानपि सकलं जगद्दृष्टानुवृत्तं पश्यति तत्कुतस्तत्प्रति रामः
जगतः॥ आभासरूपत्वेन त आह॥ जगदिति॥ आरोपितं जगत्पश्यन्नपि अधिष्ठानसच्चिद्रूपपरमार्थब्रह्मात्मनैव पश्यति न तु ना ४५
मरूपात्मनेत्यर्थः॥५४॥

एतदेव ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याद्वैतं विदुष उपपादयति॥ ब्रह्मण इति॥ वस्तुतस्तावद्ब्रह्मव्यतिरिक्तं नास्ति नेह नानास्ति किंचनेति॥ श्रुतेः॥ अवस्तु
तोपि नैवास्ति अवस्तुनस्तस्य सर्वस्य जगतस्तत्स्वरूपेऽध्यस्तत्वेन तदनन्यत्वनियमात्॥ एवं च विद्वान् पश्यन् शिवव्यतिरिक्तं कथं जानाति इत्य
र्थः॥५५॥ अतो विदुषः सर्वदा ब्रह्मज्ञानमेवेति निगमयति॥ ब्रह्मरूपेणेति॥ अधिष्ठानब्रह्मरूपेण वा आरोपितभोग्यत्वोक्तप्रपंचात्मना वा यथा
यथा विदुषः॥ व्यथा प्रतिभानं ज्ञानं भवति॥ तथा तथा साक्षाद्ब्रह्मैव तस्य भातीति संबंधः॥५६॥ उक्तरीत्या सर्वं जगद्भवभासोपि विदुषः समाध्यवस्था

ब्रह्मणोन्यत्सदा नास्ति वस्तुतो वस्तुतोपि च॥ तथापि शिवादन्यत्कथं पश्यति तत्त्ववित्॥५५॥ ब्रह्मरूपेण वा साक्षाद्भोक्तृगज्जीवात्मनापि वा॥
यथा यथा साक्षाद्ब्रह्म भाति तथा तथा॥५६॥ यथा यथा भासोयं स्वभावादेव भासते॥ तथा तथानुसंधानं योगिनः स्वात्मवेदनं॥५७॥ नाम
तस्यार्थतश्चापि महादेवो यदि प्रभुः॥ किं जहाति तथा विद्वान् किं गृह्णाति सुरर्षभाः॥५८॥ अयं ब्राह्मणकारस्य स्याज्ज्यवायदि विद्यते॥ मह
वतस्य हायतस्य नावो न विहन्यते॥५९॥ नो न विशिष्यत इत्यपसह इति तत्र ते ति॥५७॥ महादेवश्चार्थपर्यालोचनयापि न विदुषः
स्वस्मादन्यत्किंचिद्धेयमुपादेयं॥ वा संभवतीत्याहा नामत इति॥५८॥ महत्त्वं तस्येति त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं हि तस्य महत्त्वं तस्मात्सर्वप्र
त्यगात्मस्वरूपाच्छिवादन्यस्मिन्हेयोपादेयवस्तु निस्त्रीक्ष्यमाणे विहन्यते इत्यर्थः॥ इष्टापत्तिशंकां निवारयति॥ भावनेति॥ न हि महत्त्वे
परमेश्वरस्य स्वरूपनचतद्धि हेतुं युष्मत्तेतस्यैवाभवप्रसंगादित्यर्थः॥ ॥ ॥

सू॰ ब्र॰लग॰ नतु महत्त्वं परमेश्वरस्य न स्वभावः अपि तु तत्स्वधर्मः इति नोक्तदोषापत्तिरित्याशंक्याह ॥ महत्त्वं नैवेति भेदाभावादिति ॥ परमात्मनः एकमेवाद्वितीयमिति
४६ स्वगतसजातीयभेदनिरासस्य श्रुत्या प्रतिपादितत्वात् ॥ प्रत्यक्षादिप्रमाणानां च ग्रहणासामर्थ्यस्य दृष्टमेधायै प्रागुपपादितत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ध
र्म्यधर्म्मित्वेति ॥ नहि स्वयमेव स्वस्य धर्मो भवतीति धर्मधर्म्मिभावो नियमेन भेदसापेक्ष इति व्यापकभेदाभावान्न धर्मधर्मिभा
वोपि न संभवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ननु उक्तन्यायेन स्यात्मनो भेदो नास्ति चेत्स्वप्रपञ्चनात्मलक्षणैः भेदः प्राप्नोतीति सविशेषत्वं ब्रह्मण इत्या

महत्त्वं नैव धर्मोस्ति भेदाभावात्परात्मनः ॥ धर्मधर्म्मित्ववार्त्तैव भेदे सति हि विद्यते ॥ ८ ॥ भेदो भेदरहस्याद्वै दाभेदः साक्षात्परात्मनः ॥ नास्ति
स्वान्यातिरेकेण स्वयमेवास्ति सर्वदा ॥ ९ ॥ ब्रह्मैव विद्यते साक्षाद्वस्तुतो वस्तुतोपि च ॥ तथा सति शिवज्ञानी किं त्यक्त्वा किं नु हाति किं
॥ १० ॥ मायया विद्यते सर्वमिति केचन मोहिताः ॥ शिवरूपातिरेकेण नास्ति माया च वस्तुतः ॥ ११ ॥

शंक्याह ॥ भेदरहितेति भेदवद्भेदादेरप्यसिद्धत्वाद्ब्रह्मस्वरूपव्यतिरेकेण सद्भावो नास्तीत्यर्थः ॥ ९ ॥ हेयोपादेयविषयत्वागप्रतिपाद
कानां सर्वरहितत्वं विदुषो निगमयति ॥ ब्रह्मैवेति ॥ ब्रह्मैवेति ॥ अध्यस्तप्रपञ्चस्य सदसद्विलक्षणत्वेन वस्तुतो वस्तुतश्चाधिष्ठान
ब्रह्मणः पृथगभावाद्द्वितीयं ब्रह्मैव सर्वतः प्रतिभातीति ज्ञानी किं त्यक्त्वा किं वा उपाददीतेत्यर्थः ॥ १० ॥ नास्ति मायेति ॥ प्रपंचस्य रामः
कारणत्वेन परिकल्प्यमानमायायाः अपि सदसद्विलक्षणत्वान्मायाभ्यां मयं जगदस्तीति विरुद्धाभिधानमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ४६

माययेति ॥ यदि मायायाः सत्त्वमंगीकृत्य तत्त्वतः प्रपंचजगदस्तीति स्वीक्रियते तर्हि हि देवैकिं परशिवस्य त्रिविधपरिच्छेदराहित्यलक्षणं महत्त्वं भज्ये
तेत्यर्थः ॥ १२ ॥ अस्ति चेदिति ॥ आकाशादीनामिव परशिवस्य महत्त्वमापेक्षिकं चेत्तर्हि अनंतं ब्रह्म एकमेवाद्वितीयमिति त्रिविधपरिच्छेदराहित्यप्र

माययावाशिवारन्यद्विद्यते चेच्छिवस्य तु ॥ महत्त्वं परमं साक्षाद्धीयते सुरपुंगवाः ॥ १२ ॥ महत्त्वस्य तु संकोचो नास्ति सम्यङ्निरूपणे ॥ अस्ति चेत्प्रमाणं स्या
च्छ्रुतिः सत्यार्थवादिनी ॥ १३ ॥ तस्मादस्ति महादेव एव साक्षात्स्वयंप्रभः ॥ आनंदरूपः संपूर्णोनितरो न्यस्तु किंचन ॥ १४ ॥ इममेव तु तत्कालेनि
ष्टा काष्ठा सुरोत्तमाः ॥ प्रत्यक्षादिप्रमाणानां वेदांतानां महीश्वराः ॥ १५ ॥ स्मृतीनां च पुराणानां भारतस्य तथैव च ॥ वेदानुसारिविद्यानामन्या सा
मास्ति कोत्तमाः ॥ १६ ॥ शैवागमानां सर्वेषां विष्णुप्रोक्तागमस्य च ॥ ब्रह्मरुद्रागमस्यापि सुराः सम्यङ्निरूपणे ॥ १७ ॥ बुद्धागमानां सर्वेषां त
थैवार्हतिमस्य च ॥ यक्षगंधर्वसिद्धादिनिर्मितस्यागमस्य च ॥ १८ ॥ परमाद्वैतविज्ञानं कस्य मत्प्रसादतः सिध्यति ॥ कस्य देवस्य वा प्रसा
दाच्छिवस्यैव हि सिध्यति ॥ १९ ॥ परमाद्वैतविज्ञानं शिवस्यापि नेतेन सः ॥ स्वमात्रसिद्धं देव्या श्रुतिवाया अस्ति कोत्तमाः ॥ २० ॥

निपादित्वप्रतिपादिका श्रुतिः प्रमाणं स्यादित्यर्थः ॥ प्रतिपादितमर्थं निगमयति ॥ तस्मादिति ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ब ॥

ब्रह्महदेवेभ्यो विजिग्ये इत्यादिकायाः श्रुतेरर्थं विकुमारनमाणस्तदुपोद्घातमनेन तत्त्वज्ञानं सोमम महेश्वरप्रसादलभ्यं तं दर्शयति ॥ प्रसादादेवेत्यादिना ॥

प्रसादादेव रुद्रस्य शिवायाश्च तथैव च ॥ परमाद्वैतविज्ञानं विष्णोः साक्षान्ममापि च ॥ ७२ ॥ विरिंचस्य देवस्य स्वराडहंकृतस्य चात्मनः ॥ सम्राडहंकृतस्य चान्येषां प्रसादाद्देवदेवतं ॥ ७४ ॥ युष्माकमपि सर्वेषां शिवस्य परमात्मनः ॥ परमाद्वैतविज्ञानं प्रसादादेव नान्यथा ॥ ७५ ॥ यक्षराक्षसगन्धर्वसिद्धादीनां सपाश्वराः ॥ परमाद्वैतविज्ञानं प्रसादादेव शूलिनः ॥ ७६ ॥ मनुष्याणां च सर्वेषां पश्वादीनां तथैव च ॥ परमाद्वैतविज्ञानं प्रसादादेव शूलिनः ॥ ७७ ॥ प्रसादे सति कीटो वा पतंगो वा नरोथवा देवो वा दानवो वापि लभते ज्ञानमुत्तमं ॥ ७८ ॥ एवमेव हि जंतूनां परिज्ञानं दृढानिश्चानविष्णुना हि मन्यश्च सत्यमेव मयोदितं ॥ ७९ ॥ आदाने च तथा दाने न स्वतंत्रो महान्हरिः तथैवाहं सुरश्रेष्ठाः सत्यमेव मयोदितं ॥ ८० ॥ स्वतंत्रः शिव एवायं स हि संसारमोचकः ॥ तं विना न मयोद्दिष्टं ज्ञानं न संसेतेर्जनैः ॥ ८१ ॥ विष्णुना च परेणापि महादेवेन निधिर्विनिर्जंतुं समुद्दिष्टं शक्यते न हि मन्नमाः ॥ ८२ ॥ हवीन्यायेन संसारादुद्धरामि जनान्निमान् ॥ प्रसादेन तेन हे देवाः साक्षादित्युक्त्वैव च ॥ ८३ ॥ देवदेवस्य रुद्रस्य रूपं तस्य वै भवं ॥ को वा जानाति नास्त्येव सत्यं जानाति वा न वा ॥ ८४ ॥

रामः
४१

उद्दीरितलक्षणस्य परतत्त्वस्यासंतनिर्विशेषत्वेन दुर्ज्ञानत्वमन्महतामिंद्रादिदेवानामप्यपदेशागम्यत्वमीश्वरप्रसादलभ्यत्वं च दर्शयितुमाख्यायिकारूपां श्रुतिमाम्नायते ॥ ब्रह्महदेवेभ्यो विजिग्ये इत्यादिकायाः श्रुतेस्तात्पर्यं विवृणोति ॥ पुरासुराणामित्यादिना ॥ ८६ ॥ नस्य ह ब्रह्मणो वि

दुर्विज्ञेयो महादेवो महतामपि देहिनां ॥ प्रसादेन विना देवाः सत्यमेवोदितं ॥ ८५ ॥ पुरासुराणां सर्वेषामसुराणां दुरात्मनां ॥ महामोहोन संग्रामः संजातो दुर्निवारकः ॥ ८६ ॥ असुरैः पीडिता देवा बलवद्भिः सुरान्तरां ॥ तत्र दृष्ट्वा भगवानाजाः सर्वज्ञः करुणाकरः ॥ ८७ ॥ देवानां विजयं देवाश्चासुराजयं ॥ दत्ते तेन सुरैः शीघ्रं समसुरास्तु पराजिताः ॥ ८८ ॥ अविज्ञाय महादेवं देवेन वयं परिमोहिताः ॥ वयं विजयमापन्ना असुराश्च पराजिताः ॥ ८९ ॥ इत्यहमानसंछन्नाः सर्वे देवाः पुरातनाः ॥ अतीव प्रीतिमापन्ना अनवस्सुरपुंगवाः ॥ ९० ॥ पुनर्विश्वाधिको रुद्रो भगवान्करुणानिधिः ॥ स्वस्य दर्शयितुं तेषां दुर्ज्ञेयत्वं तथैव च ॥ ९१ ॥ तेषां ख्यातिनिरस्त्यर्थमपि साक्षान्महेश्वरः ॥ आविर्बभूव सर्वज्ञो यक्षरूपेण हे सुराः ॥ ९२ ॥

जये देवाश्च महीयंत तत ऐक्षंतास्माकमेवविजयोऽस्माकमेवायं महिमेति । अश्नतिवासस्यानिदं तमर्थं दर्शयति ॥ अविज्ञायेत्यादिना ॥ ८९ ॥ तद्देषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूवेति ॥ अश्नतिवासस्यार्थं ब्रूते ॥ पुनर्विश्वाधिक इत्यादिना ॥ स्वस्य दर्शयितुमिति ॥ स्वनाम्ना दुरवगमत्वं तेषामिंद्रादीनां दर्शयितुमित्यर्थः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

सू॰ ब्रह्मगी॰ ५८

नत्वयज्ञाननकिमिदं यज्ञमितियाकस्यार्थश्रुतेः नेदं चेति॥९५॥ तेऽग्निमब्रुवन्नित्यादिश्रुतिभागस्यार्थमाह॥ पुनरग्निमित्यादिना॥९६॥ अथवायुम ब्रुवन्मित्यादिश्रुतेवाक्यस्यार्थसंग्रहमाह॥ नत्वावायुमाहूयेत्यादिना॥२००॥ नथेति॥ पथास्याग्निरग्निर्वाअहमस्मात्यब्रवीज्जातवेदावा

नंदश्चायज्ञमत्यं नंविस्मयेनसहामराः॥ विचार्यसर्वेसंत्यकिमिदंयज्ञमित्यपि॥९७॥ पुनरग्निसमाहूय देवाःसर्वेविमोहिताः॥ अग्ने वंस्त्वविजानीहिकिमेतद्यज्ञमित्यपि॥९८॥ अग्निश्चर्वाअहमस्मीतियत्तंप्रत्याहसोपिच॥ सोपिप्रोवाव मगवांस्त्वयिकिंवीर्यमित्यत्र॥ ९६॥ पिग्निस्तथाकरोमीतिप्रोव्ययज्ञंगतोभवेत॥ यज्ञरूपोमहादेवःकोसीत्याहानजंप्रत॥९५॥ तिदंसर्वदहेयंयदिदंभूम्यांव्यवस्थि तं॥ इत्याहाग्निस्तृणंतस्मैनिधायपरमेश्वरः॥९७॥ एतद्दहेतिनोवान्सम्यमानोप्यनापत॥ अग्निःसर्वजवेनैवनदग्धुंतृणमास्तिकः॥ २ अशक्तोऽलन्नयायुक्तोमीनोगच्छत्सुरान्प्रति॥ मायानस्यैवविज्ञातुंनशाकवैनवृंसुराः॥९९॥ वित्रयप्रमहायास्यादिमाहाग्निःसुरान्प्रति॥ न

स्तुत्वावायुमाहूयविजानीहातिचाब्रुवन्॥२००॥ सोपिगत्वातथातेनयज्ञरूपेणशंत्तुना॥ नशेप्रतिहतोभूत्वातथागच्छत्सुरान्प्रति
॥२०१॥

हमस्मीत्यहंकारयत्रस्तत्वेनअपिब्रह्मणअभिभूतः॥ एववायुरपिवायुर्वाअहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वावाअहमस्मीत्येव म रामः ५८
स्मीत्येवमहंकारयुक्तंवाक्यंब्रुवन्नत्रांप्रतिहतोऽभवविस्मयः॥२०२॥

अथेंद्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहिकिमेतद्यज्ञमितिनथेतितदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधइतिश्रुतिवाक्यस्यार्थमाह॥ पुनरिंद्रइति॥
२०२॥ एवंमघाहंकाराणांतद्ब्रह्मस्वरूपोपदेशायपरज्ञाकैःसंनिधानमात्मयत॥ मतस्मिन्नाकाशेस्त्रियमाजगाम॥ बहुशोभमा

पुनरिंद्रःस्वयंमोहादहंताकंचुकावृतः॥ विज्ञातुंयज्ञमभ्यगमत्तत्रैवतिरोदधे॥२०२॥ इंद्रोतीवविषण्णस्तमहातापसमन्वितः॥ वि
धारूपास्तुमांदेवीध्यात्वाकारुणिकोत्तमां॥ २॥ लौकिकैर्वैदिकैःस्तोत्रैस्तुष्टावपरमेश्वरीमाशिवाकरुणामूर्तिर्जगन्मातात्रयीम
यी॥ ३॥ शिवात्मिकापरानंदवांकरस्यापिशंकरस्यापिवांकरी॥ सेद्ध्याहिमवत्पुत्रीस्वभक्तजनवत्सला॥ ४॥ महादेवस्यमाहात्म्
दुर्ज्ञेयंसर्वजंतुभिः॥ इतिदर्शयितुंदेवीतत्रैवाविरभूत्स्वयं॥ ५॥ नामाराध्याशिवामिंद्रःशोभमानुसर्वतः॥ उमांपर्वतराजेंद्रकन्य
कामाहवचनंत्वत्॥ ७॥ किमेतद्यज्ञमत्रैवप्रादुर्भूततिरोभूतिमित्याहितं॥ वक्तुमर्हसिदेवेशिममकारुणिकोत्तमे॥ ८॥ देवीपरम
कारुण्याद्ब्रह्मप्रतिस्वत्तु॥ प्रादुर्भूततिरोभूतमित्याहाशेषनायिका॥ ९॥ दुर्विज्ञेयोमहादेवोविष्णोःसाक्षादजस्यच॥ अन्येषाम
पिदेवानांनवापिमघवन्नशं॥ १०॥ प्रदर्शयितुमात्मानोदुर्ज्ञेयितंस्वयंपरं॥ आविर्भूतोनचान्येनकारणेनसुराधिप॥ ११॥

नामुमांहैमवतींतांहोवाचकिमेतद्यज्ञमितिब्रह्मेतिहोवाचेति॥ एतद्वाक्यार्थमाह॥ लौकिकैरित्यादिना॥२०४॥ ॥ ॥

सू॰अ॰गी॰ प्रसादेनैव लभ्यन्ते द्विजये महीयसीमितिवाक्यस्मृतानां यथार्थमाचष्टे॥ स एवेति॥२२॥ प्रसादे सुतीनिक्करीत्याद्वारीनामपि न च ज्ञानस्य परमेश्वरप्र
५९ सादलमसत्वाद्वैष्णमपीश्वरप्रसादे सत्येव परशिवस्वरूपं ज्ञातुं शक्नोतीत्यर्थः॥ प्रसादस्य स्वरूपमाह॥ प्रसादो नामेति॥ कर्मसा

स एव सर्वदेवानां नवापि विजयप्रदः॥ पराजयकरो त्वेषां नमेव शरणं व्रज॥२३॥ इत्यस्यासामहो देवी चिद्रूपा सर्वसाक्षिणी॥ न ज्ञानं पापहं चीनु
न त्वेवं न हि नानवत्॥२४॥ पुनर्देवा महादेवं महाकारुणिकोत्तमं॥ दुर्विज्ञेयं सुरश्रेष्ठाः स्वतं चेनुक्तिमुक्तिदं॥२४॥ निर्दुःसतिश्चितं तस्मात्समस्तं नव
कारणं॥ प्रसादे सति विज्ञातुं शक्यते परमेश्वरः॥२५॥ प्रसादेन विना नैव शक्यते सर्वजंतुभिः॥ प्रसादेन विना विष्णुर्न जानाति महेश्वरं॥२६॥
तथाहं च नराना मिदेवनाः सकलाश्चपि॥ प्रसादस्य तु सिध्यर्थं खलु सर्वे सुरर्षभाः॥२७॥ प्रसादेन विना देवं ये जानंति सुरर्षभाः॥ ते जानंति
विना पीयूषं गंधं हस्तेन केवलं॥२८॥ प्रसादो नाम रुद्रस्य कर्मसाम्यं तु देहिनां॥ देवि कालोकनाज्ञातो विशिष्टतिश्चयः सुराः॥२९॥ प्रसादस्य
स्वरूपं तु मया नाथो श्वरायणेन च॥ रुद्रेणापि सुरा वक्तुं न शक्यं कल्पकोटिभिः॥३०॥ केवलं लिंगगम्यं तु न प्रसन्नं शिवस्य च॥ शिवायाश्च
हरेः साक्षान्ममत्वान्यास्य चास्तिका॥३१॥
स्यादिति॥ सुखदुःखहेतुभूतयोर्धर्माधर्मलक्षणयोः कर्मणोरुपभोगेन प्रक्षीणत्वं साम्यं समतीत्यर्थः ॥ राम:
॥ गुरुः शक्तिपातस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे चतुर्थेऽध्याये॥२९॥ ५९

महर्षयः स्मरंनेत्रां गविक्रियाकंपनं तथा॥ स्रोतः शरीरपातात्म्य भ्रमणं चोद्भवं तथा॥२२॥ आकाशे वा स्थितिर्देवाः शरीरांतरसंस्थितिः॥ अहंकृतिं च
देहस्य प्रकाशावेनयासनं॥२३॥ अनधीतस्य शास्त्रस्य स्वत एव प्रकाशनं॥ निग्रहानुग्रहे शक्तिः पर्वताद्यश्व भेदनं॥२४॥ एवमादीनि लिंगानि प्र
सादस्या सुरर्षभाः॥ तीव्रातीव्रतरः शनो प्रसादो न समो भवेत्॥२५॥ एवं रूपः प्रसादश्च शिवया च शिवेन च॥ ज्ञायते न मयानान्यैर्नैव नारायणे
न वा॥२६॥ अतः सर्वं परित्यज्य शिवादन्यत्र दैवतं॥ तमेव शरणं गच्छेत्सद्यो मुक्तिर्यदीच्छति॥२७॥ विष्णुर्न ब्रह्मा च मद्भक्तानास्तिनास्ति परा गतिः
तां तु सेवसे वर्षीयां सर्वमिवममयाद्दिवं॥२८॥ शंभुं तु मपि त्वस्मान्महेश्वरं॥ आश्रये सर्वभावेन प्रसा× नकस्य देहोऽस्मिन्न मसाहो गम्यते यथा॥ न
तथा विष्णुनक्रस्य न मद्भक्तस्य देहिनः॥२९॥ तस्मान्मनुष्युर्मा वि×दं कुरु तेहि सः॥३०॥ प्रसादे सति देवेशो दुर्ज्ञेयोऽपि सुरर्षभाः॥ शक्य
ते मनुजैर्द्रष्टुं प्रत्यगात्मतया सह॥३१॥ प्रसादे सति देवेशो दुर्ज्ञेयोऽपि सुरर्षभाः॥ शक्यते मनुजैर्द्रष्टुं सहासमूर्त्तिर्मानिवत्तु॥३२॥ प्रसा
दे सति देवेशो दुर्ज्ञेयोऽपि सुरर्षभाः॥ शक्यते मनुजैर्द्रष्टुं सहासर्वात्मरूपतः॥३३॥

स्कं॰ ब्रह्मगी॰
५०

साक्षिमात्रतयेति॥ सर्वज्ञमीश्वरं देवं जगच्च स्वप्रत्यस्तमिताद्वितीयसाक्षिचिन्मात्रतया यः पश्यति स एव यथार्थदर्शीत्यर्थः॥ ॥

सर्वसाक्षिणमात्मानं विदित्वा सकलं जगत्॥ साक्षिमात्रतया नित्यं यः पश्यति स पश्यति॥३४॥ परमाद्वैतनिष्ठा हि निष्ठा काष्ठा सुदुर्लभा॥ शिवाद
न्यतया ज्ञाता देवो वा वेद एव च॥३५॥ परमाद्वैतविज्ञानी स्वयं तु परदेवता॥ तस्यैव परमा मुक्तिर्नहि सम्यक्कारणं॥३६॥ गौतमस्य मुनेः शापा
द्धीचस्य च शापतः॥ जन्मांतरकृतात्पापाद्यमयोनिरोचरे॥३७॥ महापापवतां नृणां परमाद्वैतवेदने॥ प्रद्वेषो जायते साक्षाद्देवजन्मनि वापि च॥
३८॥ महापापवतां नृणां शिवज्ञानस्य साधने॥ सर्वांगोद्धूलने तिर्यक्त्रिपुंड्रस्य च धारणे॥३९॥ रुद्राक्षधारणे रुद्रलिंगस्यैव तु पूजने॥ प्रद्वे
षो जायते नित्यं शिवशास्त्रजपेपि च॥४०॥ अनेकजन्मसिद्धानां श्रौतस्मार्तानुवर्तिनां॥ परमाद्वैतविज्ञानं वांछा नित्यं प्रजायते॥४१॥ प
रमाद्वैतविज्ञानी मया साध्यः सदैव तु॥ नारायणेन रुद्रेण तथा देवैर्विशेषतः॥४२॥ परमाद्वैतविज्ञानी यत्र कुत्रास्थितः सुराः॥ तत्र
संनिहिता मुक्तिर्नत्रिकाद्यविचारणा॥४३॥ परमाद्वैतविज्ञाननिष्ठस्यैव महात्मनः॥ शुश्रूषा क्रियते येन तेन तप्ता होमममस्तके॥४४॥ रामः
५०

न्निगद्याख्यानमतः॥ इति श्रीकाशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्र्यंबकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन श्रीमाधवाचा

परमाद्वैतविज्ञाननिष्ठस्य परयोगिनः॥ समं देवा न पश्यामि न हरिर्न महेश्वरः॥४५॥ परमाद्वैतविज्ञाननिष्ठाय परयोगिने॥ शरीरमर्थप्रा
णं श्वपरद्याश्रद्धया सह॥४६॥ परमाद्वैतविज्ञाननिष्ठस्यैव परयोगिनः॥ मुमुक्षोः शुद्धविद्यायाः साधनं हि न संशयः॥४७॥ वेदबाह्येषु तंत्रेषु नरा
णां वासनापि च॥ कुतर्कवासनालोकवासना च सुदुर्जया॥४८॥ पुत्रमित्रकलत्रादिवासना चार्थवासना॥ देहेंद्रियमनोबुद्धिप्राणादावपि वा
सना॥४९॥ पांडित्यवासना भोगवासना कांतिवासना॥ प्रद्वेषवासना रुद्रवेदनारायणादिषु॥५०॥ ज्ञानसाधनकृते शुचिपुंड्रोद्धूलनादिषु॥
प्रद्वेषवासना पापवासना सुरपुंगवाः॥५१॥ परमाद्वैतविज्ञानजन्मनः प्रतिबंधकः॥ तस्मात्तु मुमुक्षुः श्रद्धालुर्वासनामखिलामिमां॥५२॥ विसृज्य
परमाद्वैतज्ञाननिष्ठो भवेत्सदा॥ वेदादिनमहाद्वैतपरिज्ञानस्य वैभवं॥५३॥ न शक्यं वक्तुमस्माभिस्तस्माद्देवाः परस्य ते॥ कथितमखिलदुःखध्वंस
कं वः समस्तं परमशिवसुखैकात्म्यप्रापकं सद्य एव॥ विगतसकलदोषा वेदवेदांतनिष्ठा हृदयकुहरनिष्ठं कर्म हीति चैतत्॥५४॥ इति
श्रीस्कंदपुराणे सूतसंहितायां यज्ञवैभवखंडे उपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां तलवकारोपनिषद्व्याख्यायां चतुर्थोऽध्यायः॥

र्यविरचितायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञ॰ उ॰ ब्रह्मगीतासू॰ तलवकारोपनिषद्व्याख्यादीपिकायां चतुर्थोऽध्यायः॥ ॥

अथ सामशाखान्तरोपनिषदोप्युदीरितब्रह्मात्मैकत्वपरत्वमध्यायद्वयेन प्रतिपाद्यते॥ अत्र हि श्वेतकेतो निष्प्रपंचमद्वितीयं ब्रह्म तस्मात्मतेनो
पदेष्टुं कार्यप्रपंचस्य कारणत्वेन ब्रह्मणोऽनन्यत्वे नैकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय सदृष्टान्तमुपपादितं॥ उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवती
त्यादिना एवं सोम्य स आदेशो भवतीत्यंतेन तां श्रुतिं नानार्थतः संगृह्णाति॥ श्रुतीत्यादिना॥ श्रुतीवगुह्यमसंतरहस्यं उपदेशगम्यमिति यावत्॥ अ
दृश्यं तेनाप्यनेन दृढितीयं स ब्रह्मात्मेनेन आदेशः॥ यद्वा आदिश्यते अस्मादादेश इति कर्मणि ल्युत्पत्त्या उक्तविधं ब्रह्मैवादेशशब्दार्थः॥ अनेनार्थप्रकाश
कमिति॥ अपरिच्छिन्नार्थप्रकाशकं ब्रह्म स्वात्मनि परिकल्पितस्य सकलस्य जडप्रपंचस्य भासकं॥२॥ तस्मादेशो विशिष्यते॥ यस्येति॥ यस्य स्वरू

ब्रह्मोवाच॥ श्रुतीवगुह्यमादेशमनंतार्थप्रकाशकं॥ वक्ष्ये युष्माकमद्याहं शृणुत श्रद्धया सह॥२॥ यस्य श्रवणमात्रेणाश्रु
तमेवाश्रुतं भवेत्॥ अमतं च मतं चैव मतं ज्ञातमविज्ञातं च समनमाः॥३॥

कारणभूतस्य सद्रूपस्य ब्रह्मणः कर्म्मणि षष्ठी॥ ब्रह्म
विषयेण श्रुतिजनितज्ञानेनाश्रुतं श्रुतिजनितज्ञानाविषयीकृतमपि सर्वकार्यं जगत्स्वकारणब्रह्मात्मना तयाश्रुतमेव भवेत्॥ अ रामः
याअमतमतर्कितमपि कार्यं जगद्यन्मननेन मतं तर्कितं भवति॥ तथैवाविज्ञातमनिश्चितमपि यद्वोत्तरनिश्चयज्ञानेन तन्मननतया ५१
विज्ञातं निश्चितमेव भवति॥ तथाविधमादेशमिति संबंधः॥३॥

ननु कस्मिंश्चिद्विज्ञाते कथमन्यद्विज्ञातं स्यादित्याशंकायां कारणभूतस्य ब्रह्मणः कार्यजगतोऽनन्यत्वं दृष्टान्तेनोपपादयति॥ एकेनैवेत्यादिना॥ मृदिति
त्यर्थः॥ कारणत्वेनानुगतमव्यतिरेकेण घटादिकार्यस्य पृथगवस्थात्मकत्वाद्भिन्नत्वे॥४॥ नन्वेवं कारणब्रह्मणः कार्यस्य जगतोऽनन्यत्वे तस्य
सविशेषत्वापत्तिरित्यवशं परजगतस्तद्भिन्नत्वमेव व्यमिस्यतत्राह॥ कार्यमिति॥५॥ नाभिन्नमिति प्रतिज्ञानमर्थं साधयितुं विकल्पयति॥ भिन्नपक्षेत
ति॥ तत्रा— पक्षमनुवदति॥ नचेदिति॥६॥ साकिं कार्यगतसत्ता कारणसत्तैव उत ततोऽन्येति विकल्प्याद्ये कार्यस्यासत्त्वमेवायातमिति प्रतिपा

एकेनैव तु पिण्डेन मृत्तिकायाश्च यथा सुराः॥ विज्ञातं मृन्मयं सर्वं मृदभिन्नं ततः सदा॥४॥ एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं यथा॥ विज्ञातं स्याद्यथै
केन नखानां कृन्तनेन च॥५॥ सर्वं कार्ष्णायसं ज्ञातं तदभिन्नं ततः सुराः॥ कार्यं तु कारणाद्भिन्नं न भिन्नं नो भयात्मकं॥५॥ भिन्नपक्षे तु सद्वस
त्कार्यं सदेव वा सद्वै कारणसत्ता वा कार्यसत्ताथवा परा॥६॥ यदि कारणसत्तैव कार्यसत्ता न चापरा॥ नहि कारणसत्ताका कथं सत्तानिराभवे
त्॥७॥ सत्ता कापि न चेद्भिन्ना कारणात्कार्यसंज्ञितं॥ इति वा न्नचिवार्णैविकार्ये संज्ञमसद्भवेत्॥८॥

स्यादिति॥ यदि नहीति॥ कारणसत्तैव चेत्कार्यसत्ता
नहि साचैकेति कार्यस्य पृथक्सत्ताभावात्कारणाभिन्नत्वमेवेत्यर्थः॥७॥ नन्वेवं सत्ताया एकत्वेऽपि कारणात्कार्यं पृथगेवानुभूयत इत्याशंकामनू
द्य निराचष्टे सत्तेति कारणसत्तैव कार्यसत्ता नामरूपाकारस्वभावतः कार्यं सदेवोपपन्नमिति भिन्नं कार्यं सदिति चेन्न स्यात्तन्मात्रमित्यर्थः॥८॥

सं॰ ब्र॰ गी॰
५२

णनैवासत्त्वमुपपादयति॥ सत्ताहीनस्येति॥ सत्ताहीनस्येति॥ सत्ताहीनस्य कार्यस्य नरविषाणादेरसत्त्वमेव हि युक्तं — द्वितीयसत्ताया अनवस्थापत्ति
नरविषाणस्यापि सत्त्वप्रसंगादित्यर्थः॥ अत एवास्मिन्पक्षे कार्यस्यासत्त्वे सति सत्कार्यमिति॥ वचनं निरर्थकमित्यर्थः॥१९॥ एवं तर्हि कारणसत्तातोऽन्यै
व कार्यसत्तेति द्वितीयः कल्पोऽस्त्विति आशंकते॥ नैवेति॥ नन्विति निराकरोति नहीति॥२०॥ कारणसत्तातः पृथग्भूता सा कार्यसत्ता किं सद्रूपेण भिन्ना उ
तासद्रूपेणेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह॥ सद्रूपेणेति॥ चेदिति॥ उभयोरपि सत्तयोः सद्रूपेणैकरूप्यावगमात्तेन रूपेण भेदो न युक्त इत्येकैव सत्ता न द्वे

सत्ताहीनस्य कार्यस्यासत्त्वमेव हि युज्यते॥ प्रागसत्त्वे तु कार्यस्य सत्कार्योक्तिर्वृथा भवेत्॥१९॥ नैव कारणसत्तैव कार्यसत्ता परैव तत्॥ नहि सा का
र्यसत्ता तु तया कारणसत्तया॥२०॥ सद्रूपेणैव भिन्ना स्यादसद्रूपेण वा भवेत्॥ सद्रूपेणेति चेदेका सत्ता भिन्ना न सा भवेत्॥२१॥ असद्रूपेण वै
भिन्ना कार्यसत्ता नयापदि॥ नहि सा नैव सत्ता स्यादसत्त्वादेव शून्यवत्॥२२॥ पश्य सत्कार्यमित्येतन्न कार्यं न हि तद्भवेत्॥ वंध्यापुत्रो न कस्यापि व
स्तुनः कार्यमिष्यते॥२३॥

दित्यर्थः॥२१॥ द्वितीयमनूद्य दूषयति॥ असद्रूपेण भिन्नेति॥ सा सत्त्वेव न भवति शशविषाणादिवदसत्त्वादेवेत्यर्थः॥
२२॥ एवं सत्कार्यपक्षं निराकृत्य असदेव कार्यं कारणाज्जन्यमिति पक्षमपि निराकरोति॥ पश्य सदिति॥ प्रागसतः सत्तासंबंधोत्पत्ति॥ परैर रामः ५२
भिमता सा च वंध्यासुतवदसतः कार्यस्य न संभवतीति तस्य कार्यत्वमेव हीयत इत्यर्थः॥२३॥

ननु प्रध्वंसात्प्रागवस्थानेऽपि कार्यता किं न स्यादित्यत आह॥ प्रध्वंसोऽपीति॥ प्रध्वंसोऽपीति॥ प्रध्वंसस्यापि कार्यत्वं न संभवति उदीरितलक्षणाया उत्प
त्तेस्तत्राऽयोगात्॥ उत्पत्त्यसंभवं प्रतिपादयति॥ नास्तीति॥ कर्तृकरणादिकारकसंबंधवतो हि घटादेर्जनिक्रियोपलभ्यते॥ असतः प्रध्वं
सस्य शशविषाणवन्निर्धर्मकत्वात्तथाविधधर्माश्रयत्वेन तद्रूपत्वप्रसंगात्॥ कारकासंबंधलक्षणो धर्मोऽस्तीति संभवति॥ अतस्तदपेक्षया जनि
क्रियापि नास्तीति तस्य कार्यत्वं न युक्तमित्यर्थः॥२४॥ न च सत्त्वेऽपि कार्यस्यास्त्वसतो वंध्यासुतादिशेषाद्विशेषेण च तस्य कार्यत्वं सिध्यतीति शं
कामनुभाषते॥ असत्त्वेऽपीति॥२५॥ कोऽसौ विशेषः किं कारकसंबंधः उत जनिक्रियाश्रयत्वं आहोस्वित्सत्तासंबंध इति विकल्प्याद्यं प्रत्याह॥ कोऽपि

प्रध्वंसोऽपि न कार्यः स्यात्तस्योत्पत्तेरसंभवात्॥ नास्ति कारकसंबंधः प्रध्वंसस्य सुरोत्तमाः॥२४॥ तस्यानुत्पत्तिरूपत्वात्कुतो वा नास्ति ज
निक्रिया॥ असत्त्वेऽपि विशेषोऽस्ति कार्यस्येति मतिर्यदि॥२५॥ को विशेषोऽस्य संबंधः कारकैर्यदि तन्न हि॥ विशेषे सति संबंधः
संबंधोऽस्य स एव हि॥२६॥

शेष इत्यादिना॥ निर्विशेषस्यासतः कारकसंबंधित्वे वंध्यासूनोरपि तत्संबंधित्वसंभावनया
कार्यत्वप्रसक्तिरित्यवश्यं केनचिद्विशेषेण विशेषितेऽसति कारकसंबंधो वक्तव्यः स च विशेषोऽयमेव संबंधश्चेत्तर्हि स
विशिष्टस्वरूपसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयता॥ यदि संबंधादन्यः स विशेषस्तर्हि तेनापि केनचिद्विशेषितेनैवासति भवितव्यं॥ स च विशे
षः किं स्वीकृतसंबंध एव उत्तेनाधारतीयो वा विशेषः॥ आद्ये अन्योन्याश्रयत्वं॥ द्वितीयेऽपि चतुर्थ्यादिविशेषानंगीकारे चक्रकापत्तिः
॥ अंगीकारे त्वनवस्थेत्यसतः कार्यस्य कारकसंबंधलक्षणो विशेषो दुर्निरूप इत्यर्थः॥ ॥

सू.अ.ल.गी. ५३

द्वितीयं पक्षमाह॥ ज्ञप्तिक्रियेति॥ ज्ञप्तिक्रियाश्रयत्वलक्षणोऽपि विशेषोऽपि केनचिद्विशेषितस्य सतः स्यादिति वक्तव्यं इतरथा तत्र विषाणस्यापि तादृग्विशेषप्रसं-
ङ्गात्॥ सत्त्वविशेषः किमिदमेव ज्ञप्तिक्रियाश्रयत्वमन्यो वा इदमेव चेदात्माश्रयत्वमितरादिप्रागुक्तो दोषः पर्यवसन्न इत्यर्थः॥ उक्तदोषप्रसक्त्या त-
त्संबंधलक्षणो विशेषस्तृतीयः कल्प्योऽपि न युक्त इत्याह॥ संबंधेति॥ २८॥ प्रतिपादितमसतः कार्यस्यासंभवमुपसंहरति॥ अत इति॥ यत उक्तरीत्या
नरविषाणवदसतो विशेषसंबंधो दुर्निरूपः॥ अतोऽसत्त्वाविशेषात्तद्वदेव तस्य कार्यत्वं न युक्तमित्यर्थः॥ सदसदात्मकं कार्यमिति तृतीयपक्षं स्वमि-

ज्ञप्तिक्रियाश्रयत्वं चेद्विशेषोऽस्यात्तदापि तु॥ एवोक्तदोषः संप्राप्तस्तस्य नास्ति निवारकः॥ २७॥ सत्तासंबंधवत्त्वं चेद्विशेषोऽस्य न तन्न तदापि
दोषः पूर्वोक्तः प्राप्नोत्येव न संशयः॥ २८॥ अतोऽसतो न कार्यत्वं सदसत्त्वं न संगतं॥ उक्तदोषद्वयापत्तेरतः कार्यं तु कारणात्॥ २९॥ अभिन्न-
मेव भेदस्यासंवादेव वस्तुतः॥ भेदाभेदसमारब्धा तु सुतरां नैव सिध्यति॥ ३०॥ कारणात्कार्यजातस्य भेदाभावाच्च वस्तुतः॥ कार्यकारणभेद-
प्रकारकव्याहृतिस्तथा॥ ३१॥ उत्पत्तिश्च स्थितिर्नाशस्तथैवार्थक्रियापि च॥ नामरूपविशेषश्च सर्वं ह्यन्यान्न प्रसिध्यति॥ ३२॥

रस्येति॥ सदसत्त्वपीति॥ एवं कारणाद्भिन्नस्य कार्यस्य सदसदादिविकल्पेन निरूपयितुमशक्यत्वात्कारणाभिन्नमेव तत्कार्यमित्यंगीकर्तव्य-
मित्युपसंहरति अतः कार्यमिति॥ २९॥ तत्र हेतुमाह॥ भेदस्येति॥ भेदाभेदस्य धीरेति॥ भावाभावयोरेकत्र समुच्चयितुमशक्यत्वाद्भेदपक्षोक्त-
दोषोक्तदोषप्रसंगात् भिन्नं वाऽभिन्नं नियामिके भेदाधीननिरूपणत्वेनात्माश्रयादिदोषप्रसक्त्या परमार्थतः क्वचिदपि निरूपणासंभवादित्यर्थः॥ भेदा-
भेदपक्षमिति॥ भेदाभेदपक्षस्तु सुतरां न युक्त इत्यर्थः॥ ३०॥ ननु कार्यस्य कार्यस्य कारणादन्यत्वे भेदप्रतीतिः का गतिरित्यत आह॥ कारणे-
ति॥ परमार्थतः कार्यस्य कारणाद्भेदेऽस्य विद्यावशात्कार्यकारणादिभेदप्रतिभासः संभवतीत्यर्थः॥ ३१॥ ३२॥

रामः ५२

एवं कार्यस्य कारणमात्रत्वं प्रसाध्याभिन्नार्थं श्रुतिं योजयति॥ अत इति॥ विक्रियत इति॥ विविधं क्रियत इति विकारः कार्यवर्गः॥ यतस्तद्भेदप्र-
तिनामोक्तंत्या॥ अतः सर्वोऽपि विकारो वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते न तु वस्तुतोऽस्ति॥ घटोऽयं शराव इत्यादिनामधेयमात्रत्वमेव॥ सदा सर्व-
प्रदा ध्वस्तावस्थायामिव स्थितिकालेऽपि कार्यस्य कारणमात्रमेवावशिष्यते॥ ३३॥ नन्वेवं विकारस्य नामधेयमात्रत्वे श्रुत्यादिसत्त्वमुक्तमन-
वतीत्याह द्वास्य कथं कारणानन्ततसमुत्तेनन्यत्वं सदसतोऽपरस्परविरोधादित्याशंक्याह॥ प्रातीति॥ केनेति॥ कार्यस्य हि देहरूपे दृष्टबुद्धोदय॥

अतः सर्वो विकारस्तु वाचा केवलमास्तिकाः॥ अस्तीत्यारभ्यते नामधेयमात्रं हि सर्वदा॥ ३३॥ प्रातीतिकेन रूपेण विका-
रो सत्य एव हि॥ कारणाकारवान्सत्यः साक्षात्सदानुगः॥ ३४॥ कारणाभिन्नरूपेण कार्यं कार्यं कारणमेव हि॥ स-
द्रूपेण सदा सत्यं श्रोत्रे नोक्तिमथा खलु॥ ३५॥

कारविशेषात्मकमेकं प्रातीतिकं रूपं॥ तथानुगतसदात्मकमपरं कारणरूपं॥ तत्र प्रातीतिकेन रूपेण सत्य एव कार्यवर्गः कारण-
रूपेणासत्यः॥ ३४॥ न चैवं कार्यस्यैवं विधि कारणरूपमेकं कारणं चान्यदित्यद्वैतकारणत्वव्याकोप इत्यत आह॥ कारणाभिन्नेति॥ का-
र्यस्यैवं विधि सत्कारणाभिन्नरूपं तत्कारणमेव न नानयोर्भेदो विद्यत इत्यर्थः॥ एवमुक्तेऽर्थे मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिकां कारणमात्रसत्त्वप्र-
तिपादिकां श्रुतिं योजयति॥ सद्रूपेणेति॥ श्रुतिगतैवकारकफलमाह॥ भेदेनेति॥ ॥

तिपादितमर्थं निगमयति॥ अत इति॥ यतो लोके महदादिकारणेषु ज्ञातेषु तदनन्यतया तत्कार्यघटशरावादिकमपि कारणज्ञानमेव भवति॥ अतः स
र्जगत्कारणत्वेन सद्ब्रह्मणस्तज्ज्ञानात्तत्कार्यं सर्वमपि कारणात्मनाज्ञातमेव भवतीत्येतदुपपादितमित्यर्थः॥२६॥ ननु कार्यस्य कारणज्ञानाज्ज्ञानेऽपि
कारणाज्ञानीयस्य तेन ज्ञातुमशक्यत्वात्कथमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानमित्यत आह॥ नचेति॥ नच जगत्कारणमेकमद्वितीयमेव न तु भिन्नं ना
पि भिन्नाभिन्नात्मकं येन तस्य कश्चिदपि भिन्नात्मकतया तेन कारणेन ज्ञातुमशक्यत्वादित्यर्थः न तु यदात्मना भिन्नं तिरोहितं तन्नानुरू

॥ अतः कारणविज्ञानात्सर्वविज्ञानमास्तिकाः॥ श्रुतरायुपपन्नं हि न संदेहोऽस्ति कश्चन॥२६॥ नचकारणमेकं हि न भिन्नं नोभयात्मकं॥ भेदः
सर्वत्र मिथ्यैव धर्मादेरनिरूपणात्॥२७॥ भेदे ज्ञाते हि धर्मादि विज्ञानं स्याच्च भेदं॥ विभेदे—बधर्म्यादौ विज्ञाते॥ न द्वयेदृशौ॥२८॥
भेदानिरूपणादेव भेदाभेदो न संगतः॥ अतश्च कारणं नित्यमेकमद्वयमुत्तमाः॥२९॥

यत एवेत्यत आह॥ भेदः सर्वत्रेति॥ धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीननिरूपणो हि भेदाव भासः॥ भेदे न ज्ञातयोरेव धर्मिप्रतियोगिनोर्मिथ्या
त्योन्याधाननिरूपणे तेन कश्चिदपि भेदस्यात्मलाभासंभवात्तन्मिथ्यात्वेन तत एव पृथगीयमानो भेदस्तस्यार्थः॥२७॥२८॥ अतश्चेति॥ यतो वे
यस्य भेदस्य भावात्तद्विषयावभासोऽपि न पारमार्थिकाः॥ अतः कारणादिदारणादिदारणत्मकभेदासंभवाच्छाकारणं नित्यं स्वगतसज
तीयविजातीयभेदाभावाच्चैकमेवाद्वितीयमिति सिद्धमित्यर्थः॥२९॥

न तु लोके घटादिकार्ये उपादानं निमित्तं चोभयं पृथग्दृश्यते॥ तथाद्वितीयस्य सद्ब्रह्मणो निमित्तत्वे निरूपादानं कार्यं नोपपद्यते न तूपादानत्वे च नि
र्निमित्तत्वप्रसंगः स्यादाशंक्य तस्योभयरूपतामाह कुलालादेरित्यादिना॥ महादेश्चेतनत्वे नहि स्वातिरिक्तचेतनकुलालापेक्षा॥ जगदुपादा
नं तु स्वयमेव चेतनत्वान्नान्यचेतनमपेक्षते तथाचेतनत्वेऽपि कुलालवत्स्वातिरिक्ताचिद्रूपोपादानापेक्षापि नास्ति॥ अभिन्ननिमित्तोपा
दानस्यैकत्वात्॥ अन्यैव श्रूयते हि॥ तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति॥ तत्रेक्षणानिमित्तत्वं बहुभवनेनोपादानत्वं चाद्वितीयस्य सद्ब्र

कुलालादेर्महादेश्च भेदरदृष्टेऽपि तत्त्वे॥ अचेतनत्वान्महादेः कुलालादिरपेक्षते॥३०॥ अत्र कारणमद्वैतं शुद्धं चैतन्यमेव
हि॥ तेन नापेक्ष्यते ह्यन्यत्कारणं चेतनात्मकं॥३१॥ स्वयं चेतनमध्यस्येत्तत्कारणं तत्कुलालवत्॥ अपेक्षते महदाद्युपमवि
रूपं तु कारणं॥३२॥ प्रतीत्या केवलं शक्तिरचिद्रूपा तमोमयी॥ सर्वप्रकारैर्विद्वद्भिरनिरूप्यास्ति शांकरी॥३३॥ नयदुर्घ
टकारित्वान्तदात्म्येनैव संगता॥ कारणं सकलं स्वस्य समं हर्तुं चास्तिकाः॥३४॥

नोऽवगम्यते॥ अतो जगतो निमित्तमुपादानं च स्वयमेवेत्यर्थः॥३०॥३१॥ ननु विक्रियस्यासंगस्य सद्रूपस्य ब्रह्मणः॥ कथमीदृग्वि
धं कारणत्वं संभवति मायये निचेन्न हि तया देतापत्तेरित्यत आह॥ प्रतीत्येति मतान्मायाप्रतीतिमात्रेणैव सिद्धा प्रतीत्यैकशरी
रेतिया वत्॥ स्वप्नकान्ता ब्रह्मरूपाच्छादकत्वात्तमः प्रधानानिरूपणसमर्थैरपि विद्वद्भिः सदसदादि सर्वप्रकारैर्निर्वक्तुमश
क्या ईदृग्विधा मायातादात्म्यस्य सद्रूपब्रह्मणः पृथक्सत्त्वात्त्रीयसत्त्वरजस्तमोगुणोपाधिभेदेनाविक्रियस्यापि ब्रह्मणः स्वदृष्टा दि

सुपपद्यते॥ नापि द्वैतापत्तिः॥ मायाया अनिर्वचनीयत्वेन सदंतराभावात्॥ २३॥ २४॥ एवमद्वितीयं ब्रह्म साध्य सद्रूपत्वमपि साधयति॥ सदसच्चेति ॥ विज्ञानमानंदं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेश्चिद्रूपं हि जगत्कारणं ब्रह्म॥ तथा च विमतं सत् चिद्रूपत्वात्॥ यत्तु सद्भिन्नं तन्नासौ चिद्रूपः यथा रज्जुसर्पादिरिति भावः॥ व्याप्तिमुपपादयति॥ चिद्रूपस्येति॥ जडस्य प्रपंचप्रतीतिबाधसाक्षितया सर्वदावस्थानाच्चिद्रूपस्यानर्थित्वेन स्वप्रमाणे युक्तमेव सार्वकालिकं सत्त्वमित्यर्थः॥ २५॥ चिद्रूपस्याप्यसत्त्वं कुतो न भवतीत्यत आह॥ अचिदिति॥ अहिरज्ज्वादेः रज्जुसर्पादेरित्यर्थः॥ न

पालकं च महासत्त्वं चिद्रूपत्वात्सुरोत्तमाः॥ चिद्रूपस्य तु सत्त्वं वै युक्तमेवास्तिकाः सदा॥ २५॥
अचिद्रूपाहिरज्ज्वादेर्मिथ्यात्वं समतं खलु॥ अतस्तत्कारणं देवाः सदैवैकं च राज्यवत्
॥ २६॥ इदं सर्वं जगत्त्वं च सदैवासीत्सुरर्षभाः॥

इह हि मिथ्यात्वमचिद्रूपत्वेन व्याप्तं दृश्यते॥ नच चिद्रूपाज्जगत्कारणाद्व्यावर्तमानं स्वव्याप्यं मिथ्यात्वमपि व्यावर्तयतीत्यभिप्रायः॥ २५॥ अस्मिन्नतिपादितेर्थे सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति योजयति॥ अत इति॥ यत उक्तरीत्या जगत्कारणमद्वितीयं सदेवं अतः कारणादिदं परिदृश्यमानं नामरूपात्मकं कार्यं सर्वं जगत्सृष्टेः पूर्वं सदेवासीत्॥ सद्रूपकारणात्मनैवावर्तनेन तु नामरूपात्मनेत्यर्थः॥ २६॥ रा॰म॰ ५५

एवं सत्कारणवादं प्रसक्तं नैयायिकस्त्वधिक्षिप्त्या अन्यकार्यनिमित्तमसत्कारणपक्षमुपन्यस्य तस्य निरासः क्रियते॥ तदेकत्वादिना कथमथ सतः सत्कार्यत्वं तेन॥ तस्याः श्रुतेरभिप्रायमाविष्करोति॥ असदेवेदमग्र आसीदित्यादिना॥ विनष्टाद्धि बीजादेरंकुरादिकार्योत्पत्तिदर्शनात्कारणं नानुपमृद्य प्रादुर्भवितोस्तीत्यभावस्यैव तत्र कारणत्वं॥ एवं जगन्मूलकारणमपि नाशात्मसद्रूपमेवेत्येवं वदंतोऽसद्वादिनो भ्रांताः॥ मृतदेवदत्तस्य पुत्रोत्पादनशक्तिवन्नष्टस्य कारणस्य कार्यजननशक्त्ययोगात्॥ अंकुरादिकार्यसमये च बीजादिकारणगतसंस्थानादिविशेषनाशेऽपि अवयवानामनुवृत्तेश्च नासतः कारणत्वं युक्तमिति ॥ तथा ह्याचिंत्यं॥ ३७॥ तदेवोपपादयति॥ असत्कारणमित्यादिना॥ ननु यावदसतः कारणत्वं पुनरुक्तं तस्य सर्वप्रकारेणापि निरूपाख्यस्य का

असदासीदिति प्रोक्तं तावदं नि सुरपुंगवाः॥ ३७॥ असत्कारणं युक्तं वस्तुतत्त्वनिरूपणे॥ वंध्यापुत्रोऽपि सर्वेषां कारणं स्यात्ततः खलु॥
॥ ३८॥ स्वराज्यासत्त्वसर्वेषां कारणं भवतीति चेत्॥ शक्तिरप्यसतो नैव नास्ति सत्त्वे बीजस्य दर्शनात्॥ ३९॥ अंकुरोत्पादिका शक्तिः स
द्रूपस्यैव दृश्यते॥ खलु बीजस्य सर्वत्र नाशतस्तद्दर्शनात्॥ ४०॥

णत्वजत्वाणनावरूपधर्माश्रयत्वायोगात् तदाश्रयत्वे च वंध्यासुतस्यासत्त्वाविशेषात्सर्वकारणत्वप्रसंगेनेत्यर्थः॥ ३८॥ ननु च सतोऽपि जगन्मूलकारणस्य वस्तुशक्तिवत्त्वात्कारणत्वं सत्स्यतीति त्वं कादूषयितुमनुभाषते॥ स्वराज्येति॥ तदेतद्दूषयति॥ शक्तिरिति॥ ३९॥ अंकुरादिकार्यजननशक्तिरपि सद्रूपस्यैव बीजादेरन्वयव्यतिरेकाभ्यामवसीयते नासतः॥ अतो दृष्टविरोधादसतः शक्तिकल्पनमयुक्तमित्यर्थः॥ ४०॥

विकल्प्यासत्त्वेनापि दूषयति ॥ सापीति ॥ अयं कल्पमनूद्य निराचष्टे ॥ सतीचेदिति ॥ भावरूपा शक्तिर्निरूपाख्यस्यासतः कथं धर्मः स्यात् ॥ न ह्यन्यं
सतो वंध्यासुतादेस्तादृशी शक्तियोगो दृश्यते युज्यते वा ॥ तथाविधशक्त्याश्रयत्वं च सत एव हि बीजादेर्दृष्टं न त्वसतो नरविषाणादेः ॥ अन्यस्त्वेहा
यत्वे बीजादिवद्देवनाव रूपत्वप्रसंगाद्दानासतः सद्रूपा शक्तिरस्तीति न युक्तं कल्पयितुमित्यर्थः ॥४१॥ द्वितीयं कल्पमनूद्य निराचष्टे ॥ सासती
चेदिति ॥ असतः कारणत्वोपपादनाय हि या शक्तिः परिकल्प्यते सापि यद्यसती स्यात्तर्हि तस्या अपि वंध्यासुतवत्कार्यनिर्वहणसामर्थ्यानुप

सापि शक्तिः सती किं वासती सदसती नु वा ॥ सती चेत्सा सती शक्तिः कथं वंध्यासुताश्रया ॥४१॥ अथ यत्त्वं मतो दृष्टं खलु लोके न चासतः
॥ साऽसती चेत्कथं शक्तिः कार्यनिर्वाहिका सती ॥४२॥ वंध्यापुत्रः स्वपनेव कार्यनिर्वाहकः खलु ॥ निर्वाहकत्वं धर्मश्च सत एव हि दृ
श्यते ॥४३॥ शक्तिः सदसती सा चेद्दोषद्वयसमागमः ॥ अनःस्वशक्त्या चासत्सु सर्वेषां नैव कारणं ॥४४॥ तस्माच्छ्रायममसाहोजल्प
मात्रं न युक्तिमान् ॥

पपत्तिः ॥४२॥ न च सतोपि तथाविधसामर्थ्यदर्शनबलाद्दृक्पगनामित्यत आह ॥ निर्वाहकत्वेति ॥ एवं चास
द्रूपा शक्तिः परिकल्पितापि नासतः कारणत्वमुपपादयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥४३॥ तृतीयं निरस्यति ॥ शक्तिः सदसतीति ॥ दोषद्वय
समागम इति ॥ सत्त्वासत्त्वपक्षोक्तयोर्द्वयोरपि दोषयोः प्रसंग इत्यर्थः ॥४४॥ प्रतिपादितमसतो कारणत्वं निगमयति ॥ ॥

एवमसत्कारणवादस्यायुक्तत्वादुक्तौ तु शङ्के नन्वन्निशकृत्वयत्नकृतमसत्कारणवादनिगमनं सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि
ति तद्दर्शयति ॥ अत इति ॥ नासदिति श्रुतिगतमनुशासनाभिप्रायकथनं ॥४५॥ एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपादनाय मृदा
दिदृष्टान्तैः कार्यस्य कारणानन्यत्वं प्रसाध्य किं तदेकं वस्तु यद्विज्ञानात्सर्वं विज्ञायते त्याकांक्षायां सदेव सोम्येदमग्र आसीदिति सद्वितीयं ब्र
ह्मोपदिष्टं ॥ न कार्यत्वे हि तस्य कारणविज्ञानेन विज्ञातत्वमित्यभिप्रेत्य तत्कार्यत्वप्रतिपादनाय तत्सकाशात्सृष्टिराम्नायते ॥ तदैक्षत
बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिना तां सृष्टिमुक्त्वाभिप्रेतार्थाभिधानापुरःसरं गच्छति ॥ तद्वेत्यादिना ॥ आद्यंतविनिर्मुक्तमिति ॥ आदिरुत्पत्ति

अतः सदेव सर्वेषां कारणं नासदास्तिकाः ॥४५॥ सृष्टेः प्रागिदं सर्वं सदेवासीत्तु कारणं ॥ तच्च कारणमाद्यंतविनिर्मुक्तं सदद्वयं
॥४६॥ दुर्विकल्प्यप्रपंचाख्यसंस्कारेणानुरंजितं ॥ कालकर्म्मविपाकेन सत्ववृत्तिसमाश्रितं ॥४७॥

रंतो विनाशस्तदुभयविनिर्मुक्तं ॥४६॥ न च द्वितीयासद्रूपादेकविधात्कथमनेकविधकार्यप्रपंचोत्पत्तिरित्यत आह ॥ दुर्विकल्पेति
॥ अतीतकल्पप्रजीनप्रपंचजनिता ॥ यावासना तदनुनवजनितोयश्च संस्कारस्तदुभयसंवलितमित्यर्थः ॥ कालकर्मविपा
केति ॥ कालकृतः प्राणिकर्म्मणां पुण्यपापरूपाणां यः पाकः फलप्रदानोन्मुखत्वं तेनेत्यर्थः ॥ सत्ववृत्तिसमाश्रितमिति ॥ अंतःक
रणोपादानभूतसत्वपरिणामरूपास्तु स्थूलकार्यप्रपंचविषयावृत्तिस्तयावच्छिन्नमित्यर्थः ॥४७॥

बहुस्यामि॥ उपादानांतरनैरपेक्ष्येण स्वात्मरूपेणैव बहुविधं जगद्भवेयमित्यर्थः॥ ननु निर्विकारस्य निरवयवस्य चिद्रूपस्यात्मनो बहुभवनासंभवात् योऽयं सांख्याद्यभिमतप्रधानमेव तदैक्षत बहु स्यामिति श्रुतिवाक्येन प्रतिपाद्यत इति चेन्न॥ मैवं॥ तस्याचेतनत्वेनेक्षणासंभवात्॥ अत एव भगवान्बादरायणः सूत्रयामास ईक्षतेर्नाशब्दमिति॥ कथं तर्हि त्रिविधस्य ब्रह्मणो बहुभवनसंभव इति॥ तत्राह॥ शक्तिमदिति॥ शक्तिः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मि

सद्यर्थमैक्षत प्राज्ञो बहुस्यामिति शक्तिमत्॥ पुनस्तत्पूर्वसंस्काराद्धाकाशं वायुमादितः॥४८॥

कामाया॥ तस्याः सांख्याद्यभिमतप्रकृतिवत्स्वातंत्र्यशंकामपाकर्तुमाह शक्तिमदिति शक्तिपदेनाभिधानं शक्तिमत्त्वं च परशिवस्यैवेत्यावेदयितुं तैरेव प्रतिपादितं॥ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत इति॥ यद्यपि छांदोग्यशाखायां तत्तेजोऽसृजतेत्येव सृष्टिराम्नाता नान्यवियदादेः॥ तथापि तैत्तिरीयके नयोरपि सृष्टिराम्नातेति॥ गुणोपसंहारन्यायेन तां मध्ये उपसंहृत्य दर्शयितुं पुनस्तदिति॥ बादरायणेनापि वियदाद्योरुत्पत्तिं न वियदश्रुतेः॥ एतेन मातरिश्वा व्याख्यात इत्यधिक रणाभ्यां निर्णीतवान्॥४८॥ रामः ५७

श्रुतौ तत्तेजोऽसृजतेत्यादिना या तेजोवत्सृष्टिराम्नाता॥ तामाह स इति॥ ततस्तस्माद्वायुरूपापन्नात्स्वात्मनस्तेजः सृष्ट्वा पुनस्तेजोरूपापन्नात् तस्माद्देवापः ससर्जेत्यर्थः॥ एवं चात्र तत इति जनिकर्तुः प्रकृतिरिति विहितापादाने पंचमी॥ ननु दिग्योगलक्षणेनं तर्यस्य पंचमी॥ अनंतर मित्यध्याहारसापेक्षाया उपपदविभक्तेस्तन्निरपेक्षत्वेन कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात्॥ नचैवं तैजसः सद्रूपब्रह्मजत्वाकोपः॥ वायोस्तत्त्वतो ब्रह्मात्मत्वात्॥ बादरायणेनाप्यतदुपपत्तेः सूत्रयामास॥ तेजोऽतस्तथा ह्याहेत्यादिना॥ अन्नशब्दादिनामिति॥ अन्नमसृजतेति श्रुतौ या पृथिवीत्व

सृष्ट्वा तेजस्ततः सृष्ट्वा पुनः सृष्ट्वा च पत्तनः॥ अन्नशब्दोदितां देवा सर्जपृथिवीं परं॥४९॥ तत्पुनः कारणं
ब्रह्मतानि नूतानि पंच च॥ एकैकं द्विविधं कृत्वा तेषां मध्ये सुरोत्तमाः॥५०॥

तत्र शब्दानभिहितानामित्यर्थः॥ श्रुतिगतान्नशब्दस्य पृथिव्यभिधायकत्वं च व्यासेन प्रतिपादितं पृथिव्यधिकाररूपशब्दांतरेभ्य इति॥ पदार्थमिति॥ अपंचीकृततेन सूक्ष्मामित्यर्थः॥४९॥ श्रुतौ तेजोवन्नसृष्टेरनंतरं पंचत्रिरत्करणमाम्नातं तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकमेक रोदिति तन्नूतसृष्टो वियदादिसृष्टेरप्युपसंहारात्पंचीकरणस्योपलक्षणार्थमिति तद्दर्शयितुं॥ तत्पुनरित्यादिना॥ एतच्च पंचीकरणं शिवमाहा॥ त्म्यखंडस्य दशमेऽध्याये विस्तरेण प्रागस्माभिः प्रतिपादितं॥५०॥

नेयं शानाराये ति॥ तेषु विंशतिसंख्याकेषु चतुर्धा कृतेनांशेषु वियदादिसंबंधिनश्चतुरोंशाननादाय वाय्वादीनां चतुर्णां भूतानां संबंधिनः स्वांशश्चतुरोंशांस्त्रीं
श्चादाय कारणं ब्रह्म एकैकेनार्धेन एकैकमंशं संयोजयति॥ एवं वाय्वादिभूतार्धसंबंधिनोपि चतुरोंशाननादाय तत्तद्भूतव्यतिरिक्तभूतार्धे चतुरोतिरेक
कं संयोजयतीत्येवमर्थः॥५१॥५२॥ अंडजं जरायुजमुद्भिज्जमिति प्रकृतेनाभिप्रेतमर्थं दर्शयति॥ अंडजमिति॥ स्वेदजस्य पृथगुक्तिः रंडजानन्तावम

अंशानेवं समादाय तेषामेकैकमात्मकम्॥ कृत्वा चतुर्धा तिर्यक्छानादाय चतुरः सुराः॥५२॥ यथाक्रमेण भूतानां चतुरस्त्वांश्च कारणं॥ यथाक्र
मेण भूतार्धे नैकैकं करोतिनत्॥५३॥ एवमंशान्तराणेतानादाय चतुरः स्वयं॥ एकं भूतांतरार्धे निकरोति क्रमशः सुराः॥५४॥ एवं भूतानि
सर्वाणि पंचीकृत्य सुरर्षभाः॥ अंडजानि तु वनान्यात्मकरोति ब्रह्मकारणं॥५५॥ अंडजं जरायुजं चैव स्वेदजं चोद्भिज्जं पृथक्॥ करोति काजपाकेन प्रा
णिकर्मविशेषतः॥५६॥ ब्रह्म लिंगिरूपसर्वत्रैणैवानुप्राप्यात्मिकः॥ इत्थं भूमानि रूपाणि कुरुते सर्वकल्पवत्॥५७॥

त्रिप्रेत्य कृतो नैविधामाम्नातं॥ अन एवा कृत्यमीप्य कारणः॥ स्वेदजं संशोकजयोरंडजोद्भिज्जयोरपि यथासंभवमंतर्भावइति॥५८॥ सेयं देवतेमास्ति
स्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोदिति श्रुतिवाक्यसार्थमाह॥ ब्रह्मेति॥ जगत्कारणं ब्रह्म जलतरंगबुद्बुदादिषु सूर्यबिं
बस्य प्रतिबिंबवत् ब्रह्मादिसर्वशरीरेषु चिद्रूपेणैवानुप्राप्य पूर्वकल्पनानुसारेण सोनामायनमिदं रूपमिति नामरूपे व्याकरोदित्यर्थः॥५९॥

महदादिदृष्टान्तैः प्रागुपपादितं कार्यस्य कारणानन्यत्वं पुनर्दृष्टान्तत्रिवृत्कृतस्थूलभूतकार्यप्रपंचस्यापि त्रिवृत्कृतकारणभूततेजोबन्नमात्रत्व
मग्न्यादिनिदर्शनेन निरूपयितुं श्रुतिरुदाहरणैः श्रुतो दर्शयति॥ यदग्ने रोहितं रूपमित्यादिवाक्यं इदं पंचीकृतभूतकार्यं सर्वं जगत्परमार्थविज्ञानमपि कारणस्वरूप
भूतव्यतिरेकेणनैवास्ति॥५७॥ कथमेवाग्नीत्यवगम्यते॥ तत्र यदुक्तं तदुपपद्यत इत्याशंकासोपपादयति॥ यदग्नेरिति॥ त्रिवृत्कृतकार्यत्रयमग्न्या
दिषु लोहितशुक्लकृष्णात्मकास्त्रयो वर्णा अवगम्यंते॥ तत्र यल्लोहितं तत्त्रिवृत्कृतस्य रूपस्य तेजसो रूपं॥ यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य॥५८

इदं सर्वं जगत्स्वप्नमिव जातमपि स्वतः॥ कारणव्यतिरेकेण नास्त्येवात्र न संशयः॥५९॥ यदग्ने रोहितं रूपं तद्रूपं तेजसः सदा॥ यच्छु
क्लं तदपां रूपं यत्कृष्णं तन्ममैव तत्॥६०॥ नास्ति रूपातिरेकेण सदा सोग्निः सुरर्षभाः॥ वाचारंभणमात्रो हि विकारो वह्निसंज्ञि
तः॥६१॥ त्रीणि रूपाणि देहेवा एवसत्यं न चानलः॥ यस्मात् यो रोहितं रूपं तद्रूपं तेजसः सदा॥६२॥ यच्छुक्लं तदपां रूपं य
त्कृष्णं तन्ममैव तत्॥ नास्ति रूपातिरेकेण सदादित्यो न संशयः॥६३॥

न चैषां रूपाणामन्यद्वीयत्वेप्यग्निर्नाम धर्मी कि
नोनस्यादित्यत आह॥ नास्तीति॥ एतद्रूपत्रयमेव हि मिलितमस्यादिपदेनाभिधीयते न तु ततोतिरिक्तं किंचिन्नानारमस्तीत्यर्थः॥ नन्वदा
हपाकादिसमर्थत्वेनानुभूयमानोऽग्न्यादिपदार्थः कथमपलपितुं शक्यत इत्यत आह॥ वाचारंभणमात्रमिति॥ कारणं भूतरूपत्र
यव्यतिरेकेणायमग्न्यादिपदाभिधेयो विकारः संस्थानविशेषः स वाचैव जमारभ्यते न तु वस्तुतोस्तीत्यर्थः॥५९॥६०॥ त्री
ण्येति॥ कार्यस्य कारणात् पृथक्केनव्यवहारोऽन्यमकृत इत्यर्थः॥ यत्तु इदमसौ रोहितं रूपमित्यादेनाश्रुतो विस्तरेण

रेणैक्यमर्थमतिदेशेन कथयति॥ एवमिति॥६२॥ घटकुड्यादय इति॥ यथा चेमे घटादयः कारणभूतेजोबन्नव्यतिरेकेण न संति॥ एवं भूतभौ
तिकात्मकं सर्वं जगत्कारणभूतब्रह्मव्यतिरेकेण नैवास्ति सद्रूपं तज्जीवमर्वदाविद्यत इत्यर्थः॥६३॥ ब्रह्मणः परमार्थत्वे तत्त्वमसीति तदात्मकत
याभिधानेन स्वपदेहस्य मायात्वे जीवोपि परमार्थ इति तद्देकविषयोहंप्रत्ययः कथमस्त्वित्यन्नतकार्येषु समेषु देहादिषु च अहं मनुष्य इति जा
यत इत्यत आह॥ एवंघटैर्वैति गतजन्मम जनिनवासनाप्रदर्शनीदेहादावहमिति भ्रमः॥६३॥ घटं गतजन्मन्यपीत्यादिवाक्यानवचेष्ट

न्यांप्या केवलमादित्यइत्यकुरविवेकिनः॥ एवंवदश्वविज्ञेयोविग्रहश्वसुरपुंगवाः॥६३॥ घटकुड्यादयोत्ता वान्तानिस्तुवनानिच
॥ मब्रह्मातिरेनाणकेस्तिब्रह्मैवसत्सदा॥६३॥ एवंदृंदृंवच्चमोत्पन्नवासनायाबलेनतु॥ देहेंद्रियादिसंघातेऽहंमतिर्जायते
दृढा॥६४॥ देहेंद्रियादयोनावानाहमर्थानिरूपणे॥ नौतिकत्वाच्च भूतांशोःस्वदेवाप्यायितत्वातः॥६५॥ मदंन्नरएयथान्नि
त्रिनिर्मितावेमदं मसा॥ आप्यायतेतथान्नुक्तैर्भूतैर्देहादयोपिव॥६५॥

र्थः॥६५॥ अंत्रमाशितमित्यारभ्य दध्नः सौम्यमनः
प्राक्तनयाश्रुत्यामनोवाक्प्राणमांसजोहितमकाद्यात्मकस्य शरीरस्य जडत्वतत्त्वकार्यत्वेन जडत्वाच्च तन्मैकगोचरमहंप्रत्ययं
प्रतिपरमर्थतो न विषयत्वमिति प्रपंचयति॥ नत्त्संग्रहेणव्याकरोति॥ देहेंद्रियादय इति॥ भ्रांत्यैवाहमर्था देहादयः नतु निरूपणे॥ वि
दमान्नुतत्त्वतकार्यत्वात्स्वयंतुत्यमानतेजोवन्नलक्षणभूतत्रयांशोःस्थदिषमध्यमस्थमेरूपचयाच्चेत्यर्थः॥६५॥ उपचयस्तावद्देहा
रन्नादिभिरुपलभ्यते च्छनएवन्यस्पनिर्माणमपि तैरेवेत्यत्र निदर्शनमाह॥ मदंन्नसेति॥६६॥

व्याख्यातायाःश्रुतेःफलितं तात्पर्यमाह॥ अत इति॥ यतो देहेंद्रियमनसां वाचारंभणमात्रं तेजोबन्नभूतकार्यत्वेनानात्मत्वं॥ अतस्तत्राह
मित्यात्ममतिं परित्यज्य कूटस्थनित्यस्थिरात्मन्येव तां कुर्यादित्यर्थः॥६७॥ तेजोबन्नविलक्षणानां भूतेंद्रियमनसां कथं तत्कार्यत्वमिति चेत्॥ द
धिविलक्षणस्यसर्पिषोयथा दधिकार्यत्वमिति दृष्टांतं श्रुत्या दध्नः सौम्येति निर्दिशति॥ दध्नः सर्पिरिति॥ दध्नोयथामथनेविलक्षणः सर्पि
:परिणामः॥ एवं तेजोबन्नमौदर्याग्निकृतपाकविशेषेण देहेंद्रियमनोरूपपरिणामविशेष इत्यर्थः॥६८॥ दधिसर्पिर्दृष्टांतेन देहादेर्भौति
कत्वसमर्थनेन प्रागुक्तायाव्यतिरिक्तात्मनिष्ठायानिरपवादत्वं सिद्धमित्याह॥ भौतिकं देहसंघातमिति॥६९॥ वाक्प्राणयोः कार्य

अतो देहादिसंघातेऽहंमेन्यादिकां मतिं॥ विमत्सरमात्मिचैतन्ये विद्वान्कुर्यादहंमतिं॥६७॥ दध्नः सर्पिर्यथाजातं मथनेन सुर
र्षभाः॥ तथा बुध्यादयो नावान्नूतेस्पश्चोद्भवंति हि॥६८॥ भौतिकं देहसंघातं विसृज्य मतिमान्नरः॥ सर्वसाक्षिणि चिद्रू
पे कुर्यान्नित्यमहंमतिं॥६९॥ अन्नेनाप्यायितेनुक्के नाधातं तस्य नासते॥ ततोपि बुद्धिरन्नस्य कार्यमेव न संशयः॥७०॥
अतोपि बुद्धिमन्नस्य कार्यं त्यक्त्वा विविक्तधीः॥ सर्वसाक्षिणि चिद्रूपे कुर्यान्नित्यमहंमतिः॥७१॥

योः कार्ययोरस्तु भौतिकत्वं कथं मनस्तु नित्यमिति वैशेषिकास्तत्कथं तस्य भौतिकत्वमित्याशंक्य पवनापुत्रेण दृष्टं॥ स्य एवमाचगवान्विद
नयत्विति॥ न त्र पितु रुद्रं शं षोडशकलः इत्यादि षोडशाहिन पर्यंतमनशनेनोपक्षयादधीतवेदस्याम नवभासः पुनरशनेनतदुपचयादव मा
न इति प्रवृत्तएवोक्तं॥७०॥ मनसोन्नमयत्व अन्नेनोपचयदर्शनादन्नमयं मन इति पितुराज्ञायस्तं संग्रहाति॥ अन्नेनाप्यायितेनुक्केनेति॥ बुद्धिरि
तिमनएवोक्तः॥७०॥ मनसोन्नमयस्यात्मिप्रसंगस्य युक्त्यंसमर्थनं तस्यापि प्रागुक्तव्यतिरिक्तात्मनिष्ठासिद्धिरेवफलमित्याह॥ अतोपि बुद्धि
मन्नस्येति॥७१॥

एकमेवाद्वितीयमित्यद्वितीयं ब्रह्म प्रतिज्ञाप्य तेजोबन्नलक्षणस्य भूतत्रयस्य तदुत्पन्नस्य भौतिकस्य चोपजातस्य ॥ योगापन्नानां शरीराणां नोगोप
कारणानामिंद्रियाणां च तत्कार्यतये वचारंभणत्वान्न तस्य नियोगिकत्वेनाद्वैतप्रतिज्ञाभंग इत्यध्यायस्य प्रथमभागार्थव्याख्यानम् ॥ तथापि
नोभूणमात्मनोनिमित्तेन तत्प्रतियोगिकत्वेनाद्वैतप्रतिज्ञाभंगा इत्याशंकां निरसितुमुत्तरो भागः ॥ उद्दालको हारुणिरित्यादि तत्र यद्यपि नो
ग्यवभोक्ता न कल्पितः किंतु परमार्थ एव तथापि न तत्प्रतियोगिकत्वेनाद्वैतप्रतिज्ञाहानिस्तस्य ब्रह्मरूपत्वेन नेदानावारिकं तत्कं ॥ स
एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ॥ यद्येतद्वाङ्मनसगोचरचारिनिस्तत्त्वं ब्रह्मन्यस्मिन्नारोपित

देहेन्द्रियादिसंघातेऽहंममेत्यादिकां मतिं ॥ त्यक्त्वा स्वात्मनि चिद्रूपे यदापीनो नवत्ययं ॥७२॥ तदा स्वपिति दुःखादिदर्शनं च न विद्यते ॥
स्वात्मरूपसुखप्राप्तिरेवं दृष्टा स्वदेहिनः ॥७३॥ अतोपि मतिमान्नित्यं त्यक्त्वा देहादिगां धियं ॥ सर्वसाक्षिणि चिद्रूपे साक्षात्कुर्यादहं
मतिं ॥७४॥ यदिदं साक्षिणा वेद्यं तत्सर्वं ब्रह्म केवलं ॥ तत्सत्यं दृष्टं चैतन्यं तत्त्वमर्थो निसंशयः ॥७५॥

ननु दृश्यं सर्वमेतेनैवात्मवद्रजतमिव शुक्तिशकलेन ॥ तदेव च ब्रह्म सकलकल्पनाधिष्ठानत्वात्सत्यं सर्वस्य कल्पितस्य सत्तास्फूर्तिप्रद
त्वात्तदात्मा च ॥ यदेतदुद्दालकेन त्वमेव ब्रह्म तदेव त्वमसि तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ॥ श्वेतकेतवोपदिष्टमिति ॥ तामिमां श्रुतिं व्याक
रोति ॥ यदिदमित्यादि ॥ ब्रह्म केवलमिति ॥ ब्रह्मण्यारोपितत्वाद्व्यतिरेकेणाभावात् ॥ योयं सर्पः स रज्जुः यदिदं रजतं तच्छुक्तिशकलमितिवद्बाध
यां सामानाधिकरण्यं तत्त्वमर्थ इति त्वंशब्दार्थो जीवः पुनः परमार्थतस्तदेव दृष्टं चैतन्यं ब्रह्म न पुनर्देहादिवत्कल्पितं इत्यसंशयेन तत्त्वमि
त्यर्थः ॥७५॥

ननु त्वंशब्दः परागर्थवाचकः अहंशब्दस्तु प्रत्यगर्थ इति परस्परप्रतिद्वंद्वतया रूढत्वाद्गीश्शब्दत्वात्तौ विरुद्धार्थौ अहं ब्रह्मास्मीति प्रतीचो ब्रह्मत्व
मुक्तं कथं न रेतदिह तत्त्वमसीति कथं पराचो ब्रह्मत्वमुच्यते इत्यानंत्याह ॥ त्वंशब्दार्थ इति ॥ एक एव देवदत्तो यथा पुत्रेण तात इत्युच्यते पित्रा च पु
त्र इति न तत्र तातपुत्रपदाभ्यामभिधीयमानं देवदत्तस्वरूपं भिद्यते ॥ वक्तृभेदनिबंधनस्तु पितृपुत्रव्यवहारभेदो न वक्तव्यक्तिबंधनः ॥ तथा जी
वस्यैव ब्रह्मतादात्म्यं स्वयमनुभूयमानावस्थमहं ब्रह्मास्मीति व्यपदिश्यते ॥ तदेव जीवपरैक्यं परस्मै बोध्यमानं तत्त्वमसीति व्यपदिश्यते अ

त्वंशब्दार्थो यथा भाति सोहं ब्रह्मार्थ एव हि ॥ योहंशब्दार्थ आभाति स त्वंशब्दार्थ एव हि ॥७६॥

नो वा सद्दयस्य संमानार्थत्वाद्विरोध इत्यर्थः ॥७६॥ न चैवं तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यनयोः परस्परविरोधो मा भूत् तत्र त्वमहंशब्दार्थयोः पुनर
ज्ञः संसारी जीवोभिधीयते ॥ ब्रह्मपदेन च तत्पदेन च पुनरसंसारी सर्वज्ञ ईश्वरस्तस्य कथं तेन सह तादात्म्यमित्यत आह ॥ त्वमहंशब्देति
॥७७॥ अयमर्थः ॥ सत्यज्ञानानंदात्मकमिति प्रतिपादितमखंडमद्वितीयमेकरसमनाद्यनंतं परमार्थसत्तं वस्तु सत्त्वरजस्तमोलक्षण
गुणत्रयात्मिकाया प्रकृतिरनादिरंतवती न वज्ञानेकनिवर्त्यतया मिथ्यैव परिकल्पितत्वाद्वस्तुतस्तासा च द्विविधा ॥ रजस्तमसी अ

रू॰ ब्रसगी॰
६२

नित्यविशुद्धसत्त्वा एकाऽसा मायेत्युच्यते॥ रजस्तमोभ्यामभिभवेन मलिनसत्त्वा यदा साऽविद्येत्युच्यते॥ तत्र मायासत्त्वांशे प्रतिबिंबितः स परमात्मा
तां मायां वशीकृत्य सर्वज्ञः सर्वेश्वर इत्युच्यते॥ अविद्यासत्त्वांशे प्रतिबिंबितः स परस्तया वशीकृतोऽस्वतंत्रः कर्त्ता भोक्ता संसारी जीव इति
स एव तु परमात्मा तमःप्रधानप्रकृत्युपाधिकः सन् भूतभौतिकप्रपंचलक्षणेनात्मना विवर्त्तते॥ तत्रैक एव परमात्मा तमःप्रधानप्र-
कृत्युपाधिकतया जगदुपादानं॥ विशुद्धसत्त्वप्रधानप्रकृत्युपाधिकतया जगतो निमित्तमित्यभिन्ननिमित्तोपादानं तत्सदेव सोम्येदमि-

त्वमहंशब्दलक्ष्यार्थः साक्ष्यात्मकचितिः परा॥ तच्छब्दस्य च लक्ष्यार्थः सैव नात्र विचारणा॥७५॥

त्यत्र सच्छब्देनोक्तं॥ तत्र हि सदैक्षतेति चेतनत्वेन निमित्तत्वं बहु स्यामिति कार्याकारेण विवर्त्तमानतया उपादानत्वमित्यभिन्ननिमित्तोपा-
दानत्वं विशदतरं हि प्रकृतत्वात्तत्त्वमसीति वाक्ये प्रकृतपरमात्मा तच्छब्देनोच्यते॥ अविद्योपाधिकस्तु जीवः सकलोऽपि [?] वर्त्तितैव न
के तु निमित्तमात्रं कृत्वा उद्दालकेन पित्रा त्वंशब्देनोच्यते॥ तयोश्च तत्त्वंशब्दवाच्यार्थयोर्मायाविद्योपाधिकचैतन्ययोः परस्परं तद्विलक्षणेनाभा-
नात्मविरोधात्त्वंशब्दांशो मायाविद्योपाधिपरित्यागेनोभयानुगतमेकं चैतन्यमात्रं लक्ष्यतः॥ एवं ब्रह्मास्मीत्यत्रापि॥७६॥ रामः ६२

ननु चिदंशे तादात्म्याविरोधेऽपि त्वमहंशब्दवाच्यार्थस्य तत्पदवाच्यार्थेन तादात्म्यं विरुद्धमेवेति चेत्सत्यं विरुद्धं न त्विह तादिह न विवक्षितमित्या-
ह॥ त्वमहंशब्दवाच्यार्थस्येति॥ संसारित्वस्य असर्वस्य सर्वज्ञत्वात्मकताने ह श्रुत्यापि विवक्षितेत्यर्थः॥७७॥ शब्देनाभिधीयमानस्य संसारित्वादेरवि-
वक्षाकारणमाह॥ तदर्थे केति॥ समस्तिव्याकृतपदं न रसामानाधिकरण्यविरोध एव विवक्षाकारणमित्यर्थः॥ त्वमहंशब्दार्थे कथितमर्थं तच्छ-
ब्दार्थेऽपि योजयति॥ तत्पदवाच्येन जगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वादिना विरुद्धं संसारित्वादिकं त्वंपदवाच्यगतं यथा न विवक्षितं॥ तथा त्वंपदवाच्यगत-
संसारित्वादिना विरुद्धं जगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वादिकं तत्पदवाच्यगतं न विवक्षितमित्यर्थः॥ त्वमर्थैक्यविरुद्धं विशेषणं तत्त्वं जगत्कारणत्वस-

॥त्वमहंशब्दवाच्यार्थस्यैव देहादिवस्तुनः॥ ननु तच्छब्दार्थतां वक्ति श्रुतिस्तत्त्वमसीति सा॥७८॥ तदर्थे का विरुद्धांशं सत्यकार्यं वाच्यगतं श्रुतिः॥ अवि-
रुद्धं चिदाकारं लक्षयित्वा ब्रवीहि॥७९॥ तदर्थे च त्वमर्थैक्यविरुद्धांशं विनैव तु॥ कारणत्वादिवाच्यस्थं लक्षयित्वा तु केवलं॥८०॥ चिदाकारं पुनस्त-
स्य त्वमर्थैक्यं ब्रवीति च॥ तत्त्वंशब्दार्थजीवस्य चिन्मात्रस्य परात्मनः॥८१॥ एकत्वं यस्ततः सिद्धं स हि वाक्यार्थ आस्तिकाः॥

र्वज्ञत्वं विना केवलं चिदंशोऽप्युक्तं चिदाकारं लक्षयित्वा तस्य त्वमर्थैक्यं ब्रवीतीत्यन्तरेण संबंधः॥८२॥ एवं तत्त्वंपदार्थयोर्विरुद्धांशपरिहारे स-
ति यो वाक्यार्थः संपद्यते तं दर्शयति॥ तत्त्वंशब्दार्थजीवस्येति॥ उक्तरीत्या तत्त्वंशब्दार्थयोर्लक्ष्यः चिन्मात्रो निरस्तसमस्तोपाधिकं स एव हि
परमात्मा विज्ञानमानंदं ब्रह्मेति निश्रुतेः॥ तस्य च त्रिविधपरिच्छेदराहित्येन यतः स्वाभाविकमेकत्वमभेदः॥ सा तत्त्वमसि वाक्येन प्र-
तिपाद्यते॥ ननु जीवब्रह्मणोरन्यतरोहेत्वोनान्यतरस्य प्रागसिद्धमेकत्वं बोध्यत इत्यर्थः॥८३॥

सू॰ ब्रह्मगी॰ ६२

ननु परमार्थतो भिन्नस्यैव संसारिणो जीवस्य परसंपर्कवशेन तादात्म्यस्य सुवर्णपित्तवशादीश्वरानुग्रहवशात्तत्त्वज्ञानात्संभवान्नादिकारणात्म्यपरत्वं किमि
ति वाक्यस्य न स्यादित्यत आह॥ इतोन्यथेति॥ इतो स्मात्स्वाभाविके कल्पजत्वेनोक्तप्रकारान्तरेण जीवब्रह्मणोः संसर्गविशिष्टैकत्वरूपो वाक्यार्थः स वाक्या
र्थ एवं न भवति वस्तुतो भिन्नयोः संसर्गयोग्यानावस्थानाय नं नवेन तादात्म्यानुपपत्तेरित्यर्थः॥८२॥ ननु तस्य प्रकाशस्य ब्रह्मणः स्वरूपभूतमेकत्वम
पि न यथाविधमिति न स्य वाक्यबोध्यत्वे स्वप्रकाशत्वभंग इत्यत आह॥ एकत्वप्रमितिं॥ यदि वाक्यमेकत्वविषयां प्रमितिं न जनयेत्तर्हि तस्य वैयर्थ्यं

इतोन्यथा यो वाक्यार्थः सो वाक्यार्थ इति संस्थापः॥८२॥ एकत्वप्रमितिं वाक्यं न करोति श्रुतेर्वचनाः॥ व्यावहारिकमज्ञानं बाधनेविषये वचनु
॥८३॥ सद्यः प्रमितमेकत्वं स्वत एव न वाचनं॥ अतो न प्रमितिं वाक्यं कुरुते ज्ञानबाधक॥८४॥

ज्ञानमित्यत आह॥ व्यावहारिकमिति वाक्यं स्वजन्यया विषयैवोदीरितब्रह्मात्मैक्यविषयया मनोवृत्त्यान्तरज्ञानं बाधते अतो न निःप्रयोजन
त्वम्यः॥८४॥ ननु केकत्वप्रमितौ वाक्यव्यापारो नास्ति चेत्प्रमाणविषयत्वाभावान्नरविषाणवदसत्तामित्यत आह॥ सद्य प्रमितमिति॥ परप्रका रामः ६२
शरूपं हि प्रमाणविषयत्वं विमितमसद्वदुदीरितमेकत्वं तु स्वप्रकाशचितो नान्यवादादाप्रकाशमानमेवेति नोक्तदोषप्रसक्तिरतो वाक्यस्याविवर
णाज्ञाननिवृत्तावेवोपयोगान स्वरूपप्रकाशे नेत्यर्थः॥८४॥

नन्वज्ञानस्यासत्वे निवृत्त्युपपत्ते ब्रह्मज्ञाने द्वैतस्यापि निवृत्तिप्रसंगादतो न किंचिदज्ञानारब्धं वस्त्वंगीकर्तव्यं तथा च द्वैतापत्तिरित्यत आह॥ वस्तु
न इति॥ वस्तुतः परमार्थतोऽज्ञानं नास्त्येव ब्रह्मस्वरूपभूतचिन्मात्रकाशाविरोधित्वेन तस्याज्ञानस्याज्ञाने जोकविरोधिनस्तमसः रवतत्वस्वरूपत्वो
नासंभवाद तत्स्वरूपे द्वदृष्टिविभ्रमसंस्कारवशाद्ध्यस्तमेवाज्ञानं विद्यानिवर्त्यत इति विचार्यमाणे वस्तुपाधो वाक्यमज्ञानस्यापि बाधकं न भ
वति॥ व्यवहारदृष्ट्यैव तस्याज्ञानबाधकत्वव्यपदेशः॥८५॥ ननु वाक्येनाद्वितीयब्रह्मात्मविषयान्तःकरणवृत्तिः स्वविषयावरणाज्ञाननि

वस्तुतो नास्ति चाज्ञानं चिन्मात्रातिरोधतः॥ अतो वाक्येन चाज्ञानबाधकं च निरूपणे॥८५॥ एकत्वं यत्तु राप्रोक्तं त
स्वयं सद्धुमर्हति॥ न प्रमाणेन मानानि तस्मिन्कुर्वीन्तर्वति हि॥८६॥

वृत्तिकायाजन्यते घटादिविषयरस्यंतरवत्तस्या अपि
विषयप्रकाशनसामर्थ्यं कुतो नेत्यत आह॥ एकत्वं यदिति॥ यद्ब्रह्मात्मनः स्वाभाविकमेकत्वमागुक्तं तत्स्वरूपभूतचित्प्रकाशानन्यत्वा
त्स्वयमेव स्वात्मनैव सेद्धुं प्रकाशितुं अर्हति न प्रमाणवशात्॥ अत्र हेतुमाह॥ मानानीति॥ हि यस्मात्कारणात्स्वरूपप्रकाशनाय प्रवृत्ता
नि प्रमाणानि तेनैव साक्षिरूपेण व्यवस्थितेन प्रकाशमानानि सविदृप्रकाशो न दीपवत्तस्मिन्स्वप्रकाशे चिच्छे चिदात्मनि रूढशक्तीनि न व
ति॥ अत एवाम्नायते न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मन इति॥८६॥

सू॰ ब्रह्मगी॰ ६३

व्यावहारिकमज्ञानमपीति॥ यदाकाशं जगत्याविद्या यानि वर्गसमज्ञानं तदपि वस्तुतो निरूपणे ब्रह्मैव शुक्ला ह्यवध्यस्तरजताद्येव तत्स्वरूपात्
व्यावहारिकमज्ञानमपीति॥ यदाकाशं जगत्याविद्यानिवृत्तिमज्ञानं तदपि वस्तुतो निरूपणे ब्रह्मैव शुक्तावध्यस्तरजतादिवत्तस्य च ब्रह्मणः
अन्यत्वेन तद्व्यतिरेकादित्यर्थः॥ अतस्तद्वस्तुनिरूपणेऽज्ञानमिति व्यवहारोऽपि न युक्त इत्याह। अज्ञानमितीति॥ ७॥ ननु व्यवहारबलादेवाज्ञा
नस्य सद्भावः किं न स्वीक्रियत इत्याह सत एवेति॥ सद्रूपस्यैव हि वस्तुनः सद्भावो न तदितरस्येत्यर्थः॥ ननु सन्घटः सन्पटः सत्कुड्यमिति सद्भावो
नस्य सद्भावः किं न स्वीक्रियत इत्याह सत एवेति॥ सद्रूपस्यैव हि वस्तुनः सद्भावो न तदितरस्येत्यर्थः॥ ननु प्रतीतिबाधान्यथानुपपत्त्या स
त्त्वमुपगत एवेति तत्राह॥ तत्त्वदर्शिन इति॥ अधिष्ठानसत्त्वमेवारोप्यगतत्वेन प्रतिभासत इत्यर्थः॥ ननु प्रतीतिबाधान्यथानुपपत्त्यास

व्यावहारिकमज्ञानमपि ब्रह्मैव केवलम्॥ अज्ञानमिति वात्रापि त्वर्थसद्भाव एव हि॥ ७॥ सत एव हि सद्भावो नाम तत्त्वदर्शिनि॥ सदसत्कोटि
निर्मुक्तमिथ्या कस्यार्थनाशने॥ ८॥ ब्रह्मणा भासते ज्ञानं ब्रह्मैव स्वैककेवलम्॥ ज्ञानसंबंधतो ज्ञानमिति वात्रापि संगता॥ ९॥

इदसद्विलक्षणं न दृश्यते न भासतीति॥ तत्राह॥ सदसत्कोटीति॥ सदसद्वैलक्षण्यप्रतिपादनमपि तदन्याकारनिरूपणे सहत्वप्रतिपादनपरं न
तादृगर्थसद्भावपरं॥ अतएवमिदं द्विधाऽर्थनाशने हि सदसद्विलक्षणं तदित्यपि व्यवहारो नावभासत इति॥ ननु रूपं ब्रह्मैव स्वेच्छाज्ञानविनिर्मुक्तं के
वलं नाभासत इति॥ अन्यस्य भासनेन न संभवतीत्यर्थः॥ ८॥ ननु माभूदज्ञानस्य स्वतो ज्ञानं ज्ञानरूपब्रह्मसंबंधवशात्तु तेन ज्ञानमित्यत्र
काहाज्ञानसंबंध इति॥ ९॥

संबंधिरूपेणेति॥ संबंधस्य संबंधिद्वयसापेक्षत्वाद्ब्रह्मवदिदं ज्ञानस्यापि स्वरूपसद्भावो वक्तव्यः॥ स च सद्भावोऽधिष्ठानब्रह्मगत एवेति न द्वैवसत्के
वलं न ततो रिक्तमज्ञानमिति संबंधिद्वयाभावात् संबंधोऽनिरूप इत्यर्थः॥ ८॥ ननु मा भूद्ब्रह्मण इवाज्ञानस्य पारमार्थिकसद्भावः॥ आरोपि
तसद्भावो विद्यत इति तेनैव संबंधः किं न स्यादिति शंकते॥ अनिरूपितेति॥ विचारासहत्वाकारेणेत्यर्थपरिहरति॥ अनिरूपितेति॥ अविचारित
रमणीयरूपस्याध्यस्तस्याधिष्ठानव्यतिरेकेणासत्त्वं ब्रह्मैवं केवलं स्वरूपं नान्यत्तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्याज्ञानतत्कार्यस्य तस्मिन्नध्यस्तत्वेन स्वतो निस्वरू

संबंधिरूपसद्भावे सति संबंधसंभवः॥ सद्भावे सति संबंधिरूपं ब्रह्मैव केवलम्॥ १०॥ अनिरूपितरूपेण सद्भाव इति चेन्मतम्॥ अनिरू
पितरूपस्य स्वरूपं ब्रह्म केवलम्॥ ११॥ ब्रह्मैव रूपं नैवान्यत्स्वरूपमपरस्य हि॥ अस्ति चेदपरस्यापि रूपं तद्धि श्रुतेर्मतम्॥ १२॥ रूपरूपे
ण रूपं च ब्रह्मरूपं न चेच्छ्रुतम्॥ ब्रह्मरूपेण नान्यस्य रूपं रूपान्तरेण चेत्॥ १३॥

पत्वादित्यर्थः॥ १०॥ ११॥ अस्ति चेदपरस्यापीति॥ रूप इति॥ रूपं निरूपणं हि स्वरूपं तद्ब्रह्मणोऽन्यस्यापि विद्यते चेत्तदपि रूपं ब्रह्मरूपमेव रूपान्त
रं नाऽऽत्मनोऽरपि भेदाभावादित्यर्थः॥ १२॥ न वेदे वपद्धि रूपमात्रात्मेदेन ब्रह्मणो यद्रूपं ततोऽन्येनैव रूपेणाज्ञानस्य रूपवत्त्वमिति शंकते
॥ ब्रह्मेति॥ १३॥ तदेतद्दूषयितुं विकल्पयति॥ तद्धीति॥ तत्किं रूपान्तरं निरूपणं हि द्विस्त स्वरूपाभिन्नमभिन्नं भिन्नाभिन्नं
वा नाद्य इत्याह॥ भिन्नं चेदीति विभिन्नं निरूपनिरूपणं हि स्वरूपाद्भिन्नं शृंगवदित्यभिप्रायः॥ १४॥

पणे हि स्वरूपाद्भिन्नत्वान्नशृंगवदित्यभिप्रायः॥९४॥ द्वितीये ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याज्ञानस्य पृथक्स्वरूपजातो नास्तीत्येतदुभयं भिन्नं चेदिति॥ तृतीयं निरू
पयति॥ उक्तदोषेति॥ भेदाभेदपक्षयोर्दोषावुक्तौ तयोरपक्षिरित्यर्थः॥९५॥ तथा चानिरूपितरूपेण सद्भाव इति यत्प्रतिज्ञानं तदनयारीत्यावा
न्नमात्रमेवावशिष्यत इति निगमयति अत एवेति॥९६॥ एवमज्ञानस्य पृथगात्मत्वाभावाद्व्यावहारिकमज्ञानमपि ब्रह्मैव वस्तुत इति
यत्प्रतिज्ञातं तत्सिद्धमिति निगमयति॥ तस्मादिति॥ अज्ञानमयमेवेदमित्यादि॥ इदं जगदज्ञानकार्यमिति यदेतद्वचनं तदपि केवलं श्रु

नहि रूपान्तरं रूपाद्भिन्नं वाभिन्नमेव वा॥ भिन्नाभिन्नं तु वा भिन्नं पदिरूपादिभेदतः॥९४॥ उक्तवत्तद्रूपं स्याद्भिन्नं चेत्तदेव नत्॥ उक्तदो
षद्वयापत्तेर्भिन्नाभिन्नं न तद्भवेत्॥९५॥ अत एव सुरश्रेष्ठा अनिरूपितरूपतः॥ सद्भाव इति वाक्यत्रयी चिदात्मैव खलु केवलं॥९६॥ तस्मादज्ञान
मेवैतद्ब्रह्मैव सतनोदितं॥ अज्ञानमयमेवेदं सर्वमित्यपि भाषणं॥९७॥ नैव भाषणमज्ञानानां वादे वसिवैविना॥ तस्मादज्ञानमज्ञान
कार्यं च सुरपुंगवाः॥९८॥ एतद्ब्रह्मैव नैवान्यदिति मे निश्चिता मतिः॥ एतदात्म्यमिदं सर्वमित्याह हि परा श्रुतिः॥९९॥

तएव न तस्यार्थोऽस्ति॥ अधिष्ठानपरशिवस्वरूपव्यतिरेकेणाज्ञानस्यैव दुर्निरूपत्वात्॥९७॥९८॥ तस्मादज्ञानं तत्कार्यं च ब्रह्मात्मकमेवे राम: ६४
नान्यदस्तीति प्रतिपादितेऽर्थे श्रुतिं योजयति॥ एतदात्म्यमिति॥ श्रुतेरन्तरार्थः प्रागेव वर्णितः॥९९॥

ननु क्रियाकारकफलरूपस्य प्रपंचस्य भेदमपि श्रुतिः प्रतिपादयति॥ आत्मन आकाशः संभूतः॥ ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिना॥ तद
यं सर्वस्य ब्रह्मात्मत्वमिति मन्त्राह॥ साक्षादिति॥ ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्येषा श्रुतिरर्थस्वाभाव्येन साक्षादेव मानमेवार्थं प्रतिपादयितुं प्रवृत्ता॥ इ

साक्षादर्थस्वभावो न श्रुतिः सेयं प्रवर्तते॥ श्रोतुश्चित्तविपाकेन विषमा विवक्षा श्रुतेः॥१००॥ क्वचित्कदाचिदन्यार्थं ववक्ति च ब्रह्मणः पृथक्
॥साध्यसाधनसंबंधकथनं फलभाषणं॥१॥ जगद्वैचित्र्यनिर्देशो धर्माधर्मार्थिभाषणं॥ वर्णाश्रमविभागोक्तिस्तद्धर्मोक्तिस्तथैव च॥२॥
देवतात्रातमनोक्तिश्च भूतभौतिकभाषणं॥ ब्रह्मदेवादिभेदनिर्देशस्तथा यतीनां च भाषणं॥३॥ आत्मनोऽन्यस्य सर्वस्य सद्भावोक्तिः सुरर्षभाः॥ मि
थ्याबन्धभाषणं तस्य मायासंभवभाषणं॥४॥ मायावोक्तिश्च मायाया बंधकत्वस्य भाषणं॥ गुरुशिष्यकथोक्तिश्च ब्रह्मविद्याभिभाषणं॥५॥
शास्त्राणामपि निर्देशस्तत्कारणप्रभाषणं॥ अन्यदिकल्पजातं च यत्तदुक्तिश्च समासतः॥६॥ अन्यार्थेन परं ब्रह्म श्रुतिः साधीनतत्परा॥ चि
त्तपाकानुगुण्येन श्रोतॄणां परमा श्रुतिः॥७॥

इत्थं विधस्यार्थस्यासंस्कृतचित्तैर्दुरधिगमत्वात्तच्चित्तपरिपाकानुसारेण भेदश्रुतिर्मायामयव्यवहा
रसिद्धं भेदमनुवदन्ती साध्यसाधनफलादिलक्षणं जगद्वैचित्र्यं प्रतिपादयति॥ न परमार्थत इत्यर्थः॥७॥

सोपानक्रमत इति॥ श्रोतृचित्तपरिपाकानुसारेण पूर्वकांडे ऽग्निहोत्रादिधर्मक्रमेणोपदिश्य ततः संभूतचित्तानां सहितोपासनादिकमुपदिश्य तेन प्राप्ते
काम्यमनस्कानामुत्तमाधिकारिणामेवं सोपानक्रमेणैतदात्म्यमिदं सर्वमिति श्रुतिरद्वितीयं ब्रह्म वस्त्ववगमयतीत्यर्थः॥१८॥१९॥ इदानीमनुसंधान
प्रकारमाह॥ जगज्जीवेति॥ जो कृत्स्नोप्यनोगमद्रूपं यदिदं तत्सर्वं विशुद्धं ब्रह्मैवेति स्वात्मनो यत्नारि पूर्णब्रह्मस्वरूपप्रज्ञानेन तदेतद्वेद

सोपानक्रमतो देवा मंदं मंदं हि तेन तु॥ उपदिश्य पवित्रेण पितुनः पक्षाधिकारिणः॥१८॥ ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्याह परमाद्वयं॥ जगज्जीवेश्वर
त्वादिविविधं विभवं विना॥१९॥ केवलं चित्सदानंदं ब्रह्मात्मैक्यपरात्मनिः॥ जगज्जीवेश्वरत्वादिसर्वं ब्रह्मैव केवलं॥२०॥ इति स्वरूपज्ञा
न परमाद्वैतवेदनं॥ इतोन्यत्स्मरिज्ञानं तदज्ञानं न संशयः॥२१॥ विचारेण यमेवार्थस्त्वपमेवाविचारणे॥ न कदाचिद्विशेषोस्तीत्येतज्ज्ञा
नं सुदुर्लभं॥२२॥

नमित्यर्थः॥२०॥ इतोन्यदिति॥ इतोस्मात्सार्वात्म्यज्ञानाद्यदन्यज्ञानमहं मन्ये ब्रह्मान्यदित्येवंविधं तदज्ञानमेव॥ कथमित्यर
त्रैवमाह॥ अथ योन्यां देवतामुपास्ते ऽन्योसावन्योहमस्मीति न स वेदेति॥२१॥ सुदुर्लभमिति॥ निर्विशेषब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारस्य च णश्र
मधमपरितोषितपरमेश्वरप्रसादैकसमधिगम्यत्वादित्यर्थः॥२२॥

यथा यथा स्वभावेनेति॥ यद्यद्घटपटादिकं वस्तु येन येन प्रकारेण स्वभावतस्तेन भातीति तेन तेन प्रकारेण तदधिष्ठानभूतचिद्रूपः शिव एव प्रकाशते॥
अधिष्ठानस्फुरणमेव तत्स्वरूपदारोप्यधर्मतया भासत इत्यर्थः॥२३॥ एवं ज्ञानमात्रस्य शिवरूपत्वमुपपाद्य तस्यानुसंधानप्रकारमाह॥ य
था यथेति॥ घटो भातीत्यादौ येन येन प्रकारेण चित्त्वेनानुस्यूतात्मनस्तेनैव तद्धिमयाज्ञापरिहारेण साक्षात्परमेश्वररूपत्वं तेति संशयविपर्यास
रहितेयत्तानुसंधानं तत्परमाद्वैतविज्ञानमिति योजना॥२४॥ अपि चैवमनुसंधानस्य बाह्यः सकलोपि व्यापारः परमेश्वरभजनरूपेण सप
र्यत इत्याह॥ यथा यथा वचास इति॥ यद्यद्वस्तु चक्षुःश्रोत्रादिभिः ग्रहणं तु प्रमाणैरवभासते तेन सर्वं व्यवहरन्नेव तदीयं सर्वमे

यथा यथा स्वभावेन पदार्थान्निस्फुरंति॥ तथा तथा शिवो भातीति स्वयमेनचापरः॥२३॥ यथा यथा प्रथा साक्षान्मृत्वी
मानचापरः॥ इति निश्चयविज्ञानं परमाद्वैतवेदनं॥२४॥ यथा यथा प्रथा पुंसः स्वत एवं व्यवस्थिता॥ तथा तथानुसंधा
नं स्वभावेनैव तज्जपा॥२५॥ तं यथा यथा विभासोपं शिव एवेति पश्यति॥ तथा महादेवं भजते यत्रो ऽतस्क ये॥२६॥

वभासमनुगतनानात्मकः॥ शिव एवेति॥ येन येन प्रकारेणानुसंधत्ते स योगी अयत्नतो यत्नव्यतिरेकेणैव तेन तेन प्रकारेण वाक्कायनिरूपिं
रत्न जतमेच करोति न लोकव्यवहारं॥ तथा येन येन प्रकारेण पुरुषस्य मतिरपि तत्तद्रूक्षु नवस्थिता चेत्स्वा भवति॥ तेन तेन प्रका
रेण तत्र सर्वत्र ज्ञानरूपं शिवानुसंधानं तस्य मानसमेव तज्जनं करोतीत्यर्थः॥२५॥ अयं योगो न भवतां गीतायामुक्तः॥ यत्र यत्र एव
स्थ चाक्षि प्रत्यक्षं नाद्युस्वपन्नश्वसन्॥ प्रजपन्विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि॥ इंद्रियाणींद्रियार्थेषु वर्तंत इति धारयन्॥ ब्रह्म
ण्याधाय कर्माणि संगं त्यक्त्वा करोति यः॥ लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवांभसेति॥२६॥

तन्मात्वात्म्यवेदनमत्र पव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति ॥ शिवरूपतयेति ॥ १७ ॥ प्रकारांतरेणानुसंधानमाह ॥ अंडइयेति ॥ येयमात्मदेवतासात्वा
श्रितमायावशेन लीलयैव लोकभोग्यभोगप्रदरूपजगदाकारजातानयात तथैव लीलया भोग्यरूपेण स्थितमात्मानमेव लोकरूपेण

शिवरूपतया सर्वं यो वेद सहितं त्वविद ॥ अशिवं वेद यत्किंचित्स एव परिमोहितः ॥ १७ ॥ शिवाद्भिन्नतया किंचिदपि यो वेद सोऽध
म ॥ शिवस्यैवापचारं हि कुरुते स पशुर्नरः ॥ १८ ॥ शिवरूपतया सर्वं पश्यन्नास्ति स्वभावतः ॥ स्वेच्छाचारसमाचारस्तस्य च
चाप्यैव शूलिनः ॥ १९ ॥ यथा यथा प्रथा शंभोः प्रथा सा तत्र चिंतनं ॥ इत्थमन्वेन विज्ञानात्स्वयं तेप परमेश्वरः ॥ २० ॥ अंडइया
जगदाकारानात्मतत्त्वात्मदेवता ॥ अंडइयैवात्मनात्मानं तं लोके सा न दिवेदनं ॥ २१ ॥ इंद्रियाकारभासा सा विवि
षयाकारभासने ॥ अंडइया देवतां तुंके स्वतः स्वच्छं नमते ॥ २२ ॥

त्मनानुंके ॥ २१ ॥ तथा इंद्रियैरर्थव्यवहारसमये चक्षुरादिकरणजनितवृत्त्यभिव्यक्ते नभानेन शब्दस्पर्शादिविषयाकारंतद
धिष्ठानभूतं नानांकाहं यैवात्मदेवतानुंके ॥ एवं यदनुसंधानं तद्देवानंदैतविज्ञानमित्यर्थः ॥ २२ ॥

परमाद्वैतविज्ञानमित्यादिस्पष्टं ॥ भावनारहितमिति ॥ भावनाजन्यसाक्षात्कारस्य मनानुत्वमात्साक्षात्कारवद्दप्रमाणचात्मत्त्व हितमेवज्ञानं पुरुषार्थसाधनमि
त्यर्थः ॥ उक्तं ह्याचार्यैः ॥ भावनाजं फलं यत्स्याद्यच्चस्यात्कर्मणः फलं ॥ नतत्स्थास्यतिमंतव्यं पएपस्त्री मंगतं यथा रतिः ॥ द्विविडेष्विव संगतमिति नैष्कर्म्य
सिद्धौ ॥ २३ ॥ ननु ज्ञानिनो व्यवहारसमयेपि ब्रह्मात्मकतं भासते चेदन्येषामपि ॥ नकिमितिन भासत इति तत्राह ॥ यथेति ॥ मनुष्याहीनां प्रकाशमु
नोपि सूर्यप्रकाशो यथा नक्तंदृशोघूकस्य नैव भासते ॥ एवं व्यवहारेपि ज्ञानिनः स्फुजन्मद्वैतमज्ञानिनो मनुष्याणां न भासत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ ज्ञानिनो

परमाद्वैतविज्ञानमिदं सर्वं स्वयं प्रहं ॥ सर्वप्रसादतोलभ्यं भावनारहितं परं ॥ २३ ॥ यथा नक्तंदृशः सूर्यप्रकाशो नैव भासते ॥ तथेदं परमाद्वैतं म
नुष्याणां न भासते ॥ २४ ॥ प्रमादो हे चरुदस्य श्रद्धया स्वसमर्थ्यतः ॥ देहिकालोकनाश्चैव कर्मसाम्यप्रकाशते ॥ २५ ॥
पिकथं तत्प्रतिभास
तदत्याशंक्याह ॥ प्रमादादेनिश्चद्धयादद्यपिठ्ठ मवेनिविश्वासबुद्ध्यैर्यथिन्न नसो निश्चलत्वं ईश्वरप्रसादादिहेतुत्तिः कर्मसाम्येध न्माधिमरूप
योः कर्मणोरुपभुक्तफलयोः फलेन सादेश्यसाम्ये सति तस्य संस्कृतचित्तस्य निरावरणं सत्र्यद्वैतं भासत इत्यर्थः उक्तं हि ॥ जंतोरपश्चि
मतनोः सतिकर्मसाम्ये निःशेषपाशपटलच्छिदुरा निमेषात् ॥ कल्याणदेशिककटाक्षनिरीक्षणेन कारुण्यतो भवति शांभववेधदीक्षा
॥ २५ ॥

स्वःअसुगी.
६७

बहुप्रकारमित्यादि॥ ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानयोर्वाक्यार्थयोः॥ इममेवार्थमुद्दिश्य प्रवृत्तमपि साध्वीमानत्वश्रुतिमवादिकारिकानिर्देशोपयं दृष्टान्तश्रुतिः॥ संसा
रलक्षणमहायासं प्राप्य दुःखिनां नृणां बहुभिः प्रकारैस्तत्त्वज्ञानां कानिरासेन बहुशो बहुवारं पुनः पुनरुपदिशति॥ तथाहि॥ सुषुप्तौ तावत्
ब्रह्मसुखेन रूपेण जीवः सम्पद्यते न स्वरूपं ब्रह्म त्वमसीति पित्रा बोधितः श्वेतकेतुराशंकते॥ सुषुप्तौ सत्संपन्नाः प्रजास्तद्ब्रह्मात्मकं किमिति न वि
दुरिति॥ मधुकरैर्मधुतेन समाहृता नानावृक्षरससमुद्रायवदविवेकं गच्छन्ति एवं सुषुप्तौ सत्पादम पिब्रह्म न जायन इति तामाशंकां निरस्स

बहुप्रकारं बहुशः श्रुतिः साध्वी सनातनी॥ एवमेवं महायासादर्शयन्निदुःखिनं॥२८॥

सम्पन्ना एवोक्ता इमे न दात्म्यमिति॥ प्रागुक्तमेवार्थं पुनरुपदिदेश॥ ननु सुप्तं सुषुप्त्यादौ कारणाभावाद्विज्ञानं मुक्तिनस्तु ब्रह्मणो हि सुषुप्तिनश्यति क
स्मात्तज्जीनीयादि दृष्टा॥ नन्वाशंकायामुक्तं॥ यथा जलधरैरंभोनिधिनस्थो रूप्यकृष्टानां पुनः समुद्रं प्राप्तानां नदीनां रसानत्वेन समुद्रा सनैगम
नं समुद्रात्मवं च दुर्ज्ञान॥ एवं ब्रह्मणउत्थितानां संसाररिणां न दैवज्ञपात्रदात्मनावस्थायोत्थित वयमिति न मिति परिहारेण प्रायुक्तं वाक्यमेवो
पदिष्टं॥ तथा सुषुप्तौ जीवस्य कारणभावापत्तौ समुद्रवीचिप्रादिवत्नाशमाशंक्य यथा वृक्षस्य परस्थादिनाछेदे रस आविर्भावात्सजीवतं॥ एवं सुषुप
रे हेपि जीवोहि न दर्शनात्मजीवनाशइति परिहारेण॥२९॥
रामः
६७

प्रागुक्तेणैवार्थेनापि ते पुनः श्वेतकेतुराशंकते॥ कथं सत्त्वां ब्रह्मणः स्थूलजगदुत्पत्तिरिति वटधानां नगतिसत्त्वरूपाद्दोत्पत्तिवज्जगदु
त्पत्तिसत्त्वेन तन्निराकृत्य तमेवार्थमुपदिदेश॥ ननु जगन्मूलकारणं ब्रह्म किमिति नोपलभ्यत इत्याशंकास उदक प्रक्षिप्तलवणवनस
दर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलंभेपि रसाज्ञवणं सद्भावनिश्चयवद्ब्रह्मणस्तद्रूपमपि ब्रह्मकार्यलिंगादस्तीत्युक्तं ब्रह्मसाक्षात्कारे कउपाय इ
त्याशंकायां धारदेशाद्गारणे चोरैर्निक्षिप्तस्य बद्धचक्षुषः पुरुषस्य नेत्रसंबंधनिर्मोकं गांधारोपदेके उपायेशागमनवदाचार्यकृतादुपदेशाद्ब्र
ह्मसाक्षात्कारो विद्यानिवृत्तिश्चेत्युक्तं॥ सविद्वान्केन प्रकारेण ब्रह्म संपद्यत इत्यपेक्षायां विद्वान्मनसा देवयेसति ज्ञानदीपप्रकाशितं
ब्रह्मैवेह संपद्यते॥ नार्चिरादिक्रममपेक्षते॥ अविद्वांस्तु देहान्तरं गच्छतीत्युक्तं विद्वांस्तु यदि म्रियमाणो मोक्षमाणस्य ब्रह्म संपद्य
ते॥ नहि विद्वानस्याप्यविद्वान्निव किमिति नाधवत्तेत इत्याशंकायामुक्तं तप्तपरशुग्रहणे स्तेनास्तेनयोस्तप्तपरशोः करसं
योगाविशेषेपि सत्यवादिनः स्तेनस्य वा हस्तो न दह्यते स्तेनस्त्वदह्यते॥ एवं मरणकालेविद्वदविदुषोः समानायामपि सत्संपत्तौ सत्य
ब्रह्माभिसंधिः पुनर्न देहं गृह्णाति॥ अनृताभिसंधिस्तु पुनः शरीरमुपादत्त इति॥ एवं तत्त्वं कानिरासेन तत्त्वमसिः पर्य
यस्तत्त्वमसिवाक्येन प्रागुद्दिष्टेन ब्रह्मात्मैक्यं श्रुत्योपदिष्टं॥ तदिदमुक्तं बहुप्रकारं बहुशइति॥२९॥

स॰ब्रह्मगी॰
६८

अन्या सम्यग्नान्यथेति गताद्वयोऽस्त्यमानो ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणोऽर्थ एव श्रुतेस्तात्पर्यगम्यो नान्य इति निगमयति शिव एवेति॥२७॥ ब्रह्मात्मश्रुति
वस्वयमपि प्रमाणत्वं न इति स्तौति सत्यविद्यादरूप्यमेव सिद्धं न इति शपथं करोति॥ अयमेवेत्यादिना॥२८॥ अत्रैव संनिधिमिति तिनकेवलमहमेव

शिव एवास्ति नैवान्य इति यो निश्चयः स्थिरः॥ स हास्मए वसिद्धान्तः सर्वेपि ज्ञास्तथा परे॥२५॥ अयमेव हि वेदार्थो नापरः परमास्तिकाः॥ गुरु
मिपरश्रुतं प्रसत्यमेव न संशयः॥२८॥ अयमेव हि सत्यार्थो नापरः परमास्तिकाः॥ विश्वासार्थं शिवं स्पृष्ट्वा त्रिः करोम्यपथाम्यहं॥२९॥ अयमेव हि
वेदार्थो नापरः परमास्तिकाः॥ अन्यथा चेत्सुराः सत्यं मूर्ध्नि मेऽपतिष्यति॥३०॥ अयमेव हि सत्यार्थो नापरः परमास्तिकाः॥ अत्रैव सन्निधिं देवो वि
श्वासार्थं करिष्यति॥३१॥ सूत उ॰॥ एवमुक्त्वा तु भगवान् ब्रह्मा सर्वहितेरतः॥ प्रणम्य दंडवद्भूमौ नमस्कारपरवशो न तु॥३२॥ अस्मिन्नवसरे श्रीमाञ्छंक
रः शशिशेखरः॥ नीलकंठो विरूपाक्षः सांबः साक्षात्कृपानिधिः॥३३॥ ब्रह्मा विष्णुर्महादेवैरुपास्येगुणमूर्त्तिभिः॥ आविर्बभूव सर्वज्ञस्तत्रैव
सुरसन्निधौ॥३४॥ आसनं विमले दिव्यं शिवा हं हेममद्भुतं॥ आगतं तत्र भगवान्नोऽस्ति तस्मिन्यथासुखं॥३५॥

मम यंत्र वीमि स्वपि तु परमेश्वरोपि भक्तवत्सलतया ऽत्रैव संस्थितिः सन्मह्युक्तेषु युष्माकं विश्वासं जनयिष्यतीत्यर्थः॥३१॥ एवमुक्तेत्यादि
सूतवाक्यं स्पष्टं॥३२॥३३॥ गुणमूर्त्तिभिरिति सत्त्वरजस्तमोगुणा एवमूर्त्तयो येषां तेन वोक्तः॥३४॥३५॥ रामः
६८

स्थानमीक्षेति॥ परमेश्वरदृष्टिगोचरमेतत्स्थानं पुष्पादिभिरलंकृतमिति शेषः॥३६॥ नर्त्तिता इति॥ अत्र श्रद्धाप्रयोजककर्तृनियानर्त्तनं प्रापिताः॥ नृ
तेर्ण्यंताल्कर्मणि निष्ठा॥४४॥ एतं तत्रान्यमिदं सर्वमित्यादिश्रुत्यर्थतया नोक्तो गण्योगलक्षणस्य सर्वस्यादितीयब्रह्मात्मत्वं यद्दक्षिणोऽशेरित त

विष्णुर्विश्वजगत्कर्त्ता शिवस्यांभसि तेजसः॥ बुधो योगं महाप्रीतस्तत्र संनिहितो भवत्॥३६॥ पुष्पवृष्टिरभवत्पुनःपुनःशाश्वतं च मुनिभिः सनातनैः
॥ शुद्धदेवदवनैः सुशोभनैर्नैर्भिक्षिमद्भिरपि हृदजनं कृतं॥३७॥ उच्चमंदमदुतीव्रकाहलैः शांतिनाचपटहादिभिस्तथा॥ तालमानकुशलैस्तथा परैर्वै
रिकादिकुशलैः सुघोषितं॥३८॥ अप्सरोभिरपि नर्त्तनं कृतं गायनैश्च सहितैर्महत्तरैः॥ गीतमाशु कविभिश्च कीर्तितं स्थानमीश्वरस्य गोचरं
दिजाः॥३९॥ विस्मिता श्च मुनयश्च केचन श्रद्धयैव शिरसा च नर्त्तिताः॥ मुष्टियुद्धमपि कुर्युरास्तिकाः श्रद्धयैव परयाच केचन॥४०॥ मस्तकेन
मनुजा नतिप्रियाः स्पृष्टनश्च चरणेन पाणिना दंडरज्जुशिविकादिभिस्तथा केचिदस्यनिकरैर्वहंति च॥४१॥ वधनं च निगडैश्च गर्विता मे
चनं च मनुजा नतिप्रियाः॥ कुर्युरस्त्रनिकरैश्च केचन छेदनं च विविधाश्च केन॥४२॥ अन्योन्यमालिंगनमाचरंति प्रियेण केचिन्मुनय
श्च केचित्॥ धावंति वेगेन पटं विसृज्य प्रियेण चान्यानपिताडयंति॥४३॥ विज्ञो कास सर्वांशी वयाशि वोपि प्रकृष्टचित्त स्तुनि वायसव
न्॥ हरिं विरिंचिं च सुरान्नशेषान्नतिप्रियेणैव निरीक्ष्य विप्राः॥४४॥

सत्यमेवेति परमेश्वरः स्वात्मनः साक्षी॥

सं॰ब्रह्मगी॰ ९९

स्यं प्रकटयति॥ अहं हि सर्वमित्यादिना विचारदृष्ट्यां तावदद्भुतत्वेन पर्यायः सदिव दृश्यमानस्याज्ञानतत्कार्यस्य मय्येव विलयान्मत्तो निरिक्तं किंचिन्नास्ति
॥ अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः॥ इति न्यायात्॥ तथा च यदिदं सर्वं न तत्सर्वं किंतु अहमेवेति॥ बाधायां सामानाधिकरण्यं अविचारदृष्ट्या प्रपंच
ध्यारोपितस्य सर्वस्याधिष्ठानादनन्यत्वादहमेव प्रतिभासमानसकलरूपात्मक इति संसर्गे सामानाधिकरण्यं इदं सर्वं यदयमात्मेति॥ अयं च

उवाच सत्यं करुणानिधानः श्रुतिप्रमाणैकसुनिश्चितार्थः॥ हिताय लोकस्य सुरासुराद्यैः प्रपूजनीयस्य सदा महेशः॥४५॥ ईश्वर उ॥ अहं हि सर्वं
न च किंचिदन्यन्निरूपणाया मनिरूपणायां॥ इयं हि वेदस्य परा हि निष्ठा मानुभूतिश्च न संशयश्च॥४६॥ अहं सदा धन्यतया हमस्मि धन्योऽहं पुरस्ता
दहमेव पश्चात्॥ अहं च सव्येतरमास्मि कालस्तथा चाहं स देवोन्तरतोंतरात्मा॥४७॥ परोक्षरूपेण सुसंस्थितोहं तथापरोक्षेण सुसंस्थितोहं
अनात्मरूपेण सुसंस्थितोहं सदात्मरूपेण सुसंस्थितोहं॥४८॥ जीवेन रूपेण सुसंस्थितोहं तथेशरूपेण सुसंस्थितोहं॥ अज्ञानरूपेण सुसंस्थि
तोहं विज्ञानरूपेण सुसंस्थितोहं॥४९॥ संसाररूपेण सुसंस्थितोहं कैवल्यरूपेण सुसंस्थितोहं॥ शिष्यादिरूपेण सुसंस्थितोहं गुर्वादिरू
पेण सुसंस्थितोहं॥५०॥

एवं देहस्याप्यवयमेव तात्पर्यं गम्यापीरत्याह॥ इयं हीति॥४६॥ स एवाधस्तात्स उपरिष्टादिति यत्सनत्कुमारनार राम: ९९
दसंवादे भूमविद्यायामाम्नायते॥ अत्र प्रसंगादर्थमाह॥ अहं सदा धन्य इति॥४७॥

वेदादिरूपेण सु॰ शास्त्रादिरूपेण सु॰ पुराणरूपेण सु॰॥ कल्पादिरूपेण सु॰॥५१॥ प्रमातृरूपेण सु॰ प्रमाणरूपेण सु॰ प्रमेयरूपेण सु॰
मितिस्वरूपेण सु॰॥५२॥ कर्तृस्वरूपेण सु॰ क्रियास्वरूपेण सु॰॥ तदेतुरूपेण सु॰ फलस्वरूपेण सु॰॥५३॥ भोक्तृस्वरूपेण सु॰॥ भो
ग्यस्वरूपेण सु॰ तदेतुरूपेण सु॰ भोग्यस्वरूपेण सु॰॥५४॥ पुण्यस्वरूपेण सु॰ पापस्वरूपेण सु॰ सुखस्वरूपेण सु॰ दुःख
स्वरूपेण सु॰॥५५॥ रुद्रप्रभेदेन सु॰ विष्णुप्रभेदेन सु॰ ब्रह्मप्रभेदेन सु॰ देवप्रभेदेन सु॰॥५६॥ मनुष्यप्रभेदेन सु॰ तिर्यक्प्र
भेदेन सु॰ कृमिप्रभेदेन सु॰ कीटप्रभेदेन सु॰॥५७॥ वृक्षप्रभेदेन सु॰ गुल्मप्रभेदेन सु॰॥ लताप्रभेदेन सु॰ तृणप्रभेदेन सु
॥५८॥ कालप्रभेदेन सु॰ घटप्रभेदेन सु॰॥ पटप्रभेदेन सु॰ कुड्यादिभेदेन सु॰॥५९॥ कूपप्रभेदेन सु॰॥ वनप्र
भेदेन सु॰ गिरिप्रभेदेन सु॰॥६०॥ नदीप्रभेदेन सु॰ नदप्रभेदेन सु॰॥ समुद्रभेदेन सु॰ तटप्रभेदेन सु॰॥६१॥ तडा
कभेदेन सु॰ अभ्रप्रभेदेन सु॰॥ नक्षत्रभेदेन सु॰ ग्रहप्रभेदेन सु॰॥६२॥ मेघप्रभेदेन सु॰ विद्युत्प्रभेदेन सु॰॥ यक्ष
प्रभेदेन सु॰ रक्षःप्रभेदेन सु॰॥६३॥ गंधर्वभेदेन सु॰ सिद्धप्रभेदेन सु॰॥ असुरप्रभेदेन सु॰॥ लोकप्रभेदेन सु॰॥६
॥ देशप्रभेदेन सु॰ ग्रामप्रभेदेन सु॰॥ गृहप्रभेदेन सु॰ मार्गप्रभेदेन सु॰॥६५॥ कटप्रभेदेन सु॰ प्राकारभेदेन सु॰॥
पुरप्रभेदेन सु॰ पुराप्रभेदेन सु॰॥६६॥ व्योमादिभेदेन सु॰ त्वगादिभेदेन सु॰ शरीरभेदेन सु॰ सुसंस्थि॰ प्राणप्रभेदेन सु॰॥६
श्रोत्रादिभेदेन सु॰ घ्राणादिभेदेन सु॰॥ मनःप्रभेदेन सु॰ बुद्धिप्रभेदेन सु॰॥६८॥

अहं प्रभेदेनेति॥ अहंकारप्रभेदेनेत्यर्थः॥ ६०॥ अस्ति नास्तीति॥ सत्तासत्ताभ्यां नानवधानत्वात्संचयद्रूपं तस्य तेन सर्वमिदं स्वरूपमि
त्यर्थः॥ ७१॥ शब्दगोचरतयेति॥ शब्देन यद्विषयीकृतं यच्च शब्देनाविषयीकर्तुं न शक्यमिति तत्सर्वमहमेव॥ उक्तमर्थं बुद्धिस्थाव

॥ अहं प्रभेदेन सु० चित्प्रभेदेन सु० साधनभेदेन सु०॥ जन्मादिभेदेन सु०॥ ६०॥ जाग्रत्प्रभेदेन सु० स्वप्नप्रभेदेन सु०॥ सुषुप्तिभेदे
न सु०॥ तुरीयभेदेन सु सं०॥ ७०॥ दृश्यप्रभेदेन सु० द्रष्टृप्रभेदेन सु० साक्षिस्वरूपेण सु० सर्वस्वरूपेण सु०॥ ७१॥ अस्ति ना
स्तिवचनेन भाषितं चातिशब्दपरिभाषितं तथा॥ ज्ञानहीनपरिभाषितं च मे रूपमेव न हि संशयर्थः क्वचित्॥ ७२॥ शब्द
गोचरतयास्थितं न शब्दाक्षरविहीनरूपतः॥ यत्स्थितं तदहमेव संततं प्रत्ययेऽपि गतिरेव मे वहिः॥ ७३॥ नित्यशुद्ध
परिशुद्धमुक्ततां यस्य नित्यमिति चक्रिवाकुश्कतेः॥ तस्य सत्यसुखबोधपूर्णतां नष्ट्यमेव मम नास्ति संशयः॥ ७४॥

प्तिरिद्गाति॥ प्रत्ययेपीति॥ ७३॥ वाकुश्कतेरिति निष्कृतेर्वा करमित्यर्थः॥ ७४॥ ॥ ॥ ॥ रामः ७०

अहमात्मन इति॥ यस्य चिन्मात्रपरशिवस्य स्वरूपमहमात्मना अहंकारभेदेन नोऽरूपेण॥ तथा इदमात्मना इदंकारभ
देन नो ग्राह्यरूपेण वा नाति न भिन्नाश्च मेवमदीयस्वरूपं नान्यदित्यर्थः॥ ७५॥ यस्मान्मदीयो निश्चयः एवं रूपस्तस्मात्सा वाक्यप्रति

पत्स्वरूपमहमात्मना तथाप्यस्वरूपमिदमात्मनैव तु॥ चाति तन्नु मम चिद्वपुः स दान्नाति नान्यदिति निश्चयो मम॥ [illegible]॥ अहं समस्तं
मम रूपतः पृथक् न किंचिदस्तीति मुनिश्रुयः कृतः॥ मयानुवेदान्तवचोभिरंजसा पितामहेनापि च सत्यमीरितं॥ ७६॥ अत्र संशया
न वितिन रूपतिल्लष्ट एव परमार्थदर्शिनात्॥ अत्र निश्चयमतिस्तु मुच्यते कष्टरूपनवपाशबंधनात्॥ ७७॥ सूत उवाच॥ एवमु
क्त्वा महादेवः सांबः संस्तोचकः॥ समालिंग्य महाविष्णुं ब्रह्माणमपि सादरं॥ ७८॥ विनोदसंदेहान्नदिज्जाशिशुर्देनेव चेतसा
॥ नदमस्कस्तु रुद्रश्रेष्ठा मुस्ताकमिति चाब्रवीत्॥ ७९॥ देवाश्च देवदेवेशं प्रसन्नं करुणानिधिं॥ दर्जयामासुराज्ञादात्मनुधुष्प
कलादिभिः॥ ८०॥ विष्णुर्विश्वजगत्कर्ता विश्वेशांघ्रिसरोरुहं॥ स्वमूर्ध्नि निक्षिप्य पुनःपरवस्तोनवत्॥ ८१॥ पितामहोऽपि
सन्नाशिवपादांबुजद्वयं॥ स्वमूर्ध्नि न्यस्य निक्षिप्य तथापरवशोनवत्॥ ८२॥

पादिकाश्कति स्वर्थप्रतिपादको ब्रह्मचो नाव पि सत्यवादिना विनिगमयति॥ मयाचितिः॥ ७८॥ ॥ ॥

परसंज्ञावमिति॥ परशिवस्य निरतिशयपरमानंदविषयो यः परमो भावस्तं प्रदर्शयन्निनयार्थनिरतं कृतेवान्तनस्य चनावस्य स्वरूपं तं शि-
वमहात्म्यं खण्डस्य तृतीये अध्याये विस्तरेण कृतं॥८३॥ अवशः सन्निति॥ एवं परमेश्वरे विस्मोवानहितयोः सतोः शिवभक्ता

देवदेवो महादेवः सांबः संसारमोचकः॥ नर्तनं परमं भावमैश्वरं संप्रदर्शयन्॥८४॥ करतालं महादेवी करुणासागरा परा॥ चका-
र परमप्रीत्या सममालोक्य महेश्वरं॥८५॥ विष्णुर्ब्रह्मा सुराः सर्वे तत्र संनिहिता जनाः॥ सर्वे मनो षतस्मिन्नृत्तं तिस्मयं यथाबलं॥८६॥
॥देवदेवो महानंदो हर्षितद्विजाः॥ विलोक्य सर्वसुप्रीतस्तत्रैवांतर्हितोऽभवत्॥८७॥ विष्णुर्ब्रह्माणमालिंग्य विलोक्य सकला-
सुरान्॥ प्रसन्नः पत्न्या सार्द्धं वैकुंठमगमत्प्रभुः॥८८॥ ब्रह्मापि स्वयापत्न्या विलोक्य सकलान्सुरान्॥ अवशः सन्नुनश्चाह
अद्यैव तु केवलं॥८९॥

परवश एवमन् ब्रह्माप्यदावशान्स्वेक्षिस्य कृत्यर्थस्य शोवं पुनराहेति सूतवाक्यं॥९०॥ ॥ ॥ ॥

ब्रह्मेण सनमेयान्मविद्यासनत्कुमारेण नारदायोपदिष्टानां संजिधृक्षुस्तत्रात्मविद्याव्यतिरिक्तानां विद्यानां स्वरूपाज्ञाननिवर्तकत्वाभावेन
प्रस्तुतग्रंथनदर्थधारणनिमित्तशोकहेतुत्वमेवेतिच्छान्दोग्यामान्तं कृ वेद भगवोऽध्येमीत्यादिनातत्संगृह्णाति॥ विद्याः सर्वा इति॥ सर्वशोद्दनत
यो नामब्रह्मेत्युपास्त इत्येवमाम्नातनामवागादित्तोपास्तीनां संग्रहस्तासामपि यावन्नाम्नोगतं तत्रास्य यथाकामचारो भवतीत्येवं तत्र
फलश्रोवाचगतैहिकामुष्मिकसांसारिकफलसाधनत्वावगमान्नदुपनिषद्व्यतिरिक्तवेदानां च सारिकफलविषयत्वं भगवतापुक्तं॥

ब्रह्मोवाच॥ विद्याः सर्वा निरूपणसाहाय्यं संसारस्य प्रवर्तिकाः॥ आत्मविद्या तु संसारे तमसः प्रतिघातिनी॥८१॥
आत्मविद्याविहीनस्य शोकसागर एव हि॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुनेति॥ कृतं स एवमेव भगवद्व-
चोऽस्य स्तरतितिशोकमात्मविदिति विपरामान्नं तस्यार्थमाह॥ आत्मविद्येति संसारतमसइति॥ संसारस्य निदानत्वं तमशानास्य यत्र
मस्तमेत्यर्थः॥८२॥ ननु विद्यांतरस्यापि संसारविनिवर्तकत्वं कृतो नेत्यत आह॥ आत्मविद्येति॥ ब्रस्वरूपाज्ञानं हि संसारहेतुः न च
नात्मविषयेण ज्ञानेन तन्निवर्त्यते अत आत्मविद्यारहितस्य संसारपात एव सर्वदेत्यर्थः॥ अत एव सकलविद्यानिष्णातस्याप्यनात्मवि-
दो नारदस्य वाचा क्ववाक्समेव ममाम्नातं सोऽहं भगवं छोचामि तं मा भगवच्छोकस्य पारं तारयत्विति॥

स्क.ब्र.गी.०
७२

मुक्तिरेवेति॥ आत्मज्ञानिनस्तत्त्वयाथात्म्यज्ञानेन तत्त्वावरणाविद्यानिवृत्तौ निरूपादानस्य संसारात्मकस्य शोकस्योदयासंभवान्मुक्तिरेवेत्य
त्र संशयो नास्तीत्यर्थः॥ ७०॥ सकलतो नामादिप्राणान्तानि तत्त्वान्युत्तरोत्तरव्यापकानि बुद्ध्वा परतरेण परमेण तेन सोपानक्रमेण परिच्छिन्नत्वमा
व विजिज्ञासितव्य इत्यत्र वक्ष्यमाणसुखस्वरूपस्य सर्वव्यापकस्यात्मनो ज्ञातव्यं प्रतिज्ञाय यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादिना तस्य सर्ववस्तुलक्ष
णमाम्नातं तत्संगृह्णाति॥ यत्रान्यदित्यादि॥ तत्सर्ववस्तुप्रतियोगित्वेन यदन्यस्य लक्षणमाम्नातं॥ अथ यत्रान्यत्पश्यतीति

मुक्तिरेवात्मनिष्ठस्य नास्ति संशयकारणं॥ ७०॥ यत्रान्यन्नैव पश्यति प्राणी शृणोत्यन्यत्तथैव च॥ अन्यत्कानानि चाल्पं तद्यदल्पं
प्रभमेव नत्॥ ७१॥ यत्र पश्यति नान्यच्च न शृणोत्यन्यदास्तिकाः॥ अन्यच्च न विजानाति स भूमा सुरपुंगवाः॥ ७२॥

तस्य विविक्तिपत्तिसोकयायिप्रथममत्रप्रतिपाद्यत इति द्रष्टव्यं॥ तदयमर्थः॥ यत्र खलु वस्तुनि प्रमाणत्वप्रमाणप्रमेयादिभेद
व्यवहारस्तदल्पं परिच्छिन्नमत एवमर्थं निम्नरं॥ ७२॥ ईदृशस्त्रिपुटीव्यवहारो यस्मिन्वस्तुनि नास्ति सो नवच्छिन्नो भूम
शब्दाभिधेय आत्मेति॥

रामः
७२

यो वै भूमा तत्सुखमिति श्रुतिवाक्यस्यार्थमाह॥ यो वै इति॥ यदपरिच्छिन्नमात्मवस्तु तदेव हि सुखं निरतिशया मुक्तिश्च॥ परिच्छिन्ने तु सुखं नै
स्ति परिच्छेदकवस्तुनः भयादेश्चावश्यंभावात्॥ द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुत्याम्नातं॥ अतो नवच्छिन्नसुखरूपात्मनिष्ठैव संपादनीयेति निगम

यो वै भूमा सुखं तद्धि तद्धि कैवल्यमुत्तमं॥ नाल्पे चास्ति सुखं तस्मान्महादेवपरो भवेत्॥
॥ ७३॥ महादेवपरस्यास्य न नाशो जन्म नैव च॥ नैव गत्यागती नास्ति द्वन्द्वं बन्धविमोचने॥
॥ ७४॥ अत्रैव लीयते सम्यक् सर्वमात्मतया स्वतः॥

यति तस्मादिति॥ ७३॥ सुमहादेवपरस्येत्यादि॥ एवमपरिच्छिन्नसुखात्मकब्रह्मात्मनिष्ठस्य जन्मनाशबन्धमोक्षादिसकलपरिच्छेदव्यवहा
रो नैवास्ति॥ ७४॥ किंतु तत्सर्वमपि तत्रैवास्मिन्नुक्तसर्ववस्तुनि याथात्म्येन ज्ञापमानतत्स्वरूपतयैव सम्यक् लीयते न पुनरुत्तिष्ठति॥

स॰ब्रह्मगी॰
७३

न च दृष्टांतमाह ॥ घटेनेति ॥ ननु घटस्तमपि संयोगान्याधिभिर्न न संयोगे च तत्कालीनं विलीयते एवं ब्रह्मापि स्वयंयोगो च रज्ञानान्याग्रकृतः प्रपंच
न्मकमासीत् पश्चाद्व निर्विशेषमिति निर्विकारित्वादनित्यं चं स्यादित्याशंक्यनिदर्शनं तरमाह ॥ स्वप्नेति ॥ अपरिच्छिन्ने निर्विकारे ब्रह्मवस्तुनि
स्वप्नप्रपंच प्रतिभासवदेवसर्वजगत्प्रतिभासः ॥ अतः प्रतिभासे कशरतन्मस्याग्रये विकृतिमाहतीत्यर्थः ॥ ७७ ॥ २८८ ॥ ॥ इति श्री

एतत्कालिन्य वस्तु प्रप्रपंचप्रतिभासवत् ॥ ७७ ॥ सर्वमेतदनिर्दिष्टं न नं परं केवलं करुणये वनापि तं ॥ देवदेव चरणप्रसा
दतो नेतरद्धि कथनीयमस्ति वः ॥ २८८ ॥ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे सूतसंहितायां यज्ञवैभवखंडस्योपरिभागे ब्रह्म
गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां छांदोग्योपनिषद्विवरणे पंचमोऽध्यायः ॥

मत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्त श्रीमत्र्यंबकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां
सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखंडस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां पंचमोऽध्यायः ॥

रामः
७३

एवं शिरोभाकानायनवृत्तिं चाद्वितीयं सच्चित्सुखात्मकं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिष्टं ॥ न त्वमंदबुद्धिनिर्गुणविद्याज्ञानवगंतुं त्वाकाश इति हृत्पुंडरीकमध्ये
सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टेन तस्य च ब्रह्मण उपासनं ब्रह्मचर्यादिसाधनेसंपन्नस्य मुमुक्षोरुपदिशत्यथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुर इत्यादि
वाक्यैनिस्तामत्र दहरविद्यां संग्रहाति अस्मिन्ब्रह्मपुर इत्यादिना ॥ ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति तदुपलब्धिस्थानं विद्याधिकारिशरीरमुच्यते ॥ उक्तं
हि ॥ उपलब्धेरधिष्ठानं ब्रह्मणो देह इष्यते ॥ तेनासाधारणत्वेन देहो ब्रह्मपुरं भवेदिति ॥ अस्मिंश्च विद्याधिकारिणि देहे यदिदं दहरमल्प

ब्रह्मोवाच ॥ अस्मिन्ब्रह्मपुरे वेश्म दहरं यदिदं सुराः ॥ पुंडरीकं तु तन्मध्ये आकाशो दहरोऽस्ति तु ॥ १ ॥ स शिवः सच्चिदानंदः सोऽन्वेष्टव्यो मुमुक्षु
भिः ॥ स विजिज्ञासितव्यश्च विना संकोचसीमास्ति का ॥ २ ॥

परिमाणं पुंडरीकं तेनावच्छेदात्सर्वगतोऽपि दहरोऽल्पपरिमाणो यत्राकाशः श्रु
तात तन्मध्ये जिज्ञास्यत्वेनोपदिष्टः ॥ १ ॥ स सत्यज्ञानानंदात्मकः परशिव एव ॥ आकाशो ह्याशेषाद्यासमंताद्भाशनादिति कतमास्य प्रसेन ब्रह्मणि मुख्य
॥ अत एवात्मत्वाम्नायते ॥ आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहितेति ॥ अत्र भगवान्बादरायणोऽप्याकाशशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं सूत्रयामास आकाशस्त
ल्लिंगादिति ॥ अयमेवाकाशोऽन्वेष्टव्यः परशिवो मुमुक्षुभिः शमदमादिसाधनकलापैरन्वेषणीयः ॥ श्रवणमननादिसाधनजनितेन ज्ञा नेन ज्ञा

तथाच एवं वदता क्रतौ तस्मिन्यदंतरिति॥ नह्युदरस्य व्यवहितपुंडरीकपरामर्शकत्वं व्याख्यानं न स्यति॥ दहराकाशपरामर्शो हि तन्मध्येयव
वच्छिन्नत्वेन वक्ष्यमाणं द्यावापृथिव्यादिकमेवोपास्यस्या अत्रायुक्तं अथ यदिहात्मानमनुविद्य व्रजंत्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु का
मचारो भवतीत्यात्मोपास्तेः फलश्रवणाद्गमात्॥ नचैवं परिच्छिन्नमेव ब्रह्मोपासनीयं नेत्याह॥ विनासंकोचमिति॥ हृत्पुंडरीकोपाधितपरि
छेदं विहाय स्वाभाविकानवच्छिन्नरूपेणोपासनीयमित्यर्थः॥२॥ ननु मा भूदौपाधिकः संकोचश्चिद्रूपस्यात्मनः स्वतोऽत्रादिरेहेतु स्वा

स्वाभिव्यंजकसंकोचो वा संकोचश्चात्मनि नात्मनः॥ न स्वरूपेण चिद्रूपं सर्वव्यापी सदा खलु॥३॥

भाविक एव संकोचो दृश्यत इत्यत आह॥ स्वस्यात्मनः स्वप्रकाशचिद्रूपस्याप्यावरणं ज्ञापनयनद्वारा यदृति व्यंजकमंतःकरणादि त
त्परिच्छेद एवात्मनि हि चिदात्मनि परिच्छेदप्रतिभासो रक्तस्फटिकवदिति वन्न स्वाभाविक इत्यर्थः॥ कुत इत्यत आह॥ चिद्रूपमिति॥ सदा सर्व
दा उत्पत्तिस्थित्यादिकालेषु सर्वस्यापि प्रपंचस्याध्यस्तस्य विजृंभणं ब्रह्मणि हि रूपं च अध्यस्तस्याधिष्ठानाद्व्यतिरिक्तत्वात् एतेन
कालत्रयस्फुरत्तो परिच्छेदो निरस्तो॥३॥ रामः
७४

देशत्रमपि निरस्यति॥ ज्ञानरूपेणेति॥ प्रतिभासमानमपि सर्वं जगज्ज्ञानरूपेण ज्ञानविषयीकृततदाकारेण॥ तथाच ज्ञानरूपेण ज्ञानं
विषयतदाकारेण च साक्षिचिन्मात्रस्यात्मनो भाति॥ अतश्चित्प्रकाशव्यतिरेकः कुत्रापि नास्तीति देशकृतपरिच्छेदोऽपि न विद्युत इत्यर्थः॥
एतदाचार्यैः स्फुटं सर्वं वस्तु ज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एवेति॥ नदा भातीति॥ ननु चिदात्मकं ब्रह्म तच्च समंतात्सर्वदा स्वयमेव
तिजडप्रपंचवत्स्वान्यप्रकाशमपेक्षते॥४॥ ननु जगदपि तत एव किं न भायान्नेत्याह॥ स्वयमिति॥ जडात्मकमिति हेतुगर्भविशेषणं॥५॥

ज्ञानरूपेण वा ज्ञानस्वरूपेण च साक्षिणः॥ सर्वं भाति तदा भाति तन्नस्त्यापि सर्वदा॥४॥ स्वयं सेदुमशक्तं हि जडात्मकमिदं ज
गत्॥ चित्संबंधबलेनैव स्फुरत्येव न चान्यथा॥५॥ अतो वस्तुसंसंकल्पव्याप्यतया कश्चिद्॥ स्वतो व्यापी न चाव्यापी सं
कोचश्चात्मसंगमात्॥६॥ यावाचाच्चयमाकाशस्तावानाकाश आंतरः॥ एवं परशिवस्य प्रतिपादितं व्यापित्वं निगमयति
॥ अत इति॥ दहप्रज्ञानतत्कार्यलक्षणं सर्वं जगद्व्याप्य वर्तमानः स्वभावत एव व्यापी परिच्छेदस्त्वंतःकरणाद्युपाधिसंप
र्कवशादिति सिद्धं॥६॥ एवमुपपादितेऽर्थे यावान्वा अयमाकाश इति प्रसिद्धश्रुताकाशसाम्येन सर्वगतत्वं श्रुत्यावानेषोंतर्हृ
दय आकाश इत्यादि॥ कांश्चित्योजयति॥ यावानित्यादिना॥ तावानाकाशः साम्येन सर्वगतत्वप्रतिपादनपरं ननु तत्सरिमाणं
त्वं ब्रह्मणस्तस्याकाशादिसर्वजगद्व्यापकत्वात्॥ अत एवाम्नायते॥ येनावृतं खं च दिवं मही चेति॥

एतेनैव सर्वव्यापित्वमुपपादयति॥ द्यावापृथ्व्यादिना॥ अनेन चोभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते तत्तादिकायत्वास्येहास्ति यच्च नेत्थे
वमंताश्चनिर्वाहिताना भवति॥७८॥ न चैवमीश्वरः सर्वव्यापी न वस्तुजीवस्य तथा भावे किमायातमित्याशंक्याह॥ एष इति॥ एष एवेश्वरश्च
न्मात्सर्वशस्य स्वतः न ततोतिरेक्तो जीवो नामास्ति॥ न च सोधर्माधर्माद्याश्रयत्वं यतो न्मोविद्यतेन तत्राह॥ पाप्मनिरिति॥ पापग्रहणं संसार

द्यावापृथ्वी उभे अस्मिन्नन्तरेव समाहिते॥७९॥ उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचंद्रमसावुभौ॥ नक्षत्राणि च विद्युच्च यच्चास्ति वै न॥ नास्ति॥ पश्च
नास्ति तथा भाजि सर्वं तस्मिन्समाहितं॥ अतः सर्वाश्रयः शंभुः सर्वव्यापी सनातनः॥८०॥ एष आत्मा व्यापरो व्यापी पाप्मभिः सकलैः रहितश्च
सोनोपहत्या मृत्युविवर्जितः साक्षी विमुक्तविज रः शः॥८१॥ विशोको विजरः सोपि पिपासः सनादिलक्षणः॥ सत्यकामस्तथा सत्यसंकल्पश्च
सुरर्षभाः॥८२॥

फलहेतोः पुण्यस्याप्युपलक्षणं॥ पुण्यपापयोरंतःकरणधर्मत्वात्तद्विविक्तस्याशरीरस्यास्पर्शनस्य इत्यर्थः॥ एवं पुण्यपापसंस्पर्श
विरहान्तत्कार्यं मृत्युजरादिकसंवविकारजातं न तस्य साक्षिणो नास्तीत्याह॥ विमृत्युरिति॥ सत्यकामः॥ सत्यसंकल्प इत्युपास्यगु
णकथनं॥ स एतावता व तानपहतपाप्मा विजर इत्यादि सत्यसंकल्प इत्येवमंताश्चतिः संगृहीता॥८०॥८१॥

एवं निर्गुणस्य सगुणस्य वास्तवलक्षणे यज्ञात्वा तस्यैवाज्ञानफलहेतुत्वं च तद्विहोत्तरादिकर्मण इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादकं तद्यथेह कर्मजितो लो
के इत्यादिकं निवाक्यं संगृह्णाति॥ कृतकत्वस्यानित्यत्वव्याप्तिनियमादिति भावः॥८३॥ तद्य इहात्मानमननुविद्येति वाक्यस्यार्थमाह॥ ये
ऽविदित्वेति॥ अविदित्वाऽज्ञात्वेत्यर्थः॥८३॥ अथ य इहात्मानमनुविद्येति वाक्यस्यार्थमाह॥ ये विदित्वेति॥ ये तु इहाविजरलक्षणमात्मानं ज्ञा
त्वा स्थितास्तेऽग्निहोत्रादिकाः क्रियाः प्रजनं तीव न पुनर्भजनिक र्तृत्वोक्तत्वादिमरं तः करणस्य विवक्षितत्वात्॥ आत्मविद्यायाः फलमाह

यथा कर्मजितो लोकः क्षीयते नुविसन्नमः॥ तथा पुण्यजितो लोकः क्षीयं ते हि परत्र च॥८३॥ ये ऽविदित्वा
यथा परात्मानं व्रजंति सकलाः क्रियाः॥ तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो न विद्यते॥८४॥ ये विदित्वा परा
त्मानं व्रतीव क्रियाः स्थिताः॥ तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारस्तु विद्यते॥८४॥ यथा हिरण्यनिहितं
तेऽत्र ज्ञानविवर्जिताः॥ उपर्युपरि गच्छंतो न विंदेयुः प्रजा इमाः॥८५॥

॥तेषामिति॥ सर्वेषु लोकेष्विति॥ येलोकाः कामविशेषाश्च सपदि पितृलोककामो भवतीत्यादिनाश्चतौ प्रपंचितास्ते
षु सर्वेषु विदुषः कामचारो भवति॥ तन्मध्येः वस्तितस्य हृदहरब्रह्मणः सत्यगुकामादिगुणैरुपास्यप्पतस्यानिरति
शया नंदरूपतया सर्वकामा नां तदेकदेशत्वादित्यर्थः॥८४॥ ननु सुषुप्तौ तथाविधं ब्रह्म प्राप्यते॥ स त
सौम्य तदा संपन्नो भवतीति श्रुतेः॥ तथा च विदुषः इव सुषुप्तस्यापि सर्वकामावाप्तिः किं नस्यादित्याशंक्य स दृ
ष्टांतमाहायेति॥८५॥ ब्रह्मलोकमिति॥ लोक्यत इति लोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः॥ सुषुप्तावस्थायां स्वप्रको

णां प्रसर्वप्राणिभिः प्राप्तमपि यावज्ज्ञानादयो ऽभिभवन्ति ॥ निक्षेपस्थानमजानतः पुरुषस्य निधिवदित्यर्थः ॥ अनेन च न यथा हि
रण्यनिधिमिति श्रुत्यर्थः संगृहीतः ॥१६॥ हृदयशब्दनिर्वचनादपि सर्वगस्य ब्रह्मणो हृन्मध्ये ऽवस्थानं श्रुत्या दर्शितं स एष आ
त्मा हृदीत्यादिना तत् संगृह्णाति ॥ अयं हृदि स्थित इति ॥१७॥ एतस्य हृन्मध्यावस्थितब्रह्मज्ञानस्य अहरहर्वा एवंवित्स्वर्गमिति प्र
तिपादितं फलमाह ॥ य एवमिति ॥ अनेन हार्दब्रह्मवेदनेन स्वर्गलोकमानन्दः खास्पष्टपरानन्दरूपं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ अथ य एष
संप्रसाद इत्यादिश्रुत्या यस्तु ब्रह्मप्राप्तिप्रकारो दर्शितस्तमभिधत्ते ॥ अस्मादिति ॥ स्थूलसूक्ष्मादिशरीराभिमानं परित्यज्य सुषुप्तव

तथा सुषुप्तौ गच्छन्तो ब्रह्मलोकं स्वयं प्रभुः ॥ न विन्दन्ति महामोहाद्रहो मोहस्य वैभवम् ॥१६॥ अयं हृदि स्थितः साक्षी सर्वे
षामविशेषतः ॥ तेनायं हृदयं प्रोक्तः शिवः संसारमोचकः ॥१७॥ य एवं वेद सः स्वर्गं लोकमेति न संशयः ॥
अस्माच्छरीरादुत्थाय सुषुप्तौ यः सुरर्षभाः ॥१८॥ परं ज्योतिः स्वरूपं तं शिवं संपद्यते सुराः ॥ अभिनिष्पद्यते
तेन स्वेन रूपेण एव स्वतावतः ॥१९॥ स्वापं जाग्रत्स्वप्नविषयोपभोगकृतकालुष्यराहित्येन प्रसन्नोपलक्षितमात्मा अरूप
साक्षी हार्दब्रह्मविषयाज्ञानजन्यं कारणशरीरमपि विहाय विकारजातासंस्पृष्टज्योतिःस्वरूपं केवलं चैत
न्यप्रकाशात्मकं परं शिवस्वरूपं संपद्य स्वात्मतया ज्ञात्वा अविद्याकृतपरिच्छेदं विहाय स्वकीयेनैव रूपेणाभिनिष्पद्यते ॥
ज्योतिः स्वयं कं गतचामीकरन्यायेन प्राप्तिरूपत्वात् ज्ञानमात्रसाध्यान्तु या मा ग्रामान्तरप्राप्तिवत् कर्मसाध्येति प्रदर्श— —
यितुं शेषाध्याये प्रतिपादितं अत्रानुसंधेयम् ॥१८॥१९॥

एष आत्मेति होवाचेति वाक्यस्यार्थमाह ॥ एष आत्मेति ॥ य एवमभिनिष्पद्यते एष एवात्मा नान्यः ॥ इतोऽतिरिक्तः परमात्मा विशिष्टस्य सोपाधिकत्वे
न नात्मत्वेनोक्तादित्यर्थः ॥ एतदमृतमित्यादिश्रुतिं संगृह्णाति ॥ एतदेवेति ॥ एतदेवापरिच्छिन्नमात्मवस्तु अमृतमविनाशि योऽभयमेतदमृतमि
ति श्रुतिः ॥ अत एवाभयं पञ्चपदहेतोर्द्वितीयस्याभावात् ॥ अत एवाभयं वै जनक प्राप्तोऽसि अभयं हि ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः ॥२०॥ अथ य आत्मा स
सेतुरित्याद्युपनाप्रीनवतीत्येवमन्याः श्रुतीः संगृह्णाति ॥ य आत्मेत्यादिना ॥ स सेतुर्विधृतिरिति ॥ सेतुरिति ॥ सेतुरिव सेतुर्मर्या
दाकृतः ॥ वर्णाश्रमादिभेदेन क्रियाकफलरूपेण प्रतिनियतप्रपञ्चस्य विधारणं विधृतिः ॥ किमर्थं तद्विधारणमिति चेत् ना

एष आत्मा तेनैवान्यः सम्भवमयोऽस्ति ॥ एतदेवामृतं साक्षादभयं ब्रह्म हेतवः सुराः ॥२०॥ य आत्मा देहराकाशः स सेतुर्विधृतिः
सुराः ॥ असंभेदाय लोकानामेषामेते महेश्वरः ॥२१॥ अहोरात्रे एतं तरतो न मृत्युर्न जरापि च ॥ न शोको नैव सु
कृतं न दुष्कृतमपीश्वराः ॥२२॥ अतः सर्वे निवर्तन्ते पाप्मानस्तु सुरपुंगवाः ॥ एषोपाहतपाप्मा हि ब्रह्मलोकः स्व
यं प्रभुः ॥२३॥ तं ॥ असंभेदायेति ॥ एषां भूरादिलोकानां कर्तृकर्मफलाश्रयाणामसंभेदाय अविदारणाय विलि
नत्वापेत्यर्थः ॥२१॥ सेतुर्विशेष्यते ॥ अहोरात्रे इत्यादिना ॥ सर्वस्य जनिमतः प्राणिनः परिच्छेदके अहोरात्रे एतं सेतुमुक्तं आत्मा
नं न तरतः नातिक्रामतः इतरप्राणिवदहोरात्रादिलक्षणेन कालेन परिच्छेद्यो न भवति ॥ तस्य तत्स्वरूपं प्रस्तवेन तत्परिच्छेदकत्वा
नुपपत्तेरित्यर्थः ॥ तथा मृत्युजरादिकमपि देहादिधर्मत्वात् तद्विविक्तं सेतुमेतं अ— —या शोकादि ॥२२॥ अप्राप्यैव च एतोऽस्मा
दपहताः सर्वे निवर्तन्ते ॥ कुत इत्यत आह ॥ एष इति ॥ लोक्यत इति लोकः ॥ आत्मा ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः ॥ एष हि यस्मा

रपहतपप्मात्मनोनिवंतन इत्यर्थः॥तस्मादाइत्यादिना॥यस्माद्देहादिविविक्तस्तस्मादिदानिमेंसेतुभूतमात्मानंमी—प्राप्याविद्यमेस्म
स्वजना——द्विधा———महनि इत्यत्राप्यहनि एव नीत्यर्थः॥२४॥एवंदेहरविद्याविभूयं ब्रह्मलोकदिपजाग्रदाद्यवस्थाविनिर्मुक्तः
लप्रतिपादनपरःप्रजापतिनैजायोपदिष्टयाविद्यायएषोऽक्षिणिपुरुषोदृश्यतइत्यादिनाप्यल्पामहदर्शिनासंगत्स्तानि॥एतएवइत्या
दिना॥देहादेर्जाग्रदाद्यवस्थापाश्चउडेनमात्मस्वप्रकाशाविद्रूपआत्मानतः पृथग्भूतएवप्रतिपत्तव्यइत्यर्थः॥२५॥२६॥

तस्माद्देसेतुमेतंतुतीर्त्वासःसस्तुरर्पिताः॥नवत्यनंधोविद्वांस्त्वविद्वांस्तद्देवनु॥२४॥उपतापीपुनन्देवानोपतापीनवत्यपि
॥एएषोदहराकाशाइत्युक्तःपुरमेश्वरः॥२५॥सदेहादिविशेषेभ्यःपृथग्भूतःसनातनः॥जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यावस्था
यानातिदेहिनां॥२६॥तस्याप्यपिमहादेवाःसाक्षीनित्यःस्वयंप्रभः॥तस्मिन्नधस्तद्रूपेणमाविनातिनजातिच॥२७॥
स्वादृशेपनशरीरेणसशरीरस्यसर्वदाप्रियाप्रियाभ्यांसंबंधोनवत्येवनसंशयः॥२८॥अशरीरेवावसंतंविद्युपानप्रियाप्रि
ये॥स्पृशतःसत्यमेवोक्तं नात्रसंदेहकारणं॥२९॥

नात्मनोःसात्मवत्सुपपादपति॥तस्मिनिति॥तस्मिन्नलक्षणस्वरूपेणध्यस्तंजगद्जगत्कुहचित्कवाचनेकदाचिन्नेतितदस्मा
धीनप्रकाशंतस्यस्वप्रकाशात्मेधत्यवज्ञगतोपिसर्वदानात्मप्रसंगइतिनावः॥२७॥नहवैशरीरस्यसइत्यादिश्रुत्यर्थंसंगृह्णा
ति॥स्वदृशेनेत्यादिना॥यतोदेहादिविशिष्टस्येवसुखदुःखोपभोगलक्षणःसंसारः॥२८॥देहादिविविक्तंकेवलमात्मानं
जानतस्तुसंसारस्पर्शएवनास्तीत्याह॥२९॥

दहराकाशाख्यब्रह्मपरत्वंदर्शयितुंश्रुत्यंतरगतमाकाशोवैनामनामरूपयोर्निर्वहितेतिवाक्यंसंगृह्णाति॥एएषइति॥यआका
शाख्योहन्मध्येवस्थितआत्माघटपटादिनामधेयस्यतदभिधेयार्थजातस्यचनिर्माताब्रह्मादिनिधनंब्रह्मेत्यर्थः॥३०॥अमृतमि

एएषोदहराकाशःसएवसुरपुंगवः॥नामरूपस्यनिर्माताब्रह्मैवब्रह्मणाश्रितं॥३१॥अमृतंचतदेवैतत्सआत्मासर्वदेहिनां॥नतो
नान्यत्परंकिंचित्तत्परंनास्तिकिंचन॥३२॥सएवसर्वरूपेणविभातिनविभातिच॥अहोरुद्रस्यदेवस्यमूर्तिनोकोनवेदतां॥३३॥य
थामृत्स्वविकारेषुतत्तद्रूपेणसंस्थितातथासर्वत्रतत्साक्षीतत्तद्रूपेणसंस्थितः॥३४॥यथावारिविकारेषुजलंतत्तत्स्वरूपतः॥तथासर्वत्र
तत्साक्षीतत्तद्रूपेणसंस्थितः॥३५॥यथाग्निस्वविकारेषुवायुस्तत्तत्स्वरूपतः॥तथासर्वत्रतत्साक्षीतत्तद्रूपेणसंस्थितः॥३६॥यथावा
विकारेषुवायुस्तत्तत्स्वरूपतः॥तथासर्वत्रतत्साक्षीसाक्षित्वद्रूपेणसंस्थितः॥३७॥यथावासर्वगंव्योमस्वविकारेणसंस्थितं॥त
थासर्वात्मकःसाक्षीसाक्षीरूपेणसंस्थितः॥३८॥घटाकाशादिनेदेनविभिन्नोप्यविभागवान्॥आकाशास्तद्वदी
शानोविभिन्नोप्यविभागवान्॥३९॥

स्यपरमात्मनःसार्वात्म्यं॥३१॥३२॥ब्रह्मणःसकार्येषुअनुगतत्वेनोनिकादिषुअनुगतिप्रदर्शनार्थोपयामृदिदृष्टांतः॥३३॥३६॥अनुगतस्यापिनिर्ले
पत्वप्रतिपादनार्थंयथावासर्वगव्योमेतिदर्शनांतरं॥३७॥घटाकाशादीत्यनेनतात्विकाभेदप्रतिपादनं॥३८॥

महादेवशब्दनिनामधेयवलादप्यसावस्मिन्प्रतिपाद्यते॥महादेवोविभागेनेत्यादिना॥३९॥अन्वर्थसंज्ञाचेयमित्याह॥महादेवोमहादेव
एवेति॥पद्यसौमहान्तस्मान्महांश्चासौदेवोमहादेवइतीदृशीसंज्ञाकथंसिद्ध्येदित्यर्थः॥४०॥४१॥यथानानेनेति॥येनयेनप्रकारेणयथानान्
महादेवोविभागेनविभागेनचभासते॥अन्यथाचेन्महादेवोमहोदेवःकथंभवेत्॥३९॥महादेवोमहादेवएवनैवामहानयंतथास
निमहादेवएवसर्वंनचापरं॥४०॥येनकेनापिरूपेणयद्यद्भातिनभातिच॥तेनतेनैवरूपेणशिवभासते॥४१॥यथानानेनरूपेण
शिवएवेतियामतिः॥साशिवापरमासंवित्परानहिसंशयः॥४२॥अहमितिशिवएवसत्यचिद्घनःस्फुरतिसदाहृद्यगस्तिनैववस्तु॥
इदमितिवपुषाचतेनबंधनंनहिमनुजस्यविमोचनंचकिंचित्शिवइतिसकलंवदाविभासतेनचरणंजननंतदास्तिकिंचित्॥म
लइतिरूढपेवचनंमदीयमेतच्छिवमतिःसततंनिधायतिष्ठत्॥४४॥परमशिवःपरमेश्वरःप्रसन्नोयदिविमलापरमानुभू
तिरेषा॥नहिसकलैर्विमलैरुपायवृंदैर्नचहरिणानमयानवापरेण॥४५॥परमशिवःपरमेश्वरःस्वतंत्रोयदिकुरुतेमनुजस्य
वेदनंहि॥परमपदंविमलंप्रयातिमर्त्योयदिकुरुतेनशिवःप्रयातिवंध्यं॥४६॥

तिनेनसर्वेणरूपेणतदधिष्ठानसच्चिदानंदात्मकःशिवएवभातीतियामतिः॥सापिसंविद्रूपापरमाशक्तिरेवनान्या
र्थः॥४२॥अहमेवेत्यादिप्रतिपादितस्यार्थप्रपंचः॥४३॥४४॥४५॥४६॥

किंपाकोपदृशीति॥किंपाकोनामदृश्यविशेषः॥५४॥प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति॥इदंदागेति॥त्वलविद्यायाःसंसारकारणंवि

दिनकरकिरणैर्हिशार्वरंतमोनिविडतरंद्रुतिमेतिनाशमेति॥घनतरनववकारणंतरंतमःशिवदिनकृत्प्रभयानचापरेण॥४८॥हरि
हरमपपरेसुरासुराद्याःपरमशिवप्रभवानिरस्ततास्त्रा॥रविकिरणैरखिलामहानियद्वत्परमशिवःस्वतएवबोधकारी॥४९॥शिवच
रणस्मरणेनसत्जपाचस्तेकनमरः॥परिमुच्यतेहिजंतुः॥नहिमरणप्रभवप्रणाशहेतुःशिवचरणस्मरणंदनेस्तिकिंचित्॥५०॥प
रमशिवःखलुनःसमस्तहेतुःपरमशिवःखलुनःसमस्तपेतत्॥परमशिवःखलुनःस्वरूपतत्त्वतःपरमशिवःखलुनःसमस्तहेतुःप्र
ख्यशिवःखलुनःप्रपाणभूतः॥५१॥परमशिवःसकलागमादिनिष्ठापरमशिवःपरमानुभूतिगम्यः॥परमशिवःपरमानुभूतिरूपःपरम
शिवःपरमानुभूतिरेष॥५२॥परमशिवसमुद्रेऽहंहरिःसर्वदेवाम्नुजाप्यसुमृगाद्याःशीकराएवसर्वेविमलमतिभिरेवंवेदितांतभिरेवं
वेदितंनतिष्ठेद्धृदयकुहरेनिष्ठंवेदितुंशक्यतेहि॥५२॥मायाकल्पेनैवहरिंशिवेनसमानमाकुःपुरुषाधमाश्च॥मोहेनकेचिन्मसा
म्यमाकुर्मयितात्रैवीखलुदुस्तरेयं॥५३॥यथायोघोनोयदिचंद्रमानुसदृशःस्फल्योहरिःशंभुनाकिंपाकोयदिचंदनेनसदृशःस्फल्योहम
घानच॥आज्ञानंयदिवेदनेनसदृशंदेवेनतुल्याजनाःकिंवक्ष्यसुरपुंगवाअमहामोहस्फुरच्चेष्टितं॥५४॥
घानिवृत्तिःप्रथमंप्रयोजनं॥आवरणज्ञानेसतिस्वस्वरूपभूतनिरति॥ ॥ ॥ शुः॥

ज्ञायानंदाविर्भावसिद्धिरितीयं प्रयोजनं तदुभयसिद्धये ब्रह्मविद्या परिदृष्टेत्यर्थः ॥५८॥ इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्र्यंबकपा

अतः शिवेनैव समस्तमेतत्प्रवर्तते तेन न चापरेण ॥ शिवस्वभावेन शिवः समस्तं शिवप्रभावेन जगद्विचित्रं ॥५५॥ तत्त्वदृक्सकलमद्वयं
सदापरूपतिस्तम परिमोहितः पुमान् ॥ कष्टमिष्टघटकुड्यरूपतः कष्टमेव खलु तत्स्यवेदनं ॥५६॥ इदं जगदिति स्वतः सकलजंतोः प्र
तीतिर्दृढा परं जगदिति स्फुरत्यमलबोधभावेन च ॥ इदं हि परवेदनं विम—चिन्नस्य पुंसः सदा भवं तरति मानवः परमबोधेन चैते
न चैतेन हि ॥५७॥ लोके श्रुतिमस्तके विनिहितं विज्ञानमेतन्मया जंतूनामतिनिरामयज्ञानविध्वस्तये ॥ कारुण्यादमराधिपा
त्रिभुवनब्रह्मामृतावाप्तये देवानामधिपाधिपस्य वचनादुक्तं महेशस्य च ॥५८॥ इति श्रीस्कंदपुराणे सूतसंहितायां यज्ञ
वैभवखंडे उपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां छांदोग्यविवरणे षष्ठोऽध्यायः ॥ ॥

दाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखंडे उपरि
भागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां छांदोग्यविवरणे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ॥

एवं वेदत्रयोपनिषदो ब्रह्मात्मैक्यपरत्वं व्याख्यायाथर्वणमुंडकोपनिषदोऽपि तत्परत्वं व्याचिख्यासुस्तामुपनिषदं संगृह्णाति ॥ अस्तितत्त्वमिता
दिना ॥ सत्यं परमार्थमस्तीति शिवब्रह्मादीनि षड्विकारान् परिगत्वानिष्पावनीयितुं विशिनष्टि ॥ परमिति ॥ नो विकारजातेभ्यः परमत एव बाह्यरसविना
शित्वमुक्तं ॥ तस्माद्देवत्तरवस्तूनां नश्वराणां जडपदार्थानामधिष्ठानं ॥ सत्यं हि मिथ्यानां तस्याधिष्ठानं भवति ॥ अनौपम्यमुपमानमुक्तस
वस्तुं तरस्याभावात् निर्विशेषत्वेन वाङ्मनसयोरविषयत्वं तत्र रवस्तु नामिन्यत्र संज्ञा एवं कोविधि रतिस्म इति नागिद्धेनक्रियते ॥ ॥

ब्रह्मोवाच ॥ अस्तितत्त्वं परं साक्षाद्देतरवस्तुनां ॥ अधिष्ठानमनोपम्यमवाङ्मनसगोचरं ॥१॥ तस्मिंस्तु
विज्ञाते सर्वं विज्ञातं स्यादिदं सुराः ॥ तदात्मकत्वात्सर्वस्य नास्त्येव हि निरास्पदः ॥२॥

अथैकस्मिंस्तु ज्ञाते विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्यादिना श्रुत्युपनिबद्धरूपेण यदधिष्ठानभूताक्षरब्रह्मवेदनाहारोपितसर्वज
गद्विज्ञानं दर्शितं तत्संगृह्णाति ॥ तस्मिन्निति ॥ प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुमाह ॥ तदात्मकत्वादिति ॥ तदधिष्ठानं ब्रह्मैवात्मा स्वरूपं यस्यारोपित
प्रपंचस्येति विग्रहः ॥ नवं खल्वारोपितरजतादिकमधिष्ठानशुक्त्यादिव्यतिरेकेण पृथगात्मानं लभत इति भावः ॥ नास्त्येव हि निः ॥ प्रपंच
स्य ब्रह्मणः सकाशात्स्वातंत्र्यविकल्पोदस्तयुक्तिभिरसकृन्न्यायेन निरस्तमिति हेतोरर्थः ॥२॥

एवं॥ ब्राह्मणेन तावदुपनिषदो विधेयमर्थं संग्रहेण प्रदर्श्यास्मिन्नर्थे द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्तीत्यादिकामुपनिषदं योजयति॥ द्वे विद्ये इति॥ तत्रापरेत्यादि॥ ऋग्वेदादिजन्मनः श्रुतिपरिगणितानां याऽपरविद्या सा तावदनात्मविषयत्वाद् दूरितमध्येनीयं तत्त्वं न प्रतिपादयति॥ तथा तज्जन्या बुद्धयोऽप्यग्निहोत्रादिकर्मविषयत्वादनात्मविषया इति नासामप्यपरविद्यात्वमित्यर्थः॥४॥ अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यत इति श्रुतिं विवक्षन् संगृह्णाति॥ अथैषेति॥ यया तत्त्वमस्याद्युपनिषद्वाक्यजनितया विद्यया वक्ष्यमाणलक्षणं तदक्ष

द्वे विद्ये वेदितव्ये हि परापि च तत्रापरा तु विद्यैषा ऋग्वेदो यजुरेव च॥३॥ सामवेदस्तथाथर्ववेदः शिक्षा सुरर्षभाः॥ कल्पो व्याकरणं चैव निरुक्तं छन्द एव च॥४॥ ज्योतिषं च तथानात्मविषया अपि बुद्धयः॥ अथैषा परविद्या सा यया तत्परमक्षरं॥५॥ गम्यते सुदृढं प्राज्ञैः सात्त्वं श्रोः प्रसादितैः॥ यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्ररूपवर्जितं॥६॥

रं ब्रह्म गम्यते प्राप्यते सात्मविषया ज्ञाननिवर्त्तकत्वेन मोक्षसाधकत्वात्पराविद्येत्यर्थः॥५॥ यत्तदद्रेश्यमित्यादिकां श्रुतिं॥ स्वरूपतोऽप्यत्र संगृह्यत इति इतः परं नष्टश्लोकोदाहृपतो नद्दूरमित्यर्कं किं तदिति विशिनष्टि॥ यत्तदित्यादिना॥ अद्रेश्यमदृश्यं चक्षुःश्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणामगम्यमित्यर्थः॥ अग्राह्यमिति॥ वाक्पाण्यादिकर्मेन्द्रियाविषयत्वं॥ अगोत्रमनन्वयं न ह्यस्य तदस्य कारणमिति॥ येन सहान्वयः स्यात्॥ अवर्णमिति॥ श्रौतपदस्यार्थमाह॥ रूपवर्जितमिति रूप्यन्ते इति रूपाणि स्थूलत्वादयो धर्मास्तैर्वर्जितं॥६॥

यः सर्वज्ञः सर्वविदिति चेतनावत्त्वाविशेषात्संसारिणामिवास्यापि प्रसक्तं चक्षुःश्रोत्रादिकरणसद्भावं व्यावर्त्तयति॥ अचक्षुःश्रोत्रमिति॥ अपाणिपादमिति कर्मेन्द्रियरहितं॥ यत एवं ग्राह्यग्राहकरहितमतो नित्यं॥ विभु॥ विविधं ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणिभेदेन भवतीति विभुः॥ अत एव सर्वगतमाकाशवद्व्यापकं अत्यास्त सुसूक्ष्मं॥ अपंचीकृतभूतानि हि सूक्ष्माणि तत्कारणत्वात्ततोऽप्यतिशयेन सुसूक्ष्मं॥ उक्तहेतुरूपत्वादेव तदव्ययं मे न ह्यनवयवस्य निर्गुणस्यावयवगुणापचयलक्षणो व्ययः संभवति॥७॥ भूतयोनिं भूतानां वियदादीनां योनिं कारणभूतं॥ धीरा इत्यत्रैरामतत्वार्थ इति व्याचष्टे॥ धीमत इति॥ यदेतदेवं ज्ञानादिलक्षणं ब्रह्मधाम तदात्मरूपेण स्वरूपतया परिपरितः पश्यन्ति॥ न

अचक्षुःश्रोत्रमत्यर्थं तदपाणिपदं सदा॥ नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं च तदव्ययं॥७॥ यद्भूतयोनिं धीमन्तः पश्यन्ति चात्मना॥ यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णाते च सुरर्षभाः॥ यथा पृथ्व्यामोषधयः संभवन्ति यथा सतः॥ पुरुषात्केशलोमानि तथा चेवाक्षरात्सुराः॥९॥ विश्वं संभवतीहैव तत्सर्वं स्वपनोपमं॥

इति तद्ब्रह्म यया गम्यते सा परविद्येति संबंधः॥ एतस्य श्रुतिवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं भगवता व्यासेनापि निर्णीतं॥ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेरिति॥ उक्तं भूतयोनिं दृष्टान्तैरुपपादयति॥ यथेति श्लोकं॥ ऊर्णनाभिर्लूताकीटः स यथा कारणान्तरानपेक्ष स्वशरीरात्तन्तून् बहिः प्रसारयति स्वात्मन्येवोपहरति च॥ यथा च ब्रीह्याद्या ओषधयः स्वकारणसदृशाः पृथिव्यामुत्पद्यन्ते॥ यथा च सतो विद्यमानाज्जीवतः पुरुषात् देहात् केशलोमानि संभवन्ति॥ एवमेव कारणान्तरानपेक्षादक्षराद्ब्रह्मणः सलक्षणं विलक्षणं चेतनाचेतनात्मकं जगदुत्पद्यते॥ न चाविक्रियस्य ब्रह्मणः परमार्थतो जगत्संभवः संभवतीति मायामयत्वात्स्वप्नवत्संभवस्तज्ज

मू॰ ब्रह्मगी॰ स्वप्नप्रपंचसदृशमित्यर्थः॥ ब्रह्म— रूपवपानं जगदनेन क्रमेणोत्पद्यत इति दर्शयति॥ तपसेति॥ तज्जगत्कारणं मायाशबलं ब्रह्म
८२ प्रथमं तपसा परिपक्वप्राणिकर्मवशादुत्पन्नेन स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपेण ज्ञानेन चीयते उपचीयते॥ प्रागस्तं तं निर्विकल्पकं स
न्नद्रष्टादिविकल्पानुविद्धं भवतीत्यर्थः॥ तेन च ज्ञानेनोच्चीयते पचितात्तस्माद्ब्रह्मणः सकाशादुत्पद्यते संसारिभिरित्यन्नमव्याकृ
तं भोग्यप्रपंचस्य निदानं तच्च व्याचिकीर्षितस्वरूपेणोत्पद्यते स्रष्टव्यपर्यालोचनावस्थमायाशबलं तद्ब्रह्म व्याचिकीर्षितावस्थं प्राप
दित्यर्थः॥ ८॥ तस्मादन्नशब्दाभिधेयाद्व्याकृतात्क्षितिपवनसलिलसंयोगवशेनोच्छूनावस्थाद्बीजादंकुर इवापञ्चीकृतप
चभूततत्कार्यलिंगशरीरसमष्ट्युपाधिकः सर्वज्ञः प्राणशब्दाभिधेयो हिरण्यगर्भ उत्पद्यते॥ अत्र हि हिरण्यगर्भोत्पत्त्यभि

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते॥ ८॥ अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतं॥ ॥

धानेनैवापंचीकृतभूतानां तत्सत्त्वरजोंशपरिणामरूपलिंगशरीरस्य चोत्पत्तिरर्थादुक्तेति द्रष्टव्यं॥ तस्माच्च प्राणात्सं
चीकरणविषयं मन उत्पद्यते ततश्च सत्यं सत्यशब्दाभिधेयानि वियदादीनि पंचीकृतानि पंच भूतान्युत्पन्नानि सच्छब्देन हि
प्रत्यक्षयोग्यपृथिव्यादित्रयमुच्यते॥ वाय्वाकाशौ तु परोक्षत्वात्त्यच्छब्देन तत एवं प्रपंचोऽसच्च त्यच्चाभवदिति एवं भू रामः
तेषूत्पन्नेषु पुनरण्डादिक्रमेण भूरादयो लोकास्तेषु च मनुष्यादीनां वर्णाश्रमचोदितानि कर्माणि तेषु चामृतं कल्पकोटिश ८२
तावस्थायित्वादनश्वरं तत्फलमित्येतान्यनेन क्रमेणोत्पन्नानीत्यर्थः॥

उक्तमेवार्थमुपसंहरति॥ यः सर्वज्ञ इति॥ सामान्यतः सर्वं जानातीति सर्वज्ञः॥ विशेषतोऽपि सर्वं वेत्तीति सर्ववित्॥ यस्य च तपो ज्ञानमयं सर्वज्ञ
स्वभाववत्त्वाज्ज्ञानात्मकं॥ न तु कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रयासलक्षणं॥ ११॥ तस्माद्ब्रह्मण उक्तं॥ कार्यरूपं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म देवदत्तो यज्ञदत्त
इत्यादिनामधेयं तदभिधेयं नीलपीतादिरूपवद्द्रव्यजातं व्रीहियवादिलक्षणमन्नं च सर्वं पूर्वोक्तक्रमेण जायत इत्यर्थः॥ १२॥ एवं परविद्या
विषयमक्षरं ब्रह्मस्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपदिश्य तद्विज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति निगमयति॥ तदेतदिति॥ क्रतौ मंत्रेषु कर्मणि

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यो यस्य ज्ञानमयं तपः॥ ११॥ तस्मादेतत्सुरा ब्रह्म नामरूपान्नपूर्वकं॥ जायते सत्यवत्स्वप्नप्रपंचोपममेव तत्॥ १२॥ तदे
तदक्षरं सत्यं तद्विज्ञाय विमुच्यते॥ कर्मणा नास्ति तत्प्राप्तिः संसारस्य विनाशनं॥ १३॥ प्लवा ह्येते सुरो यज्ञा अष्टादशनसंज्ञयः॥ एभिरेव
परं श्रेय इति जानंति ये जनाः॥ १४॥ ते मूढास्त्वनिशं मृत्युं जरां चैवापि यंति हि॥ कर्मनिष्ठाः स्वयं धीरा मन्याः पंडितमानिनः॥ १५॥ मूढा एवानवि
द्यास्तेषां नास्ति परा गतिः॥ अंधेनैव यथा चांधा नीयमानाः सुदारुणे॥ १६॥ अंधकूपे पतंत्येवं तथा कर्मरतो जनः॥ कर्मनिष्ठा वयं सर्वेत्रि
नार्था इति मोहिताः॥ १७॥

त्वापरविद्याविषयप्रतिपादनस्य वैराग्यजननार्थत्वात्सिद्धवत्कृतत्वात्तस्य प्लवाह्येत इत्यादिना प्रतिपादितं मोक्षसाधनत्व
मेव संगृह्णाति॥ कर्मणेति॥ १३॥ अदृढा इति॥ दृढो हि प्लवः पारमाप्नोति मनः॥ अदृढस्तु मध्ये समुद्रं निमज्जति॥ अदृढत्वमेवमज्ञादय इति वसाहा
मोक्षहेतवरस्यार्थः॥ कर्मैव परमपुरुषार्थसाधनमिति ये मन्यन्ते तान्निंदति॥ एभिरेवेति॥ १४॥ ते मूढा इति॥ स्वर्गादिलक्षणकार्यफलसाधन
धस्य कार्यब्रह्मप्राप्त्युपायत्वेनान्यथा तु हरणमिषामोऽयं॥ एतदेव प्रपंचयति॥ कर्मनिष्ठ इति॥ १५॥ एवं श्रुतिप्रतिपादितनाम परवि

यावित्पयक मनिंत्यं प्रदत्वपि परम्य लोकाक मविताचिनिष्क्रतिप्रतिपादितं वैराग्य विधिं संगृह्णाति॥ अनेकेति॥ परिदृश्य लोकाकमविताव्रालणे निर्विद्माया दितिद्यत्र मूलश्रुताश्रुति॥ न च परीक्ष्येत्यस्य पदस्यार्थकथनमनित्यमिति विज्ञायेति॥ २०॥ नास्त्यकृतः कृतेनेति वाक्यस्याभिप्रायमाह॥ ज्ञानादेवेति॥ एवं नित्यानित्यवस्तुविवेकज्ञानेन विरक्तस्य श्रुत्युक्तरीतिलक्षणगुरूपसदनमेव कर्तव्यमित्याह॥ इति ज्ञात्वेति॥ २१॥ गुरुस्तस्मा इति॥ अपरविद्याविषयात्संसारफलाद्विरक्तायेत्यर्थः॥ २२॥ एवं साधनचतुष्टयसंपन्नस्य ब्रह्मविद्योपदेष्टव्येत्याह॥ न देवत्वमिति ॥

अनित्यमस्ति नेत्येकमस्ति पंचत्वरूपं न तिष्ठति हि॥ विनानास्ति परं ज्ञानं तेषां वैकल्यमुत्तमं॥ २०॥ दृष्ट्वा दृष्टमनित्यमात्मावरिष्ठमिति ये जनाः॥ न देहमूढाः परमं श्रेयो नैव यान्ति नरं नाप॥ २१॥ अनेकजन्मसंसिद्धः श्रोतस्मात्परायणः॥ अनित्यमिति विज्ञाय जगद्वैराग्यमाप्नुयात्॥ २०॥ नादेव हि संसारविनाशो नैव कर्मणा॥ इति ज्ञात्वा शिवज्ञानसिध्यर्थं पुनरास्तिकाः॥ २१॥ श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं च गुरुं गच्छेद्विधिप्रियेण च॥ गुरुस्तस्मै परां विद्यां दद्याद्ब्रह्म सुरपुंगवाः॥ २२॥ विस्फुलिंगा यथा वाग्नेः सुदीप्तात्संभवंति च॥ अपि यंति तथा नानाव्यक्तरशिवसंज्ञिते॥ २३॥

द्विषयस्य ब्रह्मण एव सत्यत्वावधारणमयुक्तं॥ जीवानामपि दृष्ट्यविद्यमानत्वादित्याशंक्य तद्व्यतिरेकं दृष्टान्तेनोपपादयति विस्फुलिंगा इति॥ न वंतीचेति च शब्देन स्फुलिंगस्तत्रैवाप्ययः संगृह्यते॥ यथा स्फुलिंगादीप्तादग्नेर्जायमानास्तत्रैव पुनर्जीयमानानततो निरिक्ता॥ एवं चिद्रूपा अमी जीवलक्षणा नानाप्यदेहेन्द्रियादिलक्षणोपाधिजननवशेन चिद्रूपाद्ब्रह्मणो जायमानास्तत्रैव शिवसंज्ञे ब्रह्मतेन उपाधिलयेन अपरिच्छिन्नेनत्वसिद्धघटाकाशादिवल्लीयमानानततो निरिच्यंत इत्यर्थः॥ २३॥

ननु जीववत्तस्यापि प्राणादिमत्वं किं न स्यादित्याशंक्य समस्तोपाधिविनिर्मुक्तं स्वरूपमाह॥ दिव्य इति॥ दिवि द्योतनमाने स्वप्रकाशचैतन्यलक्षणे स्वात्मनि भवो दिव्यः स्वमहिम प्रतिष्ठ इति व्याख्यातं॥ स च हि यस्मादमूर्तो मूर्तिरहितः॥ अत एव पुरुषः सर्वासु पूर्षु शरीरेषु व्याप्य वर्तमानः॥ बाह्याभ्यन्तरं च सकलं व्याप्य नीत्यं स हि वर्तत इति सबाह्याभ्यन्तरः॥ अजो जनिरहितः॥ एतच्च सर्वभावविकारोपलक्षणं॥ एवंरूपो यस्मिन्विद्यादृष्टिभिः प्राणादिमत्वेन ज्ञायते तवतद्दृष्ट्यावस्य प्राणमनसी न स्तः॥ अत्र प्राणशब्देन प्राणनादिव्यापारनिमित्तभूता क्रियाशक्तिरुच्यते॥ एतच्च कर्मेन्द्रियोपलक्षणं कल्प्याद्यात्मकं मनस्तच्च बुद्धिज्ञानेन्द्रियाणां चोपलक्षणं हि यस्मादेवमस्य प्राणादिसंबंधो ना

दिव्योऽह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः॥ अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो मायाजीवतः परः॥ २४॥ एतस्माज्जायते प्राणो मनः कर्मेन्द्रियाणि च॥ खं वायुर्ज्योतिरपः पृथ्वी भूमिर्विश्वस्य धारिणी॥ २५॥

स्ति अतः शुभ्रो निर्मलः धर्माधर्मसंस्पर्शाभावात्तन्मूलत्व सकलसंसारमलिनस्पर्शितत्वाभावः॥ अतो लोगप्रपंचोपादानभूतया मायायास्तत्रोक्त सोपाधिकाज्जीवाख्यायमुदीरितरूपो न रूपाधिक आत्मा पर इत्यर्थः॥ एतेनाक्षरात्परतः पर इति श्रुतिर्व्याख्याता॥ २४॥ उक्तमप्राणादिमत्वमुपपादयितुं प्राणादीनां ततउत्पत्तिमभिधत्ते॥ एतस्मादिति॥ प्राणादयस्तत्कारणानि ये च भूतानि चोदीरितरूपाद्ब्रह्मण उत्पद्यंते उत्पत्तेः प्रागविद्यमानैस्तैः कथं कारणभूतं ब्रह्म प्राणादिमत्स्यादित्यर्थः॥ २५॥

मुः ब्र॰ गी॰
२

हिरण्यगर्भवद्ब्रह्माण्डांतर्वर्तिनिखिलदेहाभिमानिनो विराजोऽपि परशिवात्मत्वं तदनन्तत्वं च प्रतिपादयति अग्निर्मूर्द्धेति॥ असौ वाव लोको गौतमा
ग्निरिति श्रुतेरत्राग्निशब्दो द्युलोकवचनः॥ वाग्विवृताः उद्घाटिता वेदा अस्य वागित्यर्थः॥ हृदयं विश्वमस्येति॥ विश्वं सर्वं जगद्यस्य विराजो
हृदयमन्तःकरणं॥ पद्भ्यां भूमिरित्यत्र जातेति शेषः॥ तां करोपमिति॥ अयमुदीरितरूपो विराडस्युपाध्यपगमे सति सत्यस्वभावः परशिव
एव नान्य इत्यर्थः॥ ४॥ उक्तामेव सृष्टिं विवृणोति॥ तस्मादिति॥ तस्माद्देवपरस्मात्पुरुषादग्निर्जायते॥ तं विशिनष्टि॥ समिध इति॥ य

अग्निर्मूर्द्धा चक्षुषी चंद्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः॥ वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतांतरात्मा॥ ४॥ तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः॥ सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृ
थिव्यां॥ पुमान्रेतः सिंचति योषितायां बह्वीः प्रजा बहुधा संप्रसूताः॥ ५॥

स्यायेः सूर्यः समिधः समिधः समिंधनहेतुः॥ सूर्येण समिध्यमानो द्युलोकोऽग्निः शाखाभिधेय इत्यर्थः॥ तं होमायतिवदति॥ असौ
वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिदित्यादिना पंचाग्निविद्यायां द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषाः पंचाग्नय उपदिष्टाः॥ द्युलो
काग्नेरुत्पन्नात्सोमात्परिनिष्पन्नो जायते तेन तस्माच्च पृथिव्यामोषधयः व्रीहियवाद्याः संभवंति तासु सत्पुरुषस्तद्रसपरिणतरेतोरूपेण परिणता
यां योषिद्रूपे अग्नौ सिंचति अनेन क्रमेणोत्पाद्यमाना अपि सर्वाः प्रजास्तस्मादेव ब्रह्मण उत्पद्यन्त इत्यर्थः॥ ५॥ राम २

तस्मादृच इत्यादि॥ कर्मसामादीनि कर्मसाधनानि कर्माणि तत्फलं च सर्वमपि तस्मादेवोत्पन्नमित्यर्थः॥ यूपरहिता अग्निहोत्रादयो यज्ञास्तद्वंतो ज्यो
तिष्टोमादयः क्रतवः॥ संवत्सरः कर्मांगभूतः कालः यजमानस्तत्कर्त्ता लोकस्तत्फलभूताः॥ स विशेष्यते सोमो यत्रेति॥ अविद्वांश्च यथाकर्म प्रा
प्यो सोमस्तत्पालो लोका इत्यर्थः॥ ६॥ एवं कर्मांगभूता देवा अपि पितृगणा वा तस्मादित्याह॥ तस्माद्देवा इति॥ बहुधा वसुरुद्रादिगणभेदेन बहु
प्रकारा इत्यर्थः॥ साध्या देवविशेषाः मनुष्यादीनां संबंधिनौ प्राणापानौ हविरर्थे व्रीहियवौ पुरुषसंस्कारलक्षणं कर्मांगं तपः स्वतंत्रं च फल

तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च॥ संवत्सरो यजमानश्च लोकः सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः॥ ६॥
तस्माच्च देवा बहुधा संप्रसूताः साध्या मनुष्याः पशवो वयांसि॥ प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च॥ ७॥
तस्मात्प्राणा अर्चिषः सप्त होमाः सुरश्रेष्ठाः समिधः सप्त होमाः सुरश्रेष्ठाः समिधः सप्त चैव लोकाः सर्वे चोत्पन्नं साधु
यद्वेदयथान॥ इदं स्वप्नतुल्यं तथापि॥ अतः समुद्रा गिरयश्च नद्यस्तथा सर्वौषधयो रसश्च॥

साधनं॥ सत्यं ब्रह्मचर्यं मैथुनवर्जनं विधिरिदं कर्तव्यमिति विधानं॥ ७॥ तस्मात्प्राणा इत्यादि॥ सप्त शीर्षण्याः प्राणाः चक्षुः श्रोत्रद्वयं प्रा
णः॥ तथा तेषां सप्तार्चिषो विषयप्रकाशनशक्तयः॥ सप्त होमास्तज्जन्यानि विषयज्ञानानि॥ समिधः इंद्रियसमिधन
हेतविषयाः केचकास्तेषां सप्तानामिंद्रियाणां संचारणस्थानानि गोलकानि॥ ८॥ अतः समुद्रा इत्यादि निगदसिद्धं॥ ९॥

सू॰ ब्र॰ गी॰ ८५

सर्वस्यात्मेति॥ उक्तरीत्या साक्षिभूतः परमात्मा सर्वस्यात्मा प्रपंचस्यात्मा स्वरूपमनन्तत्वेन परिच्छेदानुपपत्तेरयं ब्रह्मलोकेति मन्त्रार्थः॥२१॥ एवं स
ग्रहविस्तराभ्यां सृष्टिप्रतिपादनेनान्तरस्वरूपं प्रतिपाद्य पुरुष एवेदं विश्वमिति श्रुत्यास्य सकलजगतस्तदनन्यत्वमवधारितं तत्रयं श्लोकनिरस्तमि
ति किंचिदपरमिति॥ उक्तरीत्या ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वात्तस्य सर्वस्य तत्कार्यत्वात्तस्मादन्यं नास्ति॥ अपरमपि प्रतीयमानं कार्यजातं तत्स्वरूपेण्यसत्त्वे
न शुक्तिरूप्यवन्मिथ्या वाचारम्भणमात्रेण वर्णितं तदभिप्रायः॥२२॥२२॥ गुहायां निहितमित्यादि॥ तदुपासिस्वरूपमन्तरं ब्रह्मगुहायां स

सर्वस्यात्मा सर्वसाक्षी परात्मा नित्यानन्दो ह्येयं पुराणः सुपूर्णः॥२१॥ इदं सकलमास्तिकाः पुरुष एव नैवापरं न किंचिदपरं ततः सक
लमस्ति सत्यं हि तत्॥२२॥ इह हि मम वेदनं मुनिगणास्य तत्त्वं नो हरेण कश्चिदपि संज्ञायः श्रुतिमतस्य मुक्तः स्वयम्॥२३॥ अहो विपरीताय
मामरतस्य दुःखोदधौ पतंति मनुजा अमी परशिवस्य विद्यां विना॥ तरंति हि जना एवं परशिवस्य विद्यां महायत्नं शिवं गच्छेत
नातसंगं॥२४॥ नरस्य बलादिरेव शिवपदस्य सेवाबलात्॥२४॥ गुहायां निहितं साक्षाद्दहरं वेदनिष्ठिताः विप्रतरन्ति ब्रह्मसत
प्राणस्तद्वाङ्मनः॥ न देहं न दमतं समं तद्धि व्यंमनापि हि॥२५॥ बाह्यं रुन्मध्येऽवस्थितं यः स्वात्मतया साक्षात्करोति स तद्विद्यासां

संसारहेतुभूतमविद्याग्रंथिं छित्वा सर्वबाधरहितं चिदेकरसं परशिवस्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः॥२४॥ न देहं न दमिति॥ तत्राष्टस्येन
प्राणुक्तेन हृदा गुहायां निहितत्वेन स्वात्मतयोक्तमनन्तरपञ्चेतत्स्वरूपं ब्रह्म तदात्मको हि सर्वः प्राणेन्द्रियादिसंघातः प्राणो
मित्यादिश्रुतेः॥ अनस्तदेवामृतं नाशरहितमत एव सत्यं तत्र मनोऽपि विद्धि व्यंमनसा धारयितव्यं तद्विषयं मनः कर्तव्यमित्य
र्थः॥२५॥

रामः ८५

वेधनप्रकारमाह॥ धनुस्तारमिति॥ यथा लौकिकं धनुर्लक्ष्ये शरस्य प्रवेशकारणं॥ तथा त्वचारस्य लक्ष्ये ब्रह्मणि प्रवेशकारणमित्योंकारो धनुः स
र्वोपनिषत्साक्षी सोपाधिकात्मा शरः सम्यक् उपाधिपरित्यागेन शरवल्लक्ष्ये ब्रह्मणि स्वात्मनैकस्मप्येनेतद्ब्रह्म लक्ष्यं एतेनैव धनुरादिभिः साध
नैरप्रमत्तेन विषयतृष्णादिप्रमादरहितेनैकाग्रचित्तेन पुंसा वेधव्यं॥ ततः संवेधनाद्ध्वं शरवद्यथा शरो लक्ष्ये लीनो भवति तथा देहादिसाक्षी
तत्स्वात्माभिमानपरित्यागेन तन्मना भूत्वा तेन ब्रह्मणि लीनः तत्स्वरूपो भवतीत्यर्थः॥२६॥ लौकिकवेधवैलक्षण्यमाह॥ लक्ष्यमिति॥ लौकिक
वेधस्य हि लक्ष्यं परिच्छिन्नं बाणोऽप्येकमुखः वेधश्च क्वचिदेवावस्थितः॥ अनन्तस्य लक्ष्यस्य प्राप्तिर्विरहः पार्थिकः संभवति॥ अत्र तु ते

धनुस्तारं शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते॥ अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत्॥२६॥ लक्ष्यं सर्वगतं चैव शरः
सर्वतोमुखः॥ वेद्धा सर्वगतश्चैव विद्धं लक्ष्यं न संशयः॥२७॥ आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरार
णिं॥ ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत्॥२८॥

देऽजस्रमारुक्तलक्ष्यं विद्धमेव भवतीत्यर्थः॥२७॥ प्रणवेनात्मनो ब्रह्मरूपत्वज्ञानं श्रुत्यंतरे प्रतिपादितमिति संवादत्वेन दर्शयति
आत्मानमिति॥ एतच्च श्वेताश्वतरोपनिषद्याम्नातं॥ यथाधरोत्तरारणिभ्यां निर्मथनेन निगूढं दारुमध्ये निलीनमग्निं पश्यति॥ एवं प्रणवेनात्मा
यदाधारस्थोपलक्षितं तद्विना आत्मानं ब्रह्मत्वेनानुसंदधानस्तदभ्यासवशेन तद्रूपं साक्षात्करोतीत्यर्थः॥२८॥ उक्तमन्त्रार्थं
तत्त्वतो दर्शयितुं पुनरप्यपरिहार्याप्तिति॥ यो रंतरिक्ष मिति॥ इदमुपलक्ष्यमानं लोकत्रयं मनस्तद्व्यतिरिक्तानीन्द्रिय

मु॰ ब्रलगी॰ णि चेतनमस्त्वं सर्वं यस्मिन्नन्तरे ब्रह्मणि ओतं समर्पितं समाहितमनस्केन विदुषा तदेवैकं ज्ञातव्यं ॥३६॥ तथा सत्ते हैकविधायामेव वाचं च वृहेत् ॥ अन
८५ न्यस्तत्त्वानां विषयावाचउक्तेन ॥ तत्र कारणमाह ॥ एष इति ॥ एष खल्वात्मा संसाराब्धेरुत्तरणे नाम तत्त्वया ते सेतुरतस्तदेकविषये वच
उच्चारितव्येत्यर्थः ॥४०॥ स चोक्तविध आत्माकुत्रोपलब्धव्य इति तत्राह ॥ यः सर्वइति ॥ सर्वज्ञः सर्वविदित्येतावयुक्तार्थौ यस्यैष प्रवे
क्तमहिमा विस्तृते भुवि लोके द्रपते सशिवो दिव्ये सर्वज्ञानानां स्तुत्यविष्ठान तथा प्रकाशमाने ब्रह्मणः पुरे हृत्पुंडरीके तत्र स्थे
स्त्रिप्रतिष्ठितः ॥ उपलब्धानि मायमेतत् ॥ अकाशावस्सर्वग तस्य कविरवस्थानानुत्पत्तेः ॥४१॥ तस्य स्वरूपविशिनष्टि ॥ म

घोरं तरितुं तमसि मनः प्राणः सुरोत्तमा ॥ यस्मिन्नोतं तमेवैकं विंद्यात्माज्ञः समाहितः ॥३६॥ अन्ये वविषयां वाचं वदेत्सततमा
स्तिकाः ॥ अनया वाचस्सेतुरेष सेतुरेवामृतस्य च ॥४०॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यायस्यैष महिमा भुवि ॥ दिव्ये ब्रह्मपुरे व्योम्नि शिवः स्मा
त्मा प्रतिष्ठितः ॥४१॥ मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठतः सर्वहृदं बुजातः ॥ तद्विज्ञानेन परिपश्यंति धीरा यदमृतत्त्वानं
दवपुः स्वभावात् ॥४२॥

नोमय इति यः सर्वप्राणिहृदयमध्येऽवस्थितश्चिद्रूपः शिवः समानोवन्निर्निरेव न चोपलभ्यत इति
मनोमयः प्राणशरीरनेता ॥ प्राणरूपं यत्सूक्ष्मशरीरं तस्य स्थूलशरीरांतरं प्रतिप्रापनेत्यर्थः ॥ हृदयस्थं तं यद्हृदं हृदं ब्रह्मस्वभा
वाकारणांतरमनपेक्ष्य दुःखासंस्पृष्टनित्यनिरतिशयानंदस्वरूपं स्वभावज्ञानितरूपं विवेकनां मुक्तिसाधनमित्यर्थः ॥४२॥ राम॰ ८५

स्य ब्रह्मात्मज्ञानस्य फलमाह ॥ निद्यत इति ॥ परं कारणमवरं कार्यं तद्रूपरूपेणावस्थितेन तस्मिन्नद्वितीये ब्रह्मणि यथात्म्येन दृष्टे साक्षा
त्समतिहृदये मनसि ग्रंथिरूपेणावस्थिताः विद्यावासनाग्रंथेनिद्यंते विनश्यंति विद्यायाश्चविद्यानिवर्तकत्वात्तत एव कारणमावासर्वविदि
विषयाः छिद्यंते ॥ अस्य तनिवृत्ताविद्यस्य छिन्नसंशयस्य विदुषः इहजन्मांतरे वा संचितानि नावि जन्मापादकानि प्रवृत्तफलानि पुण्य
पापरूपाणि कर्माणि क्षीयंते ॥ तथा चवैयासिकं सूत्रं ॥ तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशादिति ॥४४॥ हिरण्मय
इत्यादि हिरण्मये ज्योतिर्मये विज्ञानप्रकाशमहिते अस्मिन्कोशवद्ब्रह्मणः उपलब्धिहेतुत्वेन कोशाकृते सवांतरत्वात्परे एवं वि

भिद्यते हृदयग्रंथिश्छिद्यंते सर्वसंशयाः ॥ क्षीयंते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥४३॥ हिरण्मये परे कोशे विर
जं ब्रह्म निष्कलं ॥ तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥४४॥ न तत्र सूर्यो भाति न चंद्रतारकं नेमा विद्युतो भांति कुतोऽयमग्निः
॥ विज्ञानितं शंकरे साक्षात्स्वयं भाते चिदात्मके ॥४५॥ तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥

थ हार्दकाशेऽवस्थितं विरजमविद्यादिरजोमलवर्जितं निष्कलं निर्गताः कलाः अवयवा यस्मात्तथाविध हार्दकाशे
ऽवस्थितं विरजं ब्रह्म देशतोवस्तुतश्चापरिछिन्नं यत्परशिवस्वरूपं तद्गुरु विशेषणं चाखुलं शुभ्रं ज्योतिषां सर्वप्रकाशकानाम
ग्न्यादीनां ज्योतिरवभासकं ॥ न हि चैतन्यप्रकाशव्यतिरेकेणाग्न्यादयप्रकाशंते अत्मविदो यत्तदं विवेकतो जानंति तद्गुरु
विधमित्यर्थः ॥४४॥ कथमेतज्ज्योतिषां ज्योतिरिति तत्प्रतिपादयति ॥ न तत्रेति ॥४५॥ सूर्यादितत्त्वाविभासनेकारणमाह
॥ तमेवेति ॥ चैतन्यस्य स्फुरणं पुरः सरं हि चैतन्यस्य स्फुरणमनः पश्चाद्भासमानं तन्मथमनाविनश्चैतन्यस्य न प्रकाशकं

पं० द० टी० त्यर्थः॥ नचानुमानबलेनापि तस्य स्वाभाविकत्वमित्याह॥ तस्याज्ञानासेति॥ तस्य परशिवस्वरूपविज्ञानाभासे नैव सर्वमिदं तत्राप्यस्ति वि
९६ धिविधं नानेन चानुमीयेनेत्यर्थः॥ ४६॥ एवं मतभ्रमस्य योनिं नान्तिकृतिं संगमयतस्तात्पर्यं गम्यमर्थमाविष्करोति॥ न तत्त्वं दार्केति
॥ ४७॥ एवं स्वप्रकाशचिद्रूपस्य ब्रह्मणः सर्वजगत्कारणत्वेन यस्या वृत्तिमुपपादितं तदुपसंहरति॥ ब्रह्मैवेदमिति॥ ४८॥ ननु जीवेश्व
रौ संसारित्वादिधर्मभेदान्नैतयोर्भेदान्नियामकत्वाभावात्कार्यमनयोरैक्यमित्याशंक्य निरस्यति॥ द्वौ सुपर्णाविति॥ सांतनपतनो जीवः फल

तस्य नाम सर्वमिदं विभातीति ज्ञानएवहि॥ ४९॥ ननु चेन्द्रार्कवपुः प्रकाशनेन वाति वातः सकदेव नाम्न सएष देवाः कृतनमृतनावनंस्वयं
विद्वेषि रजः प्रकाशने॥ ५०॥ ब्रह्मैवेदममृतं तत्पुरस्ताद्ब्रह्मानन्दं परमं चैव पश्चात्॥ ब्रह्मानन्देन परमंद्रत्नेण च ब्रह्मानन्दं परमं चोत्तरेण॥ ५१
द्वौ सुपर्णौ शरीरेस्मिन् जीवेशाख्यौ सहस्थितौ॥ तयोर्जीवः फलं भुंक्ते कर्मणो न महेश्वरः॥ ५२॥ केवलं साक्षिरूपेण विना भोगं महेश्वरः प्रका
शते स्वयं भेदः कल्पितो मायया तयोः॥ ५३॥ घटाकाशमहाकाशप्रभेदनः कल्पितः परं चिज्जीवशिवरूपेण कल्पिता॥ ५४॥

मिञ्जलिति॥ उपाधिनाहात्म्यापन्नत्वाज्जीवस्तत्कृतपुण्यपापफलं सुखदुःखात्मकं भुंक्ते ईश्वरस्तु उपाधिसम्बन्धविरहेण कर्तृत्वाभा
वान्न फलं न भुंक्ते किंतु भोगं विहाय केवलं साक्षिचिद्रूपेण साक्षाद्विविक्त एव स्वयं प्रकाशते॥ एवंच तयोर्भेदः किं वास्तवोऽकृत्रिमजन्य
धर्मजो हान्यतिनास्तमानोपाधिभेदः समायया परिकल्पितो न वास्तव इत्यर्थः॥ ५३॥ ५०॥ भेदस्य कल्पितत्वे दृष्टान्तेनोपपादयति॥ रामः
यथेति॥ यथैकमेवाकाशं स्वरूपाधिभेदाद्घटाकाशमहाकाशप्रभेदेन कल्प्यते॥ एवमेकमेव चिद्रूपं ब्रह्मो ९६
पाधिगतमालिन्यविशुद्धिभ्यां जीवेश्वरभेदेन परिकल्पितम्॥ ५४॥

परमार्थस्तु उपाधिकृतभेदपरित्यागे तु तयोरपि तयोरनादिनिधनासंविदेव स्वरूपमित्यर्थः॥ तयोरस्य चिन्नविषया जीवस्य तु परि
मितविषयेति कथमनयोरेकत्वमित्यत आह॥ चिच्छिदाकाशइति॥ चितोपरिमितसर्वविषयत्वं तदुपाधिगतमालिन्यविशुद्धिकृ
तेन तत्स्वरूपकृतम्॥ अद्वैतदाकारेण जीवेश्वरयोरुत्पन्नावस्थितावित्यर्थः केवलनानित्वा॥ किंच मायाद्यतइति॥ चराचरप्रदृष्टयः॥ किंसारि
दाकारेणेति घटतत्त्वजडरूपेणेति विकल्प्याद्यं प्रत्याह॥ चिन्महानितरति॥ विमतायां चिन्नवतिचिदाकारांगिन्यवाकुप्रवदित्येवं चितोहानिः

तचनत्वस्थितिवः सा ज्ञातिश्चैवमस्य तः सदा॥ चिच्छिदाकारतोभिन्ना नभिन्नाचित्त्वहानितः॥ ५५॥ चितश्चित्र चिदाकाराद्भिन्ना
तेजलरूपतः॥ नियतेचेज्जडे नेष्टं चिदेकासर्वहाखलु॥ ५६॥ तर्कतश्च प्रमाणाच्च चिदेकत्वे व्यवस्थिते॥ ऋषिपापववी
हुंसां विपरीतामतिर्नवेत्॥ ५७॥ अन्नस्मान्न समाचारेविशुद्धस्य महात्मनः॥ प्रसादादेव रुद्रस्य चिदेकत्वे मतिर्भवेत्॥ ५८॥
चिदेकत्वपरिज्ञाने न शोचति न मुह्यति॥ अद्वैतं परमानन्दं शिवं याति तु केवलम्॥ ५९॥
संगादित्यर्थः॥ ५२॥ द्वितीयेतु जस्यैव
वसमेदोनविन इत्याह॥ नरूपनइति॥ ५२॥ तर्कतश्च प्रमाणाच्चेति॥ उद्दीरितरूपात्तर्काच्छिदोद्यसर्वं प्रकाशनेचेत्येवमाद्यागमप्रमा
णाच्चिदेकत्वमित्यर्थः॥ ५५॥ चिदेकत्वपरिज्ञानादिति॥ एकस्मिन्शरीरे विद्यमानयोर्भेदेनोक्तयोर्जीवेश्वरयोरुपाधिकृतभेदपरित्यागेन
यच्चिन्मात्ररूपेणैक्यं तज्ज्ञानमेव शोकमोहादिसंसारभयनिवर्तनेन परमानन्दावाप्तिलक्षणाया मुक्तेः कारणमित्यर्थः॥ ५६॥

मू॰ ब्र॰गी॰ ८३ एवं द्वा सुपर्णेति मंत्रस्य तात्पर्यव्याख्यानेन नेह परब्रह्मबुद्धस्योक्तार्थस्य मात्मनि पादकं समाने इति मंत्रं व्याचष्टे। शिवस्थान इति॥ स्वात्म
मायेति॥ स्वात्मनो जीवस्योपाधिभूतया मलिनसत्वप्रधानतया वशीकृत इत्यर्थः॥५७॥ स्वस्मादन्यतयेति॥ स्वस्मात्संसारिणोऽन्यतया वेद
नाऽऽत्मनैनत्वासमानं सकलसांसारिकदुःखज्ञानहीनं स्वात्मनेव श्रवणमननादिभिरुपायैः सेवितं परशिवस्वरूपमेव ज्ञानानंदस्य दर्शितं परम
देवनिर्देशनं महिमानं यदा साक्षात्करोति॥५८॥ स्वस्य सर्वस्येति॥ समानाधिकरणे षष्ठ्यौ सर्वाद्येन कारणं ब्रह्म परामृश्यते॥ स्वात्मकस्य

शिवस्थाने शरीरेऽस्मिन्नवस्थितोऽपि स्वात्ममायया दुःखादिसागरे मग्नः मुह्यमानश्च शोचति॥५९॥ स्वस्मादन्यतया ज्ञानमीशं स्वेनेव सेवितं॥ अ
धिष्ठानं समस्तस्य जगतः सत्तचिद्घनं॥६०॥ अहमस्मीति निश्चित्य वीतशोको भवत्ययं॥ अस्य चिन्मात्ररूपस्य स्वस्य सर्वस्य साक्षिणः॥६१॥
महिमानं यदा वेद परमाद्वैतलक्षणं॥ तदैव विद्यया साक्षाद्वीतशोको भवत्ययं॥६२॥ ब्रह्मयोनिं सदा पूर्णं हिरण्यवर्णमहेश्वरं॥ अपरो
वपश्यंतं कर्तृत्वेन प्रकाशितं॥६३॥

सर्वस्य साक्षी सेत्यर्थः॥५०॥ तदैव स्वात्मनो ब्रह्मरूपस्य गोचरया विद्यया संसारबंधनिर्मुक्तो
भवतीत्यर्थः॥६०॥ ननु नाविजन्यापादकयोः पुण्यपापयोः सतोस्तत्संनिबद्धया परविद्यया परविद्यया कथं जीवस्य मुक्तिरित्याशं
क्याह॥ ब्रह्मयोनिमिति॥ ब्रह्मणो परस्य हिरण्यगर्भस्य योनिं कारणं॥ पूर्णमिति॥ क्रांतिगात्पुरुषशब्दव्याख्यानं॥ अपश्यन्नेवे रामः ८७
ति॥ कर्मकर्तृभावेनापश्यन्नेव स्वरूपप्रकाशेन प्रकाशनाद्विनिक्रियाकर्तृत्वेन प्रकाशितमित्यर्थः॥६१॥

ददद्रूपं परशिवं तदा॥ स्वात्मतया पश्यति तदा स विद्वान् स्वाविजन्यापादके संचिते पुण्यपापे विधूय तद्धेतुभूतैः सर्वैः सर्वैरपि देहेंद्रियादिभिर्वि
विक्तः सन् सर्वप्रकारेण शिवसाम्यं निरंजनं परमं प्राप्नोतीत्यर्थः॥६२॥ ६४॥ ननु जीवेश्वरयोश्चिन्मात्ररूपयोः साम्यं उत सोपाधिकयोर्नाद्य इत्याह॥ चिन्मा
त्रहीनि॥ चिन्मात्ररूपेण तयोर्भेदो नास्तीति प्रागुक्तं साम्यं च भेदापेक्षमिति न तत्र युक्तमित्यर्थः॥ द्वितीयं प्रत्याह॥ उपाधियुक्तरूपः इति॥ नैव

अनेककोटिभिः कल्पैरर्जितैः पुण्यकर्मभिः॥ तत्कृतश्च प्रमाणानां प्रसादात्परमेश्वरात्॥६३॥ पश्यति श्रद्धया चापि यदा विद्वान् स्वरूपिणः॥
॥ पुण्यपापे विधूयाथ असक्तः सर्वहेतुभिः॥६४॥ सर्वाकारतया साम्यं परमाद्वैतलक्षणं॥ उपैतीत्यत्र संदेहः कर्तव्यश्च मनीषिभिः॥६५॥
॥ चिन्मात्रं हि सदारूपं मुनयोः शिवजीवयोः॥ तथा सति कथं साम्यं चिन्मात्रेऽद्वैतवर्जिते॥६६॥ उपाधियुक्तरूपेण तयोः साम्यं नवेद्य
ते॥ तदापि नैव साम्यं स्याज्जीवस्य परमात्मनः॥६७॥ महाकाशसमत्वं तु घटाकाशस्य सर्वथा॥ यथा नास्ति तथा साम्यं न जीवस्य शिवेन तु॥६८
॥ अस्त्यसाम्यमीशेन जीवस्यास्य तथापि तु॥ कर्मणा विद्यया वा तत्साम्यं सिद्ध्यति नान्यथा॥६९॥
साम्यं स्यादिति॥ सोपाधिकयोः किंचिज्ज्ञ
सर्वज्ञत्वादियोगेतान्मनं वैलक्षण्यात्सुतरां न साम्यादित्यर्थः॥ सोपाधिकयोः साम्यानुपपत्तिं दृष्टांतेनोपपादयति॥ महाकाशेति॥६७॥ एवं जीवेश्व
रस्वरूपपर्यालोचनया साम्यमाक्षिप्य कारणपर्यालोचनयापि तदाक्षिपति॥ अस्त्वेवमिति॥६८॥ तत्साम्यकारणं किं कर्म उत विद्येति वि

सू.ब्र.सुगी.
९९

कल्याद्यं निराकरोति॥कमलेति॥कार्यस्यानित्यत्वात्पत्वादित्यर्थः॥आदिनीयं तु विद्यायाः अनुपयोगमाह॥विद्ययैवेति॥ज्ञानं हि प्रागेव स्थितस्य
नाम्यरूपज्ञापकं न तु कारकं॥तथा च तस्मात् प्रागेवानयोर्विद्यत इति न तद्विद्याफलं नवनीतस्य॥६९॥ज्ञानस्य बोधकत्वमेव न तु कारकत्वमि
त्येतद्विषयान्तरे प्रसिद्धमिति दर्शयति पुरस्तादेवेति॥७०॥एवमात्मेश्वरयोः सिद्धं नीलादिमत्तं साम्यं स्थितं॥तत्रैवमिति॥तुच्छः पक्षं व्यावर्तयति॥यो
द्विधेन सर्वात्मनाऽसमं तन्न देवेनैकलक्षणं॥नेदं निरर्थकं समीदृशं सामान्यं च विविच्यते तत्स्यादित्येन नेदं जीवस्साम्यं नोपपद्यते तथा

कर्मणा चेदिनाद्यः स्यात्कर्मसाध्यं हि नश्वरं॥विद्ययैव तु चेत्साध्यं पुरस्तादेव चास्ति हि॥६९॥पुरस्तादेव सिद्धस्याबोधकं खलु वेदनं॥अन्धतामि
स्रचोत्पन्नं न करोति करोतिकं॥७०॥तत्रैवं सति साम्यं तु तयोः सर्वात्मना वस्तु॥पुरस्तादेव चास्ते च नदापि शिवजीवयोः॥७१॥पुरस्तादे
वचैकत्वं लक्षणैकत्वतोऽस्ति च॥तथा सति शिवो जीवोऽविद्ययाऽनिच्छति तः॥७२॥
॥यत्तु साम्यस्य विद्यायाः प्राप्तौ पुरस्तादेव तस्यादिमादिनं
तदिष्टादिनेन दृष्टमेवेत्यङ्गीकरोति पुरस्तादेवेति॥७१॥लक्षणैकत्वमिति चिन्मात्ररूपस्य साक्षिणः सर्वभासकत्वस्फुरणहेतुत्वेन सर्वदा सभावात्सर्वप्रे
मास्पदत्वात्सुखरूपत्वाच्च सच्चिदानन्दैकरसत्वं परशिवस्येव॥सच्चिदानन्दमिति कृत्वा तत्स्वरूपत्वं प्रतिपादितमिति तयोर्लक्षणैकत्वं॥तस्माल्ल
मात्रलक्षणायोगितत्तयोरेकत्वं सर्वदा सिद्धमित्यर्थः॥अविद्यानिष्टवदिति॥अविद्या हि स्वतोऽमिथ्याभूता परशिव—रूपस्य न पारमार्थिकत्वे स्यात्
हतीति श्लोकेन रथ॥७२ राम:
९८

विद्यायां वाविद्यानिनेत्रैस्त्वन्तः सिद्धमेव —मेव जीवेश्वरयोरवशिष्यते॥नदेव साम्यद्वादेनविवक्षितमिति निगमयति॥अत इति॥७३॥प्राणेरे
व इति वाक्यस्यार्थं न नान्यैः संगच्छतीति॥एवमिति॥उक्तरीत्या यदि जीवस्यात्मनो निष्प्रपंचशिवरूपतां निर्विचिकित्सं साक्षात्कारोति तदा वस्तं तरानवर
स्वात्मविषयमेव कौलादिकं तत्स्वविदुषो नवनीतस्यर्थः॥अन्यथेति॥ध्यानपूजादिकमित्यर्थः॥७४॥क्रियावानिति॥कर्मनिपदव्याचष्टे॥बुद्धेरिति॥ए

विद्यया नदिनाद्ये तत्साम्यं याति नान्यथा॥अतः साम्यं तयोः साक्षादैक्यमेव न चेतरत्॥७३॥एवं जीवः स्वयं रूपं शिवं पश्यति चेद्‌ध्रुवं॥त
त्स्वे वरतिं कीडामन्य्यक्तकृतेऽसदा॥७५॥बहिर्भ्रान्त्यावमध्ये च मिथ्यो वा सत्यसुखात्मकोऽरतिः सर्वदा तु सात्मनैव च हिनास ते॥७६॥स्वात्मनै
व स्वयं सर्वं यदा पश्यति निर्जरः॥तदा तु कोऽनमुक्तः स्यावद्धस्य हि विमुक्तता॥७७॥
स्व पादादि चलन रूपा या वाह्यक्रिया सापि मन्त्रोन
तिरिक्तेति॥ज्ञानतो न किंचित्कर्तव्यमवशिष्यत इत्यर्थः॥७५॥तदमुक्तोऽनमुक्त इति॥बन्धस्याविद्यामयत्वात् मोक्षोपि नादृश इति॥
परमार्थदृष्ट्या मुक्तत्वमपि तस्य नास्तीत्यर्थः॥तत एवोक्तमाचार्यैः॥न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः॥न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्ये
षा परमार्थता॥७६॥अथ परविद्यायात्मनो सहकारिसाधनप्रतिपादकं सत्येनत्वमन्त्यप से तिमं संगच्छते॥एवं रूपेति॥सर्व

म्पावरणपरिक्षयात्॥ तपश्चित्तैकाग्र्यं॥ तद्यात्मद्रव्यानुकूलं॥ तत्तु कृच्छ्रचान्द्रायणादि॥ यत्न एवम्यसते॥ मनसश्चेन्द्रियाणां चैकाग्र्यं तप उच्यत
इति॥ ब्रह्मचर्यादिभिरित्यादिशब्देनाहिंसास्तेयापरिग्रहादियोगाङ्गस्य संग्रहः॥ वेदान्तवर्त्मनेति॥ श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः
॥७७॥ शरीरान्तरिति॥ स्वशरीरमध्यस्थहृत्पुण्डरीके इतियावत्॥ क्षीणदोषा इति॥ कामक्रोधादयश्चित्तमालिन्यापादका दोषास्ते क्षीणाः प्रशान्ताः

एवंरूपा परा विद्या सत्येन तपसापि च॥ ब्रह्मचर्यादिभिर्धर्मैर्लभ्या वेदान्तवर्त्मना॥७७॥ शरीरान्तः स्वयंज्योतिः स्वरू
पं केवलमेश्वरं॥ क्षीणदोषाः प्रपश्यन्ति नेतरे मायया वृताः॥७८॥ एवंरूपपरिज्ञानं यस्यास्ति परयोगिनः॥ कुत्रचिद्ग
मनं नास्ति तस्य संपूर्णरूपिणः॥७९॥ आकाशमेकं संपूर्णं कुत्रचिन्नैव गच्छति॥ तद्वत्स्वात्मविदुत्तमः कुत्रचिन्नैव गच्छ
ति॥८०॥

नायेषां ते तथोक्ताः॥ सत्यमेव जयति नानृत इति वाक्यस्यार्थमाह॥ नेतर इति॥ मायया हृतरूपाश्च ते संयावशीकृताः स्वस्वरूपयाथात्म्यमनप
श्यन्तीत्यर्थः॥ इहैव तद्विद्यमिति मंत्रे नात्यर्थतः संगच्छति॥ एवंरूपमिति॥ स्वात्मनोऽपरिच्छिन्नपरशिवस्वरूपत्वं विदुषो गमना रामः ७९
दिकं न संभवति तस्य परिच्छिन्नधर्मत्वात्॥७९॥ एतदेव दृष्टान्तेनोपपादयति॥ आकाशमिति॥८०॥

यदेतत्स्वात्मनः परिपूर्णशिवरूपत्वं तदुपलब्धौ सहकारिसाधनं सत्यादिकमुपदिश्य मधुना च साधारणं कारणमुपदिशति॥ न चक्षु
षेति॥ रूपादिग्राहिणा चक्षुरादीन्द्रियविषयत्वं॥ नान्यैर्देवैरिति॥ चक्षुर्व्यतिरिक्तैर्ज्ञानेन्द्रियैः कर्मेन्द्रियैश्चेत्यर्थः॥ तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादि
ना॥ कर्मणा अग्निहोत्रादिरूपेण॥ ननु चक्षुरादिभिर्न गृह्यते चेत्कथं तर्हि तदुपलब्धिस्तत्राह॥ ज्ञानप्रसादेनेति॥ विशुद्धसत्त्वः विशुद्धान्तः
करणः पुरुषो ज्ञानप्रसादेन विषयेन्द्रियसंसर्गजनितरागादिमलकृतकालुष्यविरहे सति ज्ञानस्य यः प्रसादः आदर्शस्वच्छतेन स्व

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा॥ ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः स्वनि
ष्कलं पश्यति हृत्स्थमीशं॥८१॥ ध्यानेन परमेशस्य सांबमूर्त्तेर्धरस्य च॥ स्वनिष्कलपरिज्ञानं जा
यते नान्यहेतुना॥८२॥ एष आत्मा सुसूक्ष्मोपि वेदितव्योग्र्यया धिया॥ पंचधा संनिविष्टोसुर्य
स्मिन्सर्वाश्रयेसुरः॥८३॥

कीयं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं पारमेश्वरं रूपं साक्षात्करोति॥८१॥ विशुद्धसत्त्वस्य सगुणध्यानम
पि निष्कलज्ञानोत्पत्तौ कारणमित्याह॥ ध्यानेनेति॥८२॥ एषोऽणुरात्मेति वाक्यं संगृह्णाति॥ एष आत्मेति॥ सर्वं जगत्कल्पनास्पदं य
स्मिन्हृदयमध्यावस्थितेन परमात्मन्यसुः प्राणः प्राणापानादिपंचवृत्तिभेदेन प्रविष्टः॥ एष आत्माऽवच्छेदकोपाधिवशात्सूक्ष्मोपि ज्ञा
नप्रसादेन हेतुभूतेनैकाग्र्येण मनसा सर्वोत्कृष्टप्रकारेण परिच्छिन्नपरशिवरूपत्वेन ज्ञातव्य इत्यर्थः॥८३॥

मु॰ता॰ ९० एवमुक्तलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्य सर्वावाप्तिलक्षणं फलमाह॥ संविजानातीति॥ एवं विशुद्धधीर्विद्वान्परिपूर्णलोककामो भवति सा
दिनामकं तेन रे प्रतिपादितं यं यं लोकं मनसा भावयति यांश्च तत्र सकामयते तेन सर्वस्यात्मनोऽनन्यत्वेन तत्सर्वमिहैकलये च प्राप्नोतीत्यर्थः॥
८४॥ यस्मादेवं सर्वैकात्मविदुषः स्वरूपभूतास्तस्मात्परिचर्यातिरतस्याभिलषितफलवाप्तिः सिध्यतीत्यर्थः॥८५॥ उदीरितमात्मतत्वमुक्तोपा
यव्यतिरिक्तेनान्येन ज्ञातुं शक्यत इति दर्शयति॥ नायमिति॥ प्रवचनेन वेदशास्त्राणां पठनेन मेधया॥ ग्रंथार्थधारणया शास्त्रा बहु

संविजानाति यश्चित्ते नयं यं लोकं विशुद्धधीः॥ सदा कामयते यांश्च तज्जयत्यखिलं ततः॥८४॥ तस्माद्धा विदं मा
त्माहीश्वरं नवतारकां अर्चयेद्भूतिकामस्तु स्वशरीरेण नार्थतः॥८५॥ नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया
न बहुनाश्रुतेन॥ यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वां॥८६॥

त्वबहुश्रवणेन॥ एतैरुपायैर्न लभ्यो लब्धुं न शक्यः॥ केन तर्हि लभ्य इत्यत्राह॥ एष विद्वान्यमेवोक्तविधपरमात्मानं वृणु
ते प्राप्तुमिच्छति॥ तेन करणेन स परमात्मा लभ्यो नान्येन साधनांतरेण॥ तस्य श्रवणमननादिनिरतस्याप्तिं प्रार्थयमानस्य
विदुष एष आत्मा अविद्यासंछन्नां स्वकीयां तनुं विवृणुते प्रकाशयति॥ श्रवणादिसाधनजनितया विद्यया नष्टविद्यानि रामः ९०
वृत्तो तत्स्वरूपमाविर्भवतीत्यर्थः॥८६॥

आत्मप्रार्थना सहायभूतानि बलादीनि च संपादनीयानीत्याह॥ नायमिति॥ आत्मनिष्ठाजनितं वीर्यं बलं तद्रहितेन पुंसा नायमात्मा लभ्यः॥
तथा पुत्रपश्वादिविषयासंगनिमित्तात्प्रमादादनवधानाच्च॥ अन्यलिंगात्तत्तदाश्रमलिंगरहितात्॥ तपसस्तपोजन्यज्ञानं तथाविधाद्धाना
दपि नासौ ज्ञातुं शक्यते॥ अतो बलाप्रमादतपांसि विशिष्टाश्रमयुक्तानि तदधिगमे तु अंतरंगसाधनानीत्यर्थः॥ एतैरुपायैर्यतते य इत्यत्र

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः प्रमादात्तपसो नान्यलिंगात्॥ एतैर्यत्नं यः करोत्येवधीमांस्त
स्यात्मायं विशते ब्रह्मधामः॥८७॥ संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतशोकाः प्र
शांताः॥ तेसर्वगं सर्वशः प्राप्य धीराः युक्तात्मानः सर्वमेवाविशंति॥८८॥

तिवाकं संगत्यक्तानि॥ एतैर्यत्नमिति॥ एतैरुक्तैर्बलादिभिरित्यर्थः॥ तस्मात्मायमिति॥ बलादिभिर्यतमानस्य तस्य विदुषोऽयमात्मा साक्षी चित्स्व
रूपोऽयं धामते जो रूपमपरिछिन्नं ब्रह्म विशते प्राप्नोतीत्यर्थः॥८७॥ विदुषस्तत्प्राप्तिप्रकारमाह॥ संप्राप्येति एनमात्मानं संप्राप्य सम्यक् ज्ञानेन
तप्य ऋषयो दर्शनवंतस्तेनैव ज्ञानेन तृप्ताः कृतात्मानः कृतनिश्चयाः॥ वीतशोकाः शोकमोहादिसांसारिकदुःखरहिताः प्रशांताः उपरतं

मू॰ब्र॰ती॰ ७२ दिशः॥ ते आत्मविदः सर्वगमाकाशवत्सर्वगतं सर्वप्रकारेणापि प्राप्य उपाधिकृतपरिच्छेदं विहाय धीरा विवेकिनः संतो युक्तात्मानो नित्यसमा
हितमनस्काः शरीरपातकालेऽपि भिन्नघटाकाशवदविद्याकृतोपाधिपरिच्छेदनाशेन सर्वात्मकमपरिच्छिन्नं ब्रह्मैवाविशन्ति॥५॥ वेदांतविज्ञा
नेति॥ तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यजनितं ब्रह्मात्मैक्यविषयं यद्विशिष्टं ज्ञानं तेन सुनिश्चितः उदीरितरूपोऽर्थो येषां ते तथोक्ताः॥ संन्यास
योगात्सर्वकर्मपरित्यागेन केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्योगाद्यतयो यतनशीलास्त एव शुद्धान्तःकरणाः एवंभूतास्ते सर्वे परांतका

वेदांतविज्ञानसुनिश्चितार्थाः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्वास्ते ब्रह्म
लोकेषु परांतकाले परामृतात्परिमुच्यंति सर्वे॥६॥

लेऽन्तमानिककार्यपेक्षया परं तत्कारणमज्ञानं तस्य विनाशकाले समुपजातात्परामृतान्निरतिशयामृतत्वसाधनाज्ज्ञानाद्ब्रह्मलोके
लोक्यत इति लोकः ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः स्वस्वरूपतया लोक्यमाने ब्रह्मणि परिमुच्यंति परितः सर्वस्मादपि संसारबंधान्मुच्यंते
स्यवस्थिता एव ज्ञानेनोपाधिविलये सति घटाकाशादिवदपरिच्छिन्नब्रह्मरूपतां भजंत इत्यर्थः॥६॥ राम ७२

तस्य मुक्तस्य प्राणाद्याः कथं न भवंतीत्येतत्प्रतिपादयति॥ गताः कला इति॥ तास्तु प्रश्नोपनिषदे षोडश कलाः प्रवैभवंतीति प्रक्रांतास्ता
यतो स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकाः लोकेषु च नाम चेति॥ ताश्च प्राणाद्या
:कलाः संसारिणो देहारंभकास्ता विदुषः मुक्तिसमये नामानिरिक्ताः स्वाः पंचदश कलाः प्रतिष्ठाः॥ द्वितीयार्थे बहुवचनांतमेतत्स्व
कारणं गतास्तत्र प्रलीना भवंतीत्यर्थः॥ ये च चक्षुरादीन्द्रियेष्वनुग्राहकत्वेन स्थिताश्चादित्यादेवा आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशदित्या

गताः कलाः पंचदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रतिदेवताश्च॥ कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परे
ऽव्यये सर्व एकीभवंति॥७॥ यथा नद्यः स्यंदमानाः समुद्रेऽस्तं यांति नामरूपे विहा
य॥ तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषं ब्रह्म याति॥८॥

दिश्रुतेः॥ तेऽपि प्रतिनियतं स्वं स्वं देवशरीरमेव गता भवंतीत्यर्थः॥ यानि चानारब्धफलानि कर्माणि यश्च विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो बुद्ध्याद्युपा
धिविशिष्टः कर्तात्मा ते सर्वे अव्यये नाशरहिते विकारजातात्परे अद्वितीये ब्रह्मणि एकीभवंति यथा जलभाजनापनये तत्रत्याः सू
र्यप्रतिबिंबाः सूर्ये तद्वदित्यर्थः॥७॥ उक्तमेकीभावं दृष्टान्तेनोपपादयति॥ यथा नद्य इति॥ नामरूपादिति देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि नाम
रूपं स्थूलशरीरादिलक्षणमुपाधिभेदे देहे तोऽस्मादिमुक्तो विविक्तः सन् परात्स्वकार्यव्यापकत्वात्परं मायां ततः परं पुरुषं पुरीयं पू

सू० ब्र०गी०
८२

त्मब्रह्मस्वरूपं प्राप्नोति॥८२॥ जीवब्रह्मभेदस्याविद्यामात्रनिबंधनत्वात्तन्निवृत्तौ च विद्यातिरिक्तसाधनानपेक्षादेनमात्रेणैकं ब्रह्मगतञ्चामीकरव
ब्रह्मप्राप्तिः सिध्यतीति दर्शयति॥ सयो ह वा इति॥८३॥ नास्य ब्रह्मवित्कुले भवतीत्यस्यार्थमाह॥ सुनिश्चितमिति॥ ब्रह्मविद्गुरोः कुले यो यो जायते स स
र्वोपि ब्रह्मविदेव भवतीत्यर्थः॥८४॥ शोकं तरतीत्यादि॥ शोकमनेकदुःखनिमित्तं मानसं तापं तरति जीवन्नेवातिक्रामति॥ पाप्मानं संसारहे
तुभूतं धर्माधर्मात्मकमपि तरति॥ गुहाग्रंथिभ्य इत्यस्यार्थः॥ अविद्यावासनाग्रंथिः सोपि विनश्यति एवं प्राज्ञो विशुद्धचिन्मात्रः सचिदाप

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद सुरर्षभाः॥ ब्रह्मैव भवति ज्ञानान्नास्ति संशयकारणं॥८२॥ सुनिश्चितं परं ब्रह्म वेद चेत्स्यात्तु नान्यतः॥ कु
ले भवति नाब्रह्मवित्तस्य सुरपुंगवाः॥८३॥ शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रंथिविनिर्मुक्तो भवति प्राज्ञः सन्नेवमयोदितं॥
८४॥ सर्वमुक्तमतिज्ञो मन्मे मया शोकमोहपदस्य नेरकं॥ आमुसन्त्यसुखबोधवस्तुकंवेदमानमिनिरनस्यजासने॥८६॥ ॥
इति श्रीस्कंदपुराणे सूतसंहितायां यज्ञवैभवखंडे उपरिभागे ब्र० सू० ब्र० मुंडकोप०॥७॥

त्मानं प्राप्नोतीत्यर्थः॥८५॥ प्रतिपादितमुपनिषदर्थं निगमयति॥ सर्वमुक्तमिति॥८६॥ ॥इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभ
क्तश्रीमत्त्र्यंबकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञ
वैभवखंडे उपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु मुंडकोपनिषद्विवरणं सप्तमोऽध्यायः॥७॥

रामः
८२

अथवैकल्योपनिषदोप्युक्तं ब्रह्मात्मैकत्वपरत्वं दिदर्शयिषुस्तां संगृह्णाति॥ अस्ति तत्त्वमित्यादिना॥ शिवरुद्रादिसंज्ञितमिति॥ निरतिशया
यानंदरूपत्वाच्छिव इति॥ रुतं संसारदुःखं तत्सद्भावकत्वाद्रुद्र इत्येतादृशीं संज्ञामापन्नमित्यर्थः॥ एवं विद्याविषयं प्रतिज्ञाय तस्यामधिका
रिणं प्रयोजनं च क्रमेण दर्शयति॥ तदेवरूपमित्यादिना॥ एवं हि श्रूयते॥ अथाश्वलायनो भगवंतं परमेष्ठिनं परिसमेत्योवाच॥ अधीहि
भगवन्ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां सदा सद्भिः सेव्यमानां निगूढां॥ ययाचिरात्सर्वपापं व्यपोह्य परात्परं पुरुषं याति विद्वानिति॥ एवं स

ब्रह्मोवाच॥ अस्ति तत्त्वं परं साक्षाच्छिवरुद्रादिसंज्ञितं॥ तदेवरूपं महायासाद्देहिनत्वं मनीषिभिः॥१॥ नाद्विद्याय
जितैः सेव्या निगूढातीवशोभना॥ अचिरात्सर्वपापघ्नी परब्रह्मप्रदायिनी॥२॥ श्रद्धया च महाभक्त्या ध्यानेन च
सुरोत्तमाः॥ योगेन च परा विद्या लभ्या सा नैव कर्मणा॥३॥

वक्ष्यमाणे सर्वेषु मूलश्रुतिरनुमेया॥१॥२॥ तस्याः परविद्यायाः उत्पत्तावनुकूलसाधनान्यपदिशति॥ श्रद्धयेति॥ श्रद्धा गुरूप
दिष्टेर्थे विश्वासः॥ भक्तिः सर्वदा तत्रानास्थैर्यं॥ तस्मिन्नुपदिष्टेर्थे सजातीयप्रत्ययप्रवाहो ध्यानं॥ विविक्तदेशे च सुखासनस्थ इति श्रुत्यु
क्तो वक्ष्यमाणस्वरूपो योगः॥ एतत्सर्वं परविद्योत्पत्तौ साधनं॥ इदंविधसाधनसंपन्नस्य एव कर्मत्र पपरित्याग एव मोक्षसा
धनं नान्यदिति दर्शयति॥ सा नैवेति॥ कर्मणा यज्ञदानादिना॥३॥

कै॰ब्रलगा॰ ८३ मनाविः पुत्रपौत्रादिभिः ॥ अर्थेन धनेन ॥ एतानि हि नित्यफलसाधनानि ॥ परविद्यावत्तया विधेति ॥ एषां कर्मादीनां त्यागेनैव प्राप्योऽस्य र्थः ॥ अथ प
रविद्यास्वभावसाधारणकारणत्वविधानपुरःसरमधिकारिणस्तथा प्राप्यं फलमाह ॥ येवेदांतेति ॥ उक्तार्थमेतत्तेध्याये ॥५॥ एवंविधप्र
योजनसाधनाधिकारिभिः महविद्यास्वरूपमुपदिष्टं ॥ अथ तत्साधनमुक्तं योगमुपदिशति ॥ अतइत्यादिना ॥६॥ विशुद्धं विरजमि
ति ॥ विषयवैतृष्ण्येन तदुपभोगजनितकालुष्यराहित्याद्विरजं निर्मलमत एव विशुद्धं हृदयांबुजमिति संबंधः ॥ तस्मिन् हृदयकम

नमज्ञानिर्नचार्थेनित्यागेनैषां सुरर्षिणाः ॥ येवेदांतमहावाक्यश्रवणोत्पन्नविद्यया ॥५॥ सुनिश्चितार्थपतये विशुद्धहृदयान्तर्गः ॥ ब्रह्मर
न्ध्रे शरीरे स्मिन्नंतकालेपरस्य मुक्ताः ॥५॥ अज्ञानास्यास्य नेमवैमुच्यंते हि परामृताः ॥ अतो विद्याप्तिसिद्ध्यर्थं मुमुक्षुर्मतिमुत्तमः ॥६॥ वि
विक्तदेशे माश्रित्य सुखासीनो महाशुचिः ॥ समग्रीवशिरःकायः कौमित नम्रावगुंठितः ॥७॥ इंद्रियाणि समस्तानि निरुध्य सुरपुं
गवाः ॥ प्रणम्य स्वगुरुं भक्त्या विचिंत्य हृदयांबुजं ॥ ॥ विशुद्धं विरजं तस्मान्मध्ये विज्ञाद्मीश्वरं ॥ अनंतशुद्धमव्यक्तमचिंत्यं सर्वजंतु
नि:॥८॥

लमध्येऽनुसंधेयं वस्तु संदर्शयति ॥ विशोकमिति ॥ विशोके निर्मले विशुद्धसत्वप्रमायोपाधिवशादीश्वरं ॥ अनंतमंतो विनाशस्त
द्रहितमत एव शुद्धं ॥ शब्दस्पर्शादीनां अभिव्यक्तिहेतुत्वाभावादव्यक्तमत एवासंतनिर्विकल्पकत्वान्मनसाप्यचिंत्यं ॥ए॥ रामः ८३

परानंदरूपतया सर्वमंगलात्मकं संसारे संस्पर्शविरहाच्छिस्तरंगसमुद्रवद्वत्प्रशांतं ॥ अमृतममृतत्वसाधनत्वं वेदयोनिमिति श्रुतिग
तब्रह्मपदस्य व्याख्यानं ॥ आदिमध्यांतनिर्मुक्तमादो मध्ये चांते चाप्रस्थितेन वस्तु नरेण परिच्छेदकेन विनिर्मुक्तं ॥ एकमद्वयं विभुं सर्वव्याप
कं ॥१०॥ अरूपं लौकिकाकाररहितं नोटस्थेन प्रतिपादितत्स्वरूपप्रतिपादनं सच्चिदानंदमिति ॥ उमासहायमिति ॥ स्वशक्त्या सहितं स

शिवं प्रशांतममृतं वेदयोनिं सुरर्षिणाः ॥ आदिमध्यांतनिर्मुक्तमेकं साक्षाद्वि
भुं तथा ॥१०॥ अरूपं सच्चिदानंदमद्भुतं परमेश्वरं उमासहायमीमर्थ्यं प्रभुं साक्षा
त्त्रिलोचनं ॥११॥ नीलकंठं प्रशांतं तस्तं ध्यायेन्नित्यमतंद्रितः ॥

हितस्य परशिवस्य स्वरूपानतिरेकिणीति प्रागुक्तिपादितमत एव मर्थ्यं प्रणवप्रतिपाद्यं शिवशक्तिवाचकस्य सोहमिति परमात्म
मंत्रस्य सकारहकारयोर्लोपे सति प्रणवस्योत्पन्नत्वात् ॥ उक्तं ह्याचार्यैः ॥ सकारं च हकारं च लोपयित्वा प्रयोजयेत् ॥ संधिं वै पूर्वरू
पाख्यं ततोसौ प्रणवो भवेदिति ॥ एवं निष्कलरूपमभिधाय सकलरूपमाविर्भूतमुपदिशति ॥ त्रिलोचनमिति ॥११॥

यत्वोध्यानपरमिति॥ उक्तविधं परशिवरूपं स्वकीयहृदयांबुजे ध्यायतः आत्मनस्तद्रूपत्वसाक्षात्कारेण विषयप्रहाणि तत्त्वनैमित्तिकस्य सर्व
स्य जगतः कारणं तस्य सर्वस्य साक्षिणं॥ तमसो मायायाः परं॥ एवंविधं परशिववस्तु रूपं प्राप्नोति॥१३॥२३॥ तस्य ज्ञेयत्वेनोपदिष्टस्य परशिव
स्योक्तमद्वितीयं च सार्वात्म्येन प्रतिपादयति॥ यो यमिति॥ ब्रह्मादिदेवतारूपेण परशिव एव न तदुपाधिना व्यपदिश्यते॥ अतो स्मान्नेनष्टय

॥ एवं ध्यानपरः साक्षात्तु निर्गुणात्मविद्यया॥१४॥ न तयोनिं समस्तस्य साक्षिणं तमसः परं गच्छेदेवं नेसंहरेहः सत्यसुखं महासुखमयासुखः
॥१३॥ यो यं ध्येयश्च विज्ञेयः शिवः संसारमोचकः॥ स ब्रह्मा स शिवः सेंद्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट्॥१४॥ स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चं
द्रमाः॥ स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं सनातनं॥१५॥ स एव विद्याविद्या च नततोऽन्यत्तु किंचन॥ ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पंथा विमुक्तये॥१६॥

भूतः॥ स तथाविधः परशिवः अन्तर्यामी ना शरहितः॥ अत्मेन्द्रादीनामपि कारणत्वात् परमं॥ स्वराट् स्वमेव राजमानः स्वतंत्रः॥ अन्ये तु तत्परतंत्रा अ
स्वराजः॥१४॥ किं बहुना द्विविधं सर्वं जगद्भूतं मे नीतकाला वच्छिन्नं नव्यमागमिकालावच्छिन्नं तदुभयमपि तत्स्वरूपानतिरिक्तं॥१५॥ एवं परशि
वस्वरूपव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदप्यभावादात्मनस्तद्रूपत्वज्ञानमेव मुमुक्षुपायं इति दर्शयति ज्ञात्वेति॥ मृत्युं मरणं जननादि जन्मसं
सारं॥१६॥ राम ७४

सर्वभूतस्थमिति॥ भूतभौतिकप्रपंचस्य प्रतिनामासावस्थायामपि तिष्ठन्त सर्वत्राकारणत्वेनावस्थितमात्मानं पश्यति॥ अन्यत्र निर्च्च काय नयाध्यस्त
नि सर्वाणि तानि पश्यति॥ एवंभूतस्मिं पश्यन्ननेनैव ज्ञानेन तदेवाद्वितीयं परं ब्रह्म प्राप्नोति नान्यथा॥१७॥ न चात्र विधा ज्ञानोत्पत्तिः प्रतिबंधकपा
पबाहुल्यान्न संभवतीत्याशंक्य तन्निवृत्त्युपायमाह॥ आत्मानमिति॥ उक्तार्थमेतत् सर्वस्मिन् ध्याने॥ ब्रह्मध्यानस्य पापक्षयहेतुत्वं स्मृता
वपि प्रसिद्धं उपपापेषु सर्वेषु पातकेषु महत्स्वपि॥ प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेदिति॥१८॥ जाग्रदवस्थासु सुखदुःखोपभोक्ता

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि॥ संपश्यन् ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना॥१७॥ आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिं॥ ध्या
ननिर्मथनाभ्यासात् पापं दहति पंडितः॥१८॥ स एव मायापरिमोहितात्मा शरीरमास्थाय करोति सर्वं॥ स्त्र्यन्नपानादिविचित्रभोगैः स एव जाग्रत्परितृप्तिमेति॥ स्वप्ने स जीवः सुखदुःखभोक्ता स्वमायया कल्पितजीवलोके॥ सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमोभिभूतः सुखरूपमेति॥ ...
नि तुष्टिमेति सुरर्षभाः॥२१॥ स्वप्नकालेन तथा शौतुक्रीबलेन प्रकाशितः॥ सुखदुःखादिकान् भोगान् भुंक्ते स्वेनैव निर्मितान्॥२२॥

संसारी जीवः॥ ईश्वरस्तु तथाविधि इति कथं मनन्यपरो केवलमित्यत आह॥ स एवेति॥ सुषुप्तमान इवेति॥ ननु परमार्थतस्तस्य मोहसंभव
इति न प्राप्यर्थः॥१९॥ सकले विलीने इति॥ स्वप्नावस्थायां हि बाह्येंद्रियेषूपरतेष्वपि तत्संस्काराप्रपदाद्यकारेण परिणममानमोतःक
रणमस्ति तदपि सुषुप्तिकाले विलीयते॥ अत्र सर्वस्मिन्करणग्रामे विलीने सति तावरूपाज्ञानरूपेण तमसाप्यावृतः सन् स्वस्वरूपम

सू.ब्र.सं.गी. तमानंदं तु भुंक्ते सोऽज्ञानकरोतीत्यत एव हि स्वापोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शः॥ २३॥ सुषुप्तेरपि द्रष्टमिति॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ता-
९५ ख्यं स्थानत्रयं पुरुषस्य भोगायैव परमेश्वरमायया विनिर्मितमित्यर्थः॥ न चेश्वर एव बद्धे जीवस्वरूपेणावस्थितस्तस्य च भोगो न युज्यते जन्म-
न्योन्यभिन्नाकर्मनिष्ठत्वेऽपि तत्राह॥ भोगश्चास्येति॥ स्वर्गनरकादिमकज दुःखोपभोगोऽप्यस्य क्रीडानदुःखहेतुः॥ २५॥ कुत इत्यत आह॥

सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमसावृतः॥ स्वस्वरूपमहानंदं भुंक्ते दृश्यविवर्जितः॥ २३॥ पुनः स्वकर्मक्रियायोगाज्जीवत्वेन प्रकाशिताः॥
जाग्रत्संज्ञमिदं धाम यातिस्वप्नमथापि वा॥ २४॥ पुरत्रयमिदं पुंसो भोगायैव विनिर्मितं भोगश्चास्य सदा क्रीडा न दुःखायकदाचन
॥ २५॥ विश्वाधिको महानंदः स्वतंत्रो निरुपद्रवः॥ असक्तः सर्वदा ह्येष कथं दुःखी भवेद्धरः॥ २६॥

विश्वाधिक इति॥ यस्मादसौ विश्वस्मादपि जगतोऽधिकस्तदारोपबाधयोरधिष्ठानावधित्वेनावस्थानात् तथा वास्तवो भोगोऽस्यानंदः स्व रामः
हि कुतः किं चायं महानंदः॥ अस्य जन्मानि भोगान्यानि सुखानि इतोऽपि वैषयिकसुखोपभोगो लीलामात्रमित्यर्थः॥ स्वतंत्रो निरुपद्रव इति पा ९५
रतंत्र्यादिकं हि दुःखहेतुः॥ अयं तदभावात्कथं दुःखी भवेदित्यर्थः॥ २६॥

न चैवमीश्वरस्य बंधबंधुजावस्थानत्यरनत्रइति तस्य वास्तव एव भोगः किं न स्यादित्यत आह स्वतंत्र जीव इति॥ जीवेश्वरयोर्वास्तवे भेदो
नास्ति उभयत्रावस्थितस्य चिन्मात्रस्य भेदासंभवस्य पायेव शक्तिपादितत्वात् किं चेत्थं हि कर्मफलं तद्विस्वरूपेऽस्तस्तेन मिथ्यात्व
न मनः कथं तद्विषयो भोगश्चिद्रूपस्यात्मनो वास्तवः स्यादित्यर्थः॥ एवं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु जीवभावापन्नस्य परशिवस्य वास्त-
वभोगासंभवात्तत्तदवस्थानिर्माणं तत्र भोगश्च सर्वोऽपि लीलामात्रमिति गमयेति॥ स्वतंत्र इति॥ २८॥ क्रीडारामतयेति जाग्रदादिस्थानत्रय

स तु जीवः शिवादन्यो यो भुंक्ते कर्मणां फलं॥ भेदाभावाच्छिवस्यास्य न कर्मफलमर्हति॥ २७॥ अतः सर्वजगत्साक्षी चिद्रूपः
परमेश्वरः॥ अद्वितीयो महानंदः क्रीडया भोगमर्हति॥ २८॥ धामत्रयमिदं त्वं भोग्नुद्दुःखायकदाचन॥ क्रीडारामतया भाति
न चाद्याहमहेश्वरः॥ २९॥ इत्थं धामत्रयं त्वं भोक्तुर्विनिर्देनतदीयते॥ शंभुरेव तथा भाति निर्गुणस्त्वं महेश्वरात्॥ ३०॥ जाग्रत्स्व-
प्नसुषुप्त्याख्यावस्थारूपेण भाति यः॥ स विश्वतैजसप्राज्ञसमाख्यकमशात्भवेत्॥ ३१॥

मीश्वरस्य केवलं क्रीडार्थमुद्यानमिवाप्तकामस्य तस्य तत्र प्रयोजनांतरासंभवादतो नास्य भोगप्रसक्तिरिति बोद्धनीयमित्यर्थः॥
२९॥ न चैतस्थानत्रयं क्रीडारामतया विद्यते चेत्तद्धेतोरपत्तिरित्याह बन्धाह॥ इद्दमिति॥ ३०॥ स विश्वतैजसेति॥ स्वस्मिन्नारोपि-
तजाग्रदाद्यवस्थारूपतापेक्षया भेदात्तस्तस्य विशेषयदितनस्साक्षिचिन्मात्ररूपस्यात्मा विश्वतैजसादिसंज्ञाक्रमे-
ण जन्नतइत्यर्थः॥ ३१॥

तेषां स्वरूपविज्ञेयमाह॥ विश्वो हीति॥ जाग्रदवस्थासाक्षी विश्वाख्यः स्थूलस्तु कः॥ पंचीकृतशब्दादिविषयः स्थूलः॥ यद्वा सर्वलोकसा
धारण्येनेश्वरमाययानिर्मितो भोगप्रपंचः स्थूलः तस्य भोक्ता तैजसस्तु स्वप्नावस्थासाक्षी॥ प्रविविक्तभुक्॥ प्रविविक्तं ताकृतं स्वात्मकं केवलं विवि
क्तं स्वाविद्यापरिकल्पितमसाधारणमेव विषयजातं भुंक्ते॥ प्राज्ञः॥ सुषुप्तावस्थासाक्षी॥ स विषयेंद्रियवर्गस्यांतःकरणेन साधं स्वकारण
भूते अज्ञाने विलयाद्विलयापादनेन स्वरूपभूतमानंदं भुंक्ते एवमवस्थासंबंधकृतश्चास्य भोगः॥ स्वरूपं तस्य परानंदतः केवलः सा

विश्वो हि स्थूलभुङ् नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक्॥ प्राज्ञस्त्वानंदभुक्साक्षी केवलः स स्वलक्षणः॥२२॥ त्रिषु धामसु य
द्भोग्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः॥ उभयं ब्रह्म यो वेद स भुंजानो न लिप्यते॥२३॥ अश्वमेधसहस्राणि ब्रह्महत्याशता
नि च कुर्वन्नपि न लिप्येत यद्येकत्वं प्रपद्यते॥२४॥ जीवरूप इव स्थित्वा यः क्रीडति पुरत्रये॥ स न जीवः सदा
नंदस्तु सत्यमेव न संशयः॥२५॥

धीश्चिन्मात्रस्वरूपः॥२२॥ त्रिधामस्विति॥ जाग्रदादिस्थानत्रयेऽपि भोग्यप्रपंचस्य निरूप
धिकपरशिवरूपः॥२२॥ त्रिधामस्विति॥ जाग्रदादिस्थानत्रयेऽपि भोग्यप्रपंचस्य निरूपाधिकपरशिवरूपेऽध्यस्तत्वेन मिथ्यात्वाद्भोक्तुश्च
पाध्यपगमे सति तदनन्यत्वाद्भोक्तृभोग्यात्मकमुभयमपि ब्रह्मैवेति॥ विज्ञानतो भोगजनितपुण्यपापकृतलेपो न भवतीत्यर्थः॥
एतदेव विवृणोति॥ अश्वमेधेति॥२४॥ एवमेकत्वज्ञानस्य फलमुक्त्वा तदेकत्वमुपपादयति॥ जीवरूप इवेति॥ ईश्वर एव क्रीडया जीवेन जी
वरूपेणावस्थितो न तु जीवस्ततोऽन्य इति॥२५॥

मात्रेज्ञानमर्थं साधयति॥ तत्तत्क्षणजातमिति॥ यदद्वितीयं ब्रह्म तस्मादेव भोक्तृभोग्यात्मकं विचित्रमिदं सर्वं जगज्जायते यावज्ज्ञानस्तत्त्वदृ
ष्ट्यात्मनि तु परमार्थतः सत्यं॥ चिन्मात्ररूपस्य चात्मनो ब्रह्मलक्षणयोगादेकत्वं वक्तुं सच्चित्सुखात्मतां वक्तुं प्रतिपादयति॥ सत्यत्वमिति॥ अ
नृतस्य सर्वस्य दृश्यत्वेन नियमात् साक्षी दृश्यव्यत्यासः सत्य एवेत्यर्थः॥ अत एव जडः प्रपंचः साक्षितया चिद्रूपः परप्रेमास्पदतया सुखरूपः॥ आनु
करोत्याक्षिप्तिरपि नेदंप्रत्ययनिरूपत्वेन स्वरूपलाभाभावादद्वैतः॥ एवं सच्चितः॥ एवं सच्चिदानंदरूपो यः साक्षी तस्मिन्नेव जाग्रदाद्यवस्था

तत्तत्क्षणजातमखिलं विचित्रं सत्यवस्तु रा॥ सत्यत्वोऽसत्यसाक्षित्वात्साक्षित्वाच्चित्सुखं तथा॥२६॥ प्रेमास्पदत्वाद्द्वै
तो नेदंतावास्तुरर्षजा॥ तस्मिन्सर्वं त्वपयाति पुरत्रयमिदं ततः॥२७॥ न जीवो जीववद्भाति साक्षाद्ब्रह्मै
वैकं केवलं॥ अज्ञानात्क्जीवरूपेण भासते न स्वभावतः॥२८॥ ब्रह्मणो जायते प्राणो मनः सर्वेंद्रियाणि च॥
खं वायुर्ज्योतिरापश्च पृथिवी विश्वस्य धारिणी॥२९॥

त्रयं जायते॥२७॥ यस्मादवस्थात्रयसाक्षी एवंरूपस्तस्मादसौ न जीवः॥ किंतु उपाधिवशाज्जीववद्भासमानः॥ स निरस्त
समस्तोपाधिकत्वेन ब्रह्मैव केवलं॥ हि जीवत्वं तु उपाधिरित्यत्राह॥ अज्ञानादिति॥२८॥ एवं सच्चिदानंदाद्वितीयब्रह्मलक्षणं स्वरूपं प्र
तिपाद्य ब्रह्मणोऽपि तटस्थलक्षणमत्रविपादयति॥ ब्रह्मणो जायत इत्यादिना॥२९॥

सू॰ ब्र॰ गी॰
९७

सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरमिति॥ सूक्ष्मम् अपंचीकृतं वियदादिकं॥ ततोपि सूक्ष्मम् अव्याकृतं॥ तस्मादपि सूक्ष्मं यत्कारणं ब्रह्म तदेव जीववाचिना त्वंशब्देन लक्ष्यार्थः॥ ज
गतां कारणवाचिना तच्छब्देन च सदेहाद्युपाधिशिष्टात्मवाचिना त्वंशब्देन च विरुद्धांशं त्यक्त्वा गतो नयत्यनुगतचिन्मात्ररूपेणैकत्वं प्रतिपादनपर
त्वं पंचमश्लोके पर्यवसितं॥ त्वमहंशब्दवाच्यार्थस्य भेदादिना॥ तदतत्स्थविरुद्धलक्ष्यतेति चिन्मात्रे पर्यवस्यतइति॥ १५॥ १६॥ यः परब्रह्मये नवाच्यग
तं संसारिताशिविरुद्धांशं परित्यज्य लक्षणया प्रत्यक्चिन्मात्ररूपोर्थः प्रतिपादितः स एव पारमार्थिकः॥ तस्मिंश्च मायाविद्योपाधि वशात् जी

यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्यायतनं महत्॥ सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तत्॥ १६॥ यस्त्वंशब्दस्य तत्त्वार्थस्स
तच्छब्दार्थ एव हि॥ तत्त्वंशब्दौ स्वतःसिद्धे चिन्मात्रे पर्यवस्यतः॥ १७॥ यः परब्रह्म यस्यास्य तस्मिन्भेदः प्रकल्पितः॥
मायाविद्यात्मकोपाधिभेदेनैव न वस्तुतः॥ १८॥ स्वतःसिद्धैकताज्ञाने युद्धस्य श्रुतिरादरात्॥ स्वतावसि
द्धे मे कतं बोधयत्यधिकारिणः॥ १९॥

वेश्वरयोर्भेदः॥ कल्पितः विशुद्धसत्त्वप्रधानासमष्ट्याख्या मोहकरी माया ईश्वरोपाधिः
॥ मलिनसत्त्वप्रधाना साम्यया व्यामोहकरी॥ अविद्या जीवोपाधिः॥ अन्तस्तयोस्तद्द्वारा देवनेदो न वास्तवस्त्वर्थः॥ १८॥ एकताज्ञानमिति
॥ स्वतः सिद्धं यदेकत्वं तस्याच्छादकम् अज्ञानमित्यर्थः॥ श्रुतरादरादिति॥ साश्रुतिरेषा सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तदिति॥ एमः
९७

स्यमस्य श्रुतिवाक्यमनिष्पन्नमर्थमनुवदति॥ जाग्रदिति॥ जाग्रदाद्यवस्थारूपेण प्राणमनः प्रभृतिप्रपंचरूपेण च यद्ब्रह्म तत्परोक्षरूपेण जानाति तदे
स्यैतत्त्वमहंशब्दलक्ष्यमपरोक्षेण जानाति समानमनस्क नैतन्मितिवाक्यार्थः॥ १६॥ १७॥ एवं ब्रह्मात्मैकत्वविद्योजीवन्मुक्त्यानुसंधानप्रका

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादि प्रपंचत्वेन जानियत्तद्ब्रह्मेति ज्ञात्वा सर्वबंधैः प्रमुच्यते॥ १७॥ यस्तु ब्रह्मविज्ञानात्स्वनिस्तान्मनासुदृढं नरः॥ न
स्मस्यानुमवस्त्वत्त्वं नावादतुवर्णते॥ १८॥ त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यद्भवेत्॥ तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोहं सदाशिवः
॥ १९॥ मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितं॥ मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहं॥ २०॥ अणोरणीयानहमेव तद्वन्म
हानहं विश्वमहं विचित्रं पुरातनोहं पुरुषोहमीशो हिरण्मयोहं शिवरूपमेव तद्वन्महानहं विश्वमहं विचित्रं पुरातनो हं
पुरुषोहमीशो हिरण्मयोहं शिवरूपमस्मि॥ २१॥ अपाणिपादोहमचिंत्यशक्तिः पश्याम्यचक्षुः स शृणोम्यकर्णः॥ अहं विजा
नामि विविक्तरूपो न चास्ति वेत्ता मम चित्सदाहं॥ २२॥ वेदैरनेकैरहमेव वेद्यो वेदांतकृद्वेदविदेव चाहं॥ न पुण्यपापे मम नास्ति
नाशो न जन्म देहेंद्रियबुद्धिरस्ति॥ २३॥ न भूमिरापो मम वह्निरस्ति न चानिलो मेस्ति न चांबरं च॥ सदाहमेवाहमिति स्फुरामि स्वज्ञा
वनस्यैदमिति स्फुरामि॥ २४॥ अज्ञानरूपेण तथैव सर्वदा विज्ञानरूपेण च ज्ञानपतः॥ अज्ञानरूपेण च सर्वरूपतः स्फुरामि देवोह
मतः पुरातनः॥ २५॥
रमाहमित्यादिना॥ २६॥ न चास्ति वेत्तेति॥ अन्यो वेदिता मम मनेवास्ति अहमेव सर्वदा चिद्रूपः सर्वस्य वेदिता सर्वदा॥ २७॥

इदम्विधानुसंधानस्य फलमाह ॥ एवमिति ॥ प्रतिपादितमर्थं निगमयति ॥ अत इति ॥ ५४ ॥ विज्ञानितन्त्रेत्येवं वै कल्पोपनिषदस्माभिरुपदिश
म्यमयाप्रतिपादितमर्थं हे देवा यूयं विज्ञाजानीतेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्र्यंबकपादाब्जसेवा

एवं विदिता परमात्मरूपं गुहाशयं निष्कलमद्वितीयं ॥ समस्तसाक्षिं सदसद्विहीनं प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपं ॥ ५३ ॥ अत एव वेदान्तवेद्यो
निरंजनो मायुमुमुक्षुभिर्नित्यमन्वेषणीयकः ॥ गुरूपदेशो न च तर्कतन्त्रया विचिंतनीयः स्वविशेषतः ॥ ५४ ॥ कैवल्योपनिषत्सारपररूपा
युक्तायुक्ते च सुरोत्तमा वा मयि नीजसे रपि हरिब्रह्मादिभिः स्मारितं ॥ हे देवा अहमुक्तवानितिगुह्यं ब्रह्मापरोक्षतायतनं सर्वेषामविका
रिणं मतमिदं विज्ञानितमज्ञा सह ॥ ५५ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे सूतसंहितायां यज्ञवैभवखंडे उपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनि
षत्सु ब्रह्मविद्यायां कैवल्योपनिषद्विवरणं अष्टमोध्यायः ॥ ॥

परायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां सूतसंहितायां तात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखंडे उपरिभागे ब्रह्मगीता
सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां कैवल्योपनिषद्व्याख्यायामष्टमोध्यायः ॥ ८ ॥ रामः ९८

अथ बृहदारण्यकस्थाः क ब्रह्मात्मैकत्वपरत्वमध्यायेन प्रतिपाद्यते ॥ तत्र मैत्रेयीब्राह्मणे श्रवणमननसाधनस्याद्वितीयात्मदर्शनस्य तत्सा
धनानां श्रवणादीनां च प्रतिपादनेन संक्षेपोपदेशरूपत्वात्तदर्थं प्रथमं संगृह्णाति ॥ प्रत्यग्रूप इत्यादिना ॥ ब्रह्महमिति प्रश्नेनेना
समानो जीवतावाप्नोयः परशिवः सत्यज्ञानपरमानंदरूपस्तत्र हेतुमाह ॥ परेति ॥ हेतोः प्रयोजनकं निरस्यति परप्रेमेति ॥ यद्यपि पर
प्रेमास्पदत्वं ततः पुत्रविषयं जनितत्वानंदः साक्षादानंदत्वेन न भवति तस्यान्यशेषत्वात् प्रयाति योनिरतिशयप्रेमास्पदत्वानं
दः स तु स्वप्रत्यक्षस्य साक्षादानंद एवेति परप्रेमास्पदत्वमानंदरूपत्वस्य गमकमित्यर्थः ॥ १ ॥ तत्रात्मनः सिद्धमित्याह स

ब्रह्मोवाच ॥ प्रत्यग्रूपः साक्षात्परानंदस्वलक्षणः ॥ परप्रेमास्पदत्वेन प्रतीततात्सुरर्षभाः ॥ १ ॥ परप्रेमास्पदानंदः सुरा
आनंद एव हि ॥ प्रियो न भवति जायायाः पतिः पतिसोपं सुपर्वणाः ॥ २ ॥ पतिर्न पत्युः कामाय प्रियो भवति सर्वथा ॥ किंत्वात्म
नस्तु कामाय पतनं प्रियतमं स्वयं ॥ ३ ॥

स्फुतो न वाचारे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवतीत्यादिश्रुतिर्बहुभिः पर्यायैः पतिजायापुत्रवित्ता
दीनामात्मशेषत्वेन प्रियत्वोपन्यासेनात्मप्रत्यक्ष्यं प्रियतमत्वं प्रतिपादितं तदर्शयति ॥ प्रियो न भवतीत्यादिना जायायाः पतिः प्रियो भवती
ति यत्तत्पत्युः कामाय किं तु जायायाः स्वात्मनः सुखायैव तथा चायं जायाशेषतया प्रियस्त्वतोपि न स्मिन्दोषेपि प्रीतिविरोधो न भवति ॥
तथा पुत्रशेषतया न प्रयोजनादिका तु चे ॥ एवं स्वात्मशेषतया प्रियात्मत्वकर्तुरपि जायायाः स्वात्मा अतिशयेन प्रिय इत्यर्थः ॥ ४ ॥

म.भ.ल.गी. यथास्त्विति॥पत्युःजायाप्रियानभवतीति॥अत्रजायायाःसुखायकिंतुपत्युःस्वात्मनःसुखायेतिसर्वत्रनेयोऽपिप्रियतमःपत्युःस्वात्मा॥एवंपुत्रा

८९

जायायास्तुनकामायनहिजायाप्रियामता॥किंत्वात्मनस्तुकामायततःप्रियतमःस्वयं॥४॥पुत्राणांतुनकामायप्रियाःपुत्राभवंतिच॥किं
त्वात्मनस्तुकामायततःप्रियतमःस्वयं॥५॥ब्रह्मणस्त्वेवकामायनब्रह्मभवतिप्रियं॥किंत्वात्मनस्तुकामायततःप्रियतमःस्वयं॥६॥क्ष
त्रस्यैवतुकामायनक्षत्रंभवतिप्रियं॥किंत्वात्मनस्तुकामायततःस्वयं॥७॥वित्तस्यैवतुकामायनवित्तंभवतिप्रियं॥किंत्वात्मनस्तु
कामायततःप्रियतमःस्वयं॥८॥लोकानामेवकामायनलोकाःप्रियाभवंति॥किंत्वात्मनस्तुकामायततःप्रियतमःस्वयं॥९॥देवा
नामपिकामायप्रियादेवानभवंतिन॥किंत्वात्मनस्तुकामायततःप्रियतमःस्वयं॥१०॥वेदानामेवकामायप्रियावेदानभवंतिन॥किं
त्वात्मनस्तुकामायततःप्रियतमः स्वयं॥११॥भूतानामपिचभूतानांकामायनभवंतिच॥किंत्वात्मनस्तुकामायततःप्रियतमः
स्वयं॥१२॥सर्वस्यैवतुकामायनसर्वंभवतिप्रियं॥किंत्वात्मनस्तुकामायततःप्रियतमःस्वयं॥१३॥

त्राणांतुनकामायेत्यादिषुपर्यायांतरेष्वपियोजना॥४॥ब्रह्मणस्त्वेवेतिब्राह्मणजातिरित्यर्थः॥६॥एवंपतिजायापुत्रवित्तादिकान्प्रियविषया राम:
नात्वविशेषानुपन्यस्यानुक्तसंग्रहायाह॥सर्वस्यैवेति॥१३॥ ८२

त्मनःप्रियतमत्वमिति॥यतएवंसर्वमात्मनोऽपनयाप्रियतममतःसर्वप्रियतमआत्माहिराडोहेतो॥यस्मादेवंपरप्रेमास्पदत्वमात्मासुखलक्षणे
निरतिशयानंदस्वरूपतः॥अतःपरिच्छिन्नसुखमाधनानिकर्माणिपरित्यज्यापरिच्छिन्नसुखात्मिकाविद्यैवमुमुक्षुणिस्पादस्वरूपआत्मामाद
रूपआत्मामादरेदृष्टव्यः॥साक्षात्कर्तव्यः॥१४॥तत्पयदर्शनस्यमननिदिध्यासनसहकृतंवेदांतवाक्यश्रवणमेवसाधनमित्याह॥
श्रोतव्यश्चेति॥नत्वश्रवणंनामशाब्दशक्तितात्पर्यार्थन्यायानुसंधानेन्यायतःश्रुतिप्रतिपादितार्थस्यासंभावनादिनिरासेनतथा
त्वाममकयुक्तानुसंधानंमननं॥एवंश्रवणमननाभ्यामधिगतेर्थेसाक्षात्कारं॥जनयितुंविजातीयप्रत्ययानंतरितसजातीयप्र

अतःप्रियतमोह्यात्मासुखवत्सुखलक्षणः॥सुखात्मिकाविधिःसोयंस्पृक्षाकर्माणिसादरं॥१४॥दृष्टव्यस्तुसुशान्तिःश्रोत
व्यश्चतथैवच॥मंतव्यश्चविविक्तस्यश्चसर्वोतदर्शनादिभिः॥१५॥विदितेनतद्गतेदेनतत्ववत्त्वेनसंशयः॥

त्ययप्रवाहोनिदिध्यासनापरपर्यायंविवित्तनं॥तथाचाग्रने॥आत्मावाअरेद्रष्टव्यःश्रोतव्योमंतव्योनिदिध्यासितव्य
इति॥अस्यववाक्यस्यतात्पर्यमाचार्योरुक्तं॥आत्मदर्शनंफलमुद्दिश्यमननमिनिदिध्यासनात्माफलोपकार्यंगान्यश्रवण
नामांगिविधीयते॥आत्मनोवारेदर्शनेनेत्यादिनायद्दर्शनस्यसर्वावाप्तिलक्षणंफलमाम्नातंतदुक्तमाचष्टे॥सर्वंतदितिं॥दर्श
नादिभिरित्यादिशब्देनश्रवणमननध्यानसंग्रहः॥१५॥तमिमंप्रियतममात्मानंश्रवणादिभिर्दृष्टेमतिपत्रस्मिन्नधि
ष्ठितंक्षेपतयाप्रियंप्राग्नुपन्यस्तंसर्वंजगत्तत्स्वंविद्धेदेनवस्तुतस्तदनन्यत्वेनविदितमेवभवतीत्यर्थः॥ननुतावनाकथंसंस

र दुःखनिवृत्तिरिति तत्राह॥ दुःखशान्तेरिति॥ परमाद्वैतविदुषः पुरुषस्य स्वातिरिक्तदुःखहेतुत्वाभावादेव परं पराक्रान्तो दुःखशान्तिर्विनश्यतीत्य
र्थः॥२६॥ ननु दुःखशान्तेर्विनाशेऽपि स्वर्गादिसुखहेतोः पुण्यस्य सद्भावात्तन्निमित्तः संसारो विदुषोऽपि कुतो नेत्यत आह॥ परमाद्वैतेति॥ अद्वि
तीयवस्त्वात्मैक्यसाक्षात्कारो नरकादेः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिमदन्तःकरणस्य निखिलपुण्यपापाश्रयस्यापि विलीनत्वात्॥ अन्ततः सुखदुःखोपभो
गलक्षणः सर्वोऽपि संसारो विदुषः पुंसः प्रविनश्यति॥ इदंविधस्य मोक्षस्य दुःखध्वंसत्वात् सुखात्मापि निवर्तनात् पुरुषार्थत्वमाशङ्क्याह॥
स्वतःसिद्धेति॥ कारणं न सनपेक्षो यत्त्वात्मनः स्वरूपभूतो नित्यनिरतिशयाद्वितीयत्वानंदस्तस्य स्वरूपप्रकाशो नैव सुर

दुःखशान्तो विनाशाय परमाद्वैतवित्त्वतः॥२६॥ परमाद्वैतविज्ञाना संसारः प्रविनश्यति॥ स्वतःसिद्धयानंदः स्वयमेव विभाति च॥२७॥ प
सदानन्दसुखात्मस्वतोऽन्यद्ब्रह्म वेदयः॥ तथा पराहाक्ष्यं तं लोकाश्चापि तथैव च॥२८॥ देवा वेदाश्च भूतानि परादुःखं तु पंपशुः॥

णान्नेकहोपद्रवस्यर्थः॥२७॥ एवं मोक्षसाधनमद्वितीयपरमात्मदर्शनमुपन्यस्याथेदर्शनेनिंदां ब्रह्मतत्परादादिभ्यादिभिः पर्यायैः
॥कृतोऽप्रतिपादितानां संगच्छते ति॥ परादात्रमिति॥ यः पुरुषः स्वात्मनोऽन्यद्ब्रह्म आत्मानं जानाति वेद तं ब्रह्मभेददर्शिनं तं पुरुषं परादाद
हिस्त्यजति॥ यैः तरन्धानेस तत्रस्य स्वदुःखहेतुर्भवतीत्यर्थः॥ एवं परादात्तच्चमित्यादि योजना॥२८॥ तं पशुमिति॥ यो हि ब्रह्मत
त्वादिकं जगत् स्वव्यतिरेकेण पश्यति॥ अयथार्थदर्शित्वात् स एव पशुः॥ तथा चाम्नातं॥ अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानामिति॥

यस्त्वेवं ब्रह्मक्षत्रादिभिरात्मनः पाराहानं ब्रह्मक्षत्रादिभेदस्त्वनुभवसिद्धः कथमपलपितुं शक्यत इत्यत आह॥ स्वस्वरूपादिति॥ अतो प
मात्मन्येतस्य शुक्तिकारजतादिवद्विभ्रमत्वात् स्वात्मनः स्वातिरिक्तं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगन्मिथ्या स्वकृतपुण्यपापवशीकृतो जन्म
मरणादिलक्षणं संसारं प्राप्नोतीत्यर्थः। न हि मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यतीति॥२९॥ कथं तर्हि प्रतीयमानं ब्रह्मक्षत्रादि

स्वस्वरूपात्परं किंचिदपि पश्यन्मृणात्युपतिः॥३०॥ ब्रह्मक्षत्रादिभेदेन प्रतीतानि विलासमाविवर्णस्तथाश्र
माः सर्वे संकराः सकलाश्चापि देवगंधर्वदेवाश्च भूतानि तु वनानि च अस्तिनास्तीति शास्त्रार्थो तथैव
वान्यच्च किंचन॥३१॥ मायाविपात मोह प्रभेदा॥

कं वेदनीयमित्याशंक्य अनन्तसर्वमात्मन्येव ज्ञानव्यमितिय स्याम्नातमिदं ब्रह्मेदं क्षत्रमित्यादिना तदाह ब्रह्मक्षत्रादिभेदेने
त्यादिना॥३०॥३१॥ मायाविद्येति विशुद्धसत्त्वप्रधाना प्रकृतिर्माया ईश्वरोपाधिः मलिनसत्त्वप्रधाना चाविद्या जीवोपाधिः तमः
प्रधाना प्रकृतिरुच्यते॥ मोहशब्देन कार्यजातं मनस्तु भूतशुक्तिरूप्यादिविदधिष्ठानादन्यस्ये

सू.सं.गी. चिद्घनः सर्वमात्मैवेति यदिदं ब्रह्मसत्त्वादिकं मायया न कथंचिज्जातमनुक्तं तेन सर्वमात्मैव न ततोऽतिरिक्तं तत्स्वरूपेऽध्यस्तत्वेन शुक्तिरू-
२०१ प्यादिवदधिष्ठानादनन्यत्वेन निर्विकल्पं मया निरूपितं तत्र या बुद्धिर्हि निर्विकल्पतत्त्वात्त्वादित्रगतः प्रत्यगात्मनश्च या भेदबुद्धिः सा संसारहेतुर्द्वि-
तीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतिरित्यर्थः ॥२२॥ तस्माद् द्वितीयब्रह्मात्मविच्छेवतिः ज्ञो ऽबंरनिशयानं दावाग्निलक्षणं पापमुक्तं साधन
मित्याह निर्विकल्पे इति निर्विकल्पे निरस्तसमस्तोपाधिके मन्त्र ज्ञानानंतानंदैकरसे विकारजाते स्वपरे ब्रह्मलक्षणे श्रवणादि

अभिकाऽपि सर्वमात्मैव नैवान्यदन्यत्किंचिद्धिंसंस्मृतिः ॥२२॥ निर्विकल्पे परे तत्त्वे विषया बुद्धिविभ्रमः सा हि संसारविच्छित्ति
नपि रागपुरुषाधिकाः ॥२३॥ प्रतीतमविशेषेण सकलं ब्रह्म यः पुमान् वेद तं शिरसा नित्यं प्रणमामि जगद्गुरुं ॥२४॥ वेदाव
रूपस्वात्मनि स्मृतपश्चतथैव च फराणानि समस्तानि बुद्धाहाँ यागमातराः ॥२५॥ वैवाश्च वैस्म वाश्चैवमं दुक्ताश्वागमाश्च
पिः अपग्रंशा समस्ताश्च केवललौकिकी मतिः ॥ साधनजनितयानयानरोचरयाविषयपातदावरणाविद्यानि विस्नोसमां
विषयां ताराज्ञावेन विज्ञप्तवासनारहितायास्त्वेत्र द्वत्रेस्त च प्रत्यस्वरूपे ब्रह्मलक्षणे यो विभ्रमउपरमासाद्युदीरितलक्षणमे रा.प.:
व इत्यर्थः ज्ञानिनः प्रभावमाह प्रतीतमिति निवेवंविधमद्वितीयब्रह्मात्मविज्ञानकोमिति सर्वजसुलेनमितितत्का २०१
रणमाह वेदा इति ॥२५॥२६॥

परस्परविरोधेनेतिपावत्री बमग्निहोत्रं तुरुपान कर्मणा न प्रजया धनेन हैसुपर्णसिंपुजा संस्वापा— एकोदेवः सर्वभूतेनेषुगूढः
रत्वेवं परस्परविरुद्धार्थकत्वेन श्रुतिस्मृतिपुराणादयः सर्वेषामविशेषतः प्रतिभासंते ॥२७॥ धीमतां हि उ पामपि ॥ तेषां श्रुतिस्मृ
तिपुराणादीनामविरोधे परस्परविरोधपरिसमितितात्पर्यो न सर्वमापुरपगच्छति ॥ कथं चेत्सत्रावेष्म विरोधो न सिध्यतिः न
तत्रास्य परिशीलनएव बुद्धेरुपपन्नाणताद्वित्यर्थः एतेनास्य महतो भूतस्य महतोऽन्तस्य निश्वसितमेव यदृग्वेदो यजुर्वेद इत्या

न कश्चिद्विविधाः सूक्ष्माः स्थूलाश्च सकला अपिः परस्परविरोधेन प्रमांतिमकलात्मनां ॥२७॥ तेषामेवाविरोधे तुकाजोयातिचथापनां ॥ कथं
चित्काप्त समावेप्यविरोधान सिध्यति ॥२८॥ अंतःसर्वं परित्यज्य मनसो मलकारणं यथा ज्ञानेन रूपेणशिवं पश्येत्तु निश्चला ॥२९॥ कुपिकी
दयतं गेभ्यः पचावः प्रज्ञाधिकाः पश्वादिसोनराप्राज्ञास्ते बुकेचनको विदाः तेषा ते स्यस्वगंधर्वाः पितरो मतिसत्रमाः अन्ये वृतार तम्येनुपंडि
ताउत्तरां ॥३१॥ सर्वपसतो कटाः प्राज्ञाः सर्वेषामपि हे सुराः पुण्यसोऽहं महाप्राज्ञो महाप्राज्ञो जनार्दनः ॥३२॥ जनार्दनादपि प्राज्ञः शंकरो गुण
मूर्त्तिपुनतः प्राज्ञनमः साक्षाच्छिवः सांवः सनातनः स एव सर्वात्मा सर्वज्ञस्ततोऽन्यो नास्ति कश्चन ॥ तस्माद्विधामिमांतः सूक्ष्मं लसर्वविज्ञो
कयेत् ॥३४॥ शिवापरंगताय ॥ दिश्रुतेस्तात्पर्यवृत्तिस्तेनमवति ॥२७॥ प्रतिपादितमैकात्म्यज्ञानमुपसंहरति अंतरिति ॥ याताऽपविधश्रु
तिस्मृतिपुराणादिपरिशीलनेन मनसोऽविक्षेपहेतु अंतःस्तस्वर्वं परित्यज्य वेदांतमहावाक्यजनितात्मज्ञानवान् तत्त्वायथादस्कपेनरूपे
णतास्तनेतेन सर्वे णरूपेण तदधिष्ठानमद्वितीयं पदं शिवमेव सर्वत्राव लोकयेदित्यर्थः ॥२९॥ तस्माद्विधामिमामिति हृतिनि क
मिकीदाशीश्वरांतां नामुत्तरोत्तरं प्रज्ञायाः सातिशयत्वेनुसार्वज्ञत्वं संभवान दर्शनवृद्धित्वज्ञाजः परशिवएव साक्षात्सर्वज्ञः यस्माद्वत
स्मादिमां प्रागुदारितां श्रुतिस्मृतदिलक्षणमनात्मविधां त्यक्त्वा संवे ब्रह्मलः स्मतेयानुसंदध्यादित्यर्थः ॥३४॥

म॰ऊ॰गी॰ १०२

आयासमात्ता यदि त्वादिकेऽकर्क ब्रह्मात्मज्ञानं सम्यमनो व्यापारमात्रसाध्यत्वादायासमात्रं यद्यपि फलं तु परमपुरुषार्थरूपा मुक्तिस्तया प्यविधा वासनाभिः पिहितदृष्टयः संसारिणस्तद्द्वैतं नैव वाञ्छन्तीत्यर्थः॥३४॥ तदेव प्रतिपादितेऽर्थे अन्यानपि हेतून्संपादयन्ति॥ नारायणोऽपीति॥३५॥ के चित्सामान्यामिनेदाने रवादिनो हि कारणे ब्रह्मरूपेण सामान्यरूपेण सर्वमिदमद्वैतं वदन्तीति वियदादिप्रपञ्चे लौकिकविशेषाकारेण त्वे तज्जगन्नास्ति नास्तीत्यपि सत्त्वं इति सगिरेजे नेयां सम्यग्ज्ञानमेव नास्तीति द्वैतं द्वैतापोः परस्परोपमर्दकयोरेकत्रासंभवेन सुकृतादित्यर्थः॥३६॥

आयासमात्रं वरस्यान्यः फलं मुक्तिरिहेव तु न याप्यपरमाद्वैतेनैव वाञ्छन्ति मानवाः॥३७॥ कदाचिदपि चित्तस्य नयं किं चित्तविषयेन यापि परमाद्वैतेनैव वाञ्छन्ति मानवाः॥३८॥ स्वस्वरूपातिरेकेण नास्ति मानं विरोधि वा तथापि॥३९॥ स्वस्वरूपातिरेकेण तर्कतश्च न विघ नेन यापि परमाः॥४०॥ अनिरूप्य निपुणाश्चाप्यनिशङ्कितशोकलमानसः तथापि॥४१॥ अनुग्राहकतनकं घकुरुते द्वैतवेदनं तथापि॥४२॥ शिवागमेषु चाद्वैतवाक्यानाह परमेश्वरः तथापि॥४३॥ नारायणोऽपि चाद्वैतवाक्यानागमेष्वनयापि॥४४॥ अहं तावाम द्वैतमद्वैतं भागमेषु च तथापि॥४५॥ अन्ये च योगिनः सर्वे प्राहुरद्वैतमान्यनः तथापि॥४६॥ विशुद्धज्ञानिनां दृष्टा द्वैतगोचरा न यापि॥४७॥ के चित्सामान्यमद्वैतं वदन्तीनां नचेतनः विशेषं द्वैतमोप्यन्यतनेयां मस्तिवेदनं॥४८॥ द्वैतमेव हि सर्वमप्रवदन्ति हि केचन॥ न तेमनुष्याः कीटाश्च पतङ्गाश्च पतङ्ग हाहितो॥४९॥

द्वैतमेव हि तिन्न दाभेदपक्षस्थमुक्तावास्तवंभेदकारेणापि भेद एव पर पद इति पक्षोऽविकादयो मन्यन्ते ते चेतनाएव न मन्यन्ते इति कृत्वा धटादिवदचेतना भेदाभिवंचनीयत्वस्याप्रामाण्यादितत्वात्॥४१॥ हराय महादेवाय शंकराय॥ रामः १०२

अतः सर्वप्रकारेण द्वैतमेव वा स्वविभिन्नपसंहरन्ति॥ अविशेषेण निर्विशेषस्य मायामयत्वेन मिथ्यात्वात्तत्त्वं परशिवस्वरूपमेवेति पश्यन्ति पन्निसंएव सम्यग्ज्ञानी स एव परिशिवस्तारश्शः पुरुषः कादाचित्कोनतु सर्वत्र सुलभ इत्यर्थः एताव तावद्वहिद्वैतमिव भवतीत्युपक्रम्य पश्यन्तकस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदिति पारमार्थिकाद्वैतप्रतिपादिका श्रुतिर्व्याख्याता भवति॥५०॥ तस्य दुर्लभत्वमुपपादयन्ति जगदिति प्रतिने

॥अविशेषेण सर्वं तु यः पश्यति महेश्वरं स एव साक्षाद्विज्ञानी स शिवः स हरिर्विधिः॥५१॥ जगदिति निर्गतिजाव्यवहारतः परतरः परमः पमारथेन इति मतिर्न भिन्नवत्यपि कस्य चिद्दृशिथरस्मरणेन हि सिध्यति॥५२॥ जगदिति प्रतिज्ञापि वसांकशीमतिमत्वौताश्च ति मे पि निश्चयः इति मतिर्विभिन्नजाति सुतावहानाशिधरस्मरणेन सिध्यति॥५३॥ जगदिति प्रतिज्ञासमये स्मृतिरपि प्रविहेतुमिहाहहि न हि ज्वगत्सतिनान तुसाक्षतिप्रियकरश्चन खने॥५४॥ इति विमिलातु जायते परिजनः शिव एव नाद्वयः न हि कृतिः सकलामहानमनोपरिकृतिः पशुरेव समासवः॥५५॥ परिजनिर्मरणं गमागमो न हि मलं विमलं न च वेदनं शिवमिदं सकलं विनास नेस्फुटतरं प्रियतमस्य यातु गिनः॥५६॥

तिपस्यहि परमेश्वरश्रवणमस्ति न स्वेवेदत्री प्रतिपन्निरन्नरस्यं यथार्थः॥५७॥ कृतिरपि पिपरेतु मिति व्यावहारिक जगत्स्वतिना सम्ये चन्द्राग्निहोत्रनुरूपादित्यादिरकनिरपि स्वर्गादिफलसाधनमग्निहोत्रादिकं सुपरिज्ञातिनेनावता जगत्सत्यत्वमित्यर्थः॥५८॥ एवं कृतिमतिजन्मि मे नित्यमनागमनाद्यः सर्वेऽपि नावा व्यावहारिकयहरापन्नांकरायः॥ कजगत्सभिवासवत्तादवप्रतिनासं नेन वस्त्वन्तरति मति पादयन्ति॥ नहि कृतिरसादिना॥५९॥

सू॰ब्रह्मगी॰ १०२ विलोकनं चापातिपदद्वितीयमात्मानं विषयं विज्ञानं न तदात्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य तन्मात्ररूपानोपलभ्यते तत्र लब्धिज्ञानामपि कनकरजो
न्यायेन तत्रैव विलोपमानतान्त्यात्मकमवलोकयेदित्यर्थः॥५५॥ स्वभावतस्तु स्वचित्ते निर्मलीभूते क्वचिदपि पातःकरणदृत्रावधि
स्वकारेणेन सह विजायमानायां सत्यामवच्छेदकाभावाद्विद्रूपः स्वमायमतायां स्वकीयाविनमेयेवकेवलमवशिष्यते चिन्मात्ररूपे

चिद्रूपसंदेहमत्रोपामास्तिकाः प्रतीतमेतन्निखिलं जडाजडं॥ गुरूपदेशेन निजं विलोकयेद्विलोकनं चापि निजं विलोकयेत्॥
५५॥ विलोकनं चापि निजं विलोकयेत् सदार विलोकनं चापि विमृज्य केवलं स्वनावतः स्वविता वशिष्यते चितावत्रावस्थनतस्त
ततः॥५५॥ निधानस्य महात्मनः सुरवरा वत्सर्वमपात्तां ते तेन प्रोटनं निवेनवामुनिगणैः नशियलेनापिच॥ वेदैर्नापि हठात्तनतय
रयाशास्त्रापरेण च वा मुक्तीनावमुपैति तत्र विदुपां निशाहितादन्यथा॥५६॥ सर्वमुक्तमिति वः सुरप्पनाकेवलेन करुणेन
जेन च वेद एव सकलार्थबोधकः शेष एव च न वतस्य मे॥५७॥ इति श्रीस्कंदपुराणे सूतसंहितायां यज्ञवैभवखंडे सूतो
परिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु नवमोऽध्यायः॥ ॥

पलं विद्यानवतिष्ठते॥ तस्य चिद्रूपेस्य परमार्थतो वशिष्ठत्वमपि न संभवति श्रवणे वपवनियोगिनोऽन्यस्य कस्यचिदप्यभावादित्यर्थः राम:
॥५५॥५७॥ ॥इति श्रीस्कंदब्रह्मगीता तात्पर्यदीपिकायां नवमः॥ १०२

एवं मद्वितीयात्मविज्ञानं निश्रेयससाधनमित्युक्तं स चात्मा किंरूप इत्येतन्नस्य विशेषं प्रतिपादयितुं सुपत्रसूर्यप्रमाणं सगर्भाति स्तिर्सति सर्वांतरेश्वरस्या
दिनाब्रह्मियाज्ञवल्क्यं प्रति उषस्तप्रश्ने एवमाम्नायते यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वांतरस्तं मे व्याचक्ष्वेति॥ अस्य च प्रश्नस्य प्रतिवचनं एषत आत्मा सर्वांतरः इत्येतन
स्यानुनवगम्यात्मविषयं प्रत्युपन्यस्तस्य प्रश्नप्रतिवचनात्मासिद्धयः संग्रहः अस्ति सर्वांतर इति॥ सर्वांतरः सर्वस्मात्कार्यकरणसंघातादत्यं
तरः साक्षात्साक्षाद्व्यवधानेन सर्वस्य द्रष्टा सोपाधिकस्य ह्यायेश्चिकमांतरत्वमंतःकरणवृत्तिव्यवधानेनोपपद्यते॥ एष सर्वांतरो निरुपाधि

ब्रह्मलोवाच अस्ति सर्वांतरः साक्षी प्रत्यगात्मा स्वयंप्रभवः॥ नदेवब्रह्मसंपूर्णमपरोक्षतमं सुराः॥१॥ प्राणापानादि नेदस्य यः सन्नास्तु
रणप्रदः पस्य संन्निधिमात्रेण चेष्टते सकलं सुराः॥२॥

कः साक्षात्सर्वांतरः स्वयंप्रकाशमानश्च सर्वप्रत्यक्तत्वात्म
तदेवात्मतत्वं श्रुतिप्रसिद्धमपरोक्षतमं स्वयंप्रकाशमानमपरिच्छिन्नं ब्रह्मनानयोर्भेदो विद्यत इत्यर्थः॥१॥ एष आत्मेत्यभिन
येन निरुपाधिकमात्मस्वरूपमुपदिष्टमं व्यजानानस्यो वस्तुस्य बोधनाय यः प्राणेन प्राणतीत्यादीनाश्रुतौ यस्तदस्यजन्तृण
मात्मा तेनत्संगृह्णाति प्राणापानादिनेदस्येति नेदनप्रतिनासमानस्य प्राणापानादिकार्यकारणसंघातस्य दारुयंत्रवत्स्वभावतो चेतन
स्य यदधिष्ठानवशात्स्फुरणेनवतः तं च प्राणापानादिकं सर्वं यत्संन्निधिमात्रेण प्राणापानादिचेष्टावद्रूपवत्तिष्ठत्यस्कांतसंन्निहितायसवत्॥
॥२॥

सू.सं.गी. १०३

यश्चेति — तस्य सर्वस्य कार्यकारणसंघातस्य सत्तामपि प्राणप्रदानादिरूपायां चेष्टायां यो निरुपाधिकश्चिन्मात्ररूप आत्माऽव्ययमविक्रियः सन्नन्तः कै
वल्यरूपतया प्रदिशति न सज्जते ॥ मनस्तु प्राणादीरितं सर्वान्तरत्वादिलक्षण आत्मैव यस्मात् ॥ योऽयमित्यादि ॥ अहं ब्रह्मणः पाद एव प्रत्यगर्थवाचिनोऽहमित्यस्य बु
द्ध्यस्य सर्वान्तरः सर्वस्मिन्नान्तरः उदाहरितव्य आत्मैव मुख्योऽर्थ इति तु पक्षे ॥ किं कस्य स्थूलशरीरं ॥ घटादिवद्धि चेतनत्वेन तस्य दृश्यत्वादस्येव स्थूलदेहस्य योऽ
हं अयमेव सर्वान्तर आत्मेत्यर्थः ॥ एवं स्थूलशरीरादात्मनश्चान्तरत्वं प्रतिपाद्य लिङ्गशरीरादपि तस्य प्रतिपादयति यो यमिति ॥ न प्राणा हर्षकर

यश्च सर्वस्य चेष्टायाम सक्तो निष्क्रियः स्वयं ॥ स हि सर्वान्तरः साक्षी ह्यात्मा नान्यः सुरर्षभाः ॥ ३ ॥ योऽयं सर्वान्तरः स आत्मा सोऽहमर्थो निर्विक्रियः
दृश्यत्वादस्य देहस्य द्रष्टा योऽस्य स एव सः ॥ ४ ॥ योऽयं सर्वान्तरः स आत्मा सोऽहमर्थो निर्विग्रहः दृश्यत्वान्मन एव सर्वस्य द्रष्टा योऽस्मात् स एव सः ॥ ५ ॥

ति ॥ प्राणापानाद्याः पंचवायवः धीकर्मेन्द्रियाणि दश ॥ बुद्धिर्मनोऽसि वेत्येवं समस्तं शात्मकोऽयं रूपः सूक्ष्मो देहः सोऽपि नात्मा तस्य
पि तत्कार्यत्वेन दृश्यत्वात् तत्कार्यत्वं च शिवमाहात्म्ये खण्डे प्रतिपादितं ॥ एवं कारणसंतस्य षोडशसर्वान्तर आत्मेति ना रामः १०३
ह स्येन निरुपाधिकस्वरूपं दर्शितं ॥ ५ ॥

मरि

न हि दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येरिति श्रुतौ साक्षाद्देव तस्य स्वरूपं शृंग आहिकया स्वप्रकाशाचिदात्मकं तज्ज्ञानं तत्संगृह्णाति दृष्टेर्दृष्टिं तेरुपशब्दादि
विषयसंप्रयोगचक्षुरादिद्वारा रूपाद्युपरागेण जायमानायाः स्वरूपविज्ञाया व्याप्ता बुद्धिवृत्तिर्दृष्टिः क्रियाविधेयं न हि विविक्तज्ञाना ॥ दृष्टिः क्रियाद्यो द्र
ष्टा तं नत्तं रूपादिविषयजातमेव प्रकाशार्थं तिन तु स्वात्मनश्चैतन्यप्रकाशेन व्याप्तारं रूपादिरहितं प्रत्यगात्मानं ॥ स खलु लौकिकाद्दृष्टेर्दृ
ष्टा स्वरूपया चेतनस्य भावनत्तया दृष्ट्या व्याप्तया कथं कर्मीभूतया लौकिकया दृष्ट्या व्याप्येत एवं श्रुत्यन्तरेष्वपि योजनीयं ॥ एवं बु

वं दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मन्तेर्मन्ता च यः सुराः ॥ विज्ञातेरपि विज्ञाता स हि सर्वान्तरः परः ॥ ६ ॥ अतोऽन्यदार्त्तमिति क
लं तत्सत्तु निरूपणे ॥ स एव सर्वं नैवान्यदिति सम्यङ् निरूपितं ॥ ७ ॥

द्वितीयः प्रकाशातः स्वप्रकाशाचिदात्मा स एवोक्तविध
स्सर्वान्तरः परमोऽस्येत्यर्थः ॥ इत्थं सर्वान्तरमात्मानं स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपदिश्य तद्व्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वमाम्नायते
॥ अतोऽन्यदार्त्तमिति तदभिप्रायमाविष्करोति ॥ अतएवेति ॥ यतोऽस्मात्सर्वान्तरादात्मनोऽन्यद्यत्कार्यकरणादिकं तत्तनेरोति कं ज्ञाना
दृश्यत्वादार्थमधिष्ठानव्याख्यात्म्यज्ञानेन शुक्तिरूप्यवद्बाधितमतस्तद्व्यवहारदशायामेव सत्त्वं परमार्थनिरूपणे तु
नैव तत्सत्त्वं किंतु सर्वान्तर प्रत्यगात्मन्यध्यस्तत्वेन मन्त्रैव नोपमानमधिष्ठानमात्रेणैवाशिष्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ हरायशंकराय नमः

सू. ब्र. ले. गी.
१०४

एवं मुधान्तं मनस्यमानः सर्वं निरवकुश्यरिचिणादि तत्तमपि नैरुपदे दुहं गार्गी गार्गी ब्रतिणं संगृहीतानि॥ यथा पृथिव्यामित्यादिना नूनं हि सर्वं नितरस्मान्मनो निरतिशयं सूक्ष्मं तं व्यापित्वं च रदत्वायितुं पृथिव्यादीनां ब्रह्मलोकान्तानां सुत्ररोमरन्ध्रे न यातनाव नस्तूक्ष्मताव्यापित्वेन तरतमभावेनाच्यापते यदिदं सर्वं मोतं च प्रोतं चेत्यादिना यथा तंतुषु पटो दीर्घस्तैस्तिर्यक्स्तैश्चास्त्र तप्रोतभावेनावस्थितः तथा पार्थिवं सर्वं जगत्कारणत्वायां सूक्ष्मायां व्यापिकायां पृथिव्यां मोतप्रोतभावेनावस्थितं यथैवं तथा नत्सवं पृथिवीतत्त्वं कारणत्वात्स्वसूक्ष्मे तप्रोतभावेनावस्थितं एवं सुत्रापियोज्यं॥ आपश्चवायावितिन यथा पृथिव्यामोतं च प्रोतं च सकलं सुराः तथा सूक्ष्मजवेवाक्षोतं प्रोतं नन संशयः॥८॥ आपश्च वायौ देहे वा श्रोता प्रोतास्तथैव च ः अंतरिक्षे पुना पुरुषलोकेषु सुरपुंगवाः॥९॥ अंतरिक्षाश्च लोकाश्च तथा गंधर्वकपुत्राः लोकेषादित्यलोकेषु स्थिता गंधर्वसंस्थिताः॥१०॥

च प्रामन्निः कारणं त्वग्रेराप इति स्फुतेन तथा चापो ग्राविति वक्तव्यं नैष दोषः अयं यार्थिवं वायवं धात्सुमनाग्नित्वेतरत्नतव स्त्वान्ते अणवस्थानमोस्ति तिनकारणत्वतेवपामपामोतप्रोतना च व्यपदिश्यते अंतरिक्षेपुनाषु श्रोतादि अंतरिक्षलोकानां वायोः संवरणत्वान्न तात्सतत्रोतप्रोतभावेनावस्थितस्तूक्ष्मतारतम्यभावक्रमेण त्र्यंरंसातिशयपनेगाश्च पाकारेण परिणतानि संहतानि पंचमहाभूतान्येवावासमावि शेषेस्तानंलोकतेनव्यपदिश्यंते अत एवसर्वत्र अंतरिक्षलोकेषु गंधर्वलोकेष्वित्येवमेकेकस्मिन्नपि लोके बहुवचनप्रयोगः॥१०॥ राम:
१०४

भाजा मन्नेषु लोकेषिति प्रजापतिः स्थूलमपंचात्मिमानी विराट्‌ तन्द्वारारं नकाणि वैराज पदोपलोगप्याधना॥ निपंचक्रतानि प्रजापत्या लोकास्तेषि स्वर्षः प्राजापत्यास्तथेति हिरण्यगर्भरूपापन्नेन दत्तलपंची कृतानि ब्रह्मलांडारं नकाणितान्येवविषयदादि नृतानि ब्रह्मलोकशब्देनोच्यंते तेषु कारणं क्ते पुकार्यन्तिताः शाश्वतलोकाः प्रोतप्रोतनोवेनावस्थिताइत्यर्थः॥१३॥११॥ अध्यास तस्थिताइनियथैवमेते सर्वे लोकास्तकेष्ध्यासंतप्यावस्थितांः अतो न वास्तवा एवमेव सर्वदा ते सर्वे ब्रह्मलोकानाः स्वमनी मधिष्ठानक्तेमस्थिद्र्यप्रत्यगात्मनि सर्वोनरेमा

चंद्रलोकेषु चादित्यलोकाश्चोतास्तथैव च चन्द्रलोकाश्च नक्षत्रे लोकेषु सुरपुंगवाः॥१२॥ देवलोकेषु नक्षत्रलोकेश्चोतास्तथैव च देवलोकाश्चेहवदेहंद्र लोकेषु संस्थिताः॥१३॥ प्राजाश्च प्रजेषु लोकेषु स्थिता ऐंद्राः सुरर्षभाः प्राजापत्यास्तथा लोका ब्रह्मलोकेषु संस्थिताः॥१४॥ विष्णुलोकेषु हे देव ब्रह्मलोकाः सुसंस्थिताः विष्णुलोकास्तथा श्रोता रुद्रलोकेषु हे सुराः॥१५॥ रुद्रकास्तथा लोको ब्राह्म्यरस्यसुरर्षभाः सदाशिवस्य लोकेषु स्थिता ह्येषाः सुरर्षभाः॥१५॥ श्रोता प्रोताश्च ते लोका ब्रह्मसंज्ञे परे शिवे एवं सर्वे सदा साक्षि स्वरूपे प्रत्यगात्मनि॥१६॥ सर्वे तिरनमप्रोताश्रोता अध्यासतः स्थिताः सर्वाधिष्ठानितनक्रप्रत्यगात्मास्वपंप्रनः नकस्मिंश्चित्स्थितः साक्षात्स्वरूपः सुरर्षभा॥१८॥ यस्मिन्नध्यस्तरूपेण स्थितं सर्वं न रूपतः स एव सकलं नामरहितिसमं द्विरूपतः॥१९॥

यावज्ञानोत प्रोतभावेनावस्थिताः॥१७॥ सर्वाधिष्ठानभूतः प्रत्यगात्मा स्वव्यतिरिक्ते कस्मिंश्चिद्रोतप्रोतभावेनावस्थितो न भवति किं तु स्वमहिमप्रतिष्ठः पारीधीनप्रकाशानां सद्विलक्षणेनामेव सत्तास्फुरणसिद्धिपेता हद्दोपस्तस्मानतमाय च अपंतु स्वयं प्रभः स्वयंप्रकाशमानः सत्स्वभावश्च कुतोन्यस्मिन्नधारे श्रोत प्रोतभावेनावतिष्ठ इत्यर्थः॥१८॥ एवं पृथिव्यादीनां ब्रह्मलोकान्तानां सर्वं नरेप्रत्यगात्मन्यध्यस्ततया प्रतिनिंप्रातिपाद परमार्थतो धिष्ठानाव्यतिरिक्तत्वमाह यस्मिन्निति॥२०॥

एवं सर्वजगत्कल्पनास्पदत्वेनात्मनः सर्वान्तरत्वमुपपाद्यान्तर्यामित्वेनापि तत्प्रतिपादयितुमन्तर्यामिब्राह्मणं संगच्छतियोपमास्तेन्यादिना योयं सर्वान्तः संप्रा
पुष्टीरिन्त्यात्मसूत्रमनावः स एवमदृष्टोऽन्तरस्यायनियमनाद्धेतर्यामी न तु प्रत्यगात्मनस्तस्मादन्यः कश्चिदित्यर्थः ॥१७॥ कुतो पृथिव्येवनमधिकृतमथा
न्यंचनउपादानत्वेनान्तरवस्थितः निरस्तसमस्तोपाधिकः प्रत्यगात्मानत्र्यक्रियमनव्यापारयोगादन्तर्यामी सोऽन्तःपृथिव्यानि ष्टान्निस्तदिना नद्वो
कीकरोति पृथिव्यान्तिनिदःकारणभूतनात्मा पृथिव्यामितिनस्तिष्ठवनि पृथिव्याबहिरधिस्थितो न तानि यातुष्ठाको नाम विरहो न हि पृथिव्या अंत
रितिउपादानकारणत्वेन पृथिव्याअभ्यंतरे प्रदेशोपि व्याप्यवर्त्तमानत्वात्पृथिव्याअंतरः एवं मंतर्वर्तमानं पृथिवी देवतानवेदममापन्नः प

॥ योयमात्मा वै स्वयं नातिसन्नाया न्युविवर्जितास एवसाक्षात्सर्वेषामंतर्यामी नचापरः पृथिव्यामपियस्तिष्ठन्पृथिव्या अंतरः सदायं नवेसुराः
पृथ्वीशरीरं यस्य तद्रूपिणः ॥२१॥ योनरोपमयत्येनान्नमिंनिक्रियिक्रियरूपतः एषएवहिनः साक्षादंतर्यामीपरामृतः ॥२२॥ हरः ॥

क्रियत्रियं तावन्नैतरतिपस्यचेषां पृथिवीशरीरं बल्यादिकानन तिनो निरिक्तं शरीरमस्ति ॥२३॥ एवंभूतो यः परमात्मा एतान्भूमिमंतरवस्थितः संन्नियम
निस्वव्यापारे प्रेरयति एष एवान्तर्यामीनवेतर्यमननरूपणव्यापारयोगात्स्वं विक्रियाप्रसक्तिरित्यत आह ॥ निष्क्रियेतिय त्त्वपारमार्थिकं रामः
क्रियं रूपं तदपरित्यागे नैवोपाधिवशाल्लिपद्यतीत्यर्थः नतुसोपाधिकत्वादस्मदादिवज्जीव एवेत्याशंक्याह ॥ परामृत इति ॥ अंतर्यमिनोपाधे १०५
रात्मीयत्वेनाभिमानात्साक्षाद्वापमेवपरामृतः ॥ विकारजातेभ्यः परः संसारिकदुःखापसंसृष्टः ॥ परमात्मेत्यर्थः ॥२४॥ जय महादेवः ॥

अश्रुतिपञ्चिनिपर्यायेष्वेवंयोजनं ॥२३॥ एवं पर्यायद्वयं पद्यात्मत्रितयापित्वा पोयैनितिष्ठन्योंतरिक्षेनित्यन्निरेवमादीन्पर्यायान्समानपाठत्वादिनि
द्दायेन संगृह्णाति ॥२४॥ एवं मितिवायुरूपस्येतिपोवायौतिष्ठन्निति निर्दिष्टो वायुः सर्वपि समहितिविनितिष्ठन्तिमो दिनानिर्दिष्टस्यायुः प्रजनेः संततोकृ
ः तत्स्ययेतताचेतनात्मकस्य सर्वस्य कार्यपञ्चस्य पोनेनात्मव्यापारे पुनियमेन प्रेरयिता एष एव समंतिरः प्रत्यगात्मेवान्तर्यमनयोगादंतर्या
मीनवतीत्यर्थः ॥२५॥ नन्विममंतर्यामिणं स्वात्मनि तिष्ठन्तमस्मदादिवत्पृथिव्यादिदेवता अपि कस्मान्न विदुरित्यत आह ॥ अदृष्टोपमितिति
परा हितेन कस्यचिद्दपि चक्षुर्दर्शनस्यापमविषय इत्यदृष्टः स्वयं तु चक्षुषि संन्निहितत्वादृष्टिस्वरूप इति द्रष्टा तथा श्रुतिः ताकस्यचि

श्रुतिपन्नपांदेवानंतसंयंतनाविडः आपः शरीरंयस्येताः योनरोयमत्यत ॥२३॥ एष एव हि नः साक्षादंतर्यामी परामृतः एवमभेश्चया
नेतावांतरिक्षस्यहेसुराः ॥२४॥ वायुः सर्वसिसर्वस्येन नावेतनस्यच ॥ एषएवहिनः साक्षादंतर्यामियारामृतः ॥२५॥ अदृष्टोऽयं सुराद्रष्टा
श्रोतेवायं तथाश्रुतः अमतस्तथामंताविज्ञाताकेवलं सुराः ॥२६॥ इति श्रोत्रविषयतामनापन्न इत्यश्रुतः सर्वश्रोत्रेषु संनिधा
नेनानुग्रह्णण्वण्शक्तितात्वो नासंकल्पविकल्पात्मकं मनस्तेनाविषयीकृतत्वादमतः स्वपमनुगममननशक्तिः सत्त्वरूपमन
स्सुसंन्निधानात्मंतानिश्चयात्मिका बुद्धिर्विज्ञानं तत्र संन्निधानात्केवलविज्ञाने वनतुनेनविज्ञानेनविषयीकृत इत्यर्थः एते
नादृष्टो द्रष्टाश्रुतः श्रोतेति श्रुतेरर्थः संगृहीतः एवमंतर्यामिण एव द्रष्टृश्रोतृमंतृत्वादिरूपेण प्रतिपादनात्रिवंतृत्वानांर
स्मन्नतानामन्यएवनिषेधतेतिनेदन्त्वमोष्युदस्तः अन्न एव श्रुतेः नान्यतो स्तिश्रोतेत्यादि ॥२६॥ नमो दृषभध्वजाय महादेवाय ॥

सू.अलगी.
१०६

नतेनतथाभिणोपन्नएव जाग्रत्स्वप्नाद्यवस्थासु सुखदुःखोपभोक्तारः संसारिणो जीवा इत्याशंक्यानन्तरमप्रतियाद्यानापषष्ठाध्यायगतं ज्योतिर्ब्राह्मणं
संगच्छन्ति रविसोमेत्यादिना ज्योतिर्ब्राह्मणेहि जाग्रत्स्वप्नाद्यवस्थासु तत्र दृष्टवस्त्वागतपदार्थैर्व्यवहारतोऽप्यस्यैकविधस्यात्मनस्तत्कृतपुण्यप
परिसंकलयमनिष्टुगमनमसंगत्वं स्वप्नादिनिष्टादिनिच्छायादृष्टत्वाद्यमद्वितीयत्वं चेत्यनानि प्रतिपादितानि ॥ तत्रावस्थात्रयसाक्षिण आत्मन
:स्वयंज्योतिष्ट्वप्रतिपादनोपाय इष्यायते ॥ अस्तमितआदित्ये याज्ञवल्क्य चंद्रमस्यस्तमिते शांतेऽग्नौ शांतायां वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुषः
स्वयंज्योतिष्ट्वप्रतिपादनोपाय इष्यायते ॥ आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यादि संगच्छन्ति रविसोमेति सूर्यादिषु वाह्यज्योतिःषु व्यावृत्तेष्वपि चात्मास्वस्वरूपत्वेन प्रकाशभिन्नस्यान्तःकर

रविसोमाग्निऋक्षेषु विनष्टेषु स्वप्नमात्तिकाः चित्रसाक्षितया भाति स्वप्रकाशेन केवलम् ॥ २७ ॥ चित्रव्यापारनाशे
तु नष्टभावं सुरर्थनाः स्वप्रकाशेन जानाति सुषुप्तौ वेदनामपि ॥ २८ ॥

णस्य साक्षितया स्वस्वरूपप्रकाशेनैव सर्वदा ना
निनतुस्वसतिनाने वाह्यं ज्योतिरपेक्षत इत्यर्थः एतेन जाग्रदवस्था वर्णिता ॥ २७ ॥ चित्रव्यापारे नियदा तु स्वप्नावस्थायां चेत्तु
ग्रहीन्द्रियाणां सुपरतत्त्वाच्चित्रस्या विवाद्यविषयव्यापारोपरमः केवलं स्वापपदार्थाकारपरिणामेनावस्थानं तदा एवात्मा प्रकाशा
नरनिरपेक्षेण स्वरूपचित्प्रकाशेनैव स्वप्नावस्था जानाति सुषुप्तौ नेदं नियतां तु कारणं तेनाभावरूपाज्ञानेनेदं यानि रर्वस्वत्रमपि
जीयनेनतत्सुषुप्तावस्था न ह्यानी केवलीज्ञानमपीतामप्यवाम्यां स्वरूपचित्प्रकाशेनैवत्त्वयमात्मा जानाति ॥ २९ ॥ रामः
१०६

चेतनस्मि सुषुप्तावस्थासु स्वयं प्रकाशमानश्चिदात्मा आविर्भावविविधधर्मरहितः ॥ अत एव सदा सर्वदा भावाभावात्मकं ज्ञानाज्ञानभेदेन द्विविधं
सर्वं जगत्केवलो निरस्तसमस्तोपाधिकश्चिन्मात्ररूपोयमात्मा जानाति ॥ २८ ॥ भावाभावात्मनेति ज्ञानाज्ञानरूपेणेत्यर्थः उक्तं ह्याचार्यैः स
र्वं वस्तु ज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एवेति एवं रविसोमादिबाह्यप्रकाशनिरपेक्षतया जाग्रदाद्यवस्थासु स्वयंप्रकाशात्मनः ॥ स्वयंज्यो
तिष्ट्वं व्यावर्त्यमानासु तास्ववस्थास्वनुवृत्तेरतस्तद्व्यतिरेकश्चेत्येतावत्सिद्धमिति निगमयति वेद्यं वेत्ति ॥ वेद्यावेदित्वेन केवलं विधिनेन चान्यदेयम

आवर्मविति रोमावरहितस्कस्वयंप्रभः भावाभावात्मकं सर्वं सदायं वेद केवलः ॥ २९ ॥ भावाभावात्मना वेद्यं समस्तं सुखदुःखबाः वेदैवायं
नैवान्यदिति सम्यंङ्क्ति रूपणः ॥ ३० ॥ एवं देहविचारेण स्वात्मना वेदयः पुमान् सयोगी सर्वदा देहं पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ३१ ॥

स्तितस्य परिकल्पितत्वेन मिथ्यात्वादित्यर्थः ॥ ३० ॥ पदेतनयत्पश्यति पश्यन्नेवैतत्र पश्यती ता याःख्यतिंव्याचष्ट एवं देहमिथ्यात्वेन ॥ एवमुक्तरी
त्यावस्थात्रयसाक्षिणतत्त्वोऽविविक्तं स्वयंज्योतिः स्वभावमेतमात्मानं स्वात्मन्येव योजानाति स योगी सर्वदा सर्वास्ववस्थासु पश्यन्नपि देहं
न पश्यतीत्यर्थः ॥ अयमर्थः ॥ विदुषः स्वव्यतिरिक्तस्याविद्यातत्कार्यस्य विद्ययानिवर्त्तितत्वाद्देहं जगच्चक्षुरादीन्द्रियजनितविशेषवि
ज्ञानेन पश्यति अथापि स्वरूपज्ञानेन तत्समान एव भवति ॥ ३१ ॥

स॰ प्र॰ टी॰
१०१

कुत इत्यत आह द्रष्टुर्दृष्टेरिति द्रष्टुरात्मनश्चिन्मात्रस्य स्वरूपभूताया दृष्टेस्तस्या नाशो नास्ति यथाग्नेरौष्ण्यप्रकाशयोर्नाविनाभावो विनाशिनश्चात्मनो दृष्टिरस्य त्वविनाशिनी यावद्द्रव्यभाविनी चेत्तत्तस्या नाशो नाकारणकार्येत्यर्थः॥ एतेन नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते॥ अविनाशित्वादि दृष्टिरस्य त्वविनाशिनी यावद्द्रव्यभाविनी चेत्तत्तस्या नाशो नाकारणकार्येत्यर्थः ... तेषामाकृतिव्याख्यातानुसारेण सर्वदा वर्तते चेन्नैव सर्वदा द्रष्टव्यजगल्लतिनाशः कुतो नेत्यत आह॥ द्रष्टव्यमेवेति दृश्यमाद्रष्टव्यं दृश्यम्

द्रष्टुर्दृष्टेर्विनाशोऽस्ति द्रष्टव्यमेव हि नश्यति॥ नत्वेतं द्रष्टुर्दृश्यं नास्ति द्रष्टास्ति केवलम्॥३३॥

पश्यं देहं जगल्लक्षणं॥ अधिष्ठानप्रपञ्चानां ज्ञानेन प्रतिपन्नोपाधौ विलापितं भवति अतो विषया नावकुन्तए वधिष्ठानप्रतिनाशोऽन्न नुविस्वरूपविपरिलोपस्त्यर्थः अन्तस्तद्देतं द्रष्टुः प्रत्यगात्मस्वरूपप्रकाशेन प्रकाशं समाधिसुषुप्त्याद्यवस्थासु नेवास्ति द्रष्टा चिदात्मैव केवलं विद्यते॥ एतेन तु तद्दितीयमत्तीत्यादिश्रुतिरूक्तार्था भवति॥३२॥ रामः १०१

एवमद्वितीयात्मज्ञाननिष्ठास्य यस्माद्दीनां निरतिशयतमा प्राप्नोति एषास्य परमागतिरित्यादिनात्र संगच्छति एषास्येति पञ्चनामत्रयपति नात्मघ्नत्येतिनान्यद्विजानाति सैषा ब्रह्मनिष्ठा परमा संपत् इत एतस्मां संपयं कृतकं त्वेनानित्यत्वात्रिसाद्वितीयब्रह्मनिष्ठो वरिष्ठः संपदित्यर्थः तथा एषैवास्य विदुषो गतिः परमा ब्रह्मलादिस्वेवपर्यन्तात्तत्त्वागमेनयः अविद्यापरिकल्पितत्वादपरमा इत्यर्थः तथास्य विदुष एष एव परमो लोकः कर्मफलाश्रया लोकास्तेभ्यः परमा उदीरितब्रह्मात्मनिष्ठा तु स्वाभाविकत्वान्न केचित्कर्मणाजायत इति निरतिशयत्वात्

एषा च परमा संपदितिस्य परमा सुगतिः॥ एषोऽस्य परमो लोक एतद्धि परमं सुखं॥३३॥ अहिनिर्ल्वयनी सुक्तां यथाहि स्वात्मना पुनानश्यति तथा विद्वान्देहो हं मतिं नवेत्॥३४॥

एष परमानन्दात्मा परमो लोक इत्यर्थः एतदेव हि परमसुखं यन्निरतिशयोऽनेन द्वैतं मात्मभावेनावस्थानं तत्सोऽस्य सुनिसत्वात् परमं॥ वैषयिक समानत्वाद्य परमो लोक इत्यर्थः एतएव हि परमसुखं निरतिशयो नेत्ररुद्ध्वं मांत्मनावेनावस्थानं तत्सोऽस्य सुनित्वात्परमं सुखं सुनिसत्वादपरमेतस्मे शान्तत्वाद्य पेक्षलीयमित्यर्थः॥३३॥ एवं ब्रह्मीभूतः पुरुषः फलः कार्यकारणसंघातं नात्मत्वेन निमन्यते इत्येतद्दृष्टान्तमाचामतिवादितं यथाहि निल्वयनी अयि कमतेरारितात्तत्त्यहानि॥ अहिनिर्ल्वयनी सुक्ताभिति॥ अहिनिर्ल्वयनी सर्पस्वलक्षणा स्यवल्मीकादौ निमुक्ता तत्र यथा अहिः सर्पः पुनः स्वात्मना वेन न पश्यति॥ एवं ब्रह्मविद्वानपि विविक्तं देहादिकं न कदाप्यात्मनावेनाभिमन्यत इत्यर्थः॥३४॥

म. ब्रह्मगी. १०८

अपि च देहाद्यात्मभावस्य नेहाधिष्ठाने स्वरूपनिरूपणादित्यभिप्रेत्य निषेधाकृतिमुदाहरति नेह नानास्तीत्यत्र इहेति सप्तम्यन्तेनेयं निषे
धाधिकरणत्वेन निर्दिष्टं तद्विशिनष्टि सर्वाधार इति यस्मादुक्तविधं ब्रह्म तदेव जगत्कल्पनासमानस्याधिष्ठानमनन्तदेव तन्निषेधस्यावधिरितां
पदोक्तेनैव प्रपञ्चवत्तस्याप्यध्यस्तत्वशङ्कां वारयति स्वतःसिद्ध इति स्वत एव सिद्धं न पुनरधिष्ठानान्तरेऽध्यस्तत्वेनान्याधीनसत्ताकमिति यावत्
निर्मल इति मायापांसुहीनः एवंभूते शिवसंज्ञे प्रत्यग्रूपेणावस्थितेस्मिन्नात्मनि दृश्यप्रपञ्चं किमपि वस्तु परमार्थतो नास्तीत्यर्थः ॥२५॥ कुत
स्तं क्व विपक्षे बाधकमुदाहरति मृत्योरिति ॥ यस्मिन्नन्नमयाद्यात्मभावेनावस्थिते ब्रह्मणि भेदं पश्यति अहमस्य अन्यज्जगदीश्वरादिकमिति

सर्वाधारे स्वतःसिद्धे शिवसंज्ञे मुनिर्मले ॥ प्रत्यग्रूपे परानन्दे नेह नानास्ति किंचन ॥२५॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति
य इह नानेव पश्यति तस्माद्दृश्यप्रपञ्चस्य ज्ञानेनान्तकार्यं वात्मरूपतः ॥२६॥

सोऽपमविधावशीरिति कुतः सत्य मृत्योर्मरणात्पुनर्मरणं प्राप्नोति पुनः पुनर्जायमानो म्रियमाणश्च भवतीत्यर्थः अत उक्तविधम
द्वितीयात्मदर्शनमेव प्रशस्तमिति निगमयति तस्मादिति यस्मादेवं पारमार्थिको भेदो नास्ति तस्मात् ज्ञानं तत्कार्यं च विषयदादि नो रामः १०८
न तेनिकं जगत्सर्वमप्यद्वितीये ब्रह्मण्येवाध्यस्तं ॥ अतश्चेदं सर्वमधिष्ठानात्मरूपेणैकप्रकारेणैव द्रष्टव्यं ॥ यस्मादेकधैवेत्यप्युत्त
रश्लोकः ॥ एवं ह्यात्मातत्त्वं एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयमजं ध्रुवमिति ॥२६॥

तस्यायमर्थः एकधैवैकेनैव प्रकारेण विज्ञानघनैकरसत्वलक्षणेनायमात्मा मुमुक्षुभिर्महाप्राज्ञैर्द्रष्टव्यः श्रवणादिना तस्य शान्त्यादिसाधन
कलापानुष्ठानजनितमहाप्रासं प्राप्य चात्मसाक्षात्कारः संपादनीयः महाप्रासादिति कर्मणा त्यजतापेपञ्चमी ॥ ननु द्रष्टव्य आत्मा सर्वेन्द्र
द्रष्टव्यस्तद्धि हि दृश्यकर्मत्वात्तस्य दृश्यत्वं स्यादित्यत आह ॥ अप्रमेयमप्रमेयमिति ॥ अन्यस्त्वयेन प्रमाणेन बुद्ध्यादि स्वात्मा कथमन्येन प्रमेयः स्या
दतः ॥ स्वविषयसाक्षात्कारे संज्ञाने सति स्वरूपप्रकाशेनैव प्रकाशत इति न तस्य सावप्रमेयः ॥ विरजश्च निरञ्जनामयमधिमारिमलं तदं

एकधैव महाप्रासाद्द्रष्टव्यो हि मुमुक्षुभिः अप्रमात्माप्रमेयश्च विरजश्च महान्ध्रुवः ॥२७॥ तमेव
धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत् ॥२८॥

हि तु महान् सर्वकारणत्वेन सर्वत्वेन सर्वव्यापी ध्रुवः कूटस्थनित्यः तमेव धीर इति मंत्रं संगृह्णाति तमेवेति तमुक्तविधमात्मानं मे
धावी शोधमानुपदेशात शास्त्रतश्च विज्ञाय पुनस्तद्विषयां साक्षात्काररूपिणीं प्रज्ञां कुर्वीत न सच्चपरोक्षमात्मनः परोक्षज्ञानेन निवर्त
न इति भावः एवमात्मविदनात्मविषयान् बहूञ्छब्दान्नानुध्यायान्नानुचिन्तयेत् ॥ आपेनलिङ्गागमः कुत इत्यत आह वाच इति हि यस्मा
त् इदं बहूनां शब्दानामनुचिन्तनं वाचो वागिन्द्रियस्य विग्लापनं ग्लानिकरं तस्मादित्यर्थः ॥२८॥

स॰ ब्र॰गी॰ १०९ उक्तवक्ष्यमाणलक्षणोपनिषत्प्रतिपाद्यस्तद्रूपः स वा एष महानज आत्मा इत्यादिकायेयं खण्डिका समाम्नातानां संग्रहमिति स वा एष इति निरन्तरानवद्यस्वरूपं प्रति
पाद्यते महदेवैक्यं जगतीकारणभूतं एव हृदयमध्ये वसति तः यो यं महानपरिछिन्न आत्मा अजन्मनाशादिसकलसांसारिकभावविकाररहितः स एव स
र्वस्य ब्रह्मेन्द्रादिजनस्य वशी सर्वेषां स्ववशे वर्तनं ते आम्नायते हि नीयमानात्स्वतः पदवनेनोक्तो द निश्चित्य ईश्वरादिभेन केवलं वशी तस्य च ब्रह्मलोकादिस्थानां तस्य
सर्वस्येशान ईशिता इति ॥ ३९ ॥ न स्वयं स्वतन्त्रस्तं निरङ्कुशमित्याह सर्वस्याधिपतिरिति अधिपतिरधिष्ठाय पालयिता स्वतन्त्र इत्यर्थः पोऽयमधिष्ठाय
पालयति स इष्टेयस्येशानः स वशी न वश्यो वंश्यपाणिविरोपणोनामुक्तस्य पूर्वं हेतुत्वं इष्टं यत्पत्नोपमात्मा शुद्धोऽननाथ पातिपाप

सर्वोपमहानात्माजन्मनाशादिवर्जितः वशी सर्वस्य लोकस्य सर्वस्येशान एव च ॥ ३९ ॥ सर्वस्या
धिपतिः शुद्धो न भूयान्साधुकर्मणा कर्मणासाधुना नैव कनीयान्सुरपुंगव ॥ ४० ॥

स्वरूपं अतः साधुना शास्त्रविहितेनाग्निहोत्रादिकर्मणा न भूयान्भवति पूर्वावस्थातः केनचिद्धर्मेणोपचितो नानवतीत्यर्थः तथा
साधुना शास्त्रप्रतिषिद्धेन ब्रह्महननादिना कनीयान्न्यूनतरोऽपि न भवति पूर्वावस्थातो न हीयत इत्यर्थः कर्मवशीकृतस्य ह्यात्म रामः
नः साध्वसाधुकर्मजन्यातिशयनात्मकसंसारहानिः एष तु निरुपाधिक आत्मा सर्वेश्वरः कर्मसहितस्य जगत ईशिता न जीवः अत एतस्य १०९
न परतन्त्रे साध्वसाधुकर्मणी तस्मिन्नुपपापं च पञ्चरूपं विकारं जनयितुं न प्रभवत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

तथा भाव्यरूपं हे एष एव प्रत्यगात्मा ब्रह्मादिस्तम्बान्तानां सर्वेषां भूतानामधिपतिः तथा तानि भूतानि पालयतीति भूतपालः लोकानां भूरादीनां ब्रह्मलोका
न्तानाम् असंभेदायान्योन्यमर्यादासंभेदाय हेतुः सेतुरिव धारयतीति सेतुः ॥ ४१ ॥ एष एवात्मा विधरणो वर्णाश्रमादिव्यवस्थानां विधारयिता स सेतुर्भवति य
था लौकिकः सेतुरसंभेदहेतुः तद्वद्यं भवतीत्यर्थः तस्य लीनभक्तिसम्पन्नस्य मार्गयोनिष्ठतितदन्तः सेन संसारार्णवं सन्तारयतीति सेतुः एवं
विधस्वरूपं प्रतिपाद्य तद्विप्रा ब्राह्मणा वेदानुवचनादयः साधनत्वमाम्नानं नमे वेदानुवचनेनेत्यादिनेतं संप्रकाशितमेवेति मन्त्रब्राह्मणस्यकस्य कृत्स्नस्य वेद
स्य नित्यस्वाध्यायस्वरूपमनुवचनं तेन तथा तस्य नियाद्योतनं नित्यमिति कर्मरूपेण यज्ञेनाग्निहोत्रादिना ॥ ४१ ॥ दानेन भक्तिसम्पत्तिपुरः विहितेन तु

एष सर्वेश्वरः साक्षाद्भूताधिपतिरेव च भूतपालश्च लोकानामसंभेदाय हेतुरात्मा ॥ ४१ ॥ एष सेतुर्विधरणोऽस्तमेव ब्राह्मणोत्तमाः वेदानुवचनेनापि
यज्ञेन सकलेन च ॥ ४२ ॥ दानेन तपसा देवास्तैर्थैवानशनेन च ॥ वेदितुमिच्छन्ति यो विद्वान्स मुनिर्नैतत्तेजनः ॥ ४३ ॥
नाथुरपारिना ॥ तथाऽनशनेन रू

पेण तपसा न तु कृच्छ्रं वा द्रायणादिना ॥ अशनमनाशनं तेन कामानशने विवक्षितं न तु भोजननिवृत्तिस्तथा सति जीवनलोपप्रसंगेन विषानुत्पत्तिप्रसं
गात् एवमेतौ वेदानुवचनादिभिस्तमुक्तविधमात्मानं वेदितुं वेदितुं ज्ञातुमिच्छन्ति अत्र नित्यास्त्याः तःकरणशुद्धिद्वारा वेदानुवचना
दीनां विविदिषासाधनत्वमुपमस्तस्मं चोक्तविविदिषः स्तु नर्वस्यमाणे आतिहित्वा दितिष्ठवणादितिष्ठो मन्नपाधिघ्पात मुदीरितरूपमात्मानं
ज्ञात्वा चेत्यभवनमनद्यर्मयोगान्मुनिर्भवति नवति सानात्मज्ञोऽनन्तःस्य धनात्मविषयवेसन्यपिमनने न कर्मसंबंधाकार्मिकत्वमेव न मु
नित्वं आत्मविन्मुक्तकर्तव्यन्तात केवलं मुनिरेव नेन च एनमेव विदित्वा मुनिर्भवतीत्यतो नमधारणं व्याख्यातं भवति ॥ ४३ ॥

मू॰ अ॰ गी॰ ११०

सर्वस्यवशी सर्वस्येशान इत्यादिना विधिमुखेन प्रतिपादितस्यात्मतत्त्वस्य सोपाधिकत्वशंकामान्तरित्यधुनाव्यतिरेकमुखेन परवाक्येन सम्यक् स्वरूपं प्रतिपादितं स एष नेति नेत्यात्मेत्यादिश्रुत्यादिश्रुत्यन्तरसंग्रहार्थमाहनिः नेति नेतीति इदमर्थवाचित्वेन निरुक्तेन सन्निहितं दृश्यं परामृश्यते वीप्सया वस्तु नावस्य निषेधः इदं पदमर्थं परिहृत्य दृश्यं तन्नात्मास्तीति सर्वमिति नेति नेतीति विज्ञाप्यते सर्वनिषेधावधिभूतो योयं निर्दिष्टो निरस्तसमस्तोपाधिक आत्मा स एष सर्वसाधकः अविद्याकमादिसर्वव्यवहारनिष्पादकः नानोन्यकश्चित्कर्ता नोक्तापरमार्थतो विद्यते तस्य स्यः तस्य च सर्वनिषेधावधिभूतात्मा नः स्वनावीकं रूपमाह सोऽपमिति याप मुद्दीरितस्तत्त्वः प्रत्यगात्मा सर्वदा हस्तपादादिभिरिन्द्रियैः रग्राह्यस्वभावः न ह्येतैकेन चिरिंद्रि

नेति नेतीति निर्दिष्टो ज्ञेय एषः सर्वसाधकः सोऽयमात्मा सदा साक्षीस्वरूपो न हि गृह्यते ॥४४॥ तथा श्री

यस्मान्नावश्य देहे वा नैव शीयते असंगरूपो न वा वासवर्दा न हि सज्जते ॥४५॥

येणागृह्यते इंद्रियाणां रूपादिमदस्तु विषयत्वात् ॥ तथा अवेयमात्मा स्त प्रपंचवद्विशरणशीलस्वरूपोपि न भवति न खलु सौ शी र्यते निरवयवत्वेना वशरणसंनावादतो दृश्यनिषेधावधिभूतं तत्त्वं सर्वदा बाधविधुरस्वरूपमित्यर्थः ॥ ननु परगमागमध्वं सवितृदृश्यस्य संपर्केवशात्तद्दृष्टिष्ठान स्यात्मनोपि विकारः किं न स्यादित्यत आह ॥ असंगरूप इति ॥ अल्पपत्रमेवनिर्लेपस्वरूपः ॥ न ह्य सौ क्वचित्सज्जते अलीपस्येन कस्यचिदप्यभिमानाजावात् ॥ आसक्तिहेतोर्दृश्यस्य च मिथ्याभूतस्य परमार्थतया आसंजकत्वासंभवात् न हि मरु मरीचिकाजलैर्मरुनमिरार्द्रिक्रियते इति भावः ॥४५॥ रामः ११०

न रेत द्वाज्ञकमिति कत्वा प्रतिपादितार्थसंवादित्वेनो दाहरन्नसंगत्वं संगृह्णाति एष नित्य इति ॥ स एष नेति नेत्यात्मेतीज्ञमात्रान्तपारत्रिमुखेन परात्मनः स्वरूपं प्रतिपादितं एवं एव ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदो नीसो महिमा अनुमहिमा नः कर्मकृतत्वा अनित्यः अयं तु स्वाभाविकत्वानित्य र्यः कुत इत्यत आह न वर्द्धते न हीयते पुण्येना परूपेण हि कर्मणा एष्य वृद्धिलक्षणां विक्रियां नाप्नोति विकारहेतु संगा वरदस्य प्रतिपादि तत्वात् तो निर्विकारत्वात् तो निर्विकारत्वादेव एष नित्यो महिमेत्यर्थः तथा च तस्यैव महिम्नः पदवित्स्यात् ॥ पदवेत्ता स्वेनैव ज्ञायत इति पदं तस्य स्वरूपं तस्य पदस्य वेदिता नवेदित्यर्थः तं विदित्वा तस्य फलमाह तं विदित्वा ज्ञात्वा निर्व्यसनमहिमरूपमात्मानं साक्षात्कृत्वा विद्वान्पापकेन कर्मणा न लिप्यते अत्र पापशब्देन पापवत्पुण्यस्यापि संसारहेतुत्वादविशेषविवक्षितं च तस्य संसारहेतुभूतेन पुण्यपापरूपेण द्विविधेन कर्मणा न लिप्यते इत्यर्थः

एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयात् तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेन ॥४६॥ तस्माद्ब्रह्मज्ञान जात्तायविद्वान्पूर्णो दान्तः समसमपीतवं च कर्मत्यागी सर्ववेदान्तसिद्धं विद्यादाहेतुमनन्तं तु पेपात् ॥४७॥ अतिदुंदुभिर्नमास्ति कोऽन माः सदा च रेह्णक रवेदनेन तः शिवादि शं च जपेद्दिशो यतः प्रभुजपेन्मुक्ति पुरुषस्यरता ॥४८॥

विद्यया निवर्तनं इत्यर्थः नवाविशेषमन्त्रो बहिरंयसाध नानि वेदानुवचनादीनि शास्त्रविहितानि यस्मादेवं विद्वांसादांत इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितान्तरंगसाधनानि वं स्थितिमास्यादि तिसृस्यादिति या स्य विज्ञानस्य देवधकर्तव्यं तस्मात्तत्कान्ता पत्रं ज्ञानिदांत्यादिगुणपुस्वत्रो नवेत् तत्र शान्तो वाह्येन्द्रियव्यापारादुपरतः दान्तो मानसविषयकान्तरसाधनानि द्या विशेषो निपातिकामीति तस्यागीन तेत्यर्थः सर्ववेदान्तसिद्धमिति ॥ श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिवेदप्रतिपादितं श्रवणमननादिकं विद्याहेतुमि त्तरस्तु पादेहेदित्यर्थः ॥४७॥ तथा जावालोपनिषदिदिनेदमहोत्साहहापिनेदृष्यमध्यजेनमस्तस्मजगत्कदेहदुर्लभ संसारविविक्ति दृः ॥ पुनः तिमाहितं त्रि पुंडू धारणधारणादिकमपि निवृत्तिप्रानि करत्वेनान्तरविधोत्त्वं त्रो वंतरंगसाधनमित्याह त्रिपुंडुमिति ॥४८॥

सू.ब्रह्मगी.
१११

साधनैः सकलैरिन्द्रादिदेवैरनुष्ठानादिभिः ज्ञानिनं तादृशिभिः श्रवणमननादिभिर्न्मे समर्थः इत्यत्र न न्यूनिनं विद्यफलवत्त्वं सर्वस्य वर्त्तते तस्य परानि
व स्वरूपत्वमापरोक्षेण यो वेद स नानाति ॥ ४७ ॥ तस्य किं नवनीतस्येव प्रतिपादयन्ति नैनमिति एवं तत्त्वमस्य ज्ञानिनं पाप्मा पुण्यपापयत्नरलम्
नः न तरति नाभिक्रामति सं एव ब्रह्मविद् वपरं परोपरोक्षफलं तत्त्वं पुण्यपापमतिक्रामति तथा पश्चात्तन्माहू तं मा पाप्मा यत्
कार्य्यजातमस्ति तत्त्वमिति क्रामति एवं हि श्रूयते एतमु हैवैते न तरत इतः अतः पापमकरवमिति ततः कल्याणमकरवमिति उभे उ हे
वैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः इति तच्च कृताकृतयोरुभयोरपि पुण्यपापयोस्तरणमत्र च प्रतिपादितं तत्ते नापि पापग्रहणमुभ

यपुण्यदुष्कृतं न मास्ति कोऽत्र मां सदा वरदावरेष्ठंकरवैरनेन रः शिवादि त्राहं च जपेदिह शेषतः प्रपुजपे नकिपुरुष माधवे नेश्वसकाने सहितसुराः
वेदनेन समस्तमिदं जगत् ॥ देवरूपानयेव सुस्थितं ये देह स्तनलक्षितविश्ववत् ॥ ४८ ॥ नैनं पाप्मा न तरति ब्रह्मतत्त्वनिष्ठं सर्वपापं तरति प्राकृतं तेनैवे
वेद नेन समस्तमिदं जगत् नैनं पाप्मा तपति ब्रह्मनिष्ठं सर्वपापं तरति प्राकृतं वचनं ब्रह्मत्वात्मनस्तं विदित्वा यद्यप्येवं देहमेतं स्वकीयं चेत्सर्वेषु च ज्ञात्वा तेन समस्तं व
पादस्यैवैशिकेऽर्थापमनः ॥ ४९ ॥
पोरुपलक्षणार्थं इदं च नैनं पाप्मा न तरतीति श्रुतिं व्याख्यायते नैनं पाप्मा न तपतीति तापकत्वमाप्तिपादिकां श्रुति
मेरपसंगृह्णाति नैनमिति कृतपुण्यपापरूपः पाप्मा एनं ब्रह्मविदं न तपति ॥ ब्रह्मविदि स्वात्मनाप्यनासेवं नीदहति कृतयोः पुण्यपापयोः तापक
त्वे एनं विषयके प्यन्तातेन हवाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवमिति तथा गतात्मा स्वज्ञानस्य कृत्स्नपापममिदंति क
त्वं नगवनाप्नुके पयोधौ सिसमिद्धो ग्निर्मसास्मकुरुते तथैव ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथेति ॥ ५० ॥ सोऽहं नगवते विदेदहामि
मा चादिसह हा सा पतिष्कृतान्तासामा सहितसर्वस्वं ब्रह्मलोपदेशाकारि तेपुर वेदेपमिति प्रतिपादितं तद्व्याहरस्मिति ॥ ५१ ॥

रामः
१११

तथाविधस्य गुरोर्मानापि न हूयते न सर्वद्रोहो नकार्यं तस्याश्रयस्य प्रतिपादकं व्यामोहाद्द नमपिमं चेस्वयं दर्शयतियरति ॥ स्वविततेन परमायोपिरेत्
न यो गुरुः कर्णवान् एतिस्थविधानिकिं कुर्वन्नस्थः स्वमकुर्वन् ॥ नोकिकं हि कर्णधेदनं दुःखहेतुर्मवति ॥ नकेवलं दुःखाकरणमात्रं अपितर्हि अ
पितर्हि अन्तरमात्मस्वरूपं संप्रपद्य तस्वरूपन्नतोप्यात्मप्राप्तज्ञानादनेन नष्टप्रायश्चासीत्सु नगुरारूपदेनकं ॥ ५२ ॥ गतचामीकरवत्तु तल्लभ्य
मानो नवनीतस्येति प्रायः ॥ नमनन्तस्य प्रदाता रं गुरुं मे चमाजापिन बुद्ध्या जानीयात्तस्मंयं नेहि विद्यातत्त्वं जनयतिन च्छेद् जन्मशरीरमेव मानाति
यस्मात्तृणस्य वितथेन कर्णविदुः स्वं कुर्वन्नमतस्य मयस्तुत ॥ नं विद्यान्तितरमानरं मातरं च तस्मै द्रुह्येत्कमसन न ॥ ५३ ॥ स्वदेशिकस्यैव शरीरस्यं
तनं मवेदं तं तस्यचिंतनं ॥ स्वदेशिकस्यैव तुहृत्तं तथा वेदनं तस्य शिवस्य पूजनं ॥ ५४ ॥ स्वदेशिकस्यैवतु पूजनं शिवादिरिशष्टस्य तु कीर्तनं नवे
तु ॥ स्वदेशिकत्तुवाधनं तथा मचेयनं तत्स्य शिवस्य वाधनं तस्माद्विद्वान्सर्वमेतद्धि हायुषश्च युक्तः सद्गुरं सत्यनिष्ठविद्याकोशांवेद्यं तं निषेवं
हे विरत्यं सर्वधर्मादिपुत्रः ॥ ५५ ॥ कष्टध्यंसकलमयापरहूपायुक्ते न संकीर्तिनकार्त्रंध्वंसकलं सुरानहिमुने ब्रह्मात्मनिष्ठस्य सेतु ॥ स्म
त्वध्वंसकलं तथा न हि मदाप्रसेव सविस्तुरं सहर्णं समनोदितं समरसं शश्वन्तस्यर्यना सते ॥ ५६ ॥ इति श्री ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्या
यां हरहरारण्यारख्यायां त्रादमः ॥
तरो जन पति इति ॥ अतः कारणं इत्यगुणैरोः संशयधिधिकितमष्टतत्साधनब्रह्मात्मज्ञानो प्रदे
शरूपं कर्म जानन् कृतज्ञतया न स्वेकदापि दृपिद्रोहो न कार्यः ॥ ५७ ॥ इमं मन्त्रार्थं प्रपञ्चयति स्वदेशिकस्येत्यादि ॥ ५८ ॥ समरसमवे स्वदेहे
करसे ॥ ५६ ॥ इति श्रीस्कांदे ब्रह्मगीतातात्पर्यदीपिकायां ॥ ८ ॥ हराकन्याप्यव्याख्यायां दृतोमोऽध्यायः समाप्तः ॥

स॰ ब्र॰ गी॰
११२

तथं इहराराण्यकोपनिषदे ब्रह्मानंदमपरत्वं प्राप्य गतिसा मामंस्वार्थितुंक वक्स्तु पपद्ये प्यैहंपयं प्रतिपादयितुं समयमआयच्छारम्भते ॥ अस्ति तत्त
मितिनत्रचनं इदृशीमिमतः पाक्तं तस्य मंत्र संदर्भस्य व्याधिकारूपतेन विधास्क न्यर्थता तस्य विद्यास्वरूपोपयोगि नस्तं इदृशीमित्यादिका एव मंत्रा
: स्वरूपनोपणितिम्बसंगच्छंनेयं च सम्मनः पवस्तत्र न एथं कृ ति तिहरादर्शव्याय च तु पाग विशो पस्तत्र श्रूलं न ताकृतिमपुलहरामः ॥ तत्स्य मं
यः ॥ इदृशं इः स्वेन रञ्जनीयमनिमत्स्मना ह्यातुम त्रापंग गहनेस्याममनुप्रविष्टं ग्राहलविषयज्ञानैः संछन्नमित्यर्थः ॥ गुहायां बुद्धौ निहितं

ब्रह्मोपात्र अग्निन तं परंसाक्षाद्दर्शिव सुत्र मं ॥ अनुप्रविश्य सर्वत्र गुहायां निहितं परं ॥१॥ नद्दिदितामहाधीरो हर्षशोकौ जहाति चाध मादिः स्वःप
रं ने धुनुताकृ यस्त्वस त्रमाः ॥२॥

विकारजाते न्यः परमीश्वविधमात्मन तं विद्यते ॥२॥ नद्दिदित्वा सा शोकः स्वतन्त्र मर्य कर्य हन्तो हर्षशो
कौ यि दा जहाति शेयस्यास्य तत्स्य निरति न्याय त्वेन तथं शोककारणयोः सुकृतपापकर्मणोस्तत्रासंभवादित्यर्थः ॥ अन्यत्र धर्मादितिमं तथस्मा
र्थं संग्रहस्तानिधर्मादिस्य इति आदि त्वेन श्रुत्युक्ताधर्मादि संग्रहः ॥ धर्माद्धान्यीय धर्मानुष्ठानात्परं पृथक्भूतं तं धाअधर्मादि विहिता
करणरूपात्पापात्परं पुण्यपापसम्पर्करहितमित्यर्थः ॥ ततो कृतकात्कार्यछिन्नाः कृष्याः विपश्चिका जा वच्छिन्नात्परं च सर्वत्र नान्तित्मच वर्त्मा
नमितियावत् ॥३॥
रा॰ म॰
११२

इदिव्यविधं यत्र तं सर्वे वेदाः प्रतिपादयं तिमवीति च तपांसि परं प्रहनीय इत्थं वदंतियत्प्राप्त्यर्थानि भवंति इत्यर्थः ॥ यदिच्छंतो गुरुकुल
वासादिलक्षणमत्यर्थपि ब्रह्मचर्यं चरंति मुमुक्षवः सनादयः विवएवेए तेषदेवा ज्ञरमित्यादिकं ॥ तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीमो मिमोमित्येत दितिष्कतो य
त्प्रणवात्मकमक्षरमाम्नातं तदेव संक्षेपेन परामृश्यते ॥ एतदेव प्रणवात्मकमक्षरं हिरण्य हिरण्यगर्भादि लक्षणमापर ब्रह्मतत्रैव तद्वाच्यं
ब्रह्मनिरस्तसमस्तोपाधिकं सच्चिदानंदैकरसं परं ब्रह्म तत् इत्थं यप्रतीकतासंगात्म्यव्यपदेशः ॥ अत एव देवाक्षरमपरं ब्रह्मणोपासं विज्ञानयं
परं ब्रह्म च स्वाधिकारानुरूपेण ज्ञात्वा यो यदिच्छति ज्ञानत्वं परं ब्रह्म प्राप्य मपरं ब्रह्म वा वस्य तद्भवति ॥४॥ अत एव तत्पराऽपरब्रह्मप्रा

यदाम नंति वेदा श्च तपांसि परमं पदं ब्रह्म च चर्यं यदिच्छंतो त्म्यरं ति शिव एव सः ॥३॥ एतदेवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परं ॥ एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदि
च्छति तस्य तत् ॥४॥ एतदालंबनं श्रेष्ठमेतदालंबनं परं ॥ एतदालंबनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥५॥

प्त्युपायत्वाद्ब्रह्मप्राप्त्यालंबनानां मध्ये श्रेष्ठं प्रशस्ततमं ॥ अत एतदेवालंबनं परं ब्रह्मविषयत्वात् ॥ अतः परापरब्रह्मात्मना एतत्प्रणवात्मक
मालंबनं ज्ञात्वा परब्रह्मज्ञानादर्चिरादिमार्गे ब्रह्मलोकं प्राप्य ब्रह्मा ॥ अतः परापरब्रह्मप्राप्त्या महीयते तेन तु प्रणवेन परं ब्रह्म जानन्
लोकान् इतिलोकः ॥ ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः हार्दिकाकाशस्थिते लोकनीये परस्मिन्ब्रह्मणि एकीभूतः सन्महीयते ॥५॥ अथ तेन प्रणवे
न ज्ञातं परं ब्रह्मस्वरूपं तो निर्दिशति न जायत इति ॥ जननमरणपारणं तु भावविकारयोरात्मनि निर्दिश्य प्रतिषेधा त्तन्नध्याते

कृ॰ भलगा॰
११३

नाविकारापन्नोपि न तद्वसंतीत्यवस्थितिपारितंत्र्यं भवति॥ सर्वविक्रियारहितः॥ आत्मविपश्चिन्मेधावी अपरिलुप्तप्रज्ञास्वाभाव्यात्॥ किंचनाय
मात्मा कुतश्चित्कारणांतराद्बभूव न प्रबभूव॥ तथाविधस्यैव स्वतंत्रस्यैवानात्मतत्त्वविषयहारिकं वस्तुविषयनुत्पत्तिर्नाहं न बभूवेति तस्मादा
त्मनः कश्चिदर्थांतरभूतः पदार्थो न बभूव नोत्पन्नः॥ आत्मन आकारः संभूत इत्याद्याश्रुतिस्तु मायाधरणे द्वैतपंचस्यादित्नीये ब्रह्मण आ
सप्रतिपादनपरा तस्मात्कारणांतरानरामावाद्यनामात्मनो जनिरहितः॥ अहं न एव नित्यो ध्रुवः शाश्वतः अपक्षयवर्जितः पुराणः पूर्व

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित्॥ अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे॥१८॥ एवं वे
त्ति हंतारं चेन्मन्यते हंतुं हतश्चेन्मन्यते हतं॥ उभौ तौ न विजानीतो नायं हंति न हन्यते॥१९॥ त्रीणिकः॥

कालेपि नवः निरवयवत्वेन तदुपचयापचययोरभावात्सर्वदा एकरूप एवेत्यर्थः एवंविध आत्मास्वाधिष्ठिते शरीरे स्वाश्रयादिनिहन्त मा
नेपि न हन्यते न हिंस्यते न तु लोके कश्चिदपि पतमान आत्मा अन्यस्मात्मनो हंता दृश्यते॥ अनस्त्वात्मानो हंतव्यरूपेण संबंधिन
संभवताद्धि मन्तव्य आहयएतमिति एवमुक्तविधमात्मानं हंतारं यो वेत्ति अयमस्य हंते ति यो जानाति यश्चैनमात्मानं हतं क्रियाव्या
प्रमन्यते तावुभौ नैव जानीतः यतो नायमात्मा हंति न चासौ हन्यते॥ निर्विकारस्यात्मनः क्रियाश्रयत्वनाद्द्विपद्यत्वयोरसंभवादित्य
र्थः॥१९॥

राम॰
११३

अणोरणीयानित्यादि अणोरल्पपरिमाणधर्मादणीयान तिशयेनाणुः तथा महतो महत्परिमाणवत्पि महीयान्महत्तरः अणुर्महद्वा यदस्ति लोके व
स्तु तन्सर्वं तेनैव कारणभूतेनात्मना नित्येन सत्ताकं भवतीति तदुक्तं व्यापकत्वादात्मनो ऽणीयस्त्वादित्यपरे ह्याः स आत्मा अस्य जंतोर्निमितो ब्रह्मादिस्त
वांत स्यप्राणिजातस्य गुहायां हृदये निहितः आत्मभावस्थित इत्यर्थः तं तथाविधमात्मानमक्रतुरकामः दृष्टादृष्टविषयविनश्यद्बुद्धिरुपरतबुद्धिः
सांज्ञात्करोतीधातुप्रसादात्मन आहानिकरणानि शरीरस्य धारणात् धातवः इत्युच्यं ते तेषां तेषां धातुनां प्रसादाद्वियतो पभोगजनितकालुष्यर
हस्य च प्रसन्नता भवति तत्साक्षात्प्रत्यगत्मनो महिमानमवछिन्नब्रह्मरूपत्वलक्षणं यदा आपरोक्षेण जानाति तदा वीतशोकः संसारबंधाद्विनिर्मुक्तो भवती
त्यर्थः॥२०॥ नो महिमानमवछिन्नब्रह्मरूपत्वलक्षणं पदात्म्य परोक्षेण जानाति न दावीतशोकः संसारबंधाद्विनिर्मुक्तो भवतीत्यर्थः॥२०॥

अणोरणीयान्महीयानात्मास्य जंतोर्निहितो गुहायां॥ तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुप्रसादान्महिमानमस्य॥२०॥ आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति
नायाति सर्वतः कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति॥२१॥ अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितं महांतं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति॥२२॥

दूरं व्रजतीत्यादि आसीनः अवस्थितोऽचल एव सन् दूरं व्रजति तथा शयानः सन्सर्वतो याति गच्छति॥ सर्वगतेप्यस्मिन्नात्मनि आसनव्रजनशयनयानां
परस्परविरुद्धानामध्यस्यत्वाद्धि तेनापतन्नतिनासो न विरुध्यत इत्यर्थः॥ स च विरुद्धधर्मयोगः परिछिन्नस्य न संभवतीत्यपरिछिन्नोयमात्मा म
दामदेवः॥ एतेन सकलनिगमांतैकरूपस्य मदः दैवमिति पदं मुक्तार्थं भवति॥ तं मदामदं देवं मदन्योन्यः को वा साक्षादयमहमस्मीति ज्ञातुमर्हति नापि के
नसंभवति मन्तुं वाक्यं॥२१॥ अशरीरमिति॥ स्वेनरूपेण शरीररहितमाकाशकल्पं अनवस्थेष्ववस्थानरहितेषु नित्येषु देवपितृमनुष्या
दीनां शरीरेष्वात्मभावेनावस्थितं स्वयं नित्यं महांतमाकाशादिवदस्य महान्तमापेक्षिकं मान्यदृत्यितिविशिनष्टि॥ विभुमिति विभुं व्यापिनमात्मा मि

क.भा.गी.
२२४

नमर्त्येष्विन्वमात्मानंसर्वप्राणिग्रहमितिप्रतन्केनोल्लिख्यमानः मत्वामननेननिश्चित्यधुन॥ संसारशोकंनप्राप्नोति॥२१॥ नीलकंठनायमा
त्मेति॥ अयमात्माप्रवचनेनानेकवेदाध्ययनेनलभ्यःनबहुशास्त्रः॥ नापिमेधयाग्रंथधारणशक्त्याच॥ नबहुविधेनानात्मश्रवणेनकेनतदुपाये
नासौलभ्यइति॥ यमेवस्वात्मानमेषसाधकःप्रथमधारणशक्त्याच॥ नबहुविधेनानात्मश्रवणेनकेनतदुपायेनासौलभ्यइति॥ विवेकोदयेनप्र
र्थयतेतेनैवसाधकेनायमात्मालभ्यःउपलब्धव्यः॥ तस्यसाधकस्यैषआत्मास्वांतनुंनिरस्तसमस्तोपाधिकंस्वकीयंरूपंविवृणुतेप्रका
शयति॥ नाविरतइतिदुश्चरितात्पापाचरणादविरतोऽनुपरतः॥ एनमुहरिनमात्मानंनप्राप्नुयात्॥ नाप्यशांतःइंद्रियलौल्यादनुपरतः॥ नचाप्यसमा

नायमात्माप्रवचनेनलभ्योनमेधयानबहुनाश्रुतेनयमेवैषवृणुतेतेनलभ्यस्तस्यैषआत्माविवृणुतेतनूंस्वां॥२२॥ नाविरतोदुश्चरितान्नाशांतोना
समाहितः॥ नाशांतमानसोवापिप्रज्ञानेनेनमाप्नुयात्॥ यस्यब्रह्मचक्षत्रंचउभेभवतिओदनःकइत्थंवेदहेगेवामनुष्योन्यस्वयत्रसः॥२३

हितश्चित्तैकाग्र्यपरित्यागतोप्येनंप्राप्तुंनशक्नोति॥ तथाप्यशांतमानसःअशांतमव्याकृतंविषयेष्वामानसंयस्यसोपिनेनंप्राप्नोति॥ यस्तु
दुश्चरितादिरक्तः॥ इंद्रियलौल्याच्चशांतःसमाहितचित्तः॥ उपशांतमानसश्चसएवेनमात्मानंगुरुशास्त्रोक्तेनप्रज्ञानेनप्रकृष्टे
नतिर्विचिकित्सापारोक्षज्ञानेनप्राप्नोतीत्यर्थः॥२२॥ यस्यब्रह्मेति॥ यस्यात्मनःब्रह्मक्षत्रंचउभेअप्युपलक्षणंअशनंभवतःउपलक्षणमे
तत्॥ ब्रह्मक्षत्राद्युपलक्षितंसर्वजगदुपक्रियमाणंयदस्यपरमात्मनःइदमोदनस्थानीयंभवति॥ सर्वहरोमृत्युरप्युपसेचनस्थानी राम्.
यःश्रूयतेहिमृत्युर्यस्योपसेचनमिति॥ पारमात्मायत्रवर्ततेतन्मरूपमित्थमेवंप्रकारविशिष्टमितिहेवमनुष्यादीनांसध्येकोना २२५
मजानीयात्॥२३॥

ब्रह्ममर्त्यरथरूपकल्पनयाप्राप्यप्राप्तव्यतावेनविशदयितुंजीवेश्वरयारोपाधिकसिद्धभेदमनुवदति॥ ऋतंपिबंतावितिमंत्रस्यातिमयेमाविष्क
यति॥ ऋतंपिबंतावितिसुकृतस्यस्वयंकृतस्यस्वात्मनानिवर्तितस्यकर्मणःफलंतत्तेलोकेकायमानेस्मिंच्छरीरेगुहांसत्परिमाणरूपांबुद्धिंप्रविष्टौ
होवानृताकाशापेक्षयाहार्दाकाशंपरमंतच्चपरब्रह्मोपलब्धिकरणत्वात्परार्ध्यंस्थानंतत्रप्रविष्टौहृदाकाशेअवस्थितबुद्धिसत्वात्गतावि
त्यर्थः॥ तौचजीवजीवापरमात्मानेश्चनत्स्वपमवपंनाविकर्मफलंपिबंतौअनुजानो॥ तत्रजीवएवकर्मफलभोक्तानुपरमात्मा॥ अत्रभुंक्तेनोअभि
चाकशीतीतिश्रुतेः॥ अनयोश्छत्रिन्यायेनपिबदपिसमितुल्यमैयेविवक्ष्यप्रयोगः॥ तौचछायातपवत्परस्परविलक्षणौसंसारित्वासंसारित्वा

ऋतंपिबंतौसुकृतस्यलोकेगुहांप्रविष्टौपरमेपरार्धेछायातपौब्रह्मविदोवदंतिशरीरमत्रकरसांद्रिशोनौशरीरकर्मफलं॥ भुंक्तेनो
जपितात्रिवः॥ प्रीतीनिविरुद्धौमोनेदस्योपाधिकस्तयोः॥२४॥ ऋषिरात्मानंरथिनंविद्धिशरीरंरथं॥

संसारित्वादिनेदेनब्रह्मविदःप्रतिपादयंतियेपंचाग्नयःपंचाग्निविद्यायुक्ताःत्रिवारंनचिकेतोग्निश्चितोयैस्तेत्रिणाचिकेताः॥ एतेप्यचमेवात्मानौ
प्रतिपादयंति॥ अस्यचमंत्रस्यजीवात्मपरत्वंभगवताव्यासेनापिसूत्रितं॥ गुहांप्रविष्टावात्मानौहितद्दर्शनादिति॥२४॥ तत्रानयोर्भेदस्वात
वहस्तुकार्थपरत्वंमंत्रस्यदर्शयतिशरीरमहिति॥ तयोर्जीवेश्वरयोर्भेदएवापरिच्छिन्नब्रह्मणिउदरारावस्थानेदृश्यंकविंद्वयप्रतीयतेअत्रतम्भ्रा
नीतिकएवानयोर्भेदोनवास्तवइत्यर्थः॥२५॥ हरायमहारेतत्राविद्योपाधिकृतोयोजीवस्तस्याविद्ययासंसारगमनंविद्ययामोक्षागमनंचोभय

मृ॰ श्रुगी॰ रथरूपकल्पनया प्रतिपादयति॥ आत्मानमिति॥ कर्मलोपनोक्तारं संसारिणमात्मानं रथिनं रथस्वामिनं जानीयात्॥ तदधिष्ठितं शरीरं रथमेवजा
१२५ नीयात् इन्द्रियरथो हि इन्द्रियै राकृष्यन्ते॥ अध्यवसायलक्षणं अन्तःकरणपरिणामरूपां बुद्धिं सारथिं विजानीयात्॥ बुद्ध्या हीन्द्रियादिकं प्रेर्यते संकल्पा
दिलक्षणं मनस्तत्प्रग्रहं रशनं तन्नामितं च कल्प्यते इन्द्रियाण्यश्वाः रूपादि विषयास्तन्मार्गं चरणप्रदेशाः॥ एवं शरीरादीनां रथादिरूपं तमात्मनस्त
स्वामित्वं च कल्प्यते॥ तत्र शरीरादिविशिष्टस्यैवात्मनो भोक्तृत्वं न चिन्मात्ररूपस्येति दर्शयति॥ आत्मेन्द्रियेति॥ आत्मशब्दः शरीरवाचा है देहेन्द्रिय

मेव तु॥ बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च॥२३॥ इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं विद्या भोक्तारमाखिका
यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा तस्येन्द्रियाणि वश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः॥२८॥

मनोभिः संयुक्तमेवात्मानं भोक्तारं जानीयात् तद्विनिर्मुक्तस्य भोक्तृत्वाभावात् जीवस्य भोक्तृत्वे न तु परमात्मनो भिचाकशीतीत्युक्ते॥२७॥ उक्तं
रथकल्पनमुपजीव्याविवेकिनः इन्द्रियाणां वश्यत्वं विवेकिनः स्वाधीनेन्द्रियत्वं च प्रतिपादयति पादद्वयेन यस्त्विति॥ यस्तु संसारी यस्मिन्नवि
ज्ञानवान् कार्याकार्यज्ञानरहितो भवति तथा अयुक्तेन अप्रगृहीतेनासमाहितेन मनसा युक्तो भवति॥ तस्माज्ज्ञानिनः अश्ववदुक्तानीन्द्रिय
ऽदुष्टाश्ववत् वश्यानि वशे कर्तुमशक्यानि दुर्निवारणीयानि भवन्ति॥२८॥ विज्ञानवांक॥ रामः
१२५

यस्तु पुनरुक्तवैपरीत्येन विवेकज्ञानवान् युक्तेन समाहितेन मनसा च युक्तो भवति॥ तस्य विवेकिन इन्द्रियाणि स्ववशानि दान्ताश्ववत् प्रवर्तयितुं निवर्त
यितुं च शक्यानीत्यर्थः॥२९॥ एतयोर्विवेक्यविवेकिनोः संसारमोक्षयोरधिकारिणौ विभजते॥ यस्त्विति॥ यस्त्वविज्ञानवान् अयुक्तः अप्रगृहीतमनस्कः अ
जएव अशुचिः रजस्तमोभ्यां कामवशीकृतत्वेन कार्येऽपि प्रवर्तमानः सोऽसौ तस्मादुक्तं परं तत् अमृतरूपं प्रणवप्रतीकं परब्रह्म न प्राप्नोति न केवलं तेन प्राप्नोति ज
त्वं प्रत्युतानर्थं जन्ममरणादिलक्षणं संसारं प्राप्नोति॥२०॥ यस्तु तद्विपरीतो विवेकज्ञानवान् समाहितमनस्कः अत एव सर्वदा शुचिः शुद्धमन
नित्यं तु तस्मादुक्तं परं नीयं ब्रह्म प्राप्नोति॥ तत्पदं नीयं विशिनष्टि॥ यस्मादिति॥ यस्मात्प्राप्तात् पराच्युतः सन् भूयः पुनर्जायते संसारमण्डलं न प्रवि

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः॥२१॥ यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाशु
चिः न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति॥२०॥ यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः॥ स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न
जायते॥२१॥ विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः॥ सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्वि
ष्णोः परमं पदम्॥२२॥ विष्णोः॥ तादृशस्य पुनरावृत्तिलक्षणं ब्रह्म
स्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः॥२२॥ पुनस्तत्पदं विशिनष्टि॥ विज्ञानेति॥ निश्चयरूपः आत्मानात्मविवेकबुद्धिर्विज्ञानं॥ संकल्पविकल्पात्मकं मनः॥
तथा विज्ञानरूपसारथिना नीयमानः प्रगृहीतमनश्च सन् विद्वान् अधनः संसारगतेः पारमेव तत्प्राप्नोति॥ स्वरूपया यात्म ज्ञानेन संसारबंधा
द्विमुच्यते तच्च पारं विष्णोर्व्यापिनः शील स्य ब्रह्मणः परमं प्रकृष्टं पदं नीयं प्राप्यं सच्चिदानन्दैकरसं स्वरूपमित्यर्थः॥२२॥ तद्विष्णोः प
रमं पदमिति श्रुतिर्वाक्यं स्वयं व्याकरोति पदं यदि यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोतीत्येवं त्रिपुटीहीनं यद्वद्वितीयं ततत्तं नदेवाखण्डदेहिनां
वमनुष्या द्वानां सर्वेषां परमं पदं तद्रूपतया सर्वैरिज्यमानत्वादीदृग्विधं परमं परमं पदमेव [illegible] ईश्वरविग्रहः शिवः संप

सू॰ भ॰गी॰ ११६

न्तः एवेतदेव मविद्वानेवेकरमंपरशिवस्वरूपंरुद्रविनाहीनंगुणमत्री नाम मेघामिशहीनांच परमेदं पदंमवतीत्यर्थः इंद्रादीनामुत्तरसूक्ष्मत्वव्यापक
त्वप्रत्यक्त्वतारतम्यक्रमेणापदनीयस्यपरशिवस्वरूपस्यनिरतिशयसूक्ष्मत्वादिकं प्रतिपादयति इंद्रियेभ्य इत्यादिना॥ भूतकार्याणिस्थूलानि
च येरर्थैः शब्दादिविषयैःस्वात्मप्रपंचनायारभ्यानि तथा इंद्रियेभ्यःस्वकार्येभ्यः पराःसूक्ष्माः महांतश्चतेभ्यो पर्यर्थेभ्यश्च मनःशब्दवाच्यंमरस्वारंभ
कंभूतसूक्ष्मंपरंतस्मान्मनसोपरासूक्ष्मतरामहत्तराप्रत्यगात्मनताचबुद्धिः॥ अध्यवसायाद्यारंभकंभूतसूक्ष्मंबुद्धिशब्दवाच्यं तस्याश्चापिबु

ष्णोः परमंपदम्॥२२॥ नीजकुठहरेपदंयत्परमंविश्वोत्तरवाखिलदेहिनां॥ पदं परमनंद्वंतं सच्छिवःसांचविग्रहः॥२३॥ रुद्रविष्णु
प्रजेशानामन्येषामपिदेहिनां॥ कुतेसांबमहादेवं किंनवेत्परमंपदं॥ इंद्रियेभ्यःपराह्यर्था अर्थेभ्यश्चपरंमनः॥ मनसस्तु परा बु
द्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः॥ महतःपरमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषोत्तमः॥२॥

र्द्धिर्महानात्मापरस्तत्समष्टिरूपादेरण्यगत्तर्बुद्धिर्महानात्मेत्युच्यते॥ सा सर्वासांबुद्धीनांकारणत्वात्सूक्ष्मतराव्यापिनीप्रत्यग्भूताच॥ तस्मान
स्महतोपिमहांतःपरंसूक्ष्मतरंप्रत्यग्भूतंसर्वमहत्तरंचाव्यक्तमव्याकृतनामरूपात्मकं सर्वस्यजगतोबीजभूतंमायाप्रकृत्याद्यपरपर्यायं राम: ११६
नंत॥ तस्मादव्यक्तात्परःसूक्ष्मतरःसर्वकारणोभूतःप्रत्यगात्माच्चात एव पुरुषःसर्वस्यकार्यप्रपंचस्यस्वरूपेणपूरयिता॥ वक्ष्य
सर्वासुपूर्षुशेतइतिपुरुषः॥

मर्वांतरत्वात्मनोस्य गमनतृप्तमस्यसंसृतिवारयन्नाह॥ पुरुषादिति॥ पुरुषात्सर्वांतरात्तिद्रुहूनरूपात्सैसत्प्रत्यगात्मनः परंकिंचिदपि वस्तुनास्तीवेह
स्मतमहत्वप्रत्यगात्मतानांतत्रैवपरिसमाप्तत्वात्सवापराकाष्ठापर्यवसानभूमिः सैवगंतृणां संसारिणां पराप्रकृष्टागतिः गंतव्यं प्राप्तव्यं वस्तु॥ अ
न्यात्सर्वगतयःपुरावृत्तिमत्वात्परयः॥ उक्तविधात्पुनरावृत्तिरहितत्वेनपरा॥ अत एव भगवतोक्तं॥ यद्गत्वानिवर्तंतेतद्धामपरमंममेति॥ एवं च प्रत्य
गात्मत्वेनप्राप्तप्राप्तिरूपत्वज्ञानमात्रप्राप्या॥ अतोगसंतरवकियासाध्यत्वादनित्यत्वमसंतेशंकनीयमितरर्थः॥२६॥ कथंगतंपुरुषपरंस्वपंआ
करोति॥ पुरुषोनामेति॥ त्रिविधःपरिच्छेदरहितःसत्यज्ञानादिलक्षणःपरशिवएवनान्यःपुरुषशब्दशब्दितेविधेयः॥ स्वएवैजीनयास्वस्थापित्वकि

पुरुषान्नपरंकिंचित्साकाष्ठासापरागतिः॥२६॥ पुरुषोनामसंपूर्णःशिवःसत्यादिलक्षणः॥ सांबमनिधरानाम्नोरुद्रोविष्णुरजोपिवा॥२७
एषुसर्वेषुभूतेषुगूढात्मानप्रकाशते॥ दृश्यतेत्वग्र्ययाबुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः॥२८॥

रूपताभाविष्ठकत्रुमेदनारीश्वरोभवतिगु
णमूर्तोवाहृदयेस्थितोपिननतःकश्चकलाहृत्यर्थः॥२८॥ एषसर्वेषुरस्तिनिगूढःउदारिनरूपःपुरुषःसर्वेषुबलादिस्तंबांतेषुभूतेष्वावरणवि
षयागूढःसंवृतःआत्मत्वेनावस्थितोपिमोहवशादेहेंद्रियादिविविक्ततयानप्रकाशते एवमपिसूक्ष्मदर्शिभिःइंद्रियेभ्यःपराह्यर्था इत्युक्तप्रका
रेणनिरतिशयसूक्ष्मात्मतत्त्वंद्रष्टुंशीलैर्विद्वद्भिर्गुरुशास्त्रसंस्कृतयाग्र्ययैकाग्रतयापेतयासूक्ष्मयाबुद्ध्यासपुरुषोदृश्यतेसाक्षात्क्रियते॥२८॥ शिव
तद्दर्शनोपायमाह॥ यच्छेदितिप्राज्ञोविवेकीकाशाप्युपलक्षितंकृत्स्नंवाग्विषयमिंद्रियजातंमनसियच्छेन्नियच्छेदुपसंहरेत्॥ अतम
नसीतिसप्तम्यंतंपठितव्यछांदसमनसीतिप्राकृतपाठस्तदैर्घ्यंछांदसमितिव्याख्यातंभवति॥ उपसंहृतवागादिकरणंतत्समनः ज्ञान

कठव०टी० प्रकाशरूपे बुध्याख्ये आत्मनुपसंहरेत्॥ निश्चयज्ञानरूपं तच्च बुध्यात्मानं महत्यात्मनि महत्यात्मनि तत्समष्टिभूते सूक्ष्मतरे हिरण्यगर्भेपि धी
२२७ नियच्छेत्॥ तच्च महदात्माभिधं हिरण्यगर्भं बुद्धिसत्त्वं शान्ते प्रत्यस्तमितनाशेषविशेषरूपे निर्विकारे साक्षिचिन्मात्ररूपे मुख्यआत्मनि यच्छेत्॥ ए
वमिंद्रियादिकं कारणपर्यंतं विलाप्य परिपूर्णस्वप्रकाशचिदात्मानुसंधानपरो भवेदित्यर्थः॥ पृथिव्यादीनां भूतानां मुत्तरोत्तरमेकैकगुण
न्यूनतात्सूक्ष्मतारतम्यं दृष्टं किमु वक्तव्यं शब्दादिगुणरहितस्यातिशयसूक्ष्मतमस्येति प्रत्यग्निषेधेन तत्स्वरूपमुपलक्षयति॥ अशब्द
मित्याद्युक्तार्थं अव्ययमिति॥ यच्छिरःशादिमत् यन्नित्यत्वं व्ययधर्मवदिदं तु परं शिवस्वरूपं तु पंचशब्दादिरहितात्मत्वे निनहायत इ

यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि॥ महत्यात्मनि विज्ञानं तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि॥ १३॥ अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथारसं
नित्यमगंधवच्च॥ अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते॥ १५॥

त्यव्ययमनश्वरं॥ अरसमिति॥ आद्यगुणत्रयरसस्पर्शरूपग्रहावतादेव नित्यं यदीदृग्विधं तत्वं चानादीति॥ आदिः कारणं तद्रहितं
कार्यं तद्धि तत्कारणं स्वकार्यस्मिन्नापरिणमय्यानित्यत्वकारणमिति तद्वनयमनेन नाववन्तो महतो महतो महत्वाद्बुध्याख्यात्परं
विलक्षणं नित्यविज्ञप्तिस्वरूपमिति यावत्॥ ध्रुवं कूटस्थं नित्यनिर्विकारं तमीदृग्विधं ब्रह्मात्मानं निचाय्य निश्चित्य मृत्युमुखान्मृत्यु राम०
गोचराद्विद्याकामकर्मलक्षणात्संसारात्प्रमुच्यत इत्यर्थः॥ १५॥ २२७

नन्वेवंविधस्यात्मा कस्मान्नैव निर्दृश्यत इति तत्र कारणमाह पराञ्चीतिमे हे शोजाता स्वयंभूः परमेश्वरः खानि खमाकाशं तद्वदवकाशानि श्रोत्रादी
निंद्रियाणि पराञ्चि परागंचनस्वभावानि बाह्यशब्दादिविषयप्रकाशनाय प्रवृत्तिमानानि बहिर्मुखानि भूतानि व्यतृणत् हिंसितवान्॥ तु
रहिंसायां धातुः यस्मादेवं तस्माद्बहिरिंद्रियैः पुरुषः पराङ्पश्यति बाह्यान्शब्दादिविषयानेवायलन्न तेनात्मस्वरूपं जानाति॥ एवमपि
कश्चित्तु नदीरोधीमान् मृतत्वमोक्षमिच्छन्॥ आवृत्तचक्षुः बाह्यविषयसाधनं चक्षुःश्रोत्रादिकमिंद्रियमावृत्तं स्वस्वविषयेभ्यो व्यावर्तितं येन तथा

पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ्पश्यति नान्तरात्मन्॥ कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्षदावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्॥ १॥ पराचः कामाननु
यन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति विततस्य पाशम्॥ अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते॥ २॥

विधो भूत्वा प्रत्यगात्मानमुद्दीरितलक्षणमसंसार्यात्मानं नमैक्षत्पश्यति॥ छंदसि लङ्लिट्लुटः इति वर्तमाने लट्॥ ३॥ पराचइति बाला अज्ञा
नामनुष्याः कामान् काम्यमानच्छब्दादिविषयाननुयंति अनुसरंति॥ ते का मिनो मृत्योः अविद्याकामकर्मसमुदायस्य प्रसारितं पाशजा
लमपियंति अपि गच्छंति तत्र कारणमाह स्वेनित्यस्यात्मनो मोहो यदावरणमत्तानं तद्वत्ता दित्यर्थः॥ अथेत्युक्तवैपरीत्ये॥ धीरा विवेकिनो ज
नाः प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्षणममृतत्वं विदित्वा साक्षात्कृत्य तेः कामे रसकाश्च संवदासंतः ध्रुवं कूटस्थानित्यं परमार्थभूतं ब्र
ह्मात्मानं यांति प्राप्नुवंति॥ २॥

सू॰ ब्रह्मगी॰ २२८

महादं वायत्तं नरधिगमोपायमाह येनेति येन विज्ञानेन बाह्यान् रूपादिविषयान्मैथुनसंबंधात्सुखविशेषांश्च जानाति विस्पष्टं जानाति॥
तेनैव देहादिसंघातविलक्षणेन चिन्मात्रप्रकाशेनात्मना तान्विजानाति॥ यो रूपादिसकलप्रत्ययसाक्षी स एवात्मा न तु देहेन्द्रियादिसंघात
स्तस्य रूपादिमत्वेन तन्निविनाव॥ अत्रास्मिंल्लोके विज्ञेयं किं परिशिष्यते॥ सर्वमेव तु चिन्मात्ररूपेणात्मना विज्ञेयमेव भवति॥ न किंचित्

येन रूपान् रसान् गन्धान् शब्दान् स्पर्शांश्च मैथुनात्॥ एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते॥३३॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यं पुरं येनानुपश्यति॥ महान्तं परमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति॥३४॥

रिशिष्यत इत्यर्थः॥३३॥ तस्य साक्षात्मनः स्वरूपविशेषेण प्रतिपादयन्नि जाग्रदिति जाग्रदादिस्थानत्रये येन तत्तद्रूपेण चिन्मात्ररूपेणात्मनाऽनुगतेन यत्प्र
तीतं जानाति॥ महान्तमित्यादि युक्तार्थं॥ एतेन स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यतीति श्रुतिरवस्थात्रयोपलक्षणार्था व्याख्याता॥३४॥ रामः २२८

अथ यत्स्वात्मज्ञानेनापत्यर्थमाह जाग्रदादीनि चिदात्मना तानि संजाग्रदादिस्थानत्रयपि नरदृश्यवच्छिद्रूपेणास्मिन्नवभासमानत्वान्नतो भेदेन वैधत्ते
॥३५॥ एवमधिष्ठानपक्षेनन्यमात्रं स एव स्वयंप्रकाशमानः परशिवः परिछेदप्रतीनौपाधिकत्वाद्ततो महाप्रभुः स्वतंत्रः॥ परशिव एव स्वमा
याविलासेन कदाचित्सुरत्रयात्मना नानितत्वदृष्टानु नहात्मनानैव नाति किंतु निरस्तसमस्तोपाधिकः स्वयमेव प्रकाशते॥३५॥ यदा ह्यायेनेयदे
वेह तदमुत्र यदमुत्र तदिहेति तद्दर्शयमाह॥ इहास्मिन्कार्यकारणसंघातेऽयदवस्थितं सच्चिदानंदं सच्चिदानंदैकरसं तत्त्वं यदमुत्र जगत

जाग्रदादित्रयं यस्तु विजानाति चिदात्मना तनो नेदेन नैवास्ति पुरत्रयमिदं सदा॥३५॥ नैतन्यमात्मोजगत्वात्तिव एव स्वयं प्रभुः
पुरत्रयात्मना नानि नानि च महात्मनः॥३६॥ इहामुत्र स्थितं तत्त्वं सदेकं नततोपरं॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति यो नानेव प्रपश्यति
॥३७॥

रणे स वर्तिस्वर्यात्मके ब्रह्मण एव स्थितं तदुतत्त्वं सर्वं देकं ननतयो नेद्योविद्यते किं विरुक्तसर्वज्ञात्वादिभेदप्रतिनास्मत्सया
विरोधिं कृतत्वादित्यर्थः॥ अत एवैतरेयक नैत्तिरीयकयोः समाम्नातं न योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहमिति सयश्चायं पुरुषे यश्चासा
सावादित्ये स एक इति च विपक्षेबाधामाह॥ मृत्योरिति यस्तु स्वात्मयं सकाशाद्भेदं घोतमानं परशिवमस्य प्रपश्यति स मृत्योर्मरण
सुपाप्नोति जन्ममरणप्रवाहपतितो भवतीत्यर्थः॥३७॥ ननु तस्माद्ब्रह्मणः सर्वस्य जगतो भेदो ननुभूत एवेत्याशंक्य दृष्टांतेनात्मा
त्मां प्रतिपादयति॥ अग्निर्यथेत्यादिना॥ यथा खल्वयमग्निः स्वयमेक एव धन्वपस्मित्सत्त्व जानातीति भुवनमयं लोकः प्रविष्टः सन् रूपं

स॰ भ॰ गी॰ ११९

स्थं दारिकं सर्वदाह्यभेदं प्राप्य तत्तत्प्रतिरूपो बभूव दाह्यसमानाकृतिर्भवतीत्यर्थः॥ तथा तत्रैव सन्निहितानेकरूपः परशिवः सर्वभूतान्तरात्मा सर्वे
षां भूतानामन्तरात्मा भूत्वा तत्तद्देवमनुष्यादिशरीरं प्रविश्य तत्तत्प्रतिरूपवद्भवति यथा मत्स्यं बहिरपि स्वेन निरुपाधिकेनाविकृतेन रूपेणावति
ष्ठते॥३८॥ वायुर्यथैक इत्यत्राप्येवं योज्यं॥३९॥ एवमेकस्यैवात्मनस्तत्तत्प्रतिरूपावस्थानेन तत्कृतसंसारदुःखानुभूतोऽपि स्यादित्याशंक्य स
दृष्टान्तेन निर्लेपतामाह सूर्यो यथेति॥ यथा सूर्यस्य लोकस्य चक्षुरालोकेन च चक्षुरिन्द्रियस्योपकारं कुर्वन्नपि ततोऽप्यशुच्यादिदर्शनजनितै

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च॥३८॥ वायुर्यथैको भु
वनं प्रविष्टो रूपं प्रतिरूपो बभूव एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च॥३९॥ सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षु
र्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः॥ एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः॥४०॥

र्जन्यैराध्यात्मिकैश्चाक्षुषैर्दोषैः पापदोषैर्न लिप्यते अस्पृष्टत्वेन तथा एक एव शिवः सर्वभूतान्तरात्मा सन्नपि बाह्यस्तस्मात् सर्वस्मा
द्भूतजातात् पृथक् सन् तदीयदुःखेन न लिप्यते॥ अविद्ययाध्यात्मनः संसारप्रतीतिर्न च सा परमार्थोऽपि विद्यते इत्यतः संसार
दुःखेन कथं परमार्थतस्तस्यात्मनो लेपसंभव इत्यर्थः॥४०॥ रामः ११९

एको वशीति॥ एकः सर्वमुख्यः न चानेन सदृशोऽधिको वा कश्चिदस्ति वशी स्वतन्त्रः यतः सर्वं जगदस्य वशे वर्त्तते न ह्यपि कुत इत्यत आह॥ सर्वे
ति सर्वभूतान्तरात्मत्वमपि कुत इति तदाह॥ एकमिति एकरसं विशुद्धविज्ञानलक्षणमात्मीयं रूपं बहुधानेकप्रकारं विचित्रोपाधिवशेन यः क
रोति तमात्मस्थं आत्मनि शरीरे हार्दाकाशमध्ये स्थितमभिव्यक्तं गुरुशास्त्रगुरुशास्त्रोपदेशेन येऽनुपश्यन्ति साक्षात्कुर्वन्ति धीरा विवेकि
नस्तेषां विदुषां ब्रह्मीभूतानामेव सुखं शाश्वतं नित्यं निरतिशयाभिव्यक्तिर्नाभिव्यक्तिर्भवति इतरेषामज्ञानिनां तु यच्छुष्काद्रिस्पर्शादिविषयजनितं

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति॥ तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषां॥४१॥ येनैव नित्याश्च स
चेतनाश्चानाश्च यस्मिन्विनष्टाः प्रतिजानाति मोहात्॥ तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषां॥४२॥

सुखं शाश्वतं न भवति शुभकर्मोपस्थापितबुद्धिवृत्त्यनुविधायित्वेन तस्य क्षणिकत्वादित्यर्थः॥४१॥ नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामि
ति श्रुतेरर्थमाह॥ येनैवेति आव्यवहारिकनित्याश्चाकाशादयो येन यत्सत्तावेधबलेन नित्याः॥ तथा यच्चैतन्यानुवेधबलेन देवमनुष्या
दयः सचेतनाः न च यस्मिन्स्वप्रकाशे ब्रह्मणि दृश्यास्तत्त्याविनष्टाः सन्तो मोहादज्ञानवशाद्भान्ति विचित्रनामरूपात्मना विविधास्तं
तमात्मस्थमित्यादि पूर्ववत्॥ शान्तिस्सर्वविषयेभ्य उपरतिः॥४२॥

म: अ० गी
१२०

न देहेन्द्रियादिप्रकाश्यस्वरूपत्वं तत्सुखमनिर्देश्यमिदं तु महात्मानमवाङ्मनसगोचरं परमं निरतिशयं न देहेन्द्रियापरोक्षेण ब्रह्मनिष्ठा मन्यन्ते सुखमवं
निन ह्यात्मसुखं इत्थं नीतनाधिकं यं तु कन खलु प्रकारेणाविस्पष्टं जानीयान्॥ तत्किं भाति दीप्यते नासमानं हि तद्दृष्टं भाति किं वा न भाति निवहि
रेव हि रेकैवकोयं तत्र भाति च विभाति चेत्यस्योत्तरं विवक्षुतत्र च सूर्येभातीति श्रुतेरर्थमाह॥ आदित्येति॥ तमनु प्रभान्तीति चैतन्यमोनिषिन

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखं॥ कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा॥४३॥ आदित्यचन्द्रानलतारकाद्या न भान्ति यस्मिन्निशं महान्तः प्रकाशमानं तमनु प्रभान्ति नानाविधमो नान मस्यै वहिनेतरेषाम्॥४४॥

स्मिन्न संध्यस्तत्वात्तत्स्फुरणमनुतत्त्वेव प्रभान्तीति सूर्यादयः प्रदीप्यन्ते अतः स्वात्मा विकं नानमात्मज्योतिः स एव नान्येषां ज्योतिकानां तेजसा
अतः स्वप्रकाशश्चिदेकरसं तत्स्वरूपमत्तं निरतिशयसुखं स्वयमेव भातीत्यर्थः॥

रामः
१२०

दृश्यमानस्य कार्यप्रपंचस्य ऊर्ध्वमूलकारणत्वं न दरेणानुपपद्येत सदृश्यन्ति त्वप्रतिपादनि॥ ऊर्ध्वमूल इति॥ ऊर्ध्वं संसारमंडलस्योपर्यवस्थितं तद्विष्णोः
परमं पदमिति श्रुत्युपन्यस्तं निरस्तसमस्तोपाधिकं ब्रह्म मूलं कारणं यस्य स तथोक्तः अव्यक्तादिस्थावरान्तः संसारवृक्षः स च स्वर्गनिरस्तोत्तोनिःश्रेय
स्वानिरवाची न शाखः स च त्वनानतनो अनादि स्थिरत्वात्॥ चोननिष्ठनायेष्वन्यः॥ अस्य च संसारस्य परममूलं कारणं न देवस्तु कंठं सांसारिक
पासं स्पष्टं तदेव ब्रह्मामृतमविनाशि रवभावकं अतो॥ तत्कार्यं तत्स्थ संसारवृक्षो वाचारंभणोमात्रत्वात् अस्य वनगरादिव नित्यान्तत्त्व

ऊर्ध्वमूलस्त्ववाक्शाखः एषोऽश्वत्थः सनातनः॥ तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते॥४५॥ तस्मिंल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन॥ एतद्वै तत्सुरश्रेष्ठाः सम्यग्गोप्यमयोदितम्॥४६॥

॥४५॥ तस्मिन्निति॥ तस्मिन्परमार्थसत्ये ब्रह्मणि मायाविलासवशेन सर्वलोकाः श्रिता आश्रिताः परमार्थवस्तु तीयं तदित्यर्थः अ
तः समस्तजगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं तद्ब्रह्म कश्चिदपि विकारानित्यत्वेनातिवर्तते एतदेव खलु तदस्त यद्विज्ञानादमृतत्वप्रा
प्तिर्वेदे प्रोक्ता॥४६॥ यदिदं किं चेति श्रुतेरर्थमाह॥ इदं सर्वमिति इदं परात्मनं सर्वजगत्करणमतः परश्चिद्घनः॥

स्.ब्र.टी.
१२१

पंथं नेनत्वज्ञानेन यात्मस्वयाथात्म्यं शुद्धवर्त्मानं जगत्स्वेयतीत्यर्थः॥ नयमुपयतमुद्देनं ज्ञानमिति चमहाभयहेतुः॥ एवं कठस्थनित्यं तमात्मानं विदित्वा
संसारबंधात्प्रमुच्यतेऽर्थः॥५०॥ उक्तं नयहेतुत्वं विष्टणोति॥ तमसस्मिन्नमादिलोकपालाश्च पितृपालास्तत्तव्यापारे प्रवर्त्तंते किमुतवक्तव्यमन्ये
षां नयहेतुरिति भावः॥५१॥ इह चेदशकदिति मंत्रमाचष्टे॥ वर्त्तमान इति विध्याधिकारियोग्ये स्मिञ्शरीरे विद्यमानएव प्रत्यक्षात्म नो न वृद्धिप्रपरि

स्पंदं संवेजनात्मा ज्ञातुं शक्नोति चेत्पयत्नेन॥ ज्ञातुं महद्भयमिदं वज्रं विदित्वा मुच्यते नरः॥५२॥ तपस्यस्यं नयाद्दृशीनियान्नयति नास्करः॥ नयादिं द्रश्चवायु
श्च मृत्युर्धावति पंचमः॥५३॥ वर्त्तमानेऽत्र शरीरेऽस्मिन्नमात्रकौ केदुमोऽप्वरं॥ नरः स्वर्गेषु लोकेषु शरीरित्वाय कल्पते॥५४॥ यथादर्शेऽस्तिकं रूपं य
थावन्निर्मलेनरः तथाप्यत्पश्यति देहे॥ स्मिन्नात्मानं ब्रह्मकेवलं॥५५॥

वद्धिन्नपरशिवस्वरूपत्वं यो बोद्धुं न शक्नः स स्वर्गेषु लोकेषु पुण्यपा
पवशेन पारीरधारणाय कल्पते इत्यर्थः॥५६॥ यथादर्शे इति श्लोकं व्याख्याति॥ यथेति यथाति निर्मले च्छादर्शे स्विकीयं रूपं सम्यक् पश्यति॥ तथास्मि रामः
न्नात्मशरीरे श्रवणमननादिसाधनकलापानुष्ठानेनात्मानं ब्रह्मरूपत्वेन साक्षात्कर्तुं शक्नोति॥ अन्यत्रसाधनानुष्ठानासंभवात्रलानं १२१
सुलभमिति भावः॥५७॥

इंद्रियाणां पृथग्भावमिति यद्दाता नेतद्विप्रायमाहजन्मनाशौ निविदित्वानात्मरूपत इति॥ आत्मनः सकाशादिंद्रियाणि मिंद्रियाद्दिकं प्रथमन्नात्मरू
पेण विदित्वा तत्थावस्थितं तमस्मात् केवलात्मनाभेदेन विदित्वा स्त्रिधिताऽस्थिशानन्ते स्वात्मनि तत्र संविलाप्येत्यर्थः॥५८॥ एवं प्रपञ्चादिकमखिल
स्वकारणेनात्मनाविलाप्य सर्वाधिष्ठानंनंतमुदाति नरूपं पुरुषस्वरूपमेवमुमुक्षुणा ज्ञानमिति प्रतिपादितं॥ इंद्रियेभ्य इत्यादिनाग्रहतुगतिः
येभ्यः सकामनः श्रेष्ठं तदंतरेण तेषां कार्यकरत्वाभावात् स्मान्मनसस्तत्कारणत्वं तेसत्वं श्रेष्ठं तस्मादपि महानात्मा हैरण्यगर्भबुद्धिः प्रज्ञा

जन्मनाशवतां सानां पृथग्भावं परात्मनः तेषां जन्मविनाशौ च विदित्वा तामेरूपतः॥५९॥ पश्चादनात्मरूपेण विदितं केवलात्मनाविदित्वा
साङ्गतेव सधरिस्कनशोचति॥५०॥ इंद्रियेभ्यो मनः श्रेष्ठं मनसः सत्वमुत्तमं॥ सत्वादपि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमं॥५१॥
अव्यक्तात्तु परः साक्षाद्व्यापकोऽलिंग एव च यंविदित्वा नरः साक्षादमृतत्वं हि गच्छति॥५२॥

त्वात तोपि प्रशास्तनमव्यक्तं॥५३॥ तत्कारणत्वेनातिसूक्ष्मतंसत्वं श्रेष्ठं तस्मादपि महानात्मा हैरण्यगर्भबुद्धिः प्रशस्तात तोपि प्रशास्तं तमव्यक्तं
॥५३॥ तत्कारणत्वेनातिसूक्ष्मत्वात्तस्मादपि सर्वान्तरः पुरुषः पूर्णः अनवच्छिन्न आत्मा अव्यक्तादिस्थावरांतस्य सर्वस्य कारणत्वात् साक्षाद्व्या
पकः सचालिंगः लिंग्यते गम्यते ऽनेन तल्लिंगं बुद्ध्यादि तच्च विद्यते यस्य स तथोक्तः सकलसांसारिक पुण्यपापफले पर्शरहितस्मालिंगशरी
राश्रितः तत्वात्तम्भिषे मात्मनः संसारास्पर्शविलीनो भवति॥५४॥

न च सो ऽस्मात्मा निरुपाधिकः कथं वेदितुं शक्य इत्याशंक्याह न संदृश इति॥ संसारस्थो दर्शनविषये समागात्मनो रूपं स्वरूपं न तिष्ठति अतो न चक्षुषा उप
लक्षणेन केनचिच्चक्षुरादिना वा इन्द्रियेण कश्चिदप्येनमात्मानं न पश्यति कथं तर्हि स द्रष्टव्य इति॥ उच्यते॥ हृदा हृत्स्थया मनीषया मनःसंकल्पादिरूपस
स्य इति मनादिनया विधया बुद्ध्या मननसा मननसाधनरूपेण सम्यग्दर्शनेन चाभिक्लृप्तो ऽभिप्रकाशितो यमात्मा साक्षाद्यथावद्वेदितुं शक्यते॥५॥

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनं॥ हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तः साक्षादात्मा वेदितु
शक्यते सः॥५॥ एवं साक्षात्सच्चिदानंदरूपं नाना वो परलोकस्य हेतुं॥ मृत्युप्रोक्तां ब्रह्मज्ञानं
निमित्तां विद्यां योगादेव मुक्ता भवंति॥६॥

य एतद्विदुरिति श्रुतिवाक्यस्यार्थं ब्रुवन् वसिष्ठश्रुतिमंत्रस्यार्थं नास्मर्यतः स्वर्गलोकानि एवमिति॥ एवं सच्चिदानंदनकरसब्रह्मात्मै
कपरत्वं कठशाखोपनिषदो दर्शितं॥६॥ ॥इति कठवल्ली व्याख्यानः॥७॥

अथ मैत्रायणीयशाखोपनिषदो ऽपि महोनन्मस्तवं दर्शयति॥ विद्यावेद्यमित्यध्यायशेषेण॥ न च हि यद्जगत्कारणं न तेन वागमयितुं कालः स्वभावो
नियतिर्यदृच्छेत्यादिना कालादीनां जगत्कारणत्वं पूर्वपक्षीकृत्य ते ध्यानयोगानुगताः अपश्यन् देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामिति मायाशक्तिस
हितस्य ध्यानमात्मस्य स्वप्रकाशचिदात्मकस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वर्णितं तादृक्शक्तियोगं तस्य प्रतिपादयति विद्येति॥ ॥विद्याश्र
गतुङ्कोनानयो वेद्यं सकलवेदं ते पुमर्थद्विर्यद्ब्रह्म तस्मात्॥ अचिंत्याद्विधा इति चिंतयितुमशक्यात् सर्वं घटकारिणी काचिच्छक्तिर
स्ति तत्सहितस्याशक्तस्य न केवलं सृजनेत्यादिश्रूयमाणकारणत्वानुपपत्तेरित्यर्थः॥ अन्तेनायमेनागमदस्पष्टतेति ते विंशति प्रतिपद्यन्ति

विद्यावेद्यं ब्रह्म यदेतत्सिद्धं तस्मादचिंत्याकाचिंत्याकाचिदस्य वशक्तिः॥ शक्त्या निबद्धं तत्स्वरूपमद्वयं सत्यमानंदात्मसंगबाधे त्याकाकरूपं
॥७॥ आहूरायणकं रूपं ब्रह्मणो जीवरूपं नापं किंचिद्वं ब्रह्मणेऽरूपं रूपमन्यदू॥

ते॥ तदद्वितीये ब्रह्मणि कथं घटत इत्याशंक्य सा शक्तिस्तद्वयतीत्याह॥ शक्त्येति यत्सत्यादिलक्षणमद्वितीयं ब्रह्म तच्छक्त्या सत्त्वरजस्त
मोगुणात्मिकया मायया घटा उपाधिनिराकाशावच्छिन्नं भेदपुक्तं भवतीति॥७॥ तत्र मलिनसत्त्वप्रधानामायावच्छिन्नं यद्ब्रह्मणो रूपं तज्जी
वसंज्ञां लभते तमःप्रधानमायावच्छिन्नं तज्जोग्यं जगद्भवति॥ विशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिकं तस्य रूपमीश्वराख्यं सर्वज्ञगद्भवति॥
अन्यदूपमिति॥ परस्य मायातीतस्य तस्य ब्रह्मणः कृत्स्नवेदांतप्रतिपाद्यं केवलं विदेकरसं यद्रूपं तत्तु सोपाधिकरूपात्त्रितयाद

न्यदि जन्मना मिनर्थः कृत्वेति किं योक्ता भोग्यपदमिति ॥६॥ अतो सर्वाजीव इति मंत्रेण जीवस्याविद्यया संसारचक्रे भ्रमणं विद्यया ब्रह्मतादात्म्यं च
यहात्मानं तदाह सर्वाजीव इति ॥ आसमंतात् जीवनमाजीवः सर्वेषामाजीवो यस्मिंस्तत्सर्वाजीवं तस्मिन् सर्वसंस्थे सर्वेषां संस्थानं समाप्तिरेणं यस्मिन्निति विषयि
स्मिंस्तत्सर्वसंस्थं तस्मिन् बृहन्ते न विद्यते अंतो यस्य इति विधीयमाना चाद्रुकानन्दं बृहन्तं ते रपि दृष्टव्यः ॥ बृहति विस्तीर्णे विस्तृते तस्मिन् ॥ ब्रह्मचक्रे ब्रह्म

यं ब्रह्मणः सर्वेषां प्रज्ञामात्मस्वरूपं परस्य ॥६॥ सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते तस्मिन् हंसो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे ॥ पृथगा-
त्मानं प्रेरितारं च युक्ता मत्वा चेकं याति मत्वैमितत्वं ॥६॥

णानिमित्तेन संसारचक्रे ब्रह्मणा निर्मितेन संसारचक्रे रूढाविद्यया संसरन् जीवो योगप्रदेनेश्वरेण भ्राम्यते ॥ स च जीवः स्वार्जितसुकृतव-
शात् परमेश्वरानुग्रहेण चानुष्ठितश्रवणमननादिसाधनकलापः सततं गुरूपदिष्टशास्त्रश्रवणेन प्रत्यगात्मानमीश्वरं चैकत्वे-
न ज्ञात्वा तेन युक्तो मे तासां ज्ञात्वा तत्स्वरूपमन्तं मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥६॥ रामः

१२३

अभुजा वेश्वरतादात्म्यस्य विस्पष्टं प्रतिपादकमन्यं मंत्रमुपन्यस्यति त्याचष्टे ॥ ज्ञाज्ञाविति ॥ ज्ञः अपरिच्छिन्नचैतन्यैकः ॥ स्वनावस्तप्रदार्थः पर-
शिवः अज्ञः कर्त्राभोक्ता आदत ज्ञाननैस्तं परार्थत्वावेतौ जीवसंज्ञौ प्रतीत्यादि ॥ तो परमार्थतस्तु तन्न मम मिश्रं हं ब्रह्मात्मस्यादि श्रुत्यान्तरनुसारि-
णा युक्त्या विद्वद्नुभवेन च नावामत्तौ ॥ उपाधिकृतएव न योर्भेदो न वास्तव इत्यर्थः ॥ तयोर्भेदिकमुपाधिं दर्शयति ॥ मायेति जीवः संसारात्मनोग-
हेतुर्माया मलिनसत्वधानामाया सवशीकर्तौ तो हि भ्रमणात्माकर्त्ता भोक्ता न भवति ॥ परमात्मानुत्साधीन मायातादेहेषु निर्दर्शमानैः पारकल्पितैः स-

ज्ञाज्ञो जीनीवा जीवसंज्ञौ प्रतीत्याश्रुत्या युक्त्या स्वानुभूत्या प्रविनिर्भौ ॥ माया भोक्तृभोगहेतुः परात्मा रूपैरेभिर्विश्वरू-
पो ह्यकर्ता ॥९॥ क्षरं माया चाक्षरजीवरूपं क्षरात्मनावीयते एकरूप ॥१०॥

वैरविरूपैर्विश्वरूपो नानाविधरूपः सन्न कर्ताकर्तृत्वादिसकलसंसारधर्मरहितः अतस्तदुपाधिपरित्यागेन तयोरैक्यं सुसंपन्नवसा-
नमिति भावः ॥९॥ क्षरं प्रधानममृताक्षरं हर इति मंत्रस्यार्थमाह ॥ क्षरं मायेति क्षरं क्षरणशीलं नश्वरं विद्यानिवर्त्यत्वान्मायातत्वं ॥ अ-
क्षरमनश्वरं जीवभावापन्नब्रह्मणो रूपं तदुभयात्मना एक एव स्वयं प्रभुः परशिवो नियतेनियंता सतेमायातत्कार्य वेदस्त-
त्स्मिन्निरस्तत्वेन तद्व्यतिरेकादित्यर्थः ॥

आत्मज्ञानात्सद्यो मुक्तेर्दर्शनात्समस्तबाधनत्वं प्रसक्तविरुद्धमिति त्वमसुरोहासनाय तस्माभिध्यानादि तिश्रुतिमुदाहरति ॥ तस्येति त
स्य समस्तस्येह स्वविद्यानंदैकरसस्य ब्रह्मणो ध्यानात्संवरिवप्तिरं ब्रह्मेति तादरस्य रज्ञानाद्व ब्रह्मतिताधंत्मन्यं ब्रह्मैक्यविषयात्परोक्षज्ञानाद्
नेह प्रपंचस्य निवृत्तिर्भवतिनहैवाहं ब्रह्मास्मीत्यात्मतया योजनाद्दैकीकरणाद्योक्तिकान्मानना ज्ञानाद्दनीचत्वब्रह्मरूपामायानिवर्त्तते

तस्य ध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥६२॥

पुनस्तत्त्वभावाद्रूपत्वभावात्तद्रूपत्वभावनान्निदिध्यासनपर्यायात्तद्विषयमपरोक्षज्ञानं जायते ॥ तेन च मायां तद्विज्ञासंतति वार्यते न
तस्यां निवारितायामपि तज्जनितवासनाप्रारब्धकर्मफलजस्य पर्यंतमनुवर्त्तते च तो विक्षेपोपि तत्पर्यंते देहयात्रावसाने ध्येयः हारेन
विरुद्ध ॥ अयं पुनश्चान्ते प्रारब्धकर्मफलोपभोगावसाने देहकैवल्यावसरे सवासनसहकृत्स्ना मायानिवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥६२॥

उक्तध्यानादेः फलप्रतिपादिकां श्रुतिमुदाहरति ज्ञात्वेति तदेवं ध्यानेन मानं स्वयंप्रकाशं परमात्मानमुदीरितरीत्या सर्वात्मत्वेन ज्ञा
त्वा सर्वपाशापहानिः ॥ निमलमायाकर्मादयः पाशास्तेषां सर्वेषामविद्यास्मितादीनां क्लेशानां च परिक्षयो वात्यः तस्माभिध्यानात्तृ
तीयं देहभेदे श्रुतिया चष्टे तस्येति अद्वितीयब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण मूलाज्ञाननिवृत्तौ समस्ताकैवल्यरूपं केवलं जात्मापस्यानवह्म
णं सर्वैश्वर्यमनपेक्षकमीश्वरत्वं प्राप्नोति ॥६३॥ आसकामतोन्मायाशक्तिवशानाकर्मणः प्रनावेन निवृत्तपरित्सूजयदेतदुक्तं
वासववमविन्नकैवल्यंरूपेणानुदेवं नित्यसर्वहात्म्यात्मसंस्थं मन्यागात्मभावेन स्थिते ज्ञेयसाक्षात्कर्तव्यं नचितोन्यदपि किंचिज्ज्ञातव्य

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ॥ तस्य ध्यानान्मूलमायाविनिर्दे विश्वैश्वर्ययाविकैवल्यरूपं
॥६३॥ एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि किंचित् ॥ भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्म
मेतत् ॥६४॥ वह्नेर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिंगनाशः ॥

स्यादित्याह नातः इति अयमतोऽस्मान्निरतिशयानंदलक्षणाद्ब्रह्मणस्तत्त्वतोन्यद्वेदितव्यं किमपि तत्त्वं नास्ति अयमतो न हातव्यमिति श्रुत्ये
य त्रावनौक्तभोक्त्रादिभेदेन त्रिविधं जगत्प्रतिभाति तदपि निरूप्यमाणे मायातीते ब्रह्मण एव ध्यस्तत्वात्तन्नो न व्यतिरिच्यतेति
व्यतिरिच्यते इदं इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादकं मंत्र ~ दाहृत्य न्यायचष्टे नोक्तेन ब्रह्ममेतदिति अन्नस्वाकष्टारसः ॥६५॥ तथाविध
स्य ब्रह्मणो ज्ञानोपायं बोधयितुं उदाहरति ॥

श्वे॰उ॰भा॰ १२५ नेवकृष्यथेनितत्संगच्छते वह्नेरिति योनिगतस्य योनिः कारणमरणिस्तद्गतस्याग्नेर्मूर्तिः स्वरूपं न दृश्यते नैव सूक्ष्मत्वादिन्द्रियेण वानोपलभ्य-
ते च यद्यपि नैव लिङ्गनाशः नष्टमात्रे सति पुनरग्निसद्भावगमकं लिङ्गमौष्ण्यं तस्य च नाशो नैव विद्यते सोऽग्निः पुनर्मथ्यमानोपायेनेन्धनयोनि-
इन्धनादरणिरूपात्काष्ठान्नाथमानः सन्निन्द्रियग्राह्यो भवति यथायं दृष्टान्तस्तथा ब्रह्मोपाधिकारणसंघातेन प्रविष्टः सन् देवः केनाप्युपलभ्यमा-
नमपि उपायविशेषेण गृहीतुं शक्यते तमुपायं दर्शयति ॥ तद्वेति वा शब्द उभयार्थे तद्ब्रह्म आत्मा च उभयविधं परं चादेहशरीरे हृदं रेखुजमथे

सभूय एवेन्धनयोनिगृह्यस्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥१३॥ स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिं ॥ ध्याननिर्मथना-
भ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥१४॥

ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन वा वस्थितं प्रणवेन ॥१३॥ कारेण गृह्यत इत्यर्थः ॥१३॥ कथं प्रणवस्य तद्ग्रहणोपायत्वमिति तं तदाह ॥ स्वदेहमिति
स्वदेहोपलक्षितं हृदयमधरारणिं कृत्वा ॥१४॥ कारं चोत्तरारणिं कृत्वा ध्याननिर्मथनाभ्यासाध्यानं प्रणवाभिधेयत्वेन तदाजवनं ते
न चेप रस्य परस्येवान्वलग्नेश्च्विं तनं तरं वनिर्मितं वदान्या तो या वस्तात्तत्कारमनुवृत्तिस्तस्मादुपायाद्देवं द्योतमानं स्वप्रकाशं
निरुपाधिकमात्मस्वरूपं पश्येत्साक्षात्करोतीति निगूढवत् यथा कैश्चिन्निगूढं विज्ञानमग्निमधरारणिं कृत्वा निर्मथनेनोपलभ्य- रा॰म॰ १२५
ते तद्वदित्यर्थः ॥१४॥

विहितमात्मदर्शनमनेकैर्दृष्टान्तैरुपपादयन्सत्यादिसाधनमुपदिशति तिलेष्विति यथा तिलेषु तैलं व्याप्य वर्तते यथा वा दधि सर्पिः स्रो-
तस्सु मिताव विशिष्टं स्तु नदीषु आपोन्तं न रेव्याप्य वर्तते ॥ अरणीषु काष्ठेष्वग्निः यथैते तैलादयस्तिलादिषु विवेकतो नानुपलभ्यमा-
नाश्च पिपीडनालोडनस्वेदनमथनैर्विवेकिनोपलभ्यन्ते ॥ एवमेवत्वयमात्मा निरुपाधिकः सच्चिदानन्दैकरसात्मा निहृदयेगुहा-
ते श्रवणमनननादिसंस्कृतेन मनसात्मा क्रियते ॥ योसावेवंविधश्चात्मानं सत्येन वचनेन तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणेन वर्णाश्रमवि-

तिलेषु तैलं दधिनीव सर्पिरापः स्रोतःस्वरणीषु चाग्निः ॥ एवमात्मात्मनि गृह्यतेसौ सत्येनैनं तपसा योनुवेत्ति ॥१५॥

हितेन स्वस्वधर्मेण यः साधकोनुवेत्ति अनुपश्यति तेन सत्यादिसाधनेन पुरुषेण गृह्यत इति संबन्धः अत एवाथर्वणोपनिष-
द्युपाम्नातं ॥ सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मेति ॥ तिलादिषु तैलादिवद्व्याप्य वर्तमानो यः सर्वव्यापकश्चात्मा नासावुपचरि-
तः किंतु साक्षाद्ब्रह्मैवेति प्रतिपादयति सर्वव्यापिनमिति द्वारेकारणेनात्मना वस्थितं घटं तथा न व्याप्नोति एवं कारणेनात्मना का-
र्यं जगत्कृत्स्नं व्याप्नोतीति सर्वव्यापी तस्माद्ब्रह्मस्वरूपत्वं संदर्शने साक्षात्साधनमाह आत्मविद्या तपोमूलं ब्रह्मानन्दैकरसं श्रवण

मननादिसाधनैकजन्यासाक्षात्काररूपाया विद्याया यच्च तपोवर्णाश्रमविहितं यज्ञदानादिकर्म तदुभयं प्रकृतं तु यज्ञलब्ध्यधिकारणं यस्य स तथो
क्तः एवंभूतं यच्चात्मानं विद्यामुपक्रम्य पतितं देवयेरं ब्रह्म तद्विज्ञानहेतु उपनिषदिति एवंबिसृर्रयथा प्रस्तस्य च विचारणं गत्यवसारनलक्षणात्म
योर्थः अद्वितीयं ब्रह्म सर्वप्राणिष्वात्मनावस्थितं पम्यनिरुपाधिकरूपेण प्रकाशमानं श्रितं तत्ततायसंसारं विसर्जतीति हि नस्तीत्
रूविद्यापि तमात्मानं शरीरे सर्वपरिवार्यितं ॥ आत्मविद्यातपोमूलं तत्त्वज्ञो पनिषत्परं ॥६७॥
पनिषत्यद्वाजीवनावेनावस्थितं साक्षिचेतनं मितं तं स्वात्मानमनुगमय स्मै कर्म पश्यतितद्विद्यामवसादयतिशिथिलीकरो
गतिवा उपनिषत्परं ब्रह्मतत्त्वार्थ उपनिषत्संदर्भितिक्रान्तो पवनात्तादितथैव पवनायं तथा चउपनिषद्भ्रंशेन ब्रह्मविद्यो
च्यते तयापदनीयं प्राप्तव्यमित्यर्थः॥६७॥ रामः
१२६

एवमद्वितीयस्य ब्रह्मणः स्वशक्तिवशात्मोक्षयोगप्रदरूपैर्वेपेण वस्थानं तद्विविक्तस्यापरिच्छिन्नचिदानंदैकरसस्यातिरुपाधिकरूप
स्य ज्ञानान्मोक्षश्रुतिरुक्तस्वशास्त्रार्थस्य संग्रहेण प्रतिपादकं रूढं रूढं मतं श्रेतरोपपत्तिषद्विप्रथमाध्यायं व्यारत्याय युंजानः प्रथमं
मनइत्याद्यध्यायपंचकस्य तद्विकरणरूपतयागतार्थत्वात्तत्संग्रहव्याचष्टे यज्ञदानेति॥ युंजानः प्रथमं मनस्तिरूढं तत्स्थाप्य समं
शरीरमित्यादिश्रुत्युक्तरूपस्य योगस्य सिद्धिर्न विद्यते इत्यादिमंत्रेषु च श्रवणाह्वरणरूपश्रुतिं तस्याश्रिहैः वर्हितं नैमित्तिकादिकर्म

यज्ञदानादिभिः पुण्यैर्योगसिद्धिर्न विद्यते॥ योगात्संजायते ज्ञानं ज्ञानान्मुक्तिर्न कर्मणः॥६८॥ अत्याश्रमिस्थः तां
नैमोवक्षय ब्रह्मवेदनं॥ नाप्नुयात्तदानवंतापुन्नायकदाचन॥६९॥

नातस्य योगहेतुत्वश्रवणात्सरमेश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठितेन नित्यनैमित्तिककर्मणा विरूढत्वं तस्याः इत्याद्यध्यायपंचकस्य तद्विक
रणरूपतयागतार्थत्वात्तत्संग्रहव्याचष्टे यज्ञदानेति॥ युंजायुक्तमनस्कस्य श्रवणमननः तायतुष्ठानायासेन ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानं ज
यते तेनैव मुक्तिरित्यर्थः॥६८॥ ब्रह्मविद्यासंप्रदायगोपनार्थमसत्याश्रमिस्थ इति॥६९॥ कः पुनरस्याश्रमः यत्रागदधिकारी
तितचाह॥ अग्निरिति जाबालश्रुतिगतेरतिहाह॥ जाबालेश्रुतिगतेरग्निरितिमस्मेत्यादिमंत्रेर्नस्मनोद्धूलं त्रिपुंड्धारणंच

नवेत्युक्तसमुच्चयार्थः॥ तेन च शिवमंत्रजपस्नानादिकसंग्रहः तेन एतदुक्तज्ञानादिकमलाभ्यमं कथमेवं स्यादित्याशंक्याह॥७०॥ शिवभक्तिवर्जुरूनक्तिरपि
विविधोमन्त्रावेनरंगत्साथनमितिश्रुतिमुदाहरति॥७१॥ प्रतिपादितमुपमितिपरथैनिगमयति श्रुतीतिप्रियरूपामितिनिशायां तं दरु

श्वनिरिन्यादिनिमंत्रैर्भस्मानाधूलितं तथा॥ त्रिपुंड्रधारणं चापि वदंत्यान्यमनुधाः॥७०॥ पस्परेदेवपरात्नाक्रियैथादेवे तथा गुरु
गै॥ तस्यैते कथिताह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः॥७१॥ श्रुतिचचनेन मयैव समस्तं परसहृपावलतः पठितं च॥ पिरिविदिरि वि
दितं स नरः स्वकमोहं नरतिशिवं विचानिप्रियरूपं॥७२॥ इति श्रीस्कंदपुराणे सूतसंहितायां यज्ञवैभवखंडे उपरिभागे
ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु कडवल्लीप्रपंचनं नाम एकादशोऽध्यायः॥

पमित्यर्थः॥७२॥ इति ब्रह्मगीतात्पर्यदीपिकायां एकादशोऽध्यायः॥११॥ श्रीरामचन्द्राय नमः॥ ॥ रामः
१२७

एवमेतरेयकादिसर्वसर्वशाखागताउपनिषदोऽध्याख्याय प्रतिपत्तिसौकर्याय तासु सर्वासु परिनिश्चितमर्थं सिद्धसंग्रहेणाख्यातुं प्रतिजानीते
॥वक्ष्य इति॥ सर्वशाखार्थेति॥ सर्वासामुपनिषदां ये अर्थाः विस्तरेण प्रतिपादितास्तेषां संग्रहमित्यर्थः सच सर्वोपनिषत्समाम्नातोऽर्थ
ः प्रत्यग्ब्रह्मतादात्म्यरूपइत्याह अस्तीति॥ स एवात्मेति कार्यकरणसंघातविशिष्टस्य चैतन्यस्याहं शब्दवाच्यतया आत्मत्वेन

ब्रह्मोवाच॥ वक्ष्येऽसावनंतरं सारात्सारं सर्वशास्त्रार्थसंग्रहं॥ श्रद्धया सहिताय यं शृणुतातीव शोभनं॥१॥ अस्ति स्वावरहं त्वादपत्यया नंव
नेवनंसुरा॥ सर्वेषां नपरं ज्ञानं स एवात्मा न संशयः॥२॥ सोऽहं साक्षिविधं पासादाह्मेवः सत्यपि वस्तुतः॥ स शिवत्वमविज्ञाय संसारी वा
वज्रासते॥३॥ वेदादिनेनमार्गेण परं पर्यक्रमेण तु॥ मुमुक्षुतरंदं प्राप्य पुनः ज्ञात्वादिसाधनो॥४॥ सहितं शिवम॥ ज्ञाचगुरोः परं
प्राप्य॥ वेदांतानां महावाक्यश्रवणेन तथैव च॥५॥ मननेन तथा देवाध्यानेन परमात्मनः॥

तिनास मानेपि देहेंद्रियादिरूपत्वादिति विनात्मत्वेन संवीतिरुसाक्षी चिन्मात्ररूप एवाहं ज्ञात्वजल्पत्स्नात्मा न देहादिरित्यर्थः॥२॥ सा
क्षिधं पनिस्त्वस्यास संसारिव्रह्मरूपतावरत्वाज्ञानेन त्वर्थः शिवत्वमपीतिसर्वगतः सत्यशिव एव हि सर्वप्राणितत्त्वउपाधिवशाज्ञावस
तेनपरिच्छिन्नोनास तेन्नेनजीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेः॥३॥

एवं संसारित्वस्य स्वस्वरूपाज्ञानमात्रकृतत्वात्स्य ज्ञानी द्वयं नापेक्षते न च ज्ञानेन मनेन क्रमेण सिध्यतीत्याह एवेति नेनेति पारंपर्यक्रमेण
तिगुरुपरंपरायाः क्रमेणेनेत्यर्थः॥६॥ प्रत्यगात्मानमिति निश्चांति शान्त्यादिनिति॥ श्रवणमननादिनिदिध्यासनेन साक्षिचिन्मात्ररूपं सुखदुः
खादिसकलद्वंद्वविनिर्मुक्तं नमहं शास्त्रां जहितम परिछिन्नपरशिवरूपेण सम्यक् पश्यन् साक्षात्कुर्वन् तत्क्षणमकालमेव स्वात्मनाप

प्रत्यैवं ब्रह्मैकताज्ञानं व्याप्यानिशिवपरं॥६॥ प्रत्यगात्मानमद्वंद्वमहं शास्त्रोज्जितं॥ शिवरूपेण संपश्यन्नेवयातिस्वद्दर्णतां॥७॥
शिवरूपतयामातेः हे शास्त्र शुद्धनास्वराः॥ अविद्याविलयं यातिविद्यया परयैवतु॥८॥ विद्यमापरायाविद्यानिवृत्तौ ब्रह्मरुद्रवं॥
शिष्यते खलु नानावो नान्यस्तथापि च॥९॥

इति पूर्णतां प्राप्नोति किंच निरपितत्क्षणमकालमेव साक्षात्स्वाप्यंविडुपाद कल्पितनिवृत्ते तत्स्वरूपानकेपिविषमिदेवः प्रतिपरेच्छाहे मत्तुरमनेवसूर्य
श्येति॥७॥ शिष्यं ते खलुना नावदुनिनावात्मकस्य सकलस्याविद्यापरिकल्पितत्वात्तस्याश्च प्रतीतिमात्रचारात्वेन सद्वदलक्षणाधविद्य
यानिवृत्तौ केवलब्रह्मैव व शिष्यते ननु नानात्मकं मनानात्मकं वा किं चित्परिशिष्यते॥९॥ रामः
१२८

ननु तर्ह्येवमस्याद्यामविद्यानिवृत्तिरप्यस्ति न वा न चेद्विद्ययैवविद्यनइति केवलपरिशिष्टो यः अस्ति चेत्तानिवृत्तिरपिपरिशिष्यत इ
त्यत आह व्यवहारे निव्यवहारहष्यवाविद्यानिवृत्तिश्च कल्प्यते परमार्थदृष्यानुरेउ ते अपि न स्त इत्यर्थः॥ अत एवो कमाचायैः अस्माः वि
द्येत्यविद्यायामेवासितवाधक कल्प्यते॥ ब्रह्मदृष्यात विद्ये न कथं चनयुज्यते निकिं तर्हि तन्नेतरद्य्यामासनइति नहाहनत्वैति॥९॥ तच्चपंच
मेध्यायेपिं प्रतिपादितं व्यावहारिकमज्ञानमपि ब्रह्मैव वस्तुनइत्यादिना॥१०॥ तस्मात्तत्त्वदृष्ट्या स्वदृष्ट्याभावादिमदाधिनं कृत्स्नजगत्का

व्यवहारदशारदशाविद्यानिवृत्तिश्च कल्प्यते॥ तत्वविद्यातुनाद्यातत्विवृत्तिश्च हेतुराः॥१०॥ ब्रह्मरूपतया ब्रह्मकेवलं प्रतिभास
ते जगद्रूपतयाप्येतद्ब्रह्मैव प्रतिभासते॥ विद्याविद्यादिभेदेन भावाभावादिभेदतः॥११॥ गुरुशिष्यादिभेदेन ब्रह्मैव प्रतिभासते
॥१२॥ ब्रह्म सर्वमिति ज्ञानं ब्रह्मप्राप्तेस्तु साधनं॥ जगन्मायेति विज्ञानमज्ञानं फलतो भवेत्॥१३॥ तथापि रमाद्वैतज्ञानस्येरतु
वेदनं॥ उपकारकमन्यं नं दृष्ट्वा वक्ति चश्रुतिः॥१४॥

रण भूत ब्रह्मात्मनैवावभासते इति प्रतिपादयति॥ जगद्रूपइत्यादिना॥११॥ अज्ञानं फलत इति ब्रह्मात्मना यः सर्वज्ञद्वितीयं ज्ञानं तु ब्र
ह्मप्राप्तिसाधनं तु ततोन्यत्वेन जगद्विषयं ज्ञानं फलतस्तदज्ञानमेव च स मथावस्थितस्यानयाग्रहणहित्यर्थः॥१३॥ किमर्थं तर्हि द्वै
तमिन च आकार्षः स भूतदित्यादिकपास्तद्धिकृत्याने देन जगन्मतिपादमपित्यत आह॥॥

नथापि निजगद्ध्यारोपापवादयोः मतोऽनिष्प्रपंचमद्वैतं ब्रह्म प्रत्येतुं शक्यते अनन्तस्य तु प्रकारत्वेन द्वैतं जगद् भ्रांतिमित्यर्थः॥१४॥ ननु जग
न्मिथ्यात्वं नत्त्वेकत्वं नद्धियावज्ञावमपि हीनं तुद्धृत्या वा॥ नमेतं वेदानुवचनेन ब्रह्मत्वेन विविदिषंतीत्यादिका श्रुतिः साध्यसाधनभावं प्रतिपा
दयतीति तत्राह॥ यथेति सत्यत्वेन जगदिदं गाकृत्स्ना श्रुतिः साध्यसाधनभावमात्रप्रतिपादनपरा न तु तस्य पारमार्थिकसत्यत्वं प्रतिपादय

ब्रं यथा ज्ञातस्वरूपेण सत्यत्वेन जगच्छ्रुतिः॥ अंगीकृत्य हितं नृणां कराति द्विकिमद्वरं॥१५॥
सत्यत्वेन जगज्ज्ञानं संसारस्य प्रवर्त्तकं॥ असत्यत्वेन ज्ञानं तु संसारस्य निवर्त्तकं॥१६॥ अनेनैव प्रका
रेणाज्ञायकराचित्परमा श्रुतिः॥ जगत्सर्वमिदं मायावहत्यन्नेननिर्मिता॥१७॥

ऽत्यर्थः॥१५॥ सत्यत्वेन जगज्ज्ञानमित्यादि यस्मात् सार्थिक्यसत्यतया जगज्ज्ञानं तन्मिथ्याज्ञानत्वात् संसारस्य हेतुः असत्यतया ज्ञानं तु पर
मार्थत्वात् संसारनिवर्त्तकं॥१६॥ परश्चाश्रुतिरिति मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरं इदं मायाभिः पुरुरूप ईयते॥ मि रामः १२९
यामात्रमिदं द्वैतमित्यादिका साश्रुतिः॥१७॥

सर्वं ब्रह्मेत्यनीति सर्वं खल्विदं ब्रह्मत्यादिः॥ सर्वं यदयमानेत्यादिकाः प्रतीयमानस्य कृत्स्नस्य जगतो रज्जवेकरस ब्रह्मत्वं बोधयतीत्यर्थः॥१८
॥१९॥ यथा यथा वज्ञानं समुद्दतिब्रह्मनिष्ठस्य पेवयेन प्रकारेणाज्ञगत्साक्षिभूतः शिव एवापि प्रकारत्वेन साक्षिभूतः शिव एवाधम
हे सत्येन चान्यत्किंचिदित्यर्थः॥ नत्पूर्वेतियोऽयं सर्वजगद्विषयो बाधः शिव एव इत्येवं रूपाया बुद्धिः सापि भूतपूर्वगत्या नदा नास्तीत्य

अनात्मप्रकर्षितं नश्यति यावदेकमप्येतस्य सा॥ सर्वं ब्रह्मेति निकल्पः गीश्रुतिर्वदतिसादरं॥१८॥ ब्रह्मैव केवलं शुद्धं विद्यते तत्त्वदर्शने न च विद्या
न चाविद्या न जगच्च न चापरं॥१९॥ अतः परमनिर्वाणनिष्ठस्य परयोगिनः॥ यथा यथा वेज्ञा सायं शिव एव न चापरं॥२०॥ भूतपूर्वानु
संधानात्कथ्यते न तु वस्तुतः॥ यथा यथा वभासार्यं शिव इत्यधिपि वेदनं॥२१॥ तदिनिर्वाणनिष्ठस्य ज्ञिवस्य परयोगिनः॥ यथा यु
च्यतियत्किंचिद्भासते परमार्थतः॥२२॥ यथा यथा वभासेन रूपेणैकेवलं॥ स्तिमितो दधिवद्योगी स्वयं तिष्ठति नान्यथा॥२३॥ परनि
र्वाणनिष्ठस्य योगिनः परमां स्थितिं॥ प्रपंचन विजानाति न हरिर्न महेश्वरः॥२४॥ न मया च परिज्ञातुं शक्यते योगिनः स्थितिः॥ नापि
वेदैर्न मानेन तत्त्वस्य निधुराणकैः॥२५॥ अहो निर्वाणनिष्ठस्य योगिनः परमा स्थितिः॥ यादृशी परमा निष्ठा तादृशी वहिकेवलं॥२६
रसंरूपापरा निष्ठा शिवस्याखिलभावनः॥ शिवायाश्चाप्यिकामन्तुं प्रसादि नहरेरपि॥२७॥

जगतो प्रतिभासनात्॥२१॥ भूतपूर्वगत्याश्रय पोनेदृशी याबुद्धिः तापितदानीं न संभवतीत्याह यथेति द्वैविधस्याभवेदनस्याप्यवि
द्याकार्यत्वेन कारणनिवृत्त्या निवृत्तत्वादित्यर्थः॥२२॥

स्तिमितोदधिवद्दृष्टिस्तर्थनिस्तरंगसमुद्रवदिदेपहेतो द्वैतभानाभावात्तन्निर्विकल्पेन विहानेर्हैकरसं स्वभावेन निश्चलं तिष्ठतीत्यर्थः ॥ स्वयं च न
विजानातीति स्वप्रकाशत्वात्स्वनावस्थितस्य विदुषो विज्ञानहेतूनामंतःकरणादीनामविद्याकार्यत्वाद्विद्यया तन्निवृत्तेर्नास्य यद्विज्ञानपनाम ॥

न यो मम पिता न्येषां न चो माहेश्वर हेस्तरः ॥ नारायणो महादेवः खलु साक्षात्सनातनः ॥१८॥ इदृशी परमा निष्ठा गुरोः साक्षाच्छरीरलक्षणात् ॥ क
र्मसाम्येन तायां सान्निध्यमेव न संशयः ॥१९॥ नेशिकं देवदेव रेवेशांति वविद्याद्विचक्षणः ॥ नदृष्टं सर्वयत्नेन प्रकुर्यात्सर्वदा दृस्तत
॥२०॥ स्वास्मानिष्टमपि प्राज्ञः प्रकुर्याद्गुरुनोदितः ॥ गुरोरिष्टं प्रकुर्वाणः परं निर्वाणमृच्छति ॥२१॥ स्वाश्रमं च स्वजातिं च स्वकीर्तिं च तपो
वचस्याद्गुरुरिष्टलोकवृद्धिष्टं बंधुपुत्रादिसंगमं ॥२२॥ गृहदेवधनाहीनो हानिं क्लेशं सुखं तथा त्यन वेत्स गुरोरिष्टं कुर्याच्चिन्मतेंद्रि
नः ॥२३॥ गुरोश्शापेते शिवः साक्षात्मसत्रः प्रतिभासते ॥ गुरोर्देहे महादेवः सावः सन्निहितः सदा ॥२४॥

न कर्मकनृभावेन न जातीत्यर्थः ॥२५॥ कर्मसाम्येन नायामादिति कर्मणोः सुकृतदुष्कृतयोः फलं भोगेन क्षयसाम्ये सतीत्यर्थः उक्तं हि
जंतोरपश्चिमतनोः सूतिकर्मसाम्य इति ॥२६॥

स्वात्मनो नान्य इति परमात्मनो न यतिरिक्तः स एव गुरुमूर्तिमास्थाय भवतीत्यर्थः ॥ उक्तं हि न त्वप्रकाशो यो जयति परेनन्येगुरी त्वयाचार्यमूर्तिमस्य इति ॥
२७॥ तत्त्ववस्तु कलामिति सन्मयः सन्मय इत्यादिना सन्यवस्थितिनात्मपिठत्वं दृष्टं तत्रूपमसत्त्वरूपेणानिश्चित्य मरे देहेंद्रियादिरेषायं साक्षिचिन्मा

गुरोरनिष्टं नो हाद्यान्न कुर्यान्न कुर्यात्तु रुते यदि पश्यते नरैकेनाश्रेयावदानतसंश्रवं ॥२८॥ शिवे क्रुद्धे गुरुस्त्राता गुरौ क्रुद्धे न कश्चन नस्मादिष्टं गुरोः कु
र्यात्कायेन मनसा गिरा ॥२९॥ गुरुर्नाम्यात्मतो नान्यः सत्यमेव न संशयः ॥ आत्मलाभात्परो लाभो नास्तीति नं शपः ॥ अनात्मरूपं देहादियो
हग्नानिपिनास्तु सः गुरुर्हि कथितः प्राज्ञैः क्लेशहेतुप्रदो हि सः ॥३०॥ अनिष्टं स्वयं परस्तद्धेहधवादि प्रदप्रदः ॥ सा वं नो मम दस्वापिने गुरुक्लेश
दो हि सः ॥३१॥ मंत्रतंत्रादि रस्तद्ध्रो किंकोपाय तस्तथा ॥ नगुरुः कथितः प्राज्ञैः क्लेशहेतुप्रदो हि सः ॥४०॥ सत्यवत्तूकजेनातं निश्चिमे
नन्नरूपतः ॥ सर्वसाक्षितया त्मानं पिनत्यपरवेत नं ॥४१॥ यस्त्वनहिति वेदांतदृष्टीपेन स्वकेनि नं ॥ शिवत्वं बोधयत्येष गुरुः साक्षात्मव
परः ॥४२॥ दृश्यरूपमिदं सर्वं दृश्यरूपेण विज्ञाप्य वदृश्यरूपं ब्रह्मत्वेयो वक्ति स गुरुर्नापिरः पुमान् ॥४३॥ परमाद्वैतविज्ञानरूपमेव ददातिय ॥
सोऽयं गुरुः साक्षात्साक्षाच्छिव एव न संशयः ॥ तादृशं हेशिकं साक्षाद्देशं नांबुजनास्करं ॥

वरूपमात्मानं तत्तोविनन्सानवच्छिन्नचिदात्मदात्मकं यत्परंब्रह्म तत्तदेव त्वमसीति वेदांतमहावाक्यलक्षणेन प्रदीपेन एवंब्रह्मात्मतत्त्वमवे
बयति एष एव गुरुर्नान्निः निषेधः स्वोच्छित्रीनरशीतिन्रायानदावाप्रिलक्षणस्य गुरुत्वाषस्य मापकत्वादित्यर्थः ॥४४॥

एतदेवमप्रपंचपदमितिदस्वरूपमित्यादिना॥४२॥ गुरुगुरुगुरुरुद्रितिगुरवःपिक्कयास्तेषाममप्यसौविदानाः॥४४॥ प्रतिज्ञातमर्थ

नोपयेत्स्वयंयत्नंनश्येयसेऽप्यसेनरः॥४५॥ सर्ववेदांतवाक्यानामर्थःसंशयरूपतः॥ कथितस्त्वयापादेवाममाहपंवमेश्वरः॥ सर्व
ज्ञःसर्ववित्सात्माप्रात्मकामःकृपाकरःसर्वदः॥ सर्वविनिर्मुक्तःसत्यमेवाब्रवीन्मम॥४७॥ यथाहसर्ववेदानामर्थःसर्वज्ञईश्वरः॥
तथैवकथितोस्माभिःसत्यमेव——संशयः॥४८॥ स्वप्रकाशस्वरूपस्यत्वतःसिद्धस्यशूलिनः॥ करोमलेकवत्सर्वंमत्यत्का
हतसंशयः॥४९॥ वेदानामर्थएवंवर्यंयिवदंतिविमोहिताः॥ महासाहसिकाएवतेनरानेहिसंशयः॥५०॥ मदुक्तार्थप्रकारेण
विनायेप्रवदंतिते॥ बंधकूपनिराळंबपतंत्यैवनसंशयः॥५१॥ वेदार्थःपरमाद्वैतंतेनेनरस्तुरपुंगवाः॥ नोचेदत्रैवतेमूढापिशि
तीप्यंतिनसंशयः॥५२॥ अन्यथावेदवाक्यानामर्थइत्यभिशंकया॥ अनिश्चितार्थ्रेन्मदुर्युष्माकंचपतेष्यति॥५३॥ इत्यःपरंनव
क्तव्यंविद्यतेसुरपुंगवाः॥ सत्यमेवमयाप्रोक्तंशंभोःपादौस्पृशाम्यहं॥५४॥

तुपतेहरतिसर्ववंयानेति॥स्पष्टोर्थः॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥ ॥शंकरःस॥ ॥

एवमुक्तेत्यादिस्पष्टवाक्य॥५५॥

सूतउवाच॥ एवमुक्त्वामहातेजाब्रह्मचासुरपुंगवान्॥ प्रत्यक्षतंपशनंदंपार्वतीपतिमीश्वरं॥५५॥ परमाद्वैतरूपंतंनवरोगस्यभेषजं॥ स्मृ
त्वानत्वापुनःस्तुत्वानत्वापरवशोभवत्॥५६॥ दिवाश्चदेवदेवेशंस्मृत्वासांबंत्रियंबकं॥ प्रणम्यदंडवद्भूमौविवशाविवशाश्चभवन्मुदा॥५७॥ देवदे
वोदेवोमहादेवमहाकारुणिकेश्वरः॥ नचैवाविरभूद्व्यासहसस्मतनपोधनाः॥५८॥ विष्णुश्चपद्मसंभवःसार्धंतत्रैवब्रह्मलेवितामाः॥ आगतोभगवा
न्दृष्टुमत्रोपसुरनायकः॥५९॥ पुष्पवृष्टिरभवद्यथापुरास्वस्तिमंत्रैरवनानिबाभवत्॥ तत्रभक्तिसहितेनविष्णुनापद्मपावपरिरंजितः
शिवः॥६०॥ त्वांकरोपिंशशिशेखरःपरःस्वंबयेवसहितःसनातन——तत्रतत्रमधकरोदभिप्रियःस्वस्वरूपपरवेदनप्रियात्॥६१॥
सर्वलोकजननीशिवापएपापनाशकरबोधदायिनी॥ ब्रह्मवन्मधरहृर्वकामिमास्वानुभूतिसहितेनचक्षुषा॥६२॥ विलोक्यकारु
ण्यबलेनकेवलंप्रबोधमायासपुरोचमानिमान्॥ एतःप्रजानाथपुरः॥ सोराःसुराःप्रनृत्यमानेतुशिवंशिवामपि॥६३॥ त्वकरवत्तुपेवद
हशुःकृतिमत्तवोन्यविद्यानरूपपरलोचनगोचाराः हंतभा॥ पुनःपरमकारुणिकंमहांतंपचाक्षरंपंचाक्षरेणनवपावाहरण
हस्य॥६४॥ तुष्टुवुःकृतिबचोभिराद्राक्षकपैवतपावंधनात्॥ इष्टसिद्धिरभवद्दिवःसुरादसचोचहस्तुनापहःशिवः॥६५॥

शंकरीचक्ररणागतप्रियं बंधहेतुमज्ञाननाशकारिणी॥ मत्प्रसादबलजन्मधवेचनाइत्यावोचदनवन्तितिप्रियाः॥६६॥ केशवोपि सु
रपुंगवान्प्रतिप्राह शंभुरयमस्तुनः प्रभुः॥ सर्ववेदशिरसामगोचरः प्रीतएवभवतामितिद्विजाः॥६७॥ देवोपि कारुण्यपरमार्द्र
मानसः सुरानशेषानजं हर्षकाश्रतिः॥ उवाच॥ उवाचगीतामतिशोभनामिमां ममानुकूलामपियपद्मजः॥६८॥ सयाति
मामेव निरस्तबंधनः परां समाप्याविशिषेवेवन्नतैविधाकरेण पिसमस्ततेनसाक्षिपादमुकुंदे नमः सदा भवेत्॥६९॥ ए
षा गीता ब्रह्मणो नाम विधानाश्रित्या पुराः सर्वगीतोत्तमा च॥ वेदाकारा वेदनिष्ठैर्द्विजेंद्रैर्न प्राप्या नैव शूद्रादिभिश्च॥७०॥ इत्ये
वंपरमशिवः प्रजाप्यनाथः शिष्टानामशुभहरः पुरस्तयारिः॥ नक्षोनाममलसुखप्रबोधकरो ⁀ त्वेवस्फुरणसुवैखेतिरो
धत्तव॥७१॥ देवीसा सकलजगद्विचित्रचित्राकारुण्या इखिलसुरान्विलोक्य॥ सुप्रीता परमसुखप्रबोधरूपा तत्रैवस्फु
रणसुखेतिरोबभूव॥७२॥ विष्णुर्लक्ष्मीसाकमाभ्यासदेवानंदं हृष्टतुष्टः स्वस्य वैकुंठमाप॥ ब्रह्मा देवानान्यविद्यादिनिष्ठ
कास्वस्थाना रुद्धध्याननिष्ठो बभूव॥७३॥

देवाः सर्वेदंडवद्भूमिभागे नत्वा सार्द्धं पद्मयोनिं प्रणम्य॥ रष्ट्वात्मानः सत्यबोधैकनिष्ठाः स्वं स्वं देशं जग्मुरीयुर्द्विजेंद्राः॥७४॥ इत्थं
साक्षाद्ब्रह्मगीतां नवश्चिः सुदुर्लज्ञानैः॥ रादेरेण श्रकं तावमत्रश्रद्धानक्तियुक्तस्यविप्रानित्यं देयानेन रस्मान्नित्युक्ता॥७५॥ इतिपरशि
वचक्ष्माप्राप्तविद्यस्तुसन्नः सुखपतु शिवतत्वप्रापिकां मे वगीतां मुनिगणहितनुष्या नाम्यनिर्वाणरूपं परतरमवलोक्य प्रज्ञ
पामेतमापा॥७६॥ सुनयश्चगुरुरूं परवेदिवप्रणिपत्य समस्तहिप्रपरं॥ हृदयस्थमहं पदत्रजितं परतत्वतये वविदः स्थिरे॥७७॥

इतिपरशिपवन्नसेनिक विवाकं॥॥

॥॥इतिश्रीस्कंदपुराणे सूतसंहितायां यज्ञवैभवखंडस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां द्वादशोऽध्यायः स
माप्तः॥॥ इतिश्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्र्यंबकपादाब्जसेवापरायणेनोपानवत्सर्गप्रवर्ति
केन माधवाचार्येण विरचितायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखंडस्योपरिभागे॥२०॥ अत्रादिति
श्रीब्रह्मगीतायां द्वादशोऽध्यायः॥ ॥

म.गी.
१

॥श्रीभवानीशंकराभ्यां नमः॥ अथ विद्यार्थिना गुरुनमस्कारः कृतीमथमनः कर्तव्य इति सूत्रमाह विवेतुं मल्लगीतां व्याख्यातुकामे नैमित्तिकैः कृतेन नमस्कार
स्तुती उपनिबध्नाति॥ ऐश्वर्यमिन्द्रानं न भिन्नादि विशेषणमसहकृतार्थं आत्मत्वेनैवेति॥ सच्चिदानंदैकरसमद्वितीयं परं ब्रह्मतत्त्वं तदात्मभावेनैव साक्षात्कृ
तं न मन एवनिस्तरंगसमुद्रवन्निर्विकल्पं विकल्पहेतोस्तत्त्वतोऽसंभवात् तन एव सुसंपूर्णं अपरिच्छिन्नमबाधनिरतिशयानंदरूपं नया सुप्रसन्नमनएव

ऐश्वर्यं परमानंदमनंतं सर्वविद्यनं॥ आत्मत्वेनैव पश्यंतं निस्तरंगसमुद्रवत्॥१॥ निर्विकल्पं सुसंपूर्णं सुप्रसन्नं शुचिस्मितं॥ आमयं तं जगद्धामासनात्तु
मेंतमिवापरं॥२॥ प्रणम्य मनुनयः कृतं देवस्थितिपालने॥ कृतानंदलिपुटोक्तवानुद्बुध्य परया मुदा॥३॥ नमस्ते भगवन्शंभुप्रसादाद्भवबंधन॥ नमस्ते भ
गवन्शंभुचरणांबुजवंद्य॥४॥ नमस्ते शंभुनन्नानामप्रणष्टसमाहित॥ नमस्ते शंभुनन्नानामनीवहितबोधक॥५॥ नमस्ते वेदवेदांतप्रपन्नवैखरीखि
कर॥६॥ आमविज्ञानदीपस्य वर्तिनितायतेनमः॥ पुराणपुरुषासाजायः स्वत्रत्नायतेनमः॥ अस्माकं नव हृत्स्थकुंठायनमोस्तुते॥७॥

शुचिस्मित नमान्लीयते नमाकृत्वां जगदामयं तं नदानीमपरस्यमिव स्थितं॥ एतावद्भिर्विशेषणैस्तस्य ब्रह्ममात्रत्वमपि देशासामर्थ्यप्रतिपाद
नेन नमस्कारयोग्यत्वमवधारितं॥ नमस्ते भगवन्नित्यादिनैमित्तिकैः श्लोकैः कृतं स्तोत्रं॥

मल्लगीता
रामः
१

त्वविज्ञानदीपायेति॥ अविद्यनानदेषायेत्यर्थः॥ एवमेव शंकिरइति मल्लगीतादिपद्यं स्वयं कृत्वं नेदमर्थः॥ शुचिस्मितामंतरेणयथावक्ष्यतीत्य

कृपासागरस्तवेषां हितप्रदनमोस्तुते॥ नमो विज्ञानदीपाय नमोज्ञानगुणाय ते॥८॥ मानकृत्तायममनीनांव्यासशिष्याय तेनमः॥ धर्मिज्ञायनम
स्तुत्वं ब्रह्मनिष्ठायतेनमः॥९॥ समाप्य सर्वज्ञदर्शनसारकृतायतेनमः॥ मा ज्ञानतम परागतुस्तत्त्वतायतेनमः॥१०॥ नमोनमो नमस्कृत्वं पुनर्दर्शन
मोनमः॥ अस्माकं गुरवे माहात्म्यः सत्त्वप्रदायिने॥११॥ एवं गोत्रपयः स्कतामृतं सर्वहितप्रदं॥ प्रश्नं प्रपञ्चकिरे सर्वे सर्वे जोकहितैषिणः॥
१२॥ मोपिमूर्तः स्वकः स्विद्ः स्वरूपेणानुनवास्यरात्॥ उत्थाय स्वगुरुं दृध्यौ व्यासं सर्वहितं ततं॥१३॥ अस्मिन्नवसरे व्यासः साक्षात्स
त्यवतीसुतः॥ तस्मात्कृलिनमर्वागस्मि पुंडूंकितमस्तकः॥ कृष्णाजिनी सोत्तरीयश्चाषाढेन विराजितः॥ रुद्राक्षमालाभरण
स्तवैवाविभूतस्वयं॥१५॥ नेहस्वाहोशिकेषाणं देशिकं करुणाकरं॥ स्वतः सत्यवतीसूनुं स्वशिष्यैः सह सत्तमैः॥१६॥
प्राणम्यदंडवद्भूमौ प्रसन्नेन्द्रियमानसः॥ यथाहं स्वजयामास स्वत्वा चासनमुत्तमं॥१७॥ ततो भगवानपि सर्वज्ञः सा
क्षात्सत्यवतीसुतः॥ प्राह गंभीरया वाचा स्वशिष्यं प्रतिसन्नमः॥१८॥ तदमस्कृत्सुसंपूर्णं सत्ताशिष्यमसान्ति
क॥ तवैषा प्रविकिकार्यमयानब्रूहिसेनप॥१९॥

मेन बाहुरुणव्यासेनानुज्ञातराघवाहमिमांगीतांब्रह्मवाणीस्त्रिमायेण तथा नादिकं कृतवानित्याह॥ सोपिकृत इति॥२०॥

सू.गी.
२

व्यासोपि कृतसन्निधानः सन् सूतस्य ज्ञानमकोशकारादिना तुष्टो भूत्वा तस्य परमार्थदर्शनसामर्थ्याद्राधारकं परमेश्वरं तद्धृदये स्थापयामास॥ स्वे
ष्टदेवतानमस्कारपूर्वकं मुनिभिः पृष्टामात्मीयां गीतां वक्तुं प्रस्थवानिति प्रकटार्थः॥॥ इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तत्र्यंबकपाद

एवं व्यासवचः श्रुत्वा सूतः पौराणिकोत्तमः॥ उवाच मधुरं वाक्यं लोकानां हितमुत्तमं॥२०॥ सूत उवाच॥ इमे हि मुनयः शुद्धाः सत्यधर्म
परायणाः॥ भक्तिनाश्रवणे चैषामस्ति श्रद्धा महत्तरा॥२१॥ न वक्तुमस्मि शक्तोहं ते संविभाषितुं॥ यदि प्रसन्नो भगवन्दद्यात्तत्परां याम्यहं॥
२२॥ इति सूतवचः श्रुत्वा भगवान्करुणानिधिः॥ तदीयामथ तां गीतां वदेषामर्थिनां श्रुतौ॥२३॥ इत्युक्त्वा शिष्यमालिंग्य हृदयं तस्य सं
स्पृशन्॥ सांबं बंधविनिर्मुक्तं ध्यात्वानंतरी दैनं ह्रूपावलान्॥२४॥ स्थापयित्वा महादेवं हृदये तस्य सुस्थिरं॥ तस्य मूर्ध्नि नमाघ्राय तत्र
वानगमद्गुरुः॥२५॥ सोपि सूतः पुनः सांबं ध्यात्वा तादेवं चर्च्य वक्त्रं प्रणम्य दंडवद्भूमौ स्मृत्वा व्यासं च सद्गुरुं॥२६॥ कृतांजलिपु
टो भूत्वा मंत्रमाद्यं षडक्षरं॥ जपित्वाष्टादशावृत्त्या सार्धं गिरीशमुनिपुंगवान्॥२७॥ कृतप्रणामो मुनिभिः स्वगीतामतिनिर्मलां॥
॥वक्तुमारभते सूतः सर्वलोकहिते रतः॥२८॥॥ इति श्रीस्कंदपुराणे सूतसंहितायां यज्ञवैभवखंडे उपरिभा
गे सूतगीतायां प्रथमोऽध्यायः॥॥

॥ब्रसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां सूत
संहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखंडे प्रथमोध्यायः॥

राम:
२

अथ सूतश्चात्मीयां गीतां वक्तुमारभमाणः श्रोतृनभिमुखीकरोति॥ शृणुतेति॥ विज्ञायतेनेनेति विज्ञानं वेदसंमतं॥ वेदप्रमाणस्य वेद
वाक्यस्याभिमतं मनो वक्ष्यमाणेर्थैः किंचिद्दृष्टसामान्यशाकानकार्येष्व्यर्थः॥ नत्र वेदमिति न्यरापंक्रिमेण दर्शयति॥ अस्ति कश्चिदिता
दिनासतः सिद्ध इत्यादिना॥ स्वाधीनसिद्धिर्न्तस्मारणाद्यपेक्षिः किंतु सर्वदा सिद्धस्वभाव एवायमनेन नित्यत्वमुक्तं भवति॥ अनिर्दिष्टस
स्वरूपलक्षणं दर्शयति॥ सत्येति सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेति श्रुतेः॥ साक्षात्स्वरूपज्ञानस्य डरवगाहत्वात्तटस्थलक्षणमाह॥ विश्वस्येति सृष्टिस्थि

सूत उवाच॥ शृणुतात्र सविप्रेंद्राः नायं तत्सम्माहितः॥ वक्ष्यामि परमं गुह्यं विज्ञानं वेदसंमतं॥१॥ अस्ति कश्चित्स्वतः सिद्धः सत्
ज्ञानसुखाद्वयः॥ विश्वस्य जगतः कर्तापि पशुपाशविमोचकः॥२॥ आकाशादीनि भूतानि पंच तेषां प्रकीर्तिताः॥ गुणाः शब्दादयः
पंच पंच कर्मेंद्रियाणि च॥३॥ ज्ञानेंद्रियाणि पंचैव प्राणाद्या दश वायवः॥ मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयं॥४॥

तिसंहृतीनां कर्तृत्वेपि स एव परशिवः॥ स एव परशिवः॥ स एव वक्ष्यमाणेभ्यः पशुपाशेभ्यो विलक्षणत्वात्स्वतंत्रः॥ पतिप
दार्थः॥ पाशपदार्थं दर्शयति॥ आकाशादीनीति॥ मायाशबलादुत्पन्नानि वियदादिभूतानि पंच तेषां गुणाः शब्द
स्पर्शादयः पंच धीकर्मेंद्रियाणि दशप्राणापानाद्याः पंच॥ नागः कूर्मोथ कृकलो देवदत्तो धनंजयः॥ इत्युक्ताः पंचेति दश वा
यवः॥ अंतःकरणचतुष्टयं चेति चतुर्विंशतिः॥

षां कारणभूता याऽनूत्पाविद्या सा पंचविंशी ॥ एवमाकाशादिपंचविंशतितत्त्वात्मकः प्रपंचो जीवस्य बंधहेतुत्वात्पाश इत्यनेन च बध्यमानो यो जीवात्मा स एव
पशुः विंशात्मस्थ्या पुरकः पाशाबद्धत्वात्पशुरित्युच्यते ॥ पशोरन्य इति ॥ तस्य पश्या मोहकाविद्योपाधिको पशुः ॥ तदन्या मोहकामायोपाधिकेः सर्वज्ञः स
र्वजित्सकलनीशिवः पशुपतिः अनयोस्तयोरेकत्वं शकायेत्यर्थः ॥ अज्ञानिनः सदेति ॥ अज्ञानोपाधिमिन्नायेऽत्मा नस्ते सर्वेपि शावः प्रोक्ताः अ
नाद्येवेति ॥ जीवोपाधिभूतं तरज्ञानमनाद्यवगीकर्तव्यमादित्वे दिनत ॥ प्राकृतस्य संसारानावप्रसंगात् ॥ नन्वन्यस्मादेव कारणात्सं

तेषां कारणभूतो काविद्या षड्विंशकः पशुः ॥ विश्वस्य जगतः कर्ता पशोरन्यः परः शिवः ॥ ॥ आत्मनः पशवः सर्वे प्रो
क्ता अज्ञानिनः सदा ॥ अज्ञानमात्मनामेषामनाद्येव स्वभावतः ॥ ॥ संसारवीजमज्ञानं संसार्यज्ञः पुमान्यतः ॥
ज्ञानात्तस्य निवृत्तिः स्यात्प्रकाशात्तमसो यथा ॥ ७ ॥

सारो भविष्यतीतित्याह ॥ संसारे नियतः यस्मादज्ञः स्वस्वरूपयाथात्म्यमजानानः पुरुषः संसारी देहेंद्रियादिसंघातकृतपुण्यपापफल
योः सुखदुःखयोरात्मन्यध्यासेन तदुपभोगलक्षणसंसारभोगवान्भवति ॥ तस्मादज्ञानेनैव संसारस्य निदानेनात्मन इत्यर्थः ॥ ज्ञान
तस्येति ॥ तस्य संसारकारणस्यात्मनो तानस्य तमसः अलोकेनैव ज्ञानेनैव निवृत्तिर्भवति ॥ अतः स्वभावरूपमपि तदज्ञानं निवर्तत
इत्यानमिति निष्पादिरूपतइत्यर्थः ॥ ७ ॥ ॥ श्रीसदाशिवार्पणमस्तु ॥ रामः
३

अज्ञानाकारेत्यादि ॥ तस्य च स्वभावरूपाज्ञानस्य मूलप्रकृतिमायाद्यपर्यायस्य द्वावाकारौ मलिनसत्वप्रधानाविद्याख्य एक आकारः ॥ अपरस्तु विशुद्धसत्व
प्रधानो मायाख्यः ॥ तावद्विद्याख्यः अकारः सत्वमालिन्यतारतम्याद्भेदेन बहुधा भिद्यते न च परस्तु जीवात्मनां भेदः कल्पितः ॥ नन्वसौ वास्त
वास्तवः ॥ मायाख्येन ज्ञानाकारेण सर्वज्ञेश्वरमनुविनाशः कल्पितः ॥ उक्तमर्थं दृष्टांतेनोपपादयति ॥ घटेति ॥ यथैकमेवाकाशमुपाधिवशाद्घट

अज्ञानाकारभेदेनाविद्याख्येनैव केवलं ॥ परस्तुनामात्मनां भेदः कल्पितो न स्वभावतः ॥ ॥ अज्ञानाकारभेदेन मायाख्येनैव केवलं ॥ विना
शः कल्पितो विभोः परमात्मत्वलक्षणः ॥ ९ ॥ घटाकाशमहाकाशविनाशः कल्पितो यथा ॥ तथैव कल्पितो भेदो जीवात्मपरमात्मनोः ॥ १० ॥
यथा जीवबहुत्वं तु कल्पितं मुनिपुंगवाः ॥ तथा परबहुत्वं च कल्पितं न स्वभावतः ॥ ११ ॥ यथोक्ताभावतो भावस्तु जीवभेदस्तु कल्पितः ॥ तथोक्ता
वचनाविद्यापरभेदश्च कल्पितः ॥ १२ ॥

टाकाशमहाकाशात्मना भिन्नवत्प्रतीति ॥ तथैक एव परशिवः उक्ती रितोपाधिद्वयपरिच्छेदवशाज्जी
वेश्वरभावेन कल्पित इत्यर्थः ॥ यथा जीवबहुत्वमित्यादि ॥ उक्तविद्योपाध्याकारनानात्वेन यथा जीवानां बहुत्वं कल्पितं ॥ एवमीश्वरस्या
पि मायोपाधिकगुणनानात्वेन ब्रह्मविष्ण्वादिभेदेन तु बहुत्वं कल्पितमित्यर्थः ॥

जीवानामशेषनरनेरंतरजनकमुपाधिं दर्शयति॥ देहेंद्रियेति॥ विविधा देहेंद्रियादिसंघाताः अनंतजन्मवासनार्पितया विद्यया॥ अनंतासां परेतने
दितास्वयमेकाप्यविद्या जीवनानात्वहेतुर्भवति॥ परनानात्वकारणमाह॥ गुणनामिति सत्वरजस्तमोगुणात्मिका हि माया तेषां गुणानां परिणाम
नेदेनभेदितमायामात्र ब्रह्मविष्ण्वादिजगत्कर्तृरूपेश्वरभेदस्य हेतुर्भवति॥ उक्तार्थं च भेदेनावस्थितानामनंतानां तन्तुक्रमं तिवृत्स्येवादिना॥ रुद्रस्य

देहेंद्रियादिसंघातवासनाभेदभेदिता॥ अविद्या जीवभेदस्य हेतुर्नान्यः प्रकीर्तितः॥ २१॥ गुणानां वासनाभेदभेदिता या द्विजर्षभाः॥ माया सा पर
भेदस्य हेतुर्नान्यः प्रकीर्तितः॥ २२॥ यस्मा माया गतं नमतं शरीरं स्यात्तमोगुणः॥ संहाराय त्रिमूर्तीनां स विष्णुः स्यात्तथापरः॥ २३॥ तथा यस्य तमः
मात्र शुद्धशरीरं सात्विको गुणः॥ पालनाय त्रिमूर्तीनां स विष्णुः स्यात्तथापरः॥ २४॥ रजोपस्पृष्टशरीरं स्यात्तदेवोऽस्मद्दनाय च॥ त्रिमूर्तीनां स
वै ब्रह्मा नवेद्धिमानवापरः॥ अरुद्रस्य विग्रहं शुक्लं कृष्णं विष्णोस्तु विग्रहं॥ ब्रह्मणो निग्रहो रक्तं चिंतयेद्धुक्तिमुक्तये॥ नैकं सत्वं गुणात्मकं
तं रागोजातो रजो रागो गुणात्॥ कार्ष्ण्यं तमोगुणजं ज्ञानमिति विद्यात्समासतः॥ २५॥

विग्रहमितियत्नए तेरुद्रविष्णुप्रजापतयः॥ क्रमेण सत्वरजस्तमोमूर्तयः अतःस्वीकृतलीलाविग्रहा अपि क्रमेण शुक्लकृष्णरक्तवर्णाश्चिंतनी
याः॥ एते कामीहवर्णं विभुपासयति॥ चैतन्यमिति॥ अज्ञानेकाश्चोहि नशुक्लकृष्णवर्णमिति मंत्रवर्णक्रमेण सत्वरजस्तमोगुणाः शुक्लकृ
ष्णरक्तवर्णाः अनए वस्वइपाधिकानां नानाद्रूवर्णत्वं मुक्तमिति भावः॥ २६॥ रामः
४

ए नेषांपरानेदत्वमुपपादयति॥ परतत्वैकनेति विश्रुद्धसत्वोपाधिकत्वेनानाद्यनज्ञानतया परतत्वस्येषां चभेदेनानात्मीयकं तावुद्धिरेव ब्रह्मविष्ण्वादी
नां परतत्वस्वरूपत्वव्यवहारकारणमित्यर्थः॥ ब्रह्मविष्ण्वादिरूपेणेत्यादि ब्रह्मादीनां हि देहरूपेऽनाद्यनज्ञानतया परतत्वात्मकत्वं ब्रह्मविष्ण्वादिविशेषरू
पत्वं च॥ नचाद्येन परतत्वेनानाद्धिदिनीयेन तु तेषामपरतत्वरूपत्वमर्थः॥ अथाणं गुणमतीनां ब्रह्मविष्ण्वादिविशेषरूपेण परतत्वरूपत्वे समानविरुद्धत्वं

परतत्वैकतावुद्ध्या ब्रह्माणं विष्णुमीश्वरं॥ परतत्वतया वेदा वदंति स्मृतयोपि च॥ २७॥ पुराणानि समस्तानि तथा रतप्रसुरवाण्यपि॥ परतत्वैकत्वावुद्ध्या तान्
रंप्रवदंति च॥ २८॥ ब्रह्मविष्ण्वादिरूपेण केवलं मुनिपुंगवाः॥ ब्रह्मविष्ण्वादयस्ते वनपरं तत्वमास्तिकाः॥ २९॥ तथापि रुद्रः सर्वेषां मुख्यः पंचरिकीर्तित
॥ त्वशरीरतयाऽस्माप्यत्तु तेन सत्वमुत्तमं॥ ३०॥ रजस्तमसमस्तं तु शुक्लं हृदिहिजोत्तमाः॥ सत्वात्तु सुखं च ज्ञानं नेथ्यकिंचिद्परं परं॥ ३१॥ परतत्वप्र
काशाक्तरुद्रस्यैव महत्तरः॥ ब्रह्मविष्ण्वादिदेवानां न तथा मुनिपुंगवाः॥ ३२॥

त्कर्षमाह॥ तथापीति तत्रकारणमाह परमाद्दिति॥ सत्वस्य रजस्तमोभ्यां सुकर्षप्रतिपादयति सत्वात्तु सुखं चेति॥ परतत्वप्रकाशात्तिविति
निरशय सत्वशरीरत्वाद्रुद्रस्यैव परतत्वविषयप्रकाशो महत्तरः॥ न तथा ब्रह्मादीनां तेषां तादृग्विधसत्वयोगविरहादित्यर्थः॥

सू.गी. एवं नदेवविशेषेणापि परतत्वतयेति निरतिशयसत्ववशेन रुद्रः सर्वदा स्वात्मानं परतत्वात्मकमेवमन्यते॥ न कदाचिदपि तस्य तत्वविषया विस्मृतिर्वर्तते॥
५ देवानां तत्तु तथाविधसत्वयोगाभावात हरिब्रह्मादिरूपेणैव स्वात्मानं मनुते॥ न परतत्वरूपेण रुद्रं तु उक्तोपाधिवशात् ब्रह्मादयोपि परतत्वरूपमेव
मन्यन्ते॥ नतु स्वमहत्त्वामित्यर्थः॥ रुद्रः कथंचिदित्यादि॥ यथाहरिब्रह्मादीनां हरिब्रह्मरूपत्वाभिमानः स्वाभाविकः न तथा रुद्रस्य रुद्रत्वाभिमानः किं

परतत्वतया रुद्रः स्वात्मानं मनुते नत्वन्यां॥ परतत्वप्रकाशेन न तथा देवतां न रं॥२६॥ हरिब्रह्मादिरूपेण स्वात्मानं मनुते न त्वं॥ हरिब्रह्मादयो देवा न
तथा रुद्र आस्तिकाः॥२७॥ रुद्रः कथंचित्कार्यार्थं मनुते रुद्ररूपतां॥ न तथा देवाः सर्वब्रह्मस्फूर्त्यतावला तं॥ ब्रह्मविष्ण्वादयो देवाः स्वात्मा
नं मन्यते ञ्जसा॥ न कश्चिद्वत्रतरूपेण न तथा रुद्र आस्तिकः॥२८॥ ब्रह्मविष्ण्वादयो देवाः स्वात्मानमेव तेञ्जसा॥ कथंचित्र तरूपेण न तथा रु
द्र आस्तिकाः॥३०॥ न तत्बुद्धिः स्वतः सिद्धा रुद्रस्यास्य तपोधनाः॥ हरिब्रह्मादिबुद्धिस्तु नेषां स्वाभाविकी मता॥३१॥

नुसंहारादिकार्यार्थं चित्र यत्नवशेन रुद्ररूपेण स्वात्मानं मन्यन्त इत्यर्थः॥ ब्रह्मविष्ण्वादय इत्यादि॥ अयमत्र विविक्षितोर्थः॥ ब्रह्मविष्ण्वा रामः
दीनां सत्वाद्गुणसंबंधविहारे ब्रह्मविष्ण्वादिबुद्धिरेव स्वाभाविकी परतत्वबुद्धिस्तु यत्नसंपाद्या॥ रुद्रस्य तु सत्वोत्कर्षवशात्स्वात्मनः परतत्वबु ५
द्धिः स्वाभाविकी परतत्वबुद्धिस्तु यत्नसंपाद्येति॥ शिवाय नमः॥

एवं परतत्वाविनाविवक्षेण ब्रह्मादिदेवतान्यो रुद्रस्योत्कर्षः प्रतिपादितः॥ अथ तत्साक्षात्मुक्तेः साधनं तत्परत्वादिकमन्यदीयं परं परयेत्याह॥ हरिब्रह्मा
दीनिरुद्राकारतयेति ब्रह्मविष्ण्वादयो हि परतत्वरूपेण श्रेष्ठाः॥ ननु ब्रह्मतत्वविष्णुत्वादिविशेषरुद्रस्य रुद्रात्माकारेणापि देवानां तदुत्कृष्टेन वर्तते

हरिब्रह्मादिदेवान्ये रुद्रत्वं नियथावर्जे॥ अचिराच्च परप्राप्तिस्तेषामस्ति क्रमेण हि॥३२॥ रुद्रं यवेदविष्णुष्टाः रुद्रत्वं नियथावर्जे॥ तेषामस्ति
परप्राप्तिरचिरात्क्रमेण तु॥३३॥ रुद्राकारतया रुद्रो वरिष्ठो देवतान्तरात्॥ इतिनिश्चयबुद्धिस्तु नराणां मुक्तिदायिनी॥३४॥ गुणेभिमा
नितो रुद्राद्धरिब्रह्मादिदेवताः॥ रुद्राकारस्तावरिष्ठा इति बुद्धिस्तु सम्यक् संसारकारणं॥३५॥ परतत्वादयि श्रेष्ठो रुद्रो विष्णुः पितामहः॥
इतिनिश्चयबुद्धिस्तु सम्यक् संसारकारणं॥३६॥ रुद्रो विष्णुः प्रजानाथः संभ्रात्संभ्रात्पुरंदरः॥ परतत्वमिति ज्ञानं नराणां मुक्तिका
रणं मुक्तिकारणं॥३७॥ अमात्येराजबुद्धिस्तु न दोषाय फलाय हि॥ तस्माद्ब्रह्मादिमुख्या सर्वत्र न हि संशयः॥३८॥ तथापि
रुद्रे विशेषः परतत्वमतिर्न्नत्वावरिष्ठा न तथान्येषु परस्फूर्त्यत्यताबलात्॥३९॥

रुद्रतस्य विशिष्टसत्वोपाधिप्रयुक्तत्वादित्यर्थः॥ परतत्वादपीति॥ रुद्राद्ब्रह्मादिदेवतानरादिषु मज्ज्ञानवद्बुद्धसहितानां सर्वेषां देवता
नां परतत्वादाधिकज्ञानमपि संसारकारणमित्यर्थः॥ तस्माद्ब्रह्मादिमतिरिति॥ राजपुरुषे राजबुद्धिवद्धरिब्रह्मादिषु सर्वत्र ब्रह्म
बुद्धिः कर्त्तव्येति सूचितं ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादिति॥ श्रीनाथजिसत्यहं॥

वहिस्तमः इति॥ रुद्रस्यांतःसत्वं शरीरस्य तेन समस्तसंहाराय वहिरेव स्थितो॥ विष्णोस्तु तमःशरीरं सत्वं तु पालनाय वहिरेवावतिष्टते॥ ब्रह्मणस्तु शरीर
मपि रजोगुणात्मकं वहिरपि सृष्ट्येत देव रजः अतएव सत्वगुणयोद्रु इविष्णुलोके हजनीयो हरेपने॥ ब्रह्मा तु नहरिहात्मा हरांशैघं न प्राप्नोति॥ इत
पि शिवज्ञानं मुक्तिसाधनमित्याहौ निर्विकल्पमिति॥ समस्तमितमकल्पविकल्पज्ञाने एनास्मि ब्रह्मणि एषां निष्टा ते एतेषां मुक्तिरयत्नतः

अस्ति रुद्रस्य विप्रेन्द्राः अंतः सत्वं बहिस्तमः॥ विष्णोरंतस्तमः सत्वं बहिरस्ति रजोगुणः॥४०॥ अंतर्बहिश्च विप्रेन्द्राः ब्रह्मणस्तु प्रजापतेः॥ अ
नोपेत्रयगुणं सत्वं मनुष्या विवदंति च॥४१॥ हरिश्रेष्ठो हरः श्रेष्ठः स्यहो मोहवैभवा॥ सत्वी नाना सुजानाथ वरिष्ठं नेव मन्वते॥४२॥ अनेकजन्म
सिद्धानां श्रौतस्मार्तानुवर्तिनां॥ हरः श्रेष्ठो हरेः साक्षादिति बुद्धिः प्रजायते॥४३॥ महापापवतां नृणां हरिश्रेष्ठो हरादिति॥ बुद्धिर्विजाय
ते तेषां मदासंसारएव हि॥४४॥ निर्विकल्पे परे सत्वे अन्याये पांविजायते॥ अयत्नसिद्धा परमा मुक्तिस्तेषां न संशयः॥४५॥ निर्विकल्पे
परं तत्वं नाममात्राद्धि वः परः॥ सोयमावस्थितेन रवचंद्राद्ह्रतश्वरः॥४६॥ सात्मनत्वसुरवस्फूर्तिप्रमोदानंदवप्रियः॥ रुद्रविष्णुप्रजा
नाथैरुपास्यो गुणमूर्तिभिः॥४७॥ ईदृशी परमा मुक्तिर्यस्मात् साधारणी मता॥ तद्विमाहात्म्यं रतत्वं नान्यत्समं मयोदितम्॥४८॥

सिद्धान्तं च निर्विकल्पे परब्रह्म माहात्म्यं शिव एव स्वलीलया स्वस्यापि शिवत्रात्मात्मक ना मा विधृत्य मुमहेश्वरनारीश्वरविग्रहो जातस्तस्मादीदृशि
ग्रहवान् शिव एव माहात्म्यरतत्वं हरिब्रह्मादयस्तु नाद्ययाविग्रहा शिराहित्यान्न नाहमपरशोभाजइत्यर्थः॥

मतिपादितमर्थं निगमयति॥ तस्मादिति॥ तत्किं रुद्रवैतन्त्रयी हरिब्रह्मादयो जीवा नेत्याह॥ ब्रह्मेति परमात्मविभागस्थाइति प्रतिज्ञातार्थमुपपा
दयति॥ अविद्योपाधिकइति॥ आवया माययेतु मणुगुणरूपो त्वविन्नत्यात्मना चेति॥ ब्रह्मविष्णुरुद्रस्य परतत्वासाधारणरूपतयाभेष्टत्वा॥ तस्मा

द्विष्णुब्रह्माणमन्यं वा स्वमोहप्यन्वते परं॥ न तेषां मुक्तिरेषास्ति नस्तेनपरं पदं॥४९॥ तस्मादेषा परामुक्तिर्विस्याधारणत्वेन॥ स शिवः सविद्वि
नेदृः मात्राच तेन चापरः॥५०॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च विनष्टाअपि यदितः॥ परमात्मविभागस्या न जीवदेहसंस्थिताः॥५१॥ अविद्योपाधि
को जीवो न मायोपाधिकः खलु मायोपाधिकः खलु मायोपाधिकश्चैतन्नपरमात्मा हि नापरं॥५२॥ मायाकार्यगुणच्छन्ना ब्रह्मविष्णुमहे
श्वराः॥ मायोपाधिपरब्रह्मानजीवदेहसंस्थिताः॥५३॥ परमात्मविभागत्वं ब्रह्मादीनां द्विजर्षभाः॥ समानमपि रुद्रस्तु वरिष्टोनात्र सं
शयः॥५४॥ ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रस्य स्वामाधारणं रूपतः॥ स्वविद्वन्नात्मनात्वपि कुर्वन्ति एव संवनं॥५५॥ रुद्रः स्वेनैव रूपेण विष्णो ब्रह्म
ब्रह्मणस्तथा॥ सेवनं नैव कुरुते विन्नत्वाद्वयोरपि॥५६॥

नास्त्ववित्नत्वाच्च तस्यैव सेवां कुर्वति॥ रुद्रस्तु स्वरूपेण विष्णादिसेवां न करोति परतत्वविभागेन स्वानंन्याद्दिति भावः॥ ॥ ॥

सू.गी.
५

ननु तत्र तत्र पुराणादिषु रुद्रोपि विष्ण्वादिदेवतासु अन्तर्गततया निर्दिश्यते तत्कथमित्यत आह। केवलमिति॥ न तथा ब्रह्मणेति॥ यथा लोकानुग्रहा
र्थाधिकेनापि सता रुद्रेण विष्ण्वादिदेवतानुस्यूतेन न तथा ब्रह्मविष्णुभ्यां स्यूतेन ते॥ न च ब्रह्मविष्णुनाऽनयोरपि तत्तद्रूपत्वात्तदन्तर्गततया वपितोपरम

केवलं कृपया रुद्रो लोकानां हितकाम्यया॥ स्वविभूत्यात्मना विष्णौ ब्रह्मण्यपि परस्थितः॥५७॥ करोति सर्वं हे विप्राः कदाचित्सत्यमीरितं॥ न तथा ब्रह्म
णा विष्णुर्न ब्रह्मा न पुरंदरः॥५८॥ तावन्मात्रमालंब्य रुद्रं विष्णुं प्रजापतिं॥ समन्ते हि समं मन्यमाना यथा परिमोहिताः॥५९॥ केचिदेषां महापापाः सा
म्यं वांछंति मोहिताः॥ हे रे जनाः सत्यमुक्तं हरात्साम्यं छुतिकेन न॥६०॥ रुद्रेन साम्यमन्येषां वांछंति च विमोहिताः॥ ते महापातकैर्युक्ता यास्यंति
निरकानेव॥६१॥ रुद्रादुत्कर्षमन्येषां ये वांछंति विमोहिताः पच्यंते नरके नीत्रे महान्तेन हि संशयः॥६२॥ केचिद्रुद्रेन माश्रितैर्वेडाल
व्रतिका नराः॥ साम्यं रुद्रेण सर्वेषां प्रवदंति विमोहिताः॥६३॥

रं प्रजाविनस्यर्थः॥ उक्तमेव रुद्राधिकं देवतांतरसाम्याधिक्यनिंदया प्रति॥ एतावन्मात्रमित्यादिना वैडालव्रतिका इति॥ विडा
लव्रतिका इति॥ विडालो मार्जारस्तस्य मूषकादिजिघृक्षया यनित्यवस्थानं तद्विडालव्रतं तेन तद्युक्ताः॥ केचिस्मरमार्थमिदं
मेक माश्रित्य रुद्रस्यपि सोपाधिकत्वाविशेषाद्धरिब्रह्मादिसाम्यं वदंतीत्येष्व द्रमतिन इत्यर्थः॥६३॥ रामः
७

सोपाधिकत्वेसमानेपि रुद्रस्यैव रुद्रस्योत्कर्ष इति विशेषः दृष्टं तैरुपपाद्यते॥ देहाकारेणेति॥ ननूक्तं नित्यत्वादिवाक्यानि हरिब्रह्मोत्कर्षप्र
तिपादकान्यपि दृश्यंते तत्राह॥ तानीति॥ परतत्त्वाप्तमतानेषामुत्कर्षप्रतिपादनं ननु हरिब्रह्मणाद्यात्मना॥ वाक्यानीति॥ श्रोतानि॥ विद्याधिको रुद्रो

देहाकारेण चैकत्वे समत्वेपि द्विजपुंगवाः॥ शिरसा पादयोः साम्यं सर्वथा नास्ति हि द्विजाः॥६४॥ यथा स्यात्पादयोः साम्यं छिद्रत्वेपि न विद्यते॥ तथै
कत्वेपि सर्वेषां रुद्रस्साम्यं न विद्यते॥६५॥ विष्णुप्रजापतीन्द्राणामुत्कर्षं शंकरादपि॥ प्रवदंतीव वाक्यानि श्रौतानि प्रतिजातिच॥६६॥ पो
राणिकानि वाक्यानि स्मार्तानि प्रतिजातिनीतिव॥ तानि न त्वात्मनानेषामुत्कर्षं प्रवदंति हि॥६७॥ विष्णुप्रजापतीन्द्राणां रुद्रस्योत्क
र्षमास्तिकाः॥ वदंति वाक्यानि तानि सर्वाणि हे द्विजाः॥६८॥ प्रवदंति स्वरूपेण तथा न त्वात्मना पि च॥ नैव विद्याद्रिदेवानामिति तत्त्व
व्यवस्थितिः॥६९॥ बहुनोक्तेन किं जीवास्त्रिमूर्तीनां विभूतयः॥ वरिष्ठा हि विभूतिस्तत्र वरिष्ठा न संशयः॥७०॥

प्रवृत्तिरित्येवमादीनि॥ रुद्राधिक्यप्रतिपादकानि॥ श्रुतिवाक्यानि॥ पौराणिकादीन्यपि तथैवं द्रष्टव्यानि॥ रुद्राधिक्यप्रतिपादकानि
स्वरूपेण रुद्राकारेणोत्कर्षप्रतिपादयंतीति विशेषः॥७०॥

सू.गी.
८

तेषु रुद्रा इति ॥ तेषु ब्रह्मादिषु मायी पर इति ॥ मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरमिति ॥ सिद्धस्त्रिमूर्तीनां कारणभूतः शिवो मायी न स्माद्दवि
सिद्धावस्थापन्नः शिवस्तस्मान्मनाद्विधा प्रतिज्ञासमापन्नः ॥ सत्यादिलक्षणः परशिवः श्रेष्ठः शिवशक्तिगतं परिमसत्त्वमामसामरस्यः स्वरूपः शिष्टः परे
शिवस्ततोपि श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ अत्र परशिवमारभ्योत्तरोत्तरमुपाधितरतमभावेन निष्कर्षः ॥ प्रत्येतव्यः ॥ वेदान्त इति इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिवेदान्तस

तेषु रुद्रो वरिष्ठश्च ततो मायी परः शिवः ॥ मायाविनिर्मुक्तात्सर्ववित्सर्वज्ञात्सांबः सत्यादिलक्षणः ॥७३॥ वरिष्ठो मुनयः साक्षात्तद्विनात्र विचारणा ॥ शि
वाद्वरिष्ठो नैवास्ति मायासंस्पृष्टरीरितं ॥७४॥ शिवस्वरूपमालोक्य प्रवदामि समासतः ॥ शिवादन्यतया ज्ञानं शिव एव न संशयः ॥७५॥ शि
वादन्यतया नायं ज्ञातं शिवयो वेदवेद्यतः ॥ स वेदपारमं तत्त्वं नास्ति संशयकारणं ॥७६॥ यः शिवं सकलं साक्षाद्वेद वेदांतवाक्यतः ॥ स मुक्तो
नात्र संदेहः सत्यमेव मयोदितं ॥७७॥ भासमानमिदं सर्वं भानमेवेति वेदयः ॥ सन्नानरूपं हि वेद्यायातिनात्र विचारणा ॥७८॥ प्रतीतम
खिलं शुद्धं तर्कितं स्वप्रमाणतः ॥ स्वानुभूत्या च यो वेद स एव परमार्थवित् ॥

रित्यर्थः ॥ भासमानमिदमिति ॥ चिदनुविद्धमिदं सर्वं जगच्चिद्रूपे ब्रह्मणि परिकल्पितत्वात्स्वयंप्रकाशज्ञानरूपं ब्रह्मैवेति योज रामः
नीयादित्यर्थः ॥ अत एवाम्नायते चिद्धीदं सर्वं काशते वेति ॥७९॥ ८

जगद्रूपतयेति ॥ शुक्तौ रूप्यवज्जगद्विषयज्ञानस्य मिथ्याज्ञानत्वात्तद्रूपतया प्रपन्नं न प्रपञ्चः सेवपञ्चपञ्चापि नैव प्रपञ्चपतीति ॥ ब्रह्मरूपतया तु भासमानं प्र
संघयितेः प्रपञ्चपति ॥ सरावह्लानी स्यर्थः ॥ प्रतीतमिति ॥ प्रतीत्याविषयीकृतं तदनुभवमपि प्रत्येकं नावात्मकं न वेत्ति तस्य सर्वस्य द्रष्टृत्वधर्मकं तत्त्वा

जगद्रूपतया प्रपञ्चोपि नैव प्रपञ्चपति ॥ प्रतीतमखिलं ब्रह्म संप्रपन्नं हि संशयः ॥७८॥ अप्रतीत
प्रतीतं च सदसच्च परः शिवः ॥ इति वेदान्तवाक्यानि निष्ठमुद्वर्णना ॥७९॥ इति सर्केऽकं कृपया मया
दितं वः ॥ अतिव च माकथितं यथान्तथैव ॥ यदिह हृदये निहितं समस्तमेतन्नरभगोति नियतां मिहेव
सिद्धा ॥८०॥ इति श्रीसूतसंहितायां यज्ञवैभवखंडे उपरिभागे सूतगीतायां द्वितीयोध्यायः ॥

दुःस्पान्यः शिवादन्यन्नास्तीति वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यमित्यर्थः ॥ इति श्रीमत्त्र्यंबकपादाब्जसेवापरायणेन माधवाचार्येण विरचि
तायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां सूतगीताव्याख्यायां द्वितीयोध्यायः ॥ ॥श्रीरामजि॥

यद्वैतज्ञानमेवेदं न यावत्तांनिश्चाकांक्षेत्युक्तं तत्प्रपाद्यितुमारभते ॥ शिवादिति ॥ सत्यपरानंदेति ॥ शिवस्य सत्यं ज्ञानमनंतमानंदं ब्रह्मेतिश्रुति सिद्धरूपावलोकनआविर्भूतमिति ॥ एतेनशाक्तमतदेवाज्ञानकारणमुत्पद्यते इत्यसत्कार्यवादिनो निराकृताः ॥ अद्वितीय इत्यादि विशेषणैर्लौकिककारणवैलक्षण्यप्रतिपादनं गृहीतकारिपरार्थानिरपुक्तो हि कुलालादिर्घटादिकार्यं सृजति ॥ शिवस्तु द्वितीयः कथमन्यमन्यत्र ह्युक्रकुपाल्यः ॥ विक्रिया

सूत उवाच ॥ शिवात्मन्यपरानंदरूपकाशैकस्वरूपिणः ॥ आविर्भूतमिदं सर्वं चेतनात्मकं ॥१॥ अद्वितीयोऽविकारी चानंतः स शिवः परः ॥ तथापि सृजति माज्ञाः सर्वमेतच्चराचरं ॥२॥ मणिमंत्रौषधादीनां स्वभावोऽपि न शक्यते ॥ किं पुनर्ब्रह्म मायिनं यद्विशिष्टं तो रस्य परात्मनः ॥३॥

द्वितीय इत्यादि कं रूपादि भावेन परिणमंते ॥ शिवस्तु विकारी विक्रियारहितः ॥ अप्रोक्षेन स्वाश्रितया मायया सर्वं जगदिति तत्राह ॥ निर्मल इति ॥ न हि निर्विकारे ब्रह्मणि परमार्थतो मलं संभवति ॥ मायया त्वविचारितस्वभावेन एतत्सर्वमपवास्तवं तत्वादिसमर्थः ॥ एवं लौकिकस्य दृष्टैव जगत्प्रतिपाद्य तथाविधस्यापि स्वरूपमाह ॥ तथापि तिमणिमंत्रादिदृष्टांतेन करणेन तस्य वजनोपपुक्तं प्रभाव विशेषं केसुतिकन्यायेन दर्शयति ॥ मणिमंत्रेति ॥

नतु विदुमिर्मुच्यते ॥ निर्मलो निर्विकारस्य स्वभावोऽपि स्वइति ॥ तत्राह ॥ श्रुतिरिति ॥ तस्या प्रामाण्यशंकावारयति मतातनतीति साहित्यपरामर्शवस्य नैमेना दिकं प्रतिपादयति ॥ तथा तस्मात्परशिवात्कारणात्तु चेतनोऽचेतनात्मकस्य सर्वस्य जगतः सर्गस्थितिसंहृतिस्थितिसंहृतिरिति प्रतिपादयति ॥ श्रुतय आत्मा ॥ यतो वा इमानि भूतानि जायंते ॥ येन जातानि जीवंति ॥ यत्प्रयंत्यभिसंविशंतीति ॥ वैष्यातिकं सूचमपि ॥ जन्माद्यस्य यत इति ॥ ननु दृष्टविरोधे निर्विकारस्य स्रष्टृत्व प्रतिपादका श्रुतिरप्रमाणमित्याशंक्याह ॥ अतींद्रियेति ॥ देशकालस्वरूपविप्रकृष्टा अर्थाः अतींद्रियार्थैः तादृगर्थप्रति

श्रुतिः सनातनी साध्वी सर्वमानोत्तमोत्तमा ॥ माह चाद्वैतनैर्मल्यं निर्विकारत्वमात्मनः ॥४॥ सर्गस्थित्यंतमप्याह चेतनाचेतनस्य च ॥ अतींद्रियार्थविज्ञाने मानं नः श्रुतिरेव हि ॥ श्रुत्यैकगम्ये सूक्ष्मार्थे मनकः किं करिष्यति ॥ मानानुग्राहकस्तर्को निस्त्वनंचकदाचन ॥६॥

तिपत्तौ श्रुतिरेव हि प्रमाणं ॥ तस्मिन् श्रुत्यैकसमधिगम्ये सूक्ष्मार्थे प्रमाणसहीनस्तर्कः किं करिष्यति ॥ श्रुतिगतार्थस्य प्रत्यक्षादि प्रमाणान्तरा ॥ ननु तत्र तर्केण न किंचित् यत्तायोगात् ॥ ननु तर्कोऽपि प्रमाणान्तरवत्स्वयमपि स्वातंत्र्येणार्थं अवस्थापकत्वमित्याह मानेति ॥ तर्कस्य निःक्रमो ॥ प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य तर्कोऽनुग्राहकोऽनुमेव ॥ परंतु विपक्षे जिज्ञासाविच्छेदलक्षणमनुग्रहः इति ॥

अप्रामाण्यं हि अर्थान्यथात्वकरणदोषज्ञानाभ्यां भवति न च तदुभयमप्रामाण्यकारणं अत्रैवाविद्यत इति प्रतिपादयितुं वेदापौरुषेयत्ववादिमीमांसकमतं सर्वज्ञप्रणीतत्ववादिनैयायिकमतं च क्रमेणोपन्यस्यति ॥ श्रुतिः सनातनीति विभिन्ना श्रुतिश्शंभोः परमेश्वरस्य काकाचागादृशीत्यन्ये ननु तेनापि बुधा विरचितेत्यर्थः ॥ यत एव श्रुतिस्मृतीतरतः ॥ वाचाविरूपया नित्ययाज्ञानादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवेति च ॥ नैयायिकास्तु श्रुतिर्वा समागमइतिनश्वरतः श्रुत्याणां वेदानां सर्वज्ञेश्वरप्रणीतत्वेन प्रामाण्यं मन्यन्ते ॥ तत्र तावद्वेदापौरुषेयत्ववादिनां मीमांसकानां मतेन श्रुतिप्रमाणस्य दोषासंभ

श्री श्रुतिः सनातनी शंभोरपि व्यक्तानमंशयः ॥ शंकरेण प्रणीतेति प्रवदंत्यपरे जनाः ॥ ७ ॥ यदा सा नादिनित्यैव न दामा
नमती वसा ॥ स्वतश्चापरतो दोषो नास्ति यस्माद्विजर्षभाः ॥ ८ ॥ स्वतो दोषो न वेदस्य विद्यते सूत्रमदर्शनि ॥ अस्ति
चेद्व्यवहारस्य लोप एव प्रसज्जते ॥ ९ ॥

वमाह ॥ यदेति ॥ श्रुतेः स्वात्मस्वरूपतो दोषो नास्ति विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वात् ॥ नापि परतः अपौरुषेयत्वेन पुरुषदोषाणां तत्रानुप्रवेशाभावात्स्वतो निर्दोषित्वात् उपपादयति स्वत इति ॥ ननु उदितानुदितहोमादिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात् स्वाभाविको दोषो विद्यत इति चेन्न तत्रापि सूत्रमदर्शनीति ॥ आपातत एव स विरोधाभिरूपणेऽधिकारिभेदेन व्यवस्थितत्वात्तत्र विरोध इत्यर्थः ॥ अस्ति चेदिति ॥ शास्त्रप्रमाणस्य परिदोषसद्भावः स्वाभाविकः स्यात्तदा तदधीनसकलव्यवहारलोपप्रसंगः ॥ ९ ॥

परस्येति परतोऽपि दोषो नास्ति परस्य विरचयितुः पुरुषस्यानंगीकारादित्यर्थः ॥ परतःप्रामाण्यवादमभ्युपेत्य निरस्यति ॥ स्वतो दुष्टोऽपीति ॥ स्वतोदुष्टस्यापि श्रुत्यस्यन्याप्रामाण्येन दासप्रणीतत्वहेतुनमिति यत्परतः प्रामाण्यवादिवात्मन इष्यते तन्मात्रमेव ॥ नदेवेउपपादयति ॥ स्वतो दुष्ट इति ॥ यदि श्रावः स्वतोदुष्टः स्यात् कथं तर्हि तस्यास्संगमात्प्रामाण्यं भवेत् स्वाधीनं वतत्प्रामाण्यं वाद्येप्रतिनासमान स्फटिके जपाकुसुमलौहित्यवदारोपितं स्यात् ॥ तथा च श्रु

परतश्चेन्न दोषोऽस्ति परस्याभावतो द्विजाः ॥ स्वतोदुष्टोऽपि शब्दस्तु मानमेवान्यसंगमात् ॥ १० ॥ इति वक्तापि वा नैव मुनीशाः सूत्रदर्शिनि ॥ स्वतोदुष्टः कथं मानं भवेदन्यस्य संगमात् ॥ ११ ॥ यत्संबंधमयोपाधिर्यस्य प्राज्ञाः प्रसिध्यति ॥ न तस्य जातिरेव स्यात्तन्मावः कथं चन ॥ १२ ॥ जपाकुसुमलोहितं विभाति स्फुटिके द्विजाः ॥ तथापि तस्य लौहित्यं जातिरेव न वास्तवं ॥ १३ ॥ वह्निपाकजलोहित्यमिष्टिकायां तु वास्तवं ॥ लोहित्यं तेजसांशास्तत्र नेष्टिकायां निरूप्यते ॥ १४ ॥

तिरकत्वं भाविनास्यर्थः ॥ ननु तत्र जपाकुसुमस्योपाधेः संनिधानादारुण्यप्रतीतिः स्फटिके त्वौपाधिकी स्यात् क्वचिद्दर्शनांतरेण परतः प्रामाण्यवादिनां तादृशी प्रामाण्यस्य भ्रान्तित्वमुपपादयति ॥ वह्निपाकजेति ॥ यदग्रे रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपमिति श्रुतेः ॥ लौहित्यस्य तेजोधर्मत्वात्ताकनिमिष्टिकामुत्पन्नमीति ॥ भ्रान्तिरिति न तु स्वाभाविकी ॥ १५ ॥

मृ.गी०
११

र्द्वैविध्यमुक्तानस्य विज्ञमरूपतां वक्तुं लक्षणमाह ॥ अन्यत्रेनिवसंतं नरेशं स्वादौ पित्रादि वसंतं तरगात पीतिमाद्विधर्मसंसर्गप्रतिज्ञासो विज्ञमो मिमतः ॥ त्र
तस्मिन्नस्तु द्विविपर्ययरनितलक्षणयोगात् ॥ किंच परतः प्रामाण्यं क्वचिद्दपि नाख्यानेन लक्षनं इत्याह ॥ आप्तापेक्षीति ॥ आप्तप्रणीतत्वेन शब्दप्रामाण्यं गीकारेऽपि
न विज्ञानेन नन्दापि ज्ञानिष्या ॥ नच स्वप्रामाण्याय संवादकमन्यज्ज्ञानमपेक्ष्यते ॥ तदेव अपि मिमतवस्थास्यादतः सर्वप्रकारेणापि आप्तप्रणीतत्वापेक्षया शब्देनप्र
माणं भवितुमर्हति ॥ ननु शब्दस्वरूपमात्रानुबंधि चेत्प्रामाण्यं तर्हि विप्रलंभवाक्यानामपि तत्स्यादित्यत आह ॥ अनाप्तेति ॥ अनाप्तबुद्धिप्रभवतया कारणदो

अनवाप्तानस्य धर्मस्य प्रतीतो विभ्रमो मतः ॥ आप्तापेक्षी तु शब्दस्तु प्रामाण्याय न सर्वथा ॥१५॥ अनाप्तयोगाच्छब्दस्य प्रामाण्यं मुनिपुंगव स्वतः
सिद्धं तिरोभूतं सनाच्छायहिके वलं ॥१६॥ यद्वासाशंकरेणोक्तानदापिश्रुतिरास्तिका ॥ प्रमाणं तु तदा मासं तम एव महेश्वरः ॥१७॥ सर्वदोषवि
हीनस्य महाकारुणिकस्य च सर्वज्ञस्येश्वरस्यैव कथं दोषः प्रकल्प्यते ॥१८॥

ष सद्भावात्स्वतः सिद्धं प्रमाण्यं तत्रापोद्यत इत्यर्थः ॥ एवं निस्त्वप्रशस्तस्वतः प्रामाण्यं प्रतिपाद्य सर्वज्ञेश्वरप्रणीतत्वपक्षेऽपि प्रामाण्यं समर्थयितेन ॥ यद्वेत्या
दिना तस्याप मैं नमत्तमुपपाद्य दुष्यितुं निर्दोषतामाह ॥ सर्वदोषेति रागद्वेषादयो दोषाः तैः सर्वैर्विहीनस्यात एव महाकारुणिकस्य लोकानुग्रहेकशी
लस्य शुद्धस्यावरणमलापेतस्यात एवानावृतज्ञानतया सर्वज्ञस्य शिवस्य कथं दोषः कल्पयितुं शक्यते ॥ तो वेदस्य तत्प्रणीतत्वेऽपि तदीयदोषभा
वेन तत्प्रयुक्तमप्रामाण्यं मन्तव्यमित्यर्थः ॥ रामः
११

सर्वदोषविरहाद्दीनामात्यंतमनमहेतुत्वविशारदयितुं नैत्यस्वभावस्यानादित्वे हेतुमाह ॥ सर्वदोषेति ॥ उक्तहेतुनिर्मलिनो जीवोयं स्वरूपता स्मरणे न निर्मलो भवति ॥ तस्मै
निष्पापाद कस्यकथं मालिन्यं संभवतीत्यर्थः ॥ नन्वाहात्मेसप्रामाण्यं परपिनत्प्रणीतानां वेदानां प्रामाण्यं स्वधवसानमपि ॥ एवं वादिविप्रतिपत्तिमुद्दाहृत्य उत्तरं यथाविप्र
माण्यं प्रतिपाद्य तत्र स्वाभिमतं पक्षमाह ॥ वेदो नादिरिति ॥ परमार्थनिरुक्तवेदो नादिः आदिरहितो निःश्वासः शिवस्य तत्स्यात्मिव्यंजकः ॥ ननु तु बुद्ध्या विरच्यते ॥

सर्वदोषविनिर्मुक्तस्य निर्घृणस्य दुरात्मनः ॥ आत्मज्ञस्य च जीवस्य दृष्टान्तस्ति हिंसितं भ्रमः ॥१९॥ यस्य स्मरणमात्रेण समलो निर्मलो भवेत् ॥
भूतसत्तनपो निष्कलं कथं समलिनो भवेत् ॥२०॥ अथ परुद्धये नापि वेदो मानं न संशयः ॥ वेदो नादिः शिवस्तस्य व्यंजकः परमार्थतः ॥२१॥ त्र
ज्ञिवज्ञिमप स्यैव प्रणते तु च ते शिवः ॥ तस्माद्देदो पदिश्तार्थोयि यार्थो नात्र संशयः ॥२२॥

यथावस्थितार्थाभिव्यंजकत्वमपौरुषेयत्वं वेदस्य प्रणीतेष्वपि व्यवहारः ॥ अत एवोक्तं ॥ कत्र्यपि ब्रह्मवेदस्य नरश्चक्रिमनोन्मन ॥ क्रमणं करोति वा सूत्रपातो
मं न एणमिति ॥ एवं चक्रो तेः स्वतः सिद्धस्य प्रामाण्यस्यापवादाशंका वा यथावस्थितार्थप्रतिपादकत्वं सिद्धमिति निगमयति तस्मादिति ॥२३॥

सू॰गी॰
२२

श्रुतिप्रसिद्धेन प्रपञ्चकर्तृत्वमुपपादयितुमनुवदति॥ इहेत्यादिना॥ प्राहेत्याद्वैतेनेति मत्स्वमित्यादिना परशिवः स्वाद्वितीयमविकारत्वादिकं चेतनेनात्म
कस्य कृत्स्नस्य जगतः॥ तत्प्रकाशात्स्पष्टं श्रुतेनैतावन्मतिज्ञानं॥ नेत्सएवेति॥ तच्चराचरात्मकं सर्वं जगन्मायादिभिर्भिन्नं शिव एव रूपं परशिव एवेत्यर्थं संवि
द्रूपैः अस्तंतमसहितज्योगपतात्त्वेन तन्मध्यस्तं वाधिष्ठानाद्व्यतिरिक्तमिति रज्जुसर्पादौ दृष्टमिति मायाकल्प्यस्यास्तीरिएवमविरोधेमति नामरूपात्मना विकृतं ज
गद्विकृतपरशिवस्वरूपं कथं भवेदित्येवमादिचोद्यस्यानवसरः॥ निर्विकाररूपं जगद्रूपं तु योरुभयोरपि श्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः॥ श्रुतिसिद्धमित्यत्राथै

इहातावन्मया प्रोक्तमद्वितीयः परः शिवः॥ तथापि तेन सकलं निर्मितं तन्म एव हि॥२४॥ चित्स्वरूपः शिवश्चैतं जगत्सर्वं चराचरं॥ सत्यास
निर्विकृतं जगद्गन्तुः कथं भवेत्॥२५॥ इत्येवमादिचोद्यस्य द्विजं ज्ञानास्ति संभवः॥ यत्र वेदविरोधः स्यात्तत्रैवोद्यस्य संभवः॥२॥ चो
दनालक्षणो धर्मे न यथा चोद्यसंभवः॥ तथा न चोदनागम्ये शिवे चोद्यस्य संभवः॥२६॥

चोद्यासंभवं सदृष्टान्तमाह॥ चोदनालक्षणमिति॥ अथातो धर्मजिज्ञासेति जिज्ञास्यां प्रतिज्ञातधर्मस्वरूपमेव लक्षितं॥ चोदनालक्षणो ध
र्म इति लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं प्रमाणं चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनं॥ यथा चोदनाप्रमाणकेधर्मेऽस्ति यागादि साधनत्वेन प्रतिपादितेया
दृविप्रतिपत्तिर्नास्ति एवमुपनिषद्विधिरूपवेदान्तवाक्यप्रतिपाद्ये परमशिवस्वरूपेऽपि परिचोदनानयुक्तेत्यर्थः॥२६॥ रामः
२२

बाध्यबाधकेति॥ यथा व्याघ्रिनेपजयोः बाध्यबाधकता कः शास्त्रेण बोध्यते॥ न ह्येवेश्वरस्वरूपं प्रपञ्चजनकत्वं च बाध्याबाधकतया वेदेन प्रतिपाद्यते॥
नान्यस्मानां न तत्सिद्धिरित्यर्थः॥ अतः श्रुतिगम्य एतादृग्विधोर्थ इति निगमयति॥ ईश्वरस्येति॥ अन्येष्विति॥ सर्वादिवेदैर्वा नाद्रिय इत्यर्थः॥ एवं मायाप्रु
पञ्जीयैवश्रुतिप्रामाण्यबलान्परिशिवस्य निर्विकाररूपत्वं जगद्रूपत्वं चोभयं प्रतिपादितमिहानीतु किं विचारेण मायैव सविरोधः परिहृियत इत्याह॥
अथचेत्यादिना॥ सर्वदुर्घटकारिणीति विरुद्धार्थघटनमेव तस्याः शीलमित्यर्थः॥ निर्विकारस्य परमेश्वरस्येदृग्विधशक्तिसद्भावं श्रुतावश्वनरावामनंति॥

बाध्यबाधकतावस्तु व्याघ्रिनेपजयोर्यथा॥ शास्त्रेणगम्यनेतदृश्यमर्थो पिनान्यतः॥२७॥ ईश्वरस्यस्वरूपे च जगत्सर्गादि बुद्धिजाः
॥ कृतीद्वियाप्येयन्येषु मानं तः श्रुतिरेव हि॥२८॥ अथवा देवदेवस्य सर्वदुर्घटकारिणी॥ शक्तिरा॥२९॥ तेन यासर्वं घटते मायया तयाः॥
प्रतीति सिद्धामामाया न ततोत्र न संशयः॥ नयादुर्घटकारिण्या सर्वं तस्योपपद्यते॥

न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते॥ परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया चेति॥ सिद्धा माया
ति॥ न त्वनस्तत्त्वम् नान्यरमेश्वरान्सा च माया सिद्धान्तेस्मिन्नाश्वतानत्परंतेत्रेतियावत्॥ यद्वाशावाप्रसिद्धशिवशास्त्रादित्वमर्थं तन्मायामरि
गणितवासासायेत्यर्थः॥ तथा चोक्तं॥ मायाचवस्तुस्वरूपामूलं विश्वस्य नित्यासेति॥३०॥

वेदमानेनेति ईदृग्विधमायासन्नावक्ष्कतिप्रमाणेवत्नादिति विज्ञव्यानया चैतेन प्रमाणेन किं दृष्टमविरुद्धं वाद्यस्मिन्नित्याद्युनेन तत्सर्वं नवैव रूपेनवं॥ विप
रीतं बाधकमाह॥ चोद्यानहीति॥ नन्वपि अयेव्यतिरिक्तप्रमाणपरित्यागे न वेदस्यैकस्यैव समाश्रयणे कारणमाह॥ रूपावलोकनमिति॥ रूपोपलब्धौ य
था चक्षुरिन्द्रियोकेनस्यैव चक्षुर्धारणकारणं एवं धर्माधर्मादिविज्ञाने वेदस्यैवासाधारणं प्रामाण्यमित्यर्थः॥ न दृष्टाधारणं समदृष्टं न भिन्नतरनिषेधेनोप
पादयति॥ स्वरूपावलोकनस्येति॥ एवंभावाय सिद्धार्थस्य पर्यनुयोगासंभवं प्रतिपाद्य प्रतिज्ञातमेवार्थं निगमयति तस्मादिति॥ नथापीति य

सानिष्टतुमहामायासर्वदुर्घटकारिणी॥ वेदमानेन संसिद्धं सर्वं संग्राह्यमेव हि॥२१॥ चोद्यानर्हं तु वेदार्थे चोद्यं कुर्वन्पतत्यधः॥ अतः सर्वं परि
त्यज्य वेदमेकं समाश्रयेत्॥२२॥ रूपावलोकने नेत्रं तु यथा साधारणं भवेत्॥ तथा धर्मादिविज्ञाने वेदो नाधारणः परः॥२३॥ रूपावलोकन
स्येदं यथा ग्रहणं न कारणं॥ तथा धर्मादिबुद्धेस्तु भिन्नात्मकेनि कारणं॥२४॥ तस्माद्वेदादिते नैव प्रकारेण महेश्वरः॥ अद्वितीयः स्वयं शु
द्धः जगत्रतः आविर्भूतं तिरोभूतं तस एव सकलं जगत्॥२५॥
यद्यपि एकमेवाद्वितीयं नेह नानास्ति किंचनेत्यादिश्रुत्या परमार्थतः॥ परशिवस्व
रूपं निर्विकाराद्वितीयतादिलक्षणं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं तथापि मायाशक्तिवशात्तस्मिन्नेव प्रलतिरिदं कारस्यहे सकलं जग
दाविर्भवति पुनः सर्वनामास्ते॥ एवं च निर्विकारत्वं जगद्रूपत्वं चउभयमपि वेदसिद्धमिति न तत्र विप्रतिपन्नव्यमित्यर्थः॥२५॥

रामः
२३

ननु निर्विकारस्य सतः परशिवस्य जगद्रूपत्वेन नानात्वं सर्वथा विरुद्धमिति चेत्॥ तत्राह॥ वैभवमिति॥ तस्य परशिवस्यैष महिमा यदयं यन्निर्विका
र एवाविर्भवति तिरोभावधर्मकजगदात्मना वभासत इति॥ अनेनतत्क्षणं निरस्या कर्तुं शक्त इत्यर्थः॥ स एवेति॥ युक्तस्वात्मतत्त्वार्विधप
रशिवस्वरूपतां ज्ञानं सर्वजगद्रूपतां पश्यतिम एव तस्य रूपं ज्ञातुं यस्तदुपरान्तौ निमित्तेनेतरोऽज्ञः॥ तत्केवलं पुरुषा एव वेदोऽपि परशिवस
रूपानुविद्ध एवं च शास्त्रतीन्द्रियार्थस्यज्ञासक इति सदृष्टांतं प्रतिपादयति॥ यथायमिति॥ अग्निनातत्समयोऽयथा नदीयान्याहत्रका

वैभवं चैतस्य विज्ञातुं न शक्यं भाषितुं मया॥ स एव साहसी साक्षात्सर्वरूपतया स्थितः परिज्ञा
तुं चैव शक्नोति समर्थो नापरः पुमान्॥२६॥ यथायः पावकेनेद्धं भाति वह्निरतीव च॥ तथा वे
दशिवेनेद्धः सर्वं शक्नोति नान्यतः॥२७॥ अयोवयवसंक्रान्तो यथा रहति पावकः॥ तथा वेदे तु सं
क्रान्तः शिवः सर्वार्थसाधकः॥२८॥
ज्ञासंप्रयुज्यनेनेद्धं देहोऽपि सर्वविन्मसकेन सर्वज्ञेन शिवेनेद्धः सन् सर्वमतीन्द्रियमप्यर्थ
जातं वक्तीव प्रतिपादयतीवा॥ नासन्तउवाचा॥ स्वव्रायोपरमार्थे सर्ववस्तु प्रतिपादनसामर्थ्यं नानं चानयमपि स्वप्रकाशस्य शास्त्रएव तदेव
तदेवतत्कार्यं वेदगतं सतद्दीयत्वेनासनदस्मर्थः स्वयं विरतणोतिन्नयोवयवेत्यादिना॥२८॥

तथापि वेदरहितं इति॥ यद्यपि स्वयं शिवः सर्वविभासकस्तथापि वेदोपाधिनवच्छिन्नो साधारणप्रकाशकत्वं च धर्मादिवस्तुन्यसाधारणं प्रमाणं वेदो
पि सर्वविभासकेन परशिवेन विना स्वयमपि जडत्वान्न प्रमाणमित्यर्थः॥ उक्तमर्थं निगमयति तदिति॥ सर्वविभासकेन परशिवस्वरूपेणोद्भासप्रका

तथापि वेदरहितः स्वयं धर्मादिवस्तुनि न प्रमाणं विना तेन वेदोपि द्विजपुंगवाः॥४४॥ तस्माद्देशो महेशोद्भासप्रमाणं सर्ववस्तुनि॥ अन्यथा नश्वरः शब्दोऽती
न्द्रियार्थस्य साधकः॥४५॥ महापाशैर्वतपत्स्वाद्दृष्टांशं तुं न गच्छति॥ अयमर्थोपि याज्ञातस्तत्तस्य प्रसादतः॥४६॥ तस्माद्दत्तैव विप्रेन्द्राः संहि
तेयं मयोदिता॥ अहं हरस्तथा विष्णुरस्माकं महतामपि कः॥४७॥ अत्र नवं साक्षिवस्याज्ञा लंघनीया न केनचित्॥ शिवस्याज्ञाबलाद्विष्णुर्जयिते
म्रियतेपि च॥४८॥ ब्रह्मा सर्वजगत्कर्ता विराट् सम्राट् स्वराडपि॥ स्वरोष्टुतरवः सुधा ब्रह्मविस्मादयो नवन्॥४९॥ तस्माद्गुरुतमेव विप्रा गुरुतमेन
हि संशयः॥ शिष्यत्वं चापि युष्माकं मत्ततः खलु शंकरः॥५०॥ महादेवस्य सक्रोध्य मरुत्कानपि देहिनः॥ स्वतंत्रा वेद्गेशाः किंपुनः समहे
श्वरः॥५१॥॥

ज्ञानसाध्यं॥ सत्य मत्रिलोकशिवविषये वेद एव प्रमाणं न वन्यत्यर्थः॥ उक्तार्थस्यातिरहस्यत्वं ज्ञापयितुं स्वस्य तत्प्राप्तिप्रकारमा
ह॥ मेरुपार्श्वे इति॥ देवतांतरेभ्यः शिवस्य स्वातंत्र्यं प्रतिपादयति॥ शिवस्याज्ञेत्यादिना॥

विषं भुक्तमिति॥ समुद्रमथनसमये जातं कालकूटाख्यं विषमित्यर्थः॥ तस्मात्स्वतंत्रपरशिवप्रसादादेव मया परमाद्वैतमुपदिष्टं तस्मात्स्वं सर्वं
मवात्मज्ञानं परित्यज्य यथोहेयोपादेयविवेकज्ञानी पुरुषः परमाद्वैतमेव जानीयादित्यर्थः॥ तज्ज्ञानस्य परमपुरुषार्थस्वरूपत्वमाह॥ विज्ञानेनेत्या
दिना॥ तस्मात्परमाद्वैते प्रमाणमुपन्यस्यति॥ श्रुतिस्मृतीति॥ नान्यतर्कैरिति॥ आगमविरुद्धैस्तर्कैरागमैकसमधिगम्यं तदद्वैतस्वरूपं

स्वातंत्र्याद्धि शिवेनैव विषं भुक्तं विना मृतं॥ ब्रह्मणश्च शिरश्छिन्नं विष्णोरपि तथैव च॥५२॥ स्वातंत्र्यादिहृतं तेन मुनींद्रा ब्रह्मवादिना॥ तत्प्र
सादान्मयापि सर्वं विदितं करबिल्ववत्॥५३॥ प्रसादबलतः साक्षात्कृत्वात्मा यथा कथितो मया॥ प्रसादेन विना वक्तुं को वा शक्तो मुनीश्वराः
॥५४॥ तस्मात्सर्वं परित्यज्य श्रद्धया परया सह॥ मदुक्तं परमाद्वैतं विद्याद्देहादिकं बुधः॥५५॥ विज्ञानेन विनान्येन नास्ति मुक्तिर्न सं
शयः॥ अतो द्वयमपि प्राज्ञाः न वनाद्वैतवादिनः॥५६॥ परमाद्वैतविज्ञानं सिद्धं स्यादनुभवेन च॥ श्रुतिस्मृतिपुराणाद्यैस्त
केर्वेदानुसारिभिः॥५७॥ परमाद्वैतविज्ञानमेव यावत्तथा स्थितं॥ नान्यत्र कैश्चिदुक्तं तमिदं मान्त्रिय वाक्यजं॥५८॥ विनैव परमाद्वै
तं हं केचन मोहिताः॥ कल्पयंति निरूपांगं सद्वितीयो न विष्यति॥५९॥

नावाधनीयं॥ अन्नएवात्मा परमेश्वरैकेण मतिरपनेयं॥ प्रोक्तान्येनैव सूक्तानापमष्टेति॥ पत्रकैक्तं परमानन्देन नाचेतनाचेत
नात्मकस्य जगतः॥ ततो भेदं मतं नेष्यं यथाविधव्यवहारो मोहकृत इति प्रतिपादयति विनैवेति॥ सद्वितीयो न विष्यतीति एकमे
वाद्वितीयमिति श्रुतिसिद्धमद्वैतं व्याहतेत्यर्थः॥५९॥

नेदृशी नाम्नी मोहकारणमाह॥ वेदसिद्धमिति॥ वेदैकसमधिगम्यं परमाद्वैतं तद्दृनः को नाम ज्ञातुं शक्नुयात्॥ ईश्वरानुग्रहसमासादितनिःश्रुतिप्रमा
णेकनिष्ठः पुरुषो हि तद्ज्ञातुमर्हतीत्यर्थः॥ नेदृशं नेदृशं यत्तोपि न युक्तं स्यादित्याह॥ नित्रा नित्रेदृशेति परिप्रमाणसिद्धं स्यात्तद्धि नेदृशं नेदृशं यत्तो कल्पतेन
नत्विन्द्रियादिस्तीत्याह॥ नेदृशं नेदृशमिति॥ नेदृशं निरूपणमिति॥ तस्मिन्मिथ्यात्वे हेतुर्नेदृशस्य प्रमाणेन निरूपयितुमशक्यत्वादित्यर्थः॥ अनिरूप
णे कारणमाह॥ धर्मादिरिति॥ इदमाद्यादिकमिति नेदृशत्वं धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीनं सच धर्मिप्रतियोगिज्ञानं नेदृशं तेन नो

अस्मा याथार्थ्यमहाद्वैतं नैव ज्ञानं नियेजनाः॥ वेदसिद्धं महाद्वैतं को वा विज्ञातुमर्हति॥ ५३॥ नेदृशं नित्रमनत्वादेवं परमाद्वैतलक्षणं॥ कल्पयंति म
हामोहात्केचित्तत्त्वसंगतं॥ ५४॥ नेदृशं नेदृशमिति नेदृशं मिथ्या न वतिसत्त्वमाः॥ नेदृशं निरूपणादेव धर्मादिरनिरूपणात्॥ ५५॥ तत्
स्मान्नास्तीत्यत्र राद्धान्तः किंचिदप्यस्ति कोत्र माः॥ द्वितीयाद्वैतयं नेतो न वितित्याहुर्हि श्रुतिः॥ ५६॥ को मोहः को न शोकः ए
कत्वमनुपश्यतः॥ इतिचाह हि सा साध्वी श्रुतिरद्वैतमास्तिकाः॥ ६०॥ एकत्वमेव वाक्यार्थो नापरं परमास्तिकाः॥ स्तनिनि
देविहध्येतमेद्रोयद्विविविर्तितः॥ ६२॥

त्मा न्यो न्याश्रय चक्रकानवस्थादिदूषणानां प्रसक्तेस्तद्धेतुकं नेदृशत्वं निरूपणत्वं दुर्वचा
मस्य दृशामेधायेस्वरूपत्वेन वाध्यमो द्विप्राधर्मत्विनेवराभिः॥ अपि वक्त्रा नेना पिवक्तनेन निरूप्यत इत्यादिना प्रपंचितं॥ प्रतिपादितमिदं
नेउपसंहरति॥ तस्मादिति॥ ५७॥ तत्र श्रुतिप्रमाणयति॥ द्वितीयाद्वैतमिति॥ वाजसनप्याम्नायते॥ ५८॥

द्वितीयाद्वैतं वै भवति॥ तत्र को मोहः कः शोक इत्यद्वैतज्ञानस्य शोकनिवर्तकत्वमिति द्वितीयाद्वैतमयं भवतीति द्वैतज्ञानस्यानिष्टत्वं तेऽपि नेदृशवि
वक्षायां विरुध्येतेऽत्यर्थः॥ तत्रैतादृशो वेदवाक्यमधायानामपि संसारिणो दृष्टास्तत्राह॥ अनीवेति॥ परमेश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठित

अनीवशुद्धिचित्तानां केवलं करुणाबलात्॥ परमाद्वैतमाश्रयाश्रमिनाति श्रद्धयासह॥ ६३॥ शिवनदारकस्ये
वप्रसादेपुधलेसति॥ परमाद्वैतमात्मा नियथावन्नान्यहेतुना॥ ६४॥ न जातिपरमाद्वैतं प्रसादरहितस्यतु॥ दुर्ल
नःस्वलदेवस्यप्रसादः परमास्तिकाः॥ ६५॥ अतश्चवेदादिन॥

नित्यनैमित्तिकपरितोषितपरशिवप्रसादवतामेव वेदादीदगार्थप्रतिपत्तिर्जायते नान्येयात्यर्थः॥ ६३॥ ॥३६५॥ ॥

॥ ॥इति श्रीमत्त्र्यंबकपादाब्जसेवापरायणेन माधवाचार्येण विरचितायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां

यमैत्यनैव विहाय वादान्तरजन्मबुद्धिं॥ विमुक्तिकामः परमाद्वितीयं स
ता श्रयेदेव शिवस्वरूपं॥२५॥ ॥इति श्रीस्कंदपुराणे सूतसंहितायां यज्ञ
वैभवखंडस्योपरिभागे सूतगीतायां तृतीयोऽध्यायः॥३॥

यज्ञवैभवखंडस्योपरिभागे सूतगीताव्याख्यायां तृतीयोऽध्याय॥ ॥३॥ ॥ ॥ ॥

स्तु मद्वितीयाद्ब्रह्मणः परमेश्वरसंभवमाशंक्य निष्प्रमाणप्रबलानन्तमायाशक्तिवशात्तस्माज्जगत्सृष्टिरुपपन्नेति प्रतिपादितं तां स्थितिं विस्तरेण
प्रतिपादयितुमारभते॥ ईश्वरो जगतः कर्त्तेति॥ तत्र तावत्स्वरूपविधानोपोद्घाततत्त्वेन प्रलीनावस्थाप्रतियाधतो योयज्जगत्कर्त्ता ईश्वरः सृष्टि
कालोपसंबंधिन्या ययासत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकया एकीभावेन तिष्ठति तस्मात्स्वीययेति विशेषणेन तु मायाख्या निमित्तेन प्रकृतिवत्मायया स्वा

॥सूत उवाच॥ ॥ईश्वरो जगतः कर्त्ता मायया स्वीयया पुरा॥ अनेनैव स्थितः सर्वकस्त्वथ सनयाचितः॥१॥

तं अभ्युद्धरामः॥ यद्यपि स्वजीनावस्थायां स्विप्रतिष्ठे ब्रह्मणि स्थितायाः स्वगोचरत्वात्तावान्तर्विशेषेण प्रतीयते॥ तथापि मायाब्रह्मस्वरूपविस्म
कार्शेनैव नास्य तदितिना॥ सत्वमत्त एव मायायाः स्वगणस्तत्कालीनमवस्थानान्तर्वीसृक्ष्मे मायाकार्याणां विपर्यहारित्वतत्तत्कालीनप्रसे
नानां मायागतवासनापरिरक्षाचितः एवं तथनीमा ईश्वरो जवतीत्यर्थः॥१॥

सू॰सं॰टी॰
५१७

साच माया प्रलीना यस्यामपि लीना महे नोरन्नावादविदुःखे सती अनन्यायतनवतिष्ठते पुनरसौ मायी ईश्वरः॥सिसृक्षति तदा केन क्रमेण सृजतीति सः प्रतिपाद्यते॥कालकर्मेति॥प्राणिनां परिपक्वपुण्यपापात्मककर्मफलभूतसुखदुःखोपभोगार्थं हि पारमेश्वरी जगत्सृष्टिः॥तानि च प्राणिकर्माणि यदा कालवशात्परिपक्वानि भवन्ति तदा तानीतत्कर्मानुगुण्येन स्वरूपादभिन्नया स्वसंबन्धिन्या मायया स्वयमेकोऽपीश्वरस्तया मायया स्वस्य भेदं परिकल्पयति॥स्वयमेकः शक्तिमता मायया चान्येति॥एतच्च भेदपरिकल्पनं तयैव माय

कालकर्मानुगुण्येन स्वाश्रितस्वीयमायया॥अभिन्नोऽपि तथा स्वस्य भेदं कल्पयति प्रभुः॥३॥कल्पितोऽयं द्विजा भेदो नाभेदं बाधते सदा॥कल्पितानामवस्तुत्वाद्विरोधश्च न सिध्यति॥४॥पुनः सर्वेश्वरत्वेन स्वात्मवासनया जनान्॥ईक्षिता सर्वविद्भूत्वा स्वशक्त्या परया युतः॥५॥

यासोपाधिकस्येति द्वयं॥असंगोदासीनकूटस्थचिन्मात्ररूपस्य परशिवस्य निरुपाधिकस्येदंविधव्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः॥नाचीश्वरेण भेदोऽपि निर्मितः स्वेच्छया इत्याशंक्याह॥कल्पितोऽयमिति॥ईश्वरेण मिथ्याभूतत्वेनैव कल्पितत्वात् नवास्तवाभेदबाधो न संभवतीत्यर्थः॥२॥कुत इत्यत आह॥कल्पित स्वरूपादेरवस्तुत्वदर्शनादेकस्मादधिकल्पितत्वाविरोधात्तथात्वमुपपन्नम्॥अतएव वस्तूपाधिभेदः मायोपाधि रामः
भेद इति भिन्नविषयत्वात्तयोरविरोधश्च सिध्यति॥३॥पुनः सर्वेत्यादि॥एवं मायाः स्वस्य च भेदं परिकल्प्य पुनः सर्व १७
स्मिकाल्ये मायासंबन्धिनो यो गुणः॥४॥

सत्वरजस्तमोरूपास्तत्क्रमेण तत्तद्वासनाबलेन तदुपाधिकः परशिवः सर्वकस्य वेदितानन्तास्रष्टा जगत्सर्जनोन्मीलनं करोति तथाचाम्ना
तं॥तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति॥एवमस्मिन्नवस्थायां स्वकीयया मायाख्यया सहितः सन्पुनः प्राणिकर्मवशात्तस्या मायायाः प्रविभक्तान्गुणान्॥
सत्वरजस्तमोलक्षणैः तदुपाधिवशेन रुद्रादीन्सृष्ट्वा तेषामन्तर्यामितया परिस्थितिस्थित्यादिव्यापारेषु तीर्थं तु स्वयमपीश्वरः प्रविष्टवानित्यर्थः॥

मायाया गुणभेदेन रुद्रं विष्णुं पितामहं॥सृष्ट्वानुप्रविशत्येषामन्तर्यामितया हरः॥६॥तेषां रुद्रः परानन्दात्मरतनवदेववु॥करोति सर्गस्थि
तिं तत्तद्रूपेण सत्तमाः॥७॥संहरत्यविशेषेण जगत्सर्वं चराचरं॥विष्णुरप्यात्मिकाः साक्षात्परानन्देन केवलं॥८॥करोति सर्गस्थिती तं
विष्णुरूपेण हे द्विजाः॥पालयत्यविशेषेण जगत्सर्वं चराचरं॥९॥ब्रह्मापि मुनिशार्दूलाः परानन्देन केवलं॥करोति सर्गस्थित्यन्ते ब्रह्मरू
पेण सत्तमाः॥१०॥करोति विविधं सर्वं जगत्स्वस्वविधानतः॥शारीरं तमसः स्कन्द परस्यैव शिवस्य तु॥१०॥सर्वे तिः करणं तावत्स
महेशः सृष्टिरात्मिकाः॥त्रिमूर्तीनां हरस्यैव प्रधान्येन न संशयः॥११॥

तेषां रुद्र इत्यादि॥एतेन च मायागुणोपाधिकत्वान्मायया जीवो
पाध्यविद्यावस्थाश्रययायामोहकत्वाभावात् स्वात्मनः परतत्त्वरूपानुसंधानेनानन्देनावस्थितास्तथाचैषां परतत्त्वरूपत्वसाधारणस्वरू
पत्वं तु प्रतिनियतं॥तच्च परतत्त्वरूपेणैव तत्र यो यः सृष्टिस्थितिसंहृतीनां कर्तारः प्रतिनियतरुद्रादिरूपेणानुसंहन्तारो रेकेकत्रा
रेत्यर्थः॥७॥१०॥शारीरादीत्यादि॥११॥

सू.सं.टी. ४२८

सू.टी.

यद्यपि ब्रह्मविष्ण्वादयो मायागुणेनैव संनास्तथापि शब्दतन्मात्रादिजनकेन सूक्ष्मविषयहारित्वात्सृष्टिकर्माधिनः परशिवस्यैव तनुरजोगुणाधिक
सम्बन्धिनः तत्त्वस्य सत्त्वगुणासक्तस्य तन्मात्राणां पंचमहाभूतात्मना परिणामरूपाणि नाम अंतःकरणानि तेषां समष्टिः सकलसत्त्वांशारब्धे हिरण्यगर्भ
मंतःकरणं न समष्टिस्तु चिन्मात्रा॥ त्रीनाम अरुद्रस्यैव सरवल्लू निरविज्ञाय सतो पाधिकतया सावंशि न हरिब्रह्मणे हि ज्यो विशिष्यते इत्युक्तं॥ न

प्राणो नाम विभेर्वेषां समष्टेः सृष्टिरात्मिका॥ अपि रुद्रस्य तस्यैव प्राधान्येन न संशयः॥१२॥ सर्वज्ञानेंद्रियाणां तु समष्टीनां द्वि
जनिर्द्विजाः॥ त्रिमूर्तीनां हरस्यैव रस्यैव प्राधान्येन न संशयः॥१३॥ सर्वकर्मेंद्रियाणां तु समष्टीनां जनिर्द्विजाः॥ त्रिमूर्तीनां हरस्यै
व प्राधान्येन न संशयः॥१४॥ तथापि परमात्मा नेपि विष्णो रस्यं न त्रिमूर्तीनां तु कारणं॥ बलवित्तु महेशानो सृष्टा वुपकरोति
च॥१५॥ उपचारेण तथा नेपि स्वष्टा रश्मिगृह्यते॥ न चापि तत्त्वतः स्रष्ट्रत्वे वाद्यमस्तिका॥१६॥

तथा यानि॥ समष्ट्यंतःकरणस्रष्टो रुद्रस्य स्रष्टृत्वं तथापि त्रिमूर्तीनां कारणत्वं परशिवस्वरूपं तद्बलविष्ण्वादिरनुगतेन तत्कर्तृस्रष्टा व रामः
पुपकरोति॥ अतः सर्वस्य परशिवस्यैव परमार्थतः स्रष्टृत्वं न तद्ज्ञानबलान्विष्णुब्रह्मादयोपि उपचारेण स्रष्टार उच्यन्ते इत्यर्थः॥१५॥१६॥ ४२८

व्यष्टयस्तु समष्टिरुच्यते॥ यथा च विषयहारित्वात् जगत्सावित्सत्त्वांशोपरब्धं समष्ट्यंतःकरणं तथा तद्गतसर्वरजोंशैकारब्धसमष्टिप्राणः॥ एकैकतन्
तन्मात्रसर्वसत्त्वांशारब्धानि हैरण्यगर्भाणि समष्टिरूपाणि ज्ञानेंद्रियाणि॥ तथा एकैकतन्मात्रसर्वरजोंशारब्धानि हैरण्यगर्भाणि समष्टिकर्मेंद्रिया
णि॥ एवमीश्वरेणांतःकरणादीनां समष्टिषु उत्पादितासु तेषां व्यष्टयस्तु समष्टिसकाशाद्देवजायंते॥ समष्ट्यंतःकरणादिषूपाधिकएवेश्वरो व्यष्ट्यं
तःकरणादीनि सृष्टेत्यर्थः॥ समष्टिषु विजायंत इति॥ तासु अंतःकरणादिसमष्टिषु वर्तमाना देवताः स्वस्वकर्मानुसारेणोत्पद्यंते॥ समष्टिस्त

व्यष्टयस्तु समष्टिभ्यो जायंते ब्राह्मणोत्तमाः॥ समष्टिषु विजायंते देवताः स्वस्वकर्मवत्॥१७॥ समष्टिस्तरूपा
णां सृष्टानां पालको हरिः॥ रुद्रस्तेषां तु संहर्ता द्विजा रूपांतरेण च॥१८॥ पादेवतानां अंतःकरणसमष्टेस्त्वीक
स्यवत्॥ विज्ञानाम मुनिश्रेष्ठाः रुद्रवागजनिर्द्विजाः॥१९॥ जाताः प्राणसमष्टेर्या सूत्रात्मा समाकेरु
यः॥ दिग्वाय्वर्कजलाद्याश्च पृथिव्यात्मक देवताः॥२०॥ जायंते क्रमशश्चैव प्रमुखेषु समष्टिषु॥
पारपाण्यादिषु प्राज्ञाः कर्मेंद्रियसमष्टिषु॥२१॥

ष्टिरूपाणां सृष्टानां पालकः॥ परिरक्षितस्य सत्त्वशेन हरिस्तेषां सर्वेषां पालकः॥ रुद्रस्तु सर्वात्मनः सृष्टानामपि समष्टीनां रूपांतरेण परतत्त्वरूपं रूपांतरं
रुद्रत्वाकारएव तेन संहर्ता अपि त्वनीत्यर्थः॥ अथ समष्टिषु विज्ञानाः देवताः क्रमेण दर्शयिति॥ पादेवेत्यादिना॥ अंतःकरणसमष्टेर्याः दे
वताः जायंते सा हिरण्यगर्भो निधेयेत्यर्थः॥ एतच्च शिवमाहात्म्यखंडे हिरण्यगर्भस्वामी वैष्णवीमात्रादिना विस्तरेण प्रतिपादितं॥१९॥ जाता
प्राणसमष्टेर्विति॥२०॥ प्रायः शुद्धा इति प्राणसमष्टेर्जायमानाया॥

देवतास एव सूत्रात्मेति उच्यते॥ तदपि प्रागुक्तं॥ समष्टिरूपतः प्राणोऽनन्तश्चेत्याणः शिवाज्ञया॥ तत्रस्थो भगवान्विष्णुः सूत्रात्मेति प्रकीर्तित इति॥ समष्टि-
रूपेषु श्रोत्रादीन्द्रियेषु वागादिकर्मेन्द्रियेषु जायमानान्देवान्दर्शयति॥ दिग्वाधित्यादिना॥ जलाधिपो वरुणः॥ त्रिविक्रमेन्द्रप्रमुखा इति॥ प्रमुखग्रहणे-
न वागग्निमानित्वेन स्वमाणस्य आरूपः संगृहीताः समष्टिषु विज्ञाता इति॥ समष्ट्यन्तःकरणादिषु या देवताजाताः व्यष्टौ ते नियन्तारो भवन्ति॥ त

त्रिविक्रमेन्द्रप्रमुखा जायन्ते देवताः क्रमात्॥ समष्टिषु॥ वीजाजाता या देवतास्ता यथाक्रमं॥२२॥ व्यष्टिरू-
पेन्द्रियाणां तु नियन्त्र्यो देवता द्विजाः॥ मारुतस्त्वगधिष्ठाता दिग्देवी कर्णदेवता॥२३॥ नेत्राभिमानी सूर्य-
स्याज्जिह्वाया वरुणस्तथा॥ घ्राणाभिमानिनी देवी पृथिवीति प्रकीर्तिता॥२४॥ अग्निर्वागभिमानी स्यादुप-
स्थस्य प्रजापतिः॥ वायोर्मित्रोऽभिमानी स्यात्पादस्यापि त्रिविक्रमः॥२५॥ इन्द्रो हस्तनियन्ता स्याच्छिवः
सर्वनियामकः॥ मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुर्विधं॥२६॥

व्यष्टिज्ञानेन्द्रियाणां दर्शयति॥ मारुत इति॥ कर्मेन्द्रियाणामपि तद्दर्शयति॥ अग्निर्वागित्यादिना॥ शिवः सर्वनियामक इति॥ एतेषु वाय्वादिषु
अधिष्ठातृदेवेषु तद्रूपेणावस्थितः शिव एव सर्वस्य नियामकः॥ वाय्वादीनामपि नियन्तृत्वेन परमार्थतो नियन्तृत्वाधिष्ठातृदेवेषु तद्रू-
पेणावस्थितः शिव इत्यासंजवादित्यर्थः॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥ रामः ५१७

अन्तःकरणचतुष्टयस्य क्रमेण देवता दर्शयति॥ एवं सूक्ष्मभूतानां तत्कार्याणां च समष्टिव्यष्टिभावेनावस्थितानां साधिष्ठातृकाणां सृष्टिं प्रतिपाद्य
स्थूलभूतानां तत्कार्यस्थूलप्रपंचस्य सृष्टिं प्रतिपादयति॥ आकाशादीनीत्यादिना॥ स्वप्नवदिति॥ यथा वै स्वप्ने भोक्तृभोग्यभोगायतनरूपेण त्रिधावस्थि-
तः प्रपंचो नु दृश्यते॥ एवमेव परमेश्वरमायया निर्मितं जाग्रदादिलक्षणं जगत्स्वप्नवत् भासत इत्यर्थः॥ ननु मायायाः अपि कैश्चिद्वस्तु-
त्वमंगीकृतमतस्तन्निर्मितस्य जगतोऽपि प्रागवस्तुत्वं किं न स्यादित्यत आह॥ माययेति॥ यस्मान्मायाकार्यं तत्सर्वं निरूपणे

स्यादन्तःकरणे प्राज्ञाः क्रमादेतेषु हि देवताः॥ चन्द्रो वाचस्पतिर्विप्राः साक्षात्कालाग्निरुद्रकः॥२७॥ शिवो वेति मया प्रोक्ताः
साक्षाद्देहान्तपारगाः॥ आकाशादीनि भूतानि स्थूलानि पुनरास्तिकाः॥२८॥ जायन्ते सूक्ष्मभूतेभ्यः स्वर्वकस्येय यथात-
था॥ अण्डं देहास्तथा लोकाः देहेषु च चेतनाः॥२९॥ अन्नेन तानि चान्यानि भौतिकानि च सर्वशः॥ विजायन्ते च भो-
गार्थं चेतनानां शरीरिणां॥३०॥ भोक्तारः पशवः सर्वे शिवो भोजयिता परः॥ सुखदुःखादिसंसारो भोगः सर्वमिदं सु-
राः॥३१॥ स्वप्नवद्देवदेवस्य माययैव विनिर्मितं॥ मायया निर्मितं सर्वं माययैव हि निरूपणे॥३२॥

रणेऽद्भुतमायैवेत्यंगीकार्यं कारणव्यतिरेकेण कार्यं नास्तीति छांदोग्यश्रुतिव्याख्यानावसरे पश्यभवणमात्रेणेत्यादिना प्रतिपादि-
तत्वात्॥ एवं हि तच्छ्रुतिः॥ वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यनेन वा वधारणेन कार्यस्य घटशरावादेः
सर्वस्य मायावैविनिरूपणानिर्धारिता॥ अतः कार्यस्यापि तदव्यतिरेकोऽवगंतव्यः॥३२॥

नहिमाययैवदेहाद्यनिरिक्तमत आह ॥ माययापीति ॥ यद्दिमायापुपादानवस्तुत्वेनतास्यात्मनादेहादेनसात्मनादेहादेनसंमायाकोयः ॥ साक्षिचिन्मात्ररूपेयरशि
वस्वरूपेब्रह्मणिविक्रियमाणाजगदुपादानत्वेनकल्पिता ॥ अतःसाधिविक्रियमाणाशुक्तिरूप्यादिवदधिष्ठानाद्ब्रह्मणोनव्यतिरिच्यतइत्य
र्थः ॥ व्यवहारदृशेति ॥ व्यवहारदृश्यैवमायापरिकल्पितंनतुवस्तुतः ॥ प्रातीतिकरूपेणैवव्यवहारस्योत्पन्नत्वादितिभावः ॥ यद्वस्तुपार
मार्थिकंनदर्शयति ॥ वस्तुतइति ॥ मायारूपतयेतितत्पारमार्थिकंब्रह्मैवाविद्यमानयानत्कार्यंजगत्क्ष्वादिनेदन्त्वमस्याधिष्ठानंस

कारणव्यतिरेकेणकार्यंनैवहिदृश्यते ॥ मायापिकारणत्वेनकल्पितामुनिपुंगवाः ॥ ३३ ॥ अधिष्ठानातिरेकेणनास्तिनत्वनि
रूपणे ॥ व्यवहारदृशामायाकल्पनानैववस्तुतः ॥ ३४ ॥ वस्तुतःपरमाद्वैतंब्रह्मैवास्तिनचेतरत् ॥ मायारूपतयासाक्षाद्ब्रह्मै
वसतिभासते ॥ ३५ ॥ जगज्जीवादिरूपेणव्यवहारेवसर्वदा ॥ स्वस्वरूपापरिरेकेणब्रह्मणोनास्तिकिंचन ॥ ३६ ॥ तथापि
स्वातिरेकेणभातिहादेववैभवं ॥ जगदात्मतयायत्नप्रपञ्चंनेनविमुच्यते ॥ ३७ ॥

सत्त्वदात्मनाभासमेवेनतुततोऽतिरिक्तंकिंचिदस्तीत्याह
॥ स्वस्वरूपेति ॥ स्वस्वरूपातिरेकेणप्रतिभानेकारणमाह ॥ तथापीति ॥ जगदात्मतयेति ॥ यत्रजगद्रूपेणज्ञानंसंसारकारणं ॥ सर्वसविका
रप्रपंचमस्यइदंसर्वंयदयमात्मेत्यादिश्रुतिप्रमाणबलेनब्रह्मात्मनाज्ञानंमोक्षसाधनमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

नत्वापरोक्षज्ञानस्यविशेषमाह ॥ सर्वमेतदिति ॥ यदेतत्सर्वंजगद्ब्रह्मेतिश्रुत्यावोधितंमननंनिदिध्यासनाभ्यांसमुपजातेनस्वानुभ
वेनसाक्षात्कुर्वंस्तत्क्षणकालमेवसंसारान्मुच्यतइत्यर्थः ॥ एतद्वेवपरेति ॥ सर्वमेतदिति ॥ प्रमाणतःकर्तुर्वेगुरूपदेशात्तत्त्व
साक्षाच्चज्ञाचिनावस्थानिश्चयाल्लभ्यते ॥ तथाविधंतज्ज्ञानंस्वस्वरूपज्ञानंनिवर्तयितृकतरज्जोग्यायेनस्थानेनेवचि
न्मात्ररूपेणावशिष्यतइत्यर्थः ॥ स्वात्मनाकेवलेनेति ॥ केवलेननिरस्तसमस्तोपाधिनास्वप्रकाशचिन्मात्ररूपेणैवतिष्ठन्से

सर्वमेतत्परंब्रह्मपश्यन्स्वानुभवेनतु ॥ मुच्यतेघोरसंसारात्सद्यएवनसंशयः ॥ ३८ ॥ सर्वमेतत्परंब्रह्मविदित्वासुदृढंबु
धाः ॥ मानतश्चानुभूत्यैवगुरुभक्त्याप्रसादतः ॥ ३९ ॥ ज्ञानप्राकट्याकुल्यात्तज्ज्ञानंचस्वात्मनैवतु ॥ स्वात्मनाकेवलेनैव
तिष्ठन्मुच्येतबंधनात् ॥ ४० ॥ एवंवेदवेदार्थमुच्यतेसनुबंधनात् ॥ सोपानक्रमतश्चैवंपश्यन्नात्मानमद्वयं ॥ ४१ ॥
सर्वंजगदिदंविप्राःपश्यन्नपिनपश्यति ॥ आत्मानमिदंसर्वंभिन्नरूपंपरंपदं ॥ ४२ ॥

संसारबंधविनिर्मुक्तोभवति ॥ ४० ॥ सोपानक्रमतइति ॥ प्रथमंश्रवणज्ञानंतस्यचमननंतन्निदिध्यासनमात्मानुभवयथाक्रमेणपुन
निःशेषसंशयाच्छेदेनज्ञानप्राकट्यनाशस्तस्यापिज्ञानस्यस्वरूपचिन्मात्रेपर्यवसानमित्यनेनसोपानक्रमेणेत्यर्थः ॥ पश्यन्
नपीति ॥ प्रज्ञजनव्यवहारदृशायांचक्षुरादीन्द्रियैर्जगत्वस्तुजातंतद्विकारणब्रह्मात्मनैवाविदन्पश्यति ॥ ४२ ॥

एतदेवाविनाशयति॥ भासमानमिति॥ चित्प्रकाशबलेन भासमानं सर्वं जगच्चिन्मात्ररूपं विकारजातमेभ्यः परं पदं परतीयं निरतिशयानंदरूपत
याप्रासव्यं ब्रह्मवेदांतवाक्यरूपेण प्रमाणेन ज्ञानमस्य पाएव विमुच्यते॥ ४२॥ पश्यतइति॥ उक्तविधमनद्वितीयं स्वात्मतत्वं दर्शक्रियानावालक्षक
र्त्तभावेनैवापश्यन्नेव स्वरूपप्रकाशेन यः पश्यति॥ तस्येत्यर्थः॥ ४३॥ जगदात्मतयाभानमिति॥ यथा स्वात्मविषयं ज्ञानं ततः स्वात्ममात्रेण

पश्यन्नेवेदं तन्मानेन सएव विमुच्यते॥ एवमात्मानमद्वैतमपश्यन्नेव पश्यन॥ ४३॥ जगदात्मतया भानं समपि स्वात्मैव केवलं
॥ विरिंचेवं महायोगी जगतानेति निश्चलं॥ ४४॥ यथात्मानमिदं सर्वमनुजानाति चात्मना॥ ४५॥ निषेधनिचतत्सिद्धिरस्तु
ज्ञानस्य केवलं॥ तत्सिद्धिनिषेधोस्यासिद्धसिद्धी चतस्य न॥ ४६॥

वृत्ति॥ तथा जगदात्मतयाभानमपि विषयज्ञानादिनिर्मुक्तस्वात्मके
वलं स्वात्मैव भवति॥ अद्वितीयात्मदर्शनेन जगतोप्यस्वात्मत्वादिति भावः॥ इत्थं सम्यग्ज्ञानवतो जीवन्मुक्तस्य स्थितिप्रकारमाह॥ विरिंचेति वपि
ति॥ एवं निर्विचिकित्सितं ज्ञात्वात्मानं विद्वानुत्तमः स्वात्मनावयपि स्वयं निश्चलो भवति॥ तेनैवास्य मेवकोस्मोरयति॥ यथेति॥ येन येन प्रकारेण
यदिदं भासमानं सर्वं साक्षिरूपेणानुक्रमेण जानाति॥ ४३॥ ४४॥

स्वविषयमानं च निषेधनिस्वात्मना नादर्शयति॥ साक्षिचैतन्यासनेवनावात्मकं द्विविधं जरवतिष्ठते प्रकाशायतीत्यर्थः॥ तस्माप्रतीयमानस्यासिद्धिस
त्ताव॥ स्वसिद्धिरसत्तावश्यैनेत्युत्पन्नमनुज्ञानस्य निषिद्धस्य च न भवति॥ ननु ज्ञातुर्निषेधुश्च चिन्मात्ररूपस्यात्मनस्तैः सिस्यध्यसिद्धी नवाता॥ अस्य
तु केवलं चित्प्रकाशात्मतयाच्या परोक्षेणावतिष्ठितिरेव न भवति॥ न च तस्यामवस्थायां तत्ज्ञानविलसीगज्ञानं न कार्यं जपद्याकिचिरपिविघ
नेन कार्यस्य ज्ञानेन निवर्त्तिनत्वात्तस्मात् कनककरजानायेन स्वयमेवजीनत्वारित्यर्थः॥ प्रकाशात्मनेयेति॥ एतदपि परकर्ह्यं पकरूपं

प्रकाशात्मतयासान्तावतिष्ठितिरेवास्य केवलं॥ विद्यते नैव विज्ञानं नाज्ञानं न जगत्सदा॥ ४७॥ प्रकाशात्मतया सान्तावतिष्ठितिरि
त्यपि नाप्यणं॥ अहं वदाम्यपि मोहेन तत्वतस्मिन्न विद्यते॥ ४८॥ तस्यनिष्ठा मया वक्तुं विज्ञातुं वन शक्यते॥ अस्त्रमात्रेण
यत्किंचिज्ज्ञात्यनेनांतरेतसा॥ ४९॥ इतिसुरमिदं कथितं मया निरितोभवति पदहृदयंगमं॥ हरपंकजजोचनपालि
तं विरिंचे वरविहेवसः॥ ५०॥ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे सूतसंहितायां यज्ञवैभवखंडे उपरिभागे सूतगीतायां च
तुर्थोध्यायः॥ ॥ ४॥

वासं तत्त्ववस्तु परम्मेषु स्वेव प्रायोक्तं स्वसतते॥ अद्वितीयेवस्तुनीदृग्विधवासप्रयोगोपि मरद्या
नविलसितदतित्रभुवनात्मतेन तस्य च वास्तु समगमस्यतप्रतिपाद्यते॥ ४९॥ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे सूतसंहितातात्पर्यदीपि
कायां यज्ञवैभवखंडे सूतगीतायां चतुर्थोध्यायः॥ ४॥ । इत्थं परागर्थप्रपंचमायरशिवस्वरूपात्माया पावकास्सृष्टिं प्रतिपाद्य
तदुपजसितमद्वितीययरशिवस्वरूपमेव मोक्षार्थिभिस्तस्यमितुपरिदं॥ ॥

अथाऽहमर्थविवेकेनापि तत्स्वरूपं प्रतिपादयितुमुपक्रमते॥ वक्ष्यामीति॥ अहमर्थस्य चिन्मात्ररूपतां वक्तुं प्रसिद्धं बुद्धेरात्मविषयत्वमहं बुद्धे
रात्मविषयत्वं लोकं सिद्धमिति निरस्यति॥ इदं बुद्धिरित्यादिना॥ एवं व्यवस्थित इति॥ इदमहं बुद्ध्योरनात्मविषयत्वे एवं लोकेन एव सिद्धे

॥सूत उवाच॥ ॥वक्ष्यामि परमं गुह्यं युष्माकं मुनिपुंगवाः॥ विज्ञानवेद्यसंभूतं सर्वज्ञानामनुत्तमम्॥१॥ इदं विष्णुप्रजानाथप्रमुखा
ः सर्वचेतनाः॥ स्वरसेनाहमित्यास्फुरितमित्यापि स्वतः॥२॥ इदं बुद्धिरहं वा च यथैवैते हि बुद्धिस्तथात्मनि॥ प्रसिद्धा सर्वजन्तूनां वि
वादो न न कस्यचित्॥३॥ इदमर्थे घटाद्यर्थेऽनात्मत्वं सर्वदेहिनाम्॥ अहमर्थे तथात्मत्वमपि सिद्धं स्वभावतः॥४॥ एवं समस्तज
न्तूनामनुभूतिर्व्यवस्थिता॥ ज्ञातान्यपि न कुर्वन्ति विवादं चात्र सत्तमाः॥५॥ एवं व्यवस्थिते ह्यर्थे सति विवादं चात्र सत्त
माः॥५॥ एवं अवस्थिते ह्यर्थे मतिबुद्धिमतां वराः॥ संसारविषवृक्षस्य मूलच्छेदनकांक्षिभिः॥६॥ यत्र यत्रेदमित्येषा बु
द्धिर्दृश्यत्वभावतः॥ तत्र तत्र त्वनात्मत्वं विज्ञातव्यं विचक्षणैः॥७॥ यत्र यत्राहमित्येषा बुद्धिर्दृश्यस्वभावतः॥ तत्र तत्र तथा
त्मत्वं विज्ञातव्यं मनीषिभिः॥८॥

सति मोक्षार्थिभिः सर्वत्र इदंकारास्पदेऽनात्मत्वं ज्ञातव्यमहंकारास्पदे त्वात्मत्वं ज्ञातव्यं॥२॥३॥४॥ ॥ ॥॥

न तु शुद्धचिदेहेंद्रियादौ ममेदं शरीरमहं मनुष्य इत्येवं प्रत्ययादर्शनेन तत्र कथमित्याशंक्याह॥ शरीर इति॥ इदमहंबुद्ध्योरुभयोर्नियतत्वात्सत्वगतौ
विषयत्वेनैकत्रासंभवात् बुद्ध्याभिन्नविषये कल्पद्वये॥ तत्र सांप्रतिचिदात्मनो विविक्तस्य तस्य देहेंद्रियादिकं नरालंबनेदं बुद्धिः स्यादनुभवतो नि
दंरूपत्वेऽपि चिदाभासस्वलक्षणयोगेन यौक्तिकविवेकाभावादध्यवादि व इदंकारास्पदत्वात्॥ अहंबुद्धिस्तु देहेंद्रियादेः सांप्रतिचिदात्मात
दालंबना॥ अहं मनुष्यः स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति मनुष्यत्वादेर्धर्मयुक्तदेहेंद्रियादि सामानाधिकरण्यादहंप्रत्ययस्य तद्विषयत्वमनु

शरीरे दृश्यते सर्वैरिदं बुद्धिस्तथैव च॥ अहं बुद्धिश्च विप्रेंद्राः न न स्तोभिन्नगोचरे॥९॥ शरीरालंबना बुद्धिरिदमित्यास्ति
कात्र माः॥ चिदात्मालंबना साक्षादहं बुद्धिर्न संशयः॥१०॥ इदमर्थे शरीरे तु याहमित्युदिता मतिः॥ सा महाभ्रान्तिरे
व स्यादस्मिंस्तद्व्यवहत्वतः॥११॥ अविद्यमं हं बुद्धेऽपींदं नालंबनं नवेत्॥ मत्पिंडादिसदृष्टत्वात्तेनात्मैव विग्रहः॥
१२॥ अविनाद्रियाणां च प्राणस्य मनसस्तथा॥ आलंबनत्वं नास्त्येव बुद्धेश्चाहं मतिं प्रति॥१३॥

ननु सिद्धमिति चेत्तत्राह॥ इदमर्थ इति॥ चिदाभासत्वलक्षणयोगात् मिश्रितेदमर्थे शरीरादौ जायमानोऽहं॥ प्रत्ययः स्फटिके रक्तिमवु
द्धिकैवमर्थातिरेकस्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिविषयः इति तं लक्षणयोगादित्यर्थः॥ स्वतकार्यत्वादपि देहे नहि बुद्धेर्विषये इत्याह॥ अवि
द्यमिति॥ अन्न परिणामरूपत्वाज्जडपिंडं स्थूलं शरीरं तावदहं प्रत्ययस्य नालंबनं तदालंबनत्वस्य मत्पिंडादौ जडे दृ
ष्टत्वात्तनोहंबुद्ध्यालंबनत्वात्स्थूलदेहो नात्मा॥ ११॥ १२॥

इन्द्रियादीनामपि तदनालंबनत्वं प्रतिपादयति ॥ अचित्त्वादिति ॥ स्थूलदेहवदिन्द्रियादीनामप्यचिद्रूपत्वसामान्यादहंप्रत्ययानालंबनत्वं ॥ नन्विन्द्रि-
यादीनां चिदाभास्यत्वादहंप्रत्ययविषयत्वं बुद्धिस्तु चिद्रूपैवेति तस्याः स्यादालंबनत्वं युक्तमित्यत आह ॥ बुद्धेरिति ॥ उत्पत्तिविनाशौ हि जडधर्मौ न
योग्यौ द्रष्टुरप्यवशाम चिद्रूपत्वमस्तु येन व्या ॥ अयं भावः ॥ विमता बुद्धिरचिद्रूपा उत्पत्तिविनाशधर्मवत्त्वाद्घटादिवदि– ति ॥ व्याप्तिं दर्शयति ॥ अचिद्रू

बुद्धेरचित्त्वं संग्राह्यं दृश्यत्वाज्जन्मनाशयोः ॥ अचिद्रूपस्य कुम्भादेः
खलु जन्मविनाशनं ॥१४॥ अहंकारस्य चाचित्त्वाच्चित्तस्य च तथैव च
॥ आलंबनत्वं नास्त्येव सदाहंप्रत्ययं प्रति ॥१५॥

प्रत्ययेति ॥ एवं मनोबुद्ध्योरचित्त्वेनानात्मत्वं प्रतिपाद्याहंकारचित्तयोरेतत्प्रतिपादयति ॥ अहंकारस्येति ॥ एतयोरपि सत्त्वपरिणामरूपा- राम:
न्तःकरणकार्यतया चिदाभास्यत्वेन जडत्वाद्घटादिवदहंप्रत्ययानालंबनत्वमित्यर्थः ॥१४॥१५॥ ५२३

नन्वहंप्रत्ययस्याहंकारानालंबनत्वं व्याहतमित्यत आह ॥ सर्वप्रत्ययेति ॥ अहंबुद्धिस्तावदात्मैकविषये तु कमहंकारस्तावदहात्मा न भवति
॥ अहं सुखी दुःखी त्येवं सर्वप्रत्ययरूपेण विचत्रमानत्वात्तस्यापि विकारित्वेनानात्मत्वमेव युक्तं किंच ॥ दृश्याकारपरिणामिनः स्त्रीनरेरनिमल-
मचेतनत्वं च लोकप्रसिद्धत्वाच्छरीरप्रयात्मत्वपरिणममानस्याहंकारस्य तथाविधमचेतनत्वं को निवारयेत् ॥ एवमहंबुद्ध्यालंबन-
त्वेन प्रसक्तानां देहेन्द्रियादीनां तदालंबनत्वप्रतिषेधे सति परिशेषाच्चिदात्मनालंबनत्वं तस्य सिद्धमिति निगमयति ॥ तस्मादिति ॥

॥ ॥ सर्वप्रत्ययरूपेण सदाहंकार एव हि ॥ वित्रते नोऽहंकारस्त्वनात्मैव शरीरवत् ॥१६॥ परिणामस्वभावस्य
स्त्रीशरीरादिजन्मना ॥ अचेतनत्वं लोकेस्मिन्प्रसिद्धं खलु संततं ॥१७॥ तस्माच्चिद्रूप एवात्माऽहंबुद्धेरर्थ आ
स्तिकाः ॥ अचिद्रूपमिदं बुद्धेरनात्मैवार्थ ईरित ॥१८॥

तस्मादिति ॥ अहमिति प्रत्ययगम्यविषयायां बुद्धेरुक्तरीत्या देहेन्द्रियादीनां चिदाभास्यत्वेन घटादिवत्पराग्गर्थत्वात्प्रत्यग्रूपतः साक्षी चिन्मा-
त्ररूप एवात्मा विषयो नाचिद्रूपं जडं देहेन्द्रियादिकं ॥ इदंबुद्धौ त्वनात्मैव विषय इति न तयोः क्वापि सांकर्यमित्यर्थः ॥ यदि चिन्मा-
त्ररूप आत्माहंबुद्धिविषयस्तर्हि तस्य स्वप्रकाशत्वसंभंग इत्येतत आह ॥ सत्यपीति ॥ सर्वांतरस्य प्रत्यगात्मनोऽहंप्रत्ययविषय-
त्वे सत्यप्यसौ स्वयंप्रकाश एव भवति ॥१६॥१७॥१८॥

ननु बुद्धिवृत्तिविषयस्य प्रकाशत्वं च परस्य विरुद्धमित्यत आह॥ इत्यधीनेति॥ सर्वप्रमातृसाक्षिण आत्मनः सत्यपि बुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वे घटकुड्यादिवत्स्फुरणं न तदधी
नं किं तु स्वच्छं निर्मलं बुद्धिवृत्तिमनुप्रविश्य तस्याः तन्नामिकसाक्षि— चिद्रूपेणापमवस्थितः स्वयं प्रकाशते॥ घटकुड्यादिकं तु जडत्वात्स्वगोचर वृत्त्यनुप्र
विष्टचैतन्येनापि व्याप्य वर्तत इति॥ पराधीनप्रकाशमित्यर्थः॥ न चाहमर्थ आत्मा स्वयंप्रकाशश्चेदहमाकारवृत्तिस्तर्हि किमर्थेत्यत आह॥ इत्येवेति॥
आत्मस्वरूपावरणहेतवे यदज्ञानं तदात्मविषयवृत्त्यैव निवर्तनीयम् अतो ज्ञाननिवृत्तिरूपयोगस्तत्र चेत्यमानमज्ञानं स्वस्वरूपेऽध्यस्तत्वादात्मा

सत्यपि प्रत्ययार्थत्वे प्रमातृत्वात्मा स्वयंप्रभः। इत्यधीनतया नैव विज्ञाति घटकुड्यवत्॥१९॥ स्वच्छवृत्तिमनुप्राप्य वृत्तेः साक्षितया स्थित
या स्थितः॥ वृत्त्या निवर्त्यमज्ञानं ग्रसते स्वेन तेजसा॥२०॥ अनुप्रविष्टचैतन्यसंबंधाद्वृत्तिशक्तिका॥ अहमाकारजा धीस्तु नाशयत्यात्मरूपव
त्॥२१॥ अतोऽहंप्रत्ययार्थोऽपि नात्मा स्याद्घटादिवत्॥ स्वयंप्रकाशरूपेण साक्षादात्मैव केवलम्॥२२॥

नैव चित्प्रकाशेन ग्रसते न ह्यज्ञाननिवृत्तिरपि चिन्मात्ररूपेण वर्तिष्यत इत्यर्थः॥ बुद्धिवृत्तेर्घटादिविषयप्रकाशजननसामर्थ्यवदात्म
विषयप्रकाशजननसामर्थ्यमपि किं न स्यादित्यत आह॥ अनुप्रविष्टेति॥ साक्षिना सत्त्वपरिणामरूपत्वेन निर्मला बुद्धिवृत्तिः स्वात्मन्यनुप्र
विष्टचैतन्यसंबंधबलात् स्वच्छवृत्तिप्रतिबिंबयुक्ताद्दशावेदनं घटादिविषयजातमावरणेन नाशयति॥ आत्मा तु स्वप्रकाशचिद्रूपतया
स्वरूपप्रकाशेनैव केवलं भासते॥१९॥२०॥२१॥२२॥

णतद्रूपपादयति॥ यदिति॥ यस्य चित्प्रकाशात्मनः संबंधबलादहमर्थविषया वृत्तिः प्रतीतिकरणत्वेन भासते स चिदात्मा कथं प्रत्ययाधीनप्रका
शः स्यात्॥ प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययो बुद्धिः स च साक्षिचैतन्येन प्रकाश्यमानः कथं स्वसाक्षिणं प्रकाशयितुं शक्नुयात्॥ अतो बुद्धिवृत्तेरा
त्मविषयप्रकाशजननसामर्थ्याभावात्साक्षिणस्तस्य चिदात्मा स्वयंप्रकाशमान एवेत्यर्थः॥ न चाहं जानामीत्यहंकारस्य ज्ञातृत्वमवधीयते॥ क
थं तस्यानात्मत्वमित्यत आह॥ अहंवृत्तिरिति॥ स्वतःसिद्धस्वप्रकाशं यत्साक्षिचैतन्यं तेनैकतया तादात्म्याध्यासेन प्रदीप्ताहंवृत्तिरव
भासनेन चैतन्यप्रकाशमयीव प्रत्ययाश्रयादिविषयज्ञानानि तद्युक्तो ज्ञानेन प्रकाशते॥ परमार्थतस्तु प्रत्ययी चिदात्मैवानात्मा

यत्संबंधादहंवृत्तिः प्रत्ययत्वेन भासते॥ स कथं प्रत्ययाधीनप्रकाशः स्यात्स्वयंप्रभः॥२३॥ अहंवृत्तिः स्वतःसिद्धचैतन्येनैव भासते
॥ न संबंधादहंकारः प्रत्ययीव प्रकाशते॥२४॥ आत्माहंप्रत्ययाकारः संबंधज्ञोऽभिमाननः॥ कर्ता भोक्ता सुखी दुःखी ज्ञातेति
प्रतिभासते॥२५॥ रक्तवत्स्फटिकात्मैव चिन्मात्रहृदयं वपुः॥ चिद्रूपमेव स्वाज्ञानादन्यथा प्रतिभासते॥२६॥

प्रत्ययी चेत्स्वज्ञातृक्रियाकर्तृत्वादिप्रसंगात्तस्याश्चिन्मात्ररूपता न सिध्येदित्यत आह॥ आत्मेति॥ कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मवदहं
कारतादात्म्यसंबंधवशाच्चिदात्मनि तद्धर्माध्यारोपेण कर्तृत्वादिप्रतीतिः॥ परमार्थतस्तु चिन्मात्रात्मस्वरूपं न त्वन्य
त्यर्थः॥ एतदुक्तं भवति॥ अहंकारचैतन्ययोः परस्परतादात्म्याध्याससंबंधाच्चिदात्मधर्मः प्रतीयते॥ सहंकारधर्मत्वेन भासते न भास
तेऽहंकारधर्मः कर्तृत्वभोक्तृत्वादयश्च चिदात्मधर्मत्वेन प्रतिभासते॥२५॥

तयोर्विवेकेनु चिन्मात्रमेवात्मस्वरूपं परिशिष्यत इति॥ अमुमर्थं प्रतिज्ञानेकारणमाह॥ चिद्रूपमेवेति॥ विशुद्धचैतन्यमेवात्मतत्त्वं स्वरूपाज्ञा
नादन्यथाप्रकाशान्तरेण कर्त्राभोक्ता सुखी दुःखी मानीत्यादि बहुप्रकारेण भासते॥ सर्वदेहेष्विति॥ सर्वप्राणिशरीरेषु हमिति प्रत्ययोनुवृत्तः प्रयतेन
स्य च केनचिदनुगतेन तादृशेनार्थेन भवितव्यं तादृशस्तु अर्थश्चिदात्मैव नापरः कश्चिद्धस्तिविदात्मातिरिक्तस्य सर्वस्य व्यावृत्तस्य नावतारत्वक
मर्थमिरष्टान्तसुपपादयति॥ गोरिति॥ यथा गोशावलेयादिष्वनुगतस्य गोरिति प्रत्ययस्य गोत्वमेवार्थः ननु यावता स्तत्र व्यक्त्यन्तरस्थाचमर्थे व

सर्वदेहगहरूपः प्रत्ययो यः प्रकाशते॥ तस्य चिद्रूपता त्वासां दर्थेनिश्चायरः॥२७॥ गोरिति प्रत्ययस्यार्थो य
था गोत्वं तु केवलं॥ तथाहं प्रत्ययस्यार्थश्चिद्रूपात्मैव केवलं॥२८॥ व्यक्तिसंबंधरूपेण गोत्वं भिन्नं प्रतीयते॥ चि
दहंकारसंबंधभेदेन प्रतिभाति च॥२९॥

प्राणिशरीरेष्वनुगतस्याहंप्रत्ययस्यानुगतचिदात्मैव न तु शरीरादिकमित्यर्थः॥ न चाहंप्रत्ययस्य भिन्नविषयत्वमित्यत आह॥ व्य
क्तीति॥ यथैकस्यापि गोत्वे तत्र खण्डीबलेयादिव्यक्तिभिन्नाकारेण भिन्नं प्रतीयते॥ एवमेकस्य चित्तत्त्वस्याहंकारवृत्तिभेदेन प्रतिभातीति॥
ननु चित्स्वरूपपर्यालोचने भेद उपजायते॥ एवं प्रत्ययोपाधावहमर्थस्य सम्प्रतिपाद्य शरीराद्यर्थोपाधावपि तत्प्रतिपादयत्यथोवेको
पी–पिण्डाश्च शरीरस्यानिधेयगोत्वजातिव्यञ्जकव्यक्तिभेदवशाद्भिन्नार्थो भवति॥२९॥ राम: २५

तथा एकोप्यहमर्थः प्रतिशरीरस्यान्निधेयचिद्व्यंजकाहंकारस्य व्यक्तिभेदेन भिन्नार्थो निरूप्यते॥३०॥ तत्र च यथा गोशब्दस्य व्यक्तिः प्रातीतिको
र्थो न तात्त्विकः अननुगतस्यैकस्य गोशब्दस्य व्याहतासु गोव्यक्तिषु संगतिग्रहणसंभवात्॥ परमार्थतस्तु सर्वासु गोव्यक्तिष्वनुगतं गो
त्वमेव तस्यार्थः॥ व्यक्तिष्वनुगतयोस्तयोर्वाच्यवाचकभावेन संगतिग्रहणसंभवात्॥ एवमेव सर्वप्राणिष्वनुगतस्याहंशब्दस्याग
ताहंकारार्थत्वं प्रातीतिकं॥ यस्तु प्रत्यक्चिदात्मा सर्वत्रानुगतः स एव तत्स्यानुगतस्याहंशब्दस्य मुख्योर्थः॥ तस्यानुगतपरिच्छिन्नत्वविशिनष्टि

यथैवैकोपि गोशब्दो भिन्नार्थो व्यक्तिभेदतः॥ तथैवैकोप्यहंशब्दो भिन्नार्थो व्यक्तिभेदतः॥३०॥ यथा प्रतीत्या गोव्यक्तिर्गोशब्दार्थो
न तत्त्वतः॥ तत्त्वतो गोत्वमेवार्थः साक्षाद्वेदविशारदाः॥३१॥ तथा प्रतीत्याहंकारोहंशब्दार्थो न तत्त्वतः॥ तत्त्वतः प्रत्यगात्मैव स
र्वाखिलसाधकः॥३२॥ एकत्वेपि पृथक्त्वेन व्यपदेशोपि युज्यते॥ अन्तःकरणभेदेन साक्षिणः प्रत्यगात्मनः॥३३॥ रुद्रावि
ष्णुप्रजानाथप्रमुखाः सर्वचेतनाः॥ भिन्नात्मानमहंशब्दं प्रयुञ्जते हि तत्त्वतः॥३४॥

॥ अखिलमिति॥ यद्वायं चिदात्मा अखिलव्यवहारसाधकः अतः सर्वप्राणिनत्र व्यवहारसाक्षितया आकाशवदनुगतो वर्तते
इत्यर्थः॥ एकत्वेपीति॥ एवमहमर्थस्य चिदात्मन एकत्वेपि अहं देवदत्तो हं यज्ञदत्त इत्यादिभेदव्यपदेशोपि न विरुध्यते॥ प्रतिशरीरम
न्तःकरणभेदेन तत्साक्षिणश्चिदात्मनोपि तथात्वप्रतीतेरित्यर्थः॥ इत्थं स्वप्रतिपादितेर्थे रुद्रादीनामपि व्यवहारं संवादयति॥ रु
द्रेति॥३४॥ ॥छ॥ ननु ते सर्वे अहंकारसहितेचैतन्ये हं॥

स्व.स.ना.
४२६

त्वाश्रेयप्रंजनेन निद्रात्मन ईश्वराहंकारस्थापितत्वाच्च तस्यान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्याशंक्यांके वलानात्मविदात्मैवाहंशब्दार्थ इति प्रतिपादयति
सुषुप्तोऽस्मीत्यादिना॥ एतावन्तं कालमहं सुषुप्तोऽस्मीत्यादावुत्थायपरामृश्यमानस्वापकालीनात्मविषये हंशब्दप्रयोगे न च तस्यापि स्वापा
महंकारोपितत्वापि स्वप्रकारेणालीनत्वेन तदानीं सकलविशेषप्रतिभासाभावात्प्रतिभाने च सुषुप्तिभंगप्रसंगादस्तु स्वामेव खलु।

सुषुप्तोऽस्मीति मे वायं सुषुप्त्युत्थितो जनः॥ सुषुप्तिकालीनस्वात्मन्यहंशब्दं हि जोऽत्र मा॥३५॥ प्रयुंक्ते तत्र देहादिविशेषाकारनास-
नं॥ नहि केवलचैतन्यं सुषुप्तेः साधनं स्वतः॥३६॥ प्रतिभाति तस्मिंश्चिन्मात्रे प्रत्यगात्मनि॥ अहंशब्दप्रवृत्तिः स्यान्नानुसोपा-
धिकात्मनि॥३७॥ यथा दोर्दहतीत्युक्तेर्वह्निर्दहति केवलं॥ नायस्तद्वदहंशब्दश्चैतन्यस्यैव वाचकः॥३८॥

यं सुषुप्ते प्रकाशमहंकारविनिर्मुक्तात्मनीत्यर्थः॥ एवं सुषुप्त्यवस्थायामात्मनि प्रयुज्यमानस्याहंशब्दस्य प्रत्यगर्थवाचित्वेनः सर्वप्रत्यय-
तचैतन्यमेवार्थः॥ न त्वहंकारस्तस्य तदभावात्स्वत्वेन परागर्थत्वाद् अहंकाराभिधायकत्वं न तस्य॥३५॥३६॥३७॥३८॥ रामः ४२६

प्रतीतिः कमिति सदृष्टान्तमाह॥ प्रतीत्येति॥ अग्निसंयोगवशात्स्वभावानुष्णस्यायसोऽपि यथा दाहकत्वं यथा प्रतीतिमात्रसि-
द्धं॥ एवं चित्संबंधवशादहंकारोऽपि प्रतीतितोऽहंशब्दार्थः॥ परमार्थतस्तु यथाग्निरेव दाहकत्वं एवं चैतन्यस्यैवाहंशब्दार्थत्वमर्थः॥ क-
थं तर्ह्यहं मनुष्य इति देहादावहंशब्दप्रयोग इति तत्राह॥ चैतन्येति॥ स्वप्रकाशचैतन्यतादात्म्यापन्नोऽयोऽहंकारस्तस्य स्वस्यशरीरादिपाद-
मस्तकव्यापनाद्देहादावहंशब्दप्रयोगमन्ययोश्चैतन्यतादीययोस्तयोरन्यत्र प्रयोगः स्यान्निरूढ इत्यर्थः॥ प्रतिभातितमपि निमि-

प्रतीत्या वह्निसंबंधाद्यथायो दाहकं तथा॥ चित्संबंधादहंकारोऽहंशब्दार्थः प्रकीर्तितः॥३९॥ चैतन्येनाहमस्य त्वादेहा-
दौ व्याप्ततचेतसां॥ अहंशब्दप्रयोगः स्यान्नथाहं प्रत्ययोपि च॥४०॥ इत्थं विवेकतः सारं देहादिभ्यः सर्वकं॥ अन्तःक-
रणमात्मानं विनष्य स्वात्मनः पृथक्॥४१॥ सर्वसाक्षिणमात्मानं स्वयंज्योतिः स्वलक्षणं॥ सन्यमानंदमद्वैतम-
हमर्थं विचिंतयेत्॥४२॥ रुद्रविष्णुब्रह्मनाथप्रमुखाः सर्वचेतनाः॥ अहमेव परं ब्रह्मेत्यात्मानमेव हि
॥४३॥ तेनु चिन्मात्रमद्वैतमहमर्थतया न रं॥ अंगीकृत्याहमद्वैतं ब्रह्मेत्यानुर्द्देहतः॥४४॥

गमय्यात्मस्वरूपमवधारयति॥ इत्थमिति॥ इत्थमनेनोक्तप्रकारेण सारं देहेन्द्रियादिकमहेकव्यात्मानं पौक्तिविविवेकेनस्वा-
त्मनः सकीनात्पृथक्कृत्य देहेन्द्रियादिसर्वसाक्षिणं स्वप्रकाशचिद्रूपमुक्तरीत्याहंशब्दप्रतिपा-
द्यमात्मानं सत्यादिलक्षणं ब्रह्म चिंतयेत्॥ अहमर्थस्यात्मनो ब्रह्मरूपत्वं संवादेन द्रढयति॥ अहमेव परं ब्रह्मेति॥४३॥
रुद्रविष्ण्वादिपरब्रह्मरूपचिन्मात्रस्यैवाहमर्थतामाह॥ तेनिति॥४४॥

निरुद्धविकल्पाद्यो निरस्तसमस्तोपाधिकं साक्षिचिन्मात्रमेवाहमर्थनियामकीरूपाहं ब्रह्मेति ब्रह्मत्वाद्यात्मेनव वदरं तिनन्तु देहादिविशिष्टं न
स्य संसारयत्मनो संग ब्रह्मतादात्म्यानुपपन्नेरित्यर्थः॥ ननु चिन्मात्रस्वरूपस्यापि साक्षित्वेन कथं ब्रह्मरूपतेति तत्राह॥ चिन्मात्रमिति॥
यद्धि चिन्मात्रं न देव साक्षिमसमादिलक्षणं परं ब्रह्म नन व्यतिरिक्तमिति परमार्थविदां निर्णयः॥ इत्यत्रस्यापीदृगर्थपरत्वमाह॥ शास्त्रमिति

चिन्मात्रं सर्वगं सत्यं संपूर्णसुखमद्वयं॥ साक्षाद्ब्रह्मैव नैवान्यदिति तत्त्वविदां स्थितिः॥५५॥ शास्त्रं सत्यचिदानंदमनंतं वस्तु केवलं॥ शुद्धं ब्रह्मेति सत्यं ह्याह वेदविदां वराः॥५६॥ प्रत्यगात्मा परं द्वंद्वः साक्षी सर्वस्य सर्वदा॥ सत्यज्ञानसुखानंतलक्षणः सर्वदानघाः॥५७॥ अतोयं प्रत्यगात्मैव स्वानुभूत्येकगोचरः॥ शास्त्रसिद्धं परं ब्रह्म नापरं परमार्थतः॥५८॥ एवं तर्कप्रमाणाभ्यामाचार्योक्त्या च मानवः॥ अविज्ञाय शिवात्मैक्यं संसारे पतति भ्रमात्॥५९॥

॥ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादि शास्त्रं ब्रह्मणः सत्यज्ञानानंदैकरसत्वं तात्पर्येण प्रतिपादयति॥ अयमपि प्रत्यगात्मा अद्वंद्वः सांसारिक रामः
सुखदुःखादिद्वंद्वरहितस्तस्य सर्वस्य सर्वदा साक्षी दृष्टा तत एव सत्यज्ञानादिलक्षणः॥ एवं तत्त्वंपदार्थैक्यं दर्शयित्वा॥ ४२५

प्रत्यगात्मनः परशिवस्वरूपज्ञाननिष्ठायां क्रममाह॥ शास्त्रेत्यादिना॥ प्रथमं गुरुशास्त्रोपदेशेनात्मस्वरूपं ज्ञात्वा पुनः शास्त्रानुसारिणि श्रायुक्तिर्देहेंद्रियादिसाक्षितयावस्थितं चिन्मात्रस्वरूपमात्मानं निश्चित्य स्वात्मनोन्यत्वेन प्रतिभातं सकलमिदं जगत्स्वाविद्याविलसितत्वेन स्वात्ममात्रतया बुध्वा तथाविधस्वात्मानमद्वितीयं परं ब्रह्मेति प्रत्यग्ब्रह्मणोरैक्यसाक्षात्कारं तत्र

शास्त्राचार्योपदेशेन तर्कैः शास्त्रानुसारिभिः॥ सर्वसाक्षितयात्मानं सम्यङ्निश्चित्य सुस्थिरः॥६०॥ स्वात्मनोन्यतया भातं समस्तमविशेषतः॥ स्वात्ममात्रतया बुध्वा पुनः स्वात्मानमद्वयं॥६१॥ शुद्धं ब्रह्मेति निश्चित्य स्वयं स्वानुभवेन च॥ निश्चयं च स्वचिन्मात्रे विलाप्याविक्रियेऽद्वये॥६२॥ विलापनं च चिद्रूपं बुध्वा केवलरूपतः॥ स्वयं तिष्ठेदयं साक्षाद्ब्रह्मविद्वरो मुनिः॥६३॥ ईदृशीयं परा निष्ठा श्रौती स्वानुभवात्मिका॥ देशिकालोकनेनैव केवलेन हि सिध्यति॥६४॥ देशिकालोकनं चापि प्रसादात्परमेश्वरात्॥ सिध्यत्यसंशयं नान्यैः सत्यमेव मयोदितं॥६५॥ सत्यं सत्यं पुनः सत्यं मुक्त्युपायमनुत्तमं॥ प्रासादाद्देवदेवस्य सर्वेषां सर्वसिद्धिर्महि॥ शिनु॥६६॥ प्रसादे शांकरे सिद्धे सर्वेशां नुतयास्वं तः॥ क्लिन्ना तिनान्यथा विप्राः सत्यमेव मयोदितं॥६७॥ यदा शांनुतया सर्वेदिनातिस्व तएव तु॥ तदाहि शांनवः साक्षात्प्रसादः सत्यमीरितं॥६८॥

ज्ञात्वा स्वस्वरूपमद्वंतं चिन्मात्रैकतकरशोन्मायेन विलापयविलापनक्रियां चाधिष्ठानचिद्व्यतिरेकेण बुध्वा केवलं चिदानंदैकरससं रूपेण स्वयं तिष्ठतीत्यर्थः॥ उक्तब्रह्मात्मनिष्ठायी साधनमाह॥ ईदृशीत्यादिना॥६०॥६८॥

सू॰ सं॰ ता॰ ४२८ नात्मदृष्ट्येति॥ व्यवहारदृष्ट्यैवाद्वितीयमात्मतिनाशः॥ तत्त्वदृष्ट्या तु परशिवस्वरूपेऽध्यस्तस्य सर्वस्य तदनन्यत्वाच्छिवात्मकमेव सर्वं जगत्सुरदृ

शिवादन्यनिया किंचिद्दृष्टा विजातीयदृष्टिमापः॥ तदा नः शांकरो बोधः संजात इति मे मतिः॥ ८९॥ शिवादन्यं तथा सर्वं प्रतीतमपि पंडिताः॥ तत्त्वदृष्ट्या शिवं सर्वं सुस्थिरं परिपश्यति॥ ९०॥ शिवाकारेण वा नित्यं प्रपंचाकारतोऽपि वा॥ ज्ञानाकारेण वात्मानं यः पश्यति विचिन्तयन्॥ ९१॥ शांकरे वासदानाति सर्वाकारेण नान्यपरः॥ इति विज्ञानसंपन्नः शंकरज्ञानिनां वरः॥ ९२॥

परिपश्यतीत्यर्थः॥ शिवाकारेणेति॥ नागपरमोऽपमोऽक्रात्मना यत्रिविधं जगज्ज्ञानि तत्सर्वं ज्ञानमात्ररूपं परं ब्रह्म विचिंतयेत्
॥ यतस्तज्ज्ञानरूपे ब्रह्मण्येवाध्यस्तमपेवमनातीत्यर्थः॥ ८९॥ ९०॥ राम॰ ४२८

एवं प्रतिपन्नस्य जीवन्मुक्तस्य स्थितिमाह॥ शंकरुरूपतयेत्यादिना॥ न तस्य वैदिकमिति॥ किंप्रकारव हेतूनाब्रात्तत्त्यादिनात्मत्वं तया

शंकरुरूपतया सर्वं पश्यन्नास्ति स्वतः॥ न तस्य वैदिकं किंचिन्न त्रिकं वास्ति लौकिकं॥ ९३॥ यथाजातस्वरूपेण शिवं सर्वं विचिंतयेत्॥ योगी चरति लोकानामुपकाराय नान्यथा॥ ९४॥ स्वस्वरूपातिरेकेण निषिद्धं विहितं तु वा॥ न पश्यति महायोगी नास्ति स्वात्मनया खिलं॥ ९५॥ चंडालगेहे विप्राणां गृहे वा परमार्थवित्॥ न पश्यति ... द्वेषम्यं न किंचिदपि पश्यति॥ ९६॥ यथेष्टं वर्त्तते योगी शिवं सर्वं विचिंतयन्॥ न दृश्यो हि महायोगी केनवा तस्य विग्रहः॥ ९७॥ वक्तृनो वक्ते न किंचित्साक्षाद्देशिकस्य निरीक्षणात्॥ प्रसादो देवरूपस्य यस्य शंकरस्तथैव च॥ ९८॥ मुक्तिर्न किंचिद्बलात्तु परिपाकवशादपि॥ शिवरूपतया सर्वं स्वात्मना वा देव पश्यति॥ ९९॥ शिवः सर्वमिति ज्ञानं शंकरं शोकमाहतुत्त्व॥ यथैव हि वेदार्थो नापरः सत्यमीरितं॥ १००॥ भक्तो न किंचिद्गुरौ भक्तिः शिवे न किंचिद्द्वेदेहिनां॥ साधनं सत्यविद्यायाः सत्यमेव मयोदितं॥ १०१॥ सोपानक्रमतो लब्धं विज्ञानं यस्य सुस्थिरं॥ तस्य मुक्तिः परा सिद्धा सत्यमेव मयोदितं॥ १०२॥

विवक्तताद्वितर्थः॥ ९३॥ ९६॥ ९९॥ १०१॥ सोपानक्रमत इति॥ १०२॥ ॥ ॥ ॥ ॥

शास्त्राचार्यमुखेनोत्पादितात्मज्ञानेनकमपेतोऽनर्थः॥ ननु ज्ञानमात्रात्कथं मुक्तिसिद्धिरिति तत्राह॥ नित्यमुक्तस्येति॥ आत्मा हि नित्यमुक्तस्व
भावः॥ अत एव गृह्यतुं हृदयमिति॥ रूढेः॥ तस्य संसारो भ्रान्तिसिद्ध एवेति वक्तव्यं॥ सम्यग्ज्ञानप्राप्तस्वरूपयाथात्म्यज्ञानेन तत्त्वमक्ततस्सं
सारनिवृत्तौ सत्यां स्वभावत्वान्मुक्तिः स्वत एव सिध्यतीति ज्ञानमेव तत्त्वसाधनं न कर्मेत्यर्थः॥७३॥७४॥ इति श्रीमत्र्यंबक

नित्यमुक्तस्य संसारो भ्रान्तिसिद्धः स हाखलु॥ तस्माज्ज्ञानेन नाशः स्यात्संसारस्य न कर्मणा॥७३॥ ज्ञानलाभपरो वेदो
क्तप्रकारेण समाहितः॥ हृणिकं साक्षाद्गुरुमेव समाश्रयेत्॥७४॥ इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां य
ज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगीतायां पंचमोऽध्यायः॥ ॥५॥

पाराशर्यपरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगीताव्याख्यायां पं रामः
चमोऽध्यायः॥ २९

उक्तविधं परशिवस्वरूपात्मज्ञानं नरस्तु यह्व्यतिरेकेण न सिध्यतीति तत्सिद्ध्युपायस्तं मूर्तिध्यानं चक्षुरुपक्रमते॥ वक्ष्यामीति॥ साक्षात्पर
तरमिति॥ यच्छास्त्रिदानंदैकरशिवस्वरूपमेतदेव हि मुख्यं परमतिशयेन परं तरमतिशयेन परं तत्त्वं॥ मायामास्तिकार्यायिज्ञाये वा परत्वं
व्रतिलाभेऽत्र यात मोक्षेति परत्वं नास्ति॥ इदमित्थं ब्रह्मैव नोऽस्माकं सर्वेषां सर्वसाक्षात्परोक्षेण स्वभावतत्त्वात्मकत्वमपि निर्दिशो बते
न स्तु सत्त्वात्स्थूलदृष्टिभिर्दुर्दर्शमिदं दुःशकमनस्तत्साक्षात्कारो यत्नसाध्य इत्यर्थः॥ कदाचित्स्वात्मतयेत्यादिना त्रिमूर्तीनामप्येतद्दर्शन

सूत उवाच॥ वक्ष्यामि परमं गुह्यं सर्वशास्त्रार्थसंग्रहं॥ यं विदित्वा द्विजा मर्त्यो न जायते पुनर्भुवि॥१॥ साक्षात्परतरं तत्त्वं सच्चिदानंदलक्ष
णं॥ सर्वेषां नः सदा साक्षादात्मभूतमपि स्वतः॥२॥ दुर्दर्शमेव सूक्ष्मत्वाद्देवानां महतामपि॥ कदाचित्स्वात्मतयाऽनेन सदा परिपश्य
ति॥३॥ विष्णुः कदाचित्तत्त्वं कथंचित्परिपश्यति॥ तथा केऽथ कथंचिद्ब्रह्मापि कदाचित्परिपश्यति॥४॥ चिरकालानुष्ठानं भक्ते
कविषयं परं॥ तस्यापि साक्षितानैव गौरवं रां॥५॥ प्रसादादेव तस्यैव परतत्त्वस्य केवलं॥ देवा द्रष्टुं पिपश्यंति तच्चापि ब्रह्मसाधकं॥ तस्मा
नः प्रसादसिद्ध्यर्थं परया श्रद्धया सह॥ ध्येयमेव परं तत्त्वं हृदयांभोजमध्यमे॥७॥

रजस्तमोभ्यामसंस्पृष्टविशुद्धसत्त्वोपाधि
कात्मज्ञानोत्कर्षवशेन साक्षात्तत्तया प्रकाशमानं तत्त्वं सदा जानातीति॥ हरिब्रह्माणौ तु सत्त्वोपाधिकत्वेऽपि रजस्तमोभ्यां सतत्त्वात् चिर
न्तनादृढज्ञानोत्कर्षविरहेण न तत्साक्षात्कारः कदाचित्कोऽयत्नसाध्य इत्यर्थः॥४॥ तस्यापि साधकमिति॥६॥७॥

सू·सं·टी·
४२०

…एवं रुद्रविष्णुब्रह्मणां त्वात्मभूतपरशिवस्वरूपविषयं यज्ज्ञानं तद्विषयार्थमात्रेण तस्यापि तत्त्वं न विषयत्वं तेन किं तु साधकं प्रकाशकं ॥ ब्रह्माकारमनो
वृत्तिर मनो वृत्तेरपि घटवदादिविषयं प्रत्यन्तरवस्यापि कार्यत्वादित्यर्थः ॥ नन्वेतदानामपि तत्साक्षात्कारेण शिवमस्यादेव कारणमि
त्याह ॥ प्रसादादेवेति ॥ ब्रह्मसाधकमिति ॥ परशिवप्रसादहेतुकं यद्ब्रह्मगोचरं ज्ञानं जन्मनैव तत्रापि तद्ब्रह्मसाधकं प्रकाशकं नत्वन्ते

त्रिमूर्तीनां तु रुद्रोपि शिवं परमकारणं ॥ सदा मनस्यनिनानुसंधाय यतिद्विजपुंगवाः ॥८॥ त्रिमूर्तीनां तु विष्णुश्च
शिवं परमकारणं ॥ सदा मनस्यनिनानुसंधाय यतिद्विजपुंगवाः ॥९॥ त्रिमूर्तीनां विरंचोपि शिवं परमकारणं
॥ सदा मनस्यनिनानुसंधाय यतिद्विजपुंगवाः ॥१०॥ त्रिमूर्तीनां नानात्रिमूर्तीनां विचित्राः लोकाः ॥ विभूतिरूपा देवाश्च
ध्यायंति प्रीतिसंयुताः ॥११॥

न विषयतया प्रकाशयति इत्यर्थः ॥ अतः प्रसादतएव देवानामपि परतत्त्वसाक्षात्कारेप
रशिवप्रसादएवाधारणमिति भिन्नमतस्तासिद्धये तत्परतत्त्वं स्वतंत्रं बुजे ध्येयमित्यर्थः ॥ सोयं मनस्यनिनेवानुसंधेयमिति वि
धिस्तरुद्रविष्ण्वादीनां तथाविधं परतत्त्वध्यानं दर्शयति त्रिमूर्तीनामित्यादिना ॥८।९॥ रामः ४२०

ननु सोयं मूर्तिरहितत्वात् ध्यानेकथं परशिवस्वरूपप्राप्तिरिति तत्राह घृतकाठिन्यवदिति ॥ यथा घृतकाठिन्यं घृतातिरिक्तवस्त्वन्तरेण संसृष्ट
मेव मूर्तिमत्तं दृश्यते ॥ एवं परशिवमूर्तिरपि मायातत्कार्यासंस्पर्शात् केवलं सच्चिदानंदैकरसस्वभावा ॥ परशिवस्वरूपादेरेननैवास्ति
वत्थाविधमूर्तत्वमनानातीत्यर्थः ॥ परमात्मविभागस्थाइति ॥ अविद्योपाधिकाजीवाः मायोपाधिकस्तु जगत्कर्ता ईश्वरः मायास
त्वादिगुणोपाधिकत्वाद्रुद्रादयोपीश्वरप्रभेदाः नात्मनादिवज्जीवसंघमध्यपातिन इत्यर्थः ॥ तथा रुद्रादीनां त्रिमूर्तीनामयत्र

घृतकाठिन्यवन्मूर्तिः सच्चिदानंदलक्षणा ॥ शिवादेरेननैवास्ति शिवएव हि सा सदा ॥१२॥ ब्रह्मविष्णुमहेशाद्याः शिवध्या
नपरा अपि ॥ परमात्मविभागस्थानजीववत्सह संस्थिताः ॥१३॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानामाविर्भावश्च पि द्विजाः ॥ परमात्म
विभागस्थानजीववत्सह संस्थिताः ॥१४॥

वतीरविद्योपास्त्यमध्यपरिच्छिन्नसावच्छिन्नमायाश्रीश्वरप्रभेदत्वमेवेत्यर्थः ॥ अहंब्र
ह्मेति ॥ जीवेश्वरभेदस्यसत्त्वाविकत्वमाशंक्य निरस्यति परतत्वमिति ॥ यन्मायातीतमपि परं ब्रह्माद्वितीयतदेव मायाविद्योपाधिप्रयुक्त
भेदेन जीवपरमात्मनावेन द्विधा न वास्तवस्तयोर्भेद इत्यर्थः ॥१२॥१३॥१४॥ रामः

पुण्यपापाहन्ता इति॥ यतः स्वाश्रया व्यामोहकरी च अविद्या जीवोपाधिरतस्तत्कृतपुण्यपापे स्तः तत्कृतरागद्वेषादिश्च जीवा
त्मा इत्यामवंति च अनन्तत्वाज्जन्ममरणप्रवाहपतिता अविद्यापरवशाः संसारिणो न त्वीश्वरस्य॥ पुण्यपापादयो न हीति
विशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिकं तादृशविद्याद्यनां रागद्वेषादिमलानां हरत्वात्तेन पुण्यपापादयो न संतीत्यर्थः॥ किंनिमित्तस्तेषा

परतत्त्वं परं ब्रह्म जीवात्मपरमात्मनोः॥ औपाधिकेन भेदेन द्विधा भूतमिवस्थितं॥२४॥ पुण्यपापकृता जीवा रागद्वेषमयाश्रिताः॥
॥ आजन्मनाशाभिभूतास्ते सदा संसारिणो ध्रुवं॥२६॥ ब्रह्मविष्णुमहेशानां तथा नेषां हि सर्षभाः॥ ज्ञानविज्ञानविशेषाणां पुण्यपा
पादयो न हि॥२७॥ आज्ञया परतत्त्वस्य जीवानां हितकाम्यया॥ आविर्भवंति रीतिना वो तेषां केवलमास्तिकाः॥२८॥ हरिं ब्रह्महरं
रास्तेषां मा विना बाह्यसुखानाः॥ सदा संसारिणि जीवे रूपास्या मुक्तिमुक्तये॥२९॥ उपास्यते समानेऽपि हरः श्रेष्ठो हरेरजा
त्॥ न समानं निहीनश्च नास्ति संदेहकारणं॥३०॥ निहीनं वा समं वापि हि हरिणा ब्रह्मणा हरं॥ ये पश्यंति सदा ते तु पश्यं
ते तु पश्यंते तु पश्यंते नरकावलिं॥३१॥ हरिब्रह्मादिदेवेभ्यः श्रेष्ठं पश्यंति ये हरं॥ ते महाघोरसंसारान्मुच्यंते नात्र संशयः॥ रामः ३१

भवतार इति॥ तदाह॥ आज्ञयेति॥ जीवैरुपास्या इति स्वाधीनमायोपाधिकत्वेन॥ जीवापेक्षितफलप्रदानसाम
र्थ्ययोगाद् ब्रह्मविष्ण्वादीनामुपासनीयं तत्॥२५॥

परत्वतस्य त्रिमूर्तीनां चोपासने विशेषमाह॥ प्राधान्येनेति॥ स्वप्राधान्येन ध्येयं परं ब्रह्म॥ हरिब्रह्मादयस्तु परहितत्वात् तद्रूपत्वात् सोपाधिकरूपा
॥ प्राधान्येन निरुपाधिकं ब्रह्मात्मनैव ध्येयमित्यर्थः॥ यद्यथर्वशिखायामाम्नायते शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्येति तदपि
प्राधान्यमाविष्णुर्ब्रह्मा रुद्रः शिवस्यैव प्राधान्येन ध्येयत्वं निगमयति॥ अतएवेति॥ यदुक्तं परशिवस्वरूपेऽथर्वशिखैव साक्षात्प्रमाणमित्याह॥ शि

प्रधानेन परं तत्त्वं मूर्तित्रितयेन योगिभिः॥ ध्येयं मुमुक्षुभिर्नित्यं हृदयांभोजमध्यमे॥२३॥ कार्यभूता हरिब्रह्मप्रमुखाः सर्वदेवताः॥ अ
प्रधानतया ध्येया न प्रधानतया मताः॥२४॥ सर्वैश्वर्येण संपन्नः सर्वेशः सर्वकारणं॥ शंभुरेव सदा सांबो न विष्णुर्न प्रजापतिः॥२५॥
तस्मात्तत्कारणं ध्येयं प्राधान्येन मुमुक्षुभिः॥ न कार्यकोटिनिक्षिप्ता ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः॥२६॥ शिवंकरत्वं सर्वेषां देवानां वेदवि
न्मताः॥ स्वविभूतिमपेक्ष्यैव न परब्रह्मवत्सदा॥२७॥ शिवंकरत्वं संपूर्णं शिवस्यैव परात्मनः॥ सांबमूर्तेर्धरस्यास्य जगतः का
रणस्य हि॥२८॥ अतोऽपि सच्छिवो ध्येयः प्राधान्येन शंकरः॥ सर्वमन्यत्परित्यज्य देवतं परमेश्वरात्॥२९॥ साक्षात्परशिवस्यैव तेषां त्वेनं
विकापतेः॥ देवताः सकला ध्येया न प्राधान्येन सर्वदा॥३०॥ शिखायामथर्वणो साधी सर्ववेदोत्तमा॥ अस्मिन्नर्थे समाम्नायाश्च
नयश्चापराश्च पि॥३१॥

स्वेति॥ अथर्वणो दृष्टा आथर्वणी शिखा वेदमूर्धन्वस्थानात् शिखा नादरणीकृतिरस्मिन्परशिवस्वरू
पे ध्येयत्वे न प्रतिपादने समाम्नाया पर्यवसिता इत्यर्थः॥ अपराश्च पाति ऐतरेयकाद्युपनिषद इत्यर्थः॥३१॥३१॥

थर्वणः श्रुतेः प्राधान्यं सदृष्टांतमुपपादयति॥ यथेति॥ यथा परं ब्रह्म सर्वस्मान्मर्त्यलोकस्य भगवतः प्रतिष्ठाश्रयः॥ एवमाथर्वणी श्रुति
रपि रहस्यार्थप्रतिपादकत्वादखिलश्रुतिराश्रयभूतेत्यर्थः॥ एतदेव सदृष्टांतमुपपादयति॥ कंदस्थानमिति॥ दुःखानां रयनीनि तारः प्रण
वः॥ तथैवाथर्वशिखायामाम्नातं॥ सर्वेभ्यो दुःखेभ्यो ऽस्मान्संतारयतीति तारणात्तार इति॥ सच्चाकारमकारबिंदुनादरूपकं शक्तित्वं नारव्याव

यथा सा स्त्वासरं ब्रह्म प्रतिष्ठा सकलस्य च॥ तथैवाथर्वणो वेदः प्रतिष्ठैवाखिलश्रुतेः॥२४॥ कंदस्थानं तथा बिंदुः शक्तिस्ता
रं महाद्रुमः॥ स्कंधशाखाश्च काराद्या वर्णा यद्वत्तथैव तु॥२५॥ ॥श्रीवायनमः॥

यवैः सत्त्वावयवः॥ सच सत्त्वाधारे परावाग्रूपेण वर्तमानो वक्ष्यमाणस्य वृक्षस्य कंदो मूलं॥ तत्र च बिंदुशब्दो योऽवयवः सैव तस्य कंद
स्य शक्तिः सामर्थ्यं॥ पश्यंती रूपोऽनभिव्यक्तस्तारः प्रणवः सएव महावृक्षः॥ अकाराद्याये पंचाशद्वर्णास्ते प्रणवावयवभूता जात
त्वात्तस्य द्रुमस्य स्कंधशाखात्मकाः यद्वद्यं दृष्टांतः॥२४॥२५॥

नद्वेदाखिलश्रुतेः प्रणवएव कंदस्थानिजातिः शक्तिः प्रणवात्मकस्य तज्जननसामर्थ्यं॥ अथर्वणदृष्टो यो वेदः सएव द्रुमः॥ कृष्णयजुः सा
माख्यास्त्रयो वेदाः स्कंधशाखास्तस्य स्मृतिपुराणादीनि कल्पसूत्रादीनि षडंगानि शिखावरणं रज्जुणाय वहिरावरणं तत्कीर्तिस्पैवावरणस्य
संरक्षकाः॥ परशिवस्वरूपं यज्ज्ञानं तदेव तस्य वृक्षस्य पुष्पं तस्य प्राप्या मुक्तिरेव फलं॥ एवमथर्ववेदस्य प्राधान्यात्तद्रुक्षमकारेण शिवस्वरूप

तारकं वृक्षनेत्रीतिः शक्तिराथर्वणो द्रुमः॥ स्कंदशाखास्त्रयो वेदाः पर्णास्मृतिपुराणकाः॥२६॥ अंगानि शाखावरणं तत्कीर्तिसे
वरक्षकाः॥ पुष्पंशिवपरिज्ञानं फलं मुक्तिः परा मम॥२७॥ बहुनोक्तेन किं विप्राः शिवोध्येयः शिवंकरः॥ सर्वमन्यत्परित्यज्य देवतं
तु मुक्तिमुक्तये॥२८॥ सर्वमुक्तं समासेन मया संक्षारतरं बुधाः॥ शिवध्यानं सुहायप्युपंक्तिरुद्ध्यं यत्नतः सदा॥२९॥ ॥इतिश्रीस्कंदपुरा
णेसूतसंहितायां यज्ञवैभवखंडस्योपरिभागे सूतगीतायां षष्ठोऽध्यायः॥६॥

मेवध्येयमिति निगमयति॥ बहुनोक्तेनेति॥२८॥२९॥ ॥इतिश्रीमत्र्यंबकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचा
र्येण विरचितायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखंडस्योपरिभागे सूतगीताव्याख्यायां षष्ठोऽध्यायः॥६॥

सू॰सं॰ता॰ ४३३

रन्तं सम्यक् ज्ञानहेतोः परशिवपरमात्मस्वमिदं येन ध्यानं साक्षात्साधनमुपरिष्टं स्वशरीरावयवेषु देवतानामालीदि ध्यानमपि परं प
रं परध्यानसाधनमिति॥ तदुक्तं श्रुतिज्ञानीते॥ रहस्यमिति॥ देवताः सर्वदेहे स्थिता इति॥ सर्वशरीरेषु तत्तद्देहावयवानामिंद्रियादीनां
च नियमेनाधिष्ठानतया दृश्यमानाति देवता वस्थिताः सन्ति येषां कालं सर्वेषां शरीरादीनां यत्कारणं परं ब्रह्म तदपि तत्र शरीरेषु स्था
प्यवर्तत इत्यर्थः॥ कुत्र कारेवेत्याशंक्य तेन दिवाजति॥ पंचभूतात्मक इत्यादिना पीठेौशिक इति तत्र समग्रं मम हेतोः स्थिमज्जेति पाहौ सू॰गी॰

सूत उवाच॥ रहस्यं संप्रवक्ष्यामि समासेन न विस्तरात्॥ शृणुत श्रद्धया विप्राः सर्वसिद्ध्यर्थमुत्तमं॥१॥ देवताः सर्वदेहेषु स्थि
ताः सत्यतपोधनाः॥ सर्वेषां कारणं साक्षाद्ब्रह्म रतत्त्वमपि स्थितं॥२॥ पंचभूतात्मके देहे स्थूले षाट्कौशिके सदा॥ पृथिव्यादि क्र
मेणैव वर्तन्ते पंच देवताः॥३॥ कार्यं ब्रह्मा महाभागे कार्यं विष्णुर्जलांशके॥ कार्यं रुद्रोऽग्निभागे च वायवंशे चेश्वरः परः॥४॥ आ
काशांशे शरीरस्य स्थितः साक्षात्सदाशिवः॥ शरीरस्य बहिर्भागे विराडात्मा स्थितः सदा॥५॥

शिके शरीरे इत्यर्थः॥ तत्र स्थूलशरीरं तत्कारणीभूतानि पृथिव्यादि पंचभूतानि तेषु ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवाः क्रमेणाधिष्ठापवर्त
न्ते तत्र तत्रैव ध्येया इत्याह॥ पृथिव्यादीनि॥ कार्यं ब्रह्मेति॥ ब्रह्मविष्णुरुद्राः हि गुणत्रयाभिमानात्परब्रह्मणः कार्यभूताः तत्र तत्स्व टा॰मः
योग्यत्वकार्यमिति विशेष्यते॥ यद्वा पृथिव्यादिभूतेषु तत्र स्थूलहायब्रह्मादीनां योगो॥ तिहितत्स्तत्ति प्रायमिति॥ वि ४३३
धतो॥४॥ शरीरस्य बहिर्भाग इति॥५॥

स्थूलशरीरबहिर्भागे स्थूलशरीराभिमानी विराडात्मा स्थितः॥ अंतर्भागे तु सूक्ष्मशरीराभिमानी स्वराडात्मा॥ देहहृदयस्य कारणशरीरा
भिमानी सम्राडात्मा॥ वस्थितो ध्येय इत्यर्थः॥ ज्ञानेंद्रियसमाख्येषु श्रोत्रादिषु आदित्यादिदेवतानां समष्टिः श्रोत्रादिषु जातत्तस्य स्वरूपीनां
तेषां नियमनकारितत्स्वच्छंदत्वाधिष्ठितास्वत्तत्रश्रोत्रादिष्वादित्यादिदेवताः क्रमेण ध्यातव्या इत्यर्थः॥ उक्तं हि चक्षुषि आदित्यावर्कजनाध्य

अंतर्भागे विराडात्माः सम्राड् हृदयमध्यमे॥ ज्ञानेंद्रियसमाख्येषु श्रोत्रादिषु यथाक्रमात्॥६॥ दिग्वायर्कजलाध्यक्षनिसंज्ञा
श्च देवताः॥ कर्मेंद्रियसमाख्येषु वागाद्याख्यादिषु क्रमात्॥७॥ त्रिविक्रमेंद्रवह्न्याख्या देवताश्च प्रजापतिः॥ मित्रसंज्ञा
श्च वर्तन्ते प्राणसूत्रात्मसंज्ञिताः॥८॥ हिरण्यगर्भो लिंगवामंतःकरणसंज्ञिते॥ नरवस्त्राप्मदेषु चंद्रमा मनसि
स्थितः॥९॥ बुद्धौ हृदस्य निर्विप्राः स्थितः कालाग्निरुद्रकः॥ अहंकारे शिवश्चित्ते रोमसु तत्र देवताः॥१०॥ भूत
प्रेतादयः सर्वे देहस्थाः स्थिताः॥ पिशाचा राक्षसाः सर्वे स्थिताः स्नायुषु सर्वशः॥११॥ मज्जास्थिपित्तगंधर्वास्त्वक्
रुधिरेषु च॥ वर्तन्ते तत्र संसिद्धा देवताः सकला द्विजाः॥१२॥

त्वगादिषु त्याख्यास्तदेवताः॥ जायंते क्रमशः श्रोत्रप्रमुखेषु समष्टिस्थिता इति॥ अंतःकरणसंज्ञित इति॥ अंतःकरणरूप्य
यवेन समष्टेर्जातत्वात् हिरण्यगर्भो विनिष्ठते॥ तदप्युक्तं॥ या देवतांतःकरणसमष्टेः सर्वकल्पवत्॥ विनायते मुनिश्रेष्ठ सूक्ष्मा
नश्वरीरिन इति॥ हृत्कमलाग्रे हिरण्यगर्भश्च यथा यः॥६॥७॥१०॥१२॥

ब्रह्मविष्णवादीनां योरग्रंन्तं नेत्रेन प्रत्येकं चक्षुः कर्णहृदयेषु अन्तर्बहिर्न्नार्वन्तेध्येयमित्यर्थः॥ अस्त्राणांकयोरग्रंतन तनुहृदि विणव्रामचक्रुयोरन्तर्नाभे र

भमन्त्रीनां तु योर्ब्रह्मानस्य योरां तनुर्द्विजाः॥ हृदि दक्षिण स्थिते जंनुना मंत्र नभिगे रवि र्वहिः॥१३॥ त्रिमन्त्रीनां तु यो ब्रह्मानस्याग्रंतानन
तुर्द्विजाः॥ वर्त्तन्ते वामनेत्राग्रं तर्नाभौ बाह्ये निशाकरः॥१४॥ त्रिमन्त्रीनां तु यो विष्णुः सकंठे वर्त्तते सदा॥ अंतःशांतनतनुर्ये
सतनुर्वाघ्रेद्विजर्षभाः॥१५॥ त्रिमन्त्रीनां तु यो रुद्रो हृदये वर्त्तते सदा॥ अंतःशांततनतनुर्योसि तनुर्वह्नि द्विजर्षभाः॥१६॥
सर्वेषां कारणं यत्तद्ब्रह्म सत्यादिलक्षणं॥ ब्रह्मरंध्रे महास्थाने वर्त्तते सततं द्विजाः॥१७॥

मनेवह्निकमसूर्यचिंद्रमसौ॥ ज्ञानएवात्मआम्नातं॥ अग्निर्मूर्द्धि चित्तुर्णी चन्द्रसूर्यावितिसर्वेषां कारणमित्यादिना॥ उक्तानां यत्का
रणं सत्यादिलक्षणं ब्रह्म रंध्रेद्वारश्रां तर्मध्ये वर्त्तते॥१३॥

तस्य ब्रह्मणः स्वरूपभूता चेतसप्रनियोगिनीया चिछक्तिः सा देहमध्येमूलाधारे प्रतिष्ठिता॥ या तु सत्वरजस्तमोगुणात्मिका माया शक्तिः सा
ब्रह्मरंध्रा दधस्ताल्ललाटाग्रभागे स्थिता॥ नादरूपा शब्दब्रह्मात्मिका या परा शक्तिः॥ सा ललाटस्य मध्ये देशे स्थिता या तु बिंदुरूपिणी शक्तिः सा स
ललाटस्यापरांशके स्तुवोमध्ये स्थिताः॥ तस्य च बिंदो र्मध्ये जीवात्मा सूक्ष्मरूपेण वर्त्तते॥ हृदये स्थूलरूपेण विज्ञेयं विज्ञानात्मवा वर्त्तते॥ चि

चिच्छक्तिः परमा देहमध्यमे सुप्रतिष्ठिता॥ माया शक्ति र्ललाटाग्रभागे व्योमांबुजादधः॥१८॥ नादरूपा परा शक्ति र्ललाटस्य तु मध्यम
मे॥ भागे बिंदुमयी शक्तिर्ललाटस्यापरांशके॥१९॥ बिंदुमध्ये तु जीवात्मा सूक्ष्मरूपेण वर्त्तते॥ हृदये स्थूलरूपेण मध्यमेन तु
मध्यमे॥२०॥ देवी सरस्वती साक्षाद्ब्रह्मपत्नी सनातनी॥ जिह्वाग्रे वर्त्तते नित्यं सर्वविद्याप्रदायिनी॥२१॥ विष्णुपत्नी महालक्ष्मीर्वर्त्त
तेऽनाहते सदा॥ रुद्रपत्नी तु रुद्रेण पार्वती सह वर्त्तते॥२२॥ सर्वत्र वर्त्तते साक्षाच्छिवः सांबः सनातनः॥ सात्यादिलक्षणः शुद्धः स
र्वदेव नमस्कृतः॥२३॥ सम्यग्ज्ञानवतां देहे देवताः सकला अमूः॥ प्रत्यगात्मतया भांति देवतारूपतोपि च॥२४॥ वेदमार्गैक
निष्ठानां विशुद्धानां तु विग्रहे॥ देवतारूपतो भांति द्विजा न प्रत्यगात्मना॥२५॥

हृदयर्धमध्यदेशेनुस्थूलस्वरूपो नयसाधारणेन मध्यमरूपेण वर्त्तत इत्यर्थः॥ देवा सरस्वतीत्यादिभिः गर्दसिद्धं॥ अ
नाहतारव्य तत्मध्यस्थाने॥ अनाहते सदेति॥१८॥१९॥ २२॥२३॥ सम्यग्ज्ञानवतामिति॥ ज्ञानिनां देहे एता उक्ताः सर्वदेव
ताः॥ साम्येनावस्थितास्ता अज्ञानिनां प्रहागात्मत्वेन॥

सू. सं. ता.
४३५

नो निर्देवतो रूपत्वेन चाविर्भावितगैः किं निरशनामिति ॥ येत्वज्ञानिनः केवलं वेदमार्गैः कनिष्ठाश्च त एव शुद्धास्तेषामात्मज्ञानाभावात्तच्छरीरे देवा सू. गी.
नां स्वरूपेणावस्थानं नित्यमस्त्यगात्मरूपेणेत्यर्थः ॥ नास्तिकानामिति ॥ शिववेदादिप्रामाणिकत्वं तत्पेनेदमधिकृत्यास्ति ओं हं संस्कारेणेत्यस्य कना
न्तेषां शरीरे वर्तमानानामप्युक्ता देवताः स्वरूपेण प्रतिभासमानानामपि स्पष्टं न प्रकाशं नेतत्र हेतुर्भावशुद्ध्यभावत इति ॥ विशुद्धेत्याधारेणि

नास्तिकानां शरीरेषु देवताः सकला अपि ॥ वर्तन्ते न प्रकाशं तो द्विजेन्द्राः शुद्ध्यभावतः ॥ २६ ॥ यथाज्ञानजनानां तु शरीरे सर्वदेवता
॥ तिरोहिततया नित्यं वर्तन्ते मुनिसत्तमाः ॥ २७ ॥ अनन्तभोगमोक्षार्थी शरीरं देवतामयम् ॥ स्वकीयं परकीयं च पूजयेत्तु वि
शेषतः ॥ २८ ॥ नावमानं सदा कुर्यान्मोहतो वापि मानवः ॥ यदि कुर्यात्त्रिमोहेन पतत्येव भवोदधौ ॥ २९ ॥

मलावृतत्वाद्देवतानां मर्त्येन तेषां च वैदिकसंस्काराभावेन विशुद्धिर्नास्तीत्यभिप्रायः ॥ यथाज्ञानजनानामिति ॥ यथाज्ञानजनानामज्ञ
जनानां तेषां शरीरे नित्यं तिरोहिततया स्वरूपेणापि न प्रकाशन्त इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ रामः
४३५

एवं सर्वशरीरेषु देवतानामवस्थानं प्रतिपाद्य तत्प्रयोजनमाह ॥ मोहेनापीत्यादिना ॥ अतिपतनापतनहननलोहितकरणानि तत्रेषु सावस्थित
देवतापराधभावायनकार्याणीत्यर्थः ॥ अकृतिरपि योवगुणेन ज्ञानेन यानयादिस्तु पक्वमन्तस्माद्ब्राह्मणानामयनावगुरेतन निहन्यात्र लोहि
तं कुर्यादित्यप्रियभाषणानि निषेधति ॥ तस्मात्स्वशरीरवत्परकीयशरीरेष्वपि सर्वत्र देवतामयत्वं चिंतनीयमित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३२ ॥ ३४ ॥

दुर्वन्त्रमपि मर्त्यं च पूजयेद्देवतात्मना ॥ देवतारूपतः पश्यन्मुच्यते भवबंधनात् ॥ ३० ॥ मोहेनापि सदा नैव कुर्यादप्रियभाषणम् ॥ य
दि कुर्यात्प्रमादेन हंति तं देवतापरा ॥ ३१ ॥ नरकं तं विपहेत कुर्याद्दिस्त्रं शास्त्रनखादिभिः ॥ तथा नलोहितं कुर्याद्यदि कुर्यात्स नराम
धः ॥ ३२ ॥ स्वदेहे परदेहे वा न कुर्यात्किंतु नरः ॥ यदि कुर्यात्तु चक्रोधे पतत्येव न संशयः ॥ ३३ ॥ रहस्यं सर्वशास्त्राणां मया प्रो
क्तं समासतः ॥ शारीरदेवतारूपं नात्र धं यस्य नास्तिकाः ॥ ३४ ॥ इति श्रीस्कंदपुराणे सूतसंहितायां यज्ञवैभवखंडस्योपरि
भागे सूतगीतायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ सूत उवाच ॥ अथ वक्ष्ये समासेन सर्ववेदांतनिर्णयम् ॥ यं विदित्वा नरः साक्षान्निर्वाण
मधिगच्छति ॥ १ ॥ परात्परतरं तत्वं शिवः सत्यादिलक्षणः ॥ तस्यासाधारणी मूर्तिरंबिका सहिता सदा ॥ २ ॥

इति श्रीमत्त्र्यंबकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभ
वखंडस्योपरिभागे सूतगीताव्याख्यायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ एवं वेदांतवाक्यानां विस्तरेण प्रतिपादितमर्थं सुखावबोधार्थं संगृ
ह्णाति ॥ अथ वक्ष्य इत्यादिना ॥ १ ॥ वेदांतेषु वेद्यब्रह्मणो रूपं तत्प्राप्त्युपायं च तावद्विधा ॥

न्साधनाद्दानिश्रवणादीनि तत्कर्तव्ये नानिश्चितिपादितानि॥ न च वेद्यस्वरूपं दर्शितं सम्यक्त्वत्वे दैनंदिविधामपि दर्शयन्ति॥ परा इति॥ असाधा
रणी मूर्तिरिति॥ शिवतत्त्वात्मकं हि परशिवस्वरूपं तद्दर्शितं व्यक्ति हेतुत्वाद्द्वैतात्मीश्वरमूर्तिस्तस्य साधारणी॥ नहि मूर्तेः तत्त्वाद्दर्शनात्म
कत्वं शिवस्य प्रकटीभवतीत्यर्थः॥ एवमद्वितीयस्य चरमतः परशिवस्वरूपस्यापि प्रमेयत्वात्ततः संसारप्रतीतौ कारणमाह॥ संसारेति

॥ स्वस्वरूपमहो नैरात्म्यमोहात्तां ददत्प्रिया॥ शिवादिनामान्येवास्यो नामानि मुनिपुंगवाः॥३॥ ब्रह्माविष्णुरुद्रेश्वरपरतत्त्वविन्नतयः॥ त्रि
मूर्तीनां तु रुद्रस्य वरिष्ठा ब्रह्मणो हरेः॥४॥ संसारकरणं माया सा सरस्वत्त्वं द्विजत्तमाः॥ प्रतीत्यै वस्तुमात्रं वस्तुस्यानेव प्रमाणतः॥५॥

॥ ननु सत्यदःसत्यदरस्यादिमाया कार्यस्यापि घटादेः सत्त्वाद्वहारदर्शनात्तत्कारणं तन्माया प्यात्मवत्परमार्थसती किं न
स्यादित्यत आह॥ प्रतीत्यैवेति॥ अधिष्ठानसत्तैव मवारोप्यगतत्वेन प्रतीयते ऽतः प्रतीतिकमेव मायातत्कार्यस्य सत्त्वं वास्तवमि
त्यर्थः॥५॥ राम॰ ४३८

नन ज्ञानेनेति॥ मुक्तिरज्ञादित्वमस्याधिष्ठानयाथार्थ्यज्ञाननिवर्त्यत्वदर्शनात्परशिवस्वरूपेऽध्यस्तमाया तत्कार्यज्ञानस्य तत्कारणमाया
ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वात् तन्नाशे तत्त्वज्ञानमेव साधनं नान्यदित्यर्थः॥ एवं विद्यास्तत्र्यासिसाधनत्वमुपानिषद्विपत्तदुत्पत्तिसाधनमाह॥ ज्ञान
मिति॥ तत्त्वमस्यादिवेदांतमहावाक्यानि ब्रह्मात्मैकत्वविषयाणि मुक्तिसाधनविधौ तत्रोऽप्रमाणमित्यर्थः॥ एवमात्मविद्यासाधनमुक्ता
त्वदुपकारकमंतरंगसाधनमाह॥ नश्चेति॥ वाक्यादेवेति॥ ईश्वरप्रसादादिसहकृतादेवतादेवता वेदांतवाक्याच्छमदमादिसाधन

संपन्नस्यातिरेकेण केवलकेनानैव विषये॥ नत्वेज्ञानेन मायापाबाधो नान्येन कर्मणा॥६॥ ज्ञानं वेदांतवाक्योत्थं ब्रह्मात्मैकत्वगोचरं
॥ तच्च देवप्रसादेन गुरोः साक्षान्निरीक्षणात्॥७॥ जायते शक्तिपातेन वाक्यादेवाधिकारिणां॥ ज्ञानेच्छाकारणेन दानं यज्ञाश्च विवि
धाश्च पि॥८॥ न पापिसर्ववेदानां वेदांतानां तथैव च॥ पुराणानां समस्तानां स्मृतीनां सारतस्तु च॥९॥ वेदांगानां च सर्वेषाम् विवे
दार्थपारगाः॥ अध्यापनेनाध्ययनं वेसार्थविरमाणता॥१०॥ उपेक्षा वेदबाह्यार्थे लौकिके वैदिके पि॥ शांतिदांत्यादयोऽध
मो ज्ञानस्यांगानि सुव्रताः॥११॥
संपन्नस्याधिकारिणो ब्रह्मात्मैकत्वविषयं ज्ञानं जायत इत्यर्थः॥ नमेतं वेदानुवचनेन
ब्राह्मणा विविदिषंतीत्यादिश्रुत्या यानि बहिरंगसाधनान्याम्नातानि तान्यपि दर्शयति॥ ज्ञानेच्छेति॥८॥९॥१०॥ यज्ञदानादिभिः प
रिपक्वचित्तस्य विद्योत्पत्त्यनुकूलत्वेन यानि शमदमादीनि साधनान्याम्नाय तेषां तो दांत उपरतस्तितिक्षुरित्यादिनात
न्यपि दर्शयति॥११॥ शांतोति श्रोत्रियत्वादयस्तु दाघनुष्ठानवक्ष्यमाणपुराणागमप्रसिद्धशिवलिंगाच नं॥

इथमस्यापि विधोन्यत्रिमाथनता माहात्म्यशालिना इत्यादिना ॥ चिन्मंत्रस्येति सच्चिद्रूपिण्याः परशक्तेर्वाचकोहंस्वरूपो यो मंत्रस्तस्य मंत्रस्यार्थः ॥ अ

ज्ञानांगेष्वपि समस्तेषु नक्षत्रालिंगे शिवार्चनं प्रतिष्ठा देवदेवस्य शिवस्य ध्यानं निरीक्षणं ॥१३॥ शिवभक्तस्य सज्ञानं च मिलित्वा भक्तिस्तथैव
च ॥ रुद्राक्षधारणं भस्मा कर्णिकं च तथा करे ॥१४॥ अधिगिरिसादि निर्मितैर्मंत्रैः स्वमनैः बावागुंठनं ॥ त्रिपुंड्रधारणं चापि ललाटादिस्थलेषु च ॥१५॥ वेदवेदान्तनिष्ठस्य महात्मा कलिकस्य च ॥ गुरोः शुश्रूषणं नित्यं वरिष्ठं परिकीर्तितं ॥१६॥ चिन्मंत्रस्य पदार्थस्य हंसाख्यस्य मनोजे ... पदत्रयस्य तारस्य वरिष्ठः परिकीर्तितः ॥१७॥ अविमुक्तसमाख्ये च स्थानव्याघ्रपुराभिधं ॥ श्रीमद्दक्षिणकैलाससमाख्यं च सुशोभनं ॥१८॥ मार्गान्निरोदितां चाद्यो रास्या ग्रैधिमः ॥ सुशोभनः ॥ स्मानस्त्रो नः परोधर्मः श्रौतात्कष्टो न विद्यते ॥१९॥

परे परमात्मनि निमारकोत्तरात्कृत्तात् ॥ परमश्रौतमानत्वात् ॥ हंसाख्यस्येत्यादि स्पष्टं ॥२३॥ ॥ ॥

प्रतिपादितमयति ॥ इत्युक्तेत्यादिकविवाक्यं ॥ एवमुपनिषदामागमानां चाद्वितीयब्रह्मपरत्वं प्रतिपाद्य तत्राधिकारिणे देनव्यवस्थाम

त्र्यंतादिपार्थधर्माद्वैते शिवे परमकारणे ॥ श्रुतिरेव महामानं स्मृतिस्तदनुसारिणी ॥२०॥ ज्ञानात्वेकं सर्वं धर्मसिकं दनत्तं प्रकीर्तितं श्रुति
षिद्धक्रियायागः कंदस्यापि चकारतं ॥२१॥ शिवः सर्वमिति ज्ञानं सर्वज्ञानेषु मोत्तमं ॥ नत्तुल्यं नतरं चापि न किंचिद्विपिविद्यते ॥२२॥ वक्तव्यं
सकलं प्रोक्तं मयाति श्रद्धया सह ॥ अतः परं तु वक्तव्यं न पश्यामि मुनीश्वराः ॥२३॥ इत्युक्त्वा भगवान्सूतो मुनीनां भावितात्मनां ॥
सांबं सर्वेहि ॥ अतः परं तु वक्तव्यं न पश्यामि मुनीश्वराः ॥२३॥ इत्युक्त्वा भगवान्सूतो मुनीनां भावितात्मनां ॥ सांबं सर्वेश्वरं ध्यात्वा
नमस्कारं परवशो नवत् ॥२४॥ अथ यत्र शिवनक्षत्रासच्छिरानेद स्त्रणं परशिवमनुन्नयस्यात्मरूपेण स्तुतः ॥ मुनिभिगुणमवन्तो सप्रा
हसाक्षाद्गुणाधिकं नपश्यति नरूपेवेदिन व्यनुकिंचित् ॥२५॥ श्रुतिपथगम्यजितानां मानुषाणं तु तं त्रंगुरुगारुरखिलेशाः ॥ सर्वे
विन्माहं शंभुः ॥ श्रुतिपथनिरतानां तत्र नैवास्ति किंचिद्दितकं रमिह सर्वं पुष्कलं सत्यमुक्तं ॥२६॥ ॥ श्रुतिपथेति ॥ यद्यपि
कामिकादिषु नेहानामागमानां चोक्तरीत्या अद्वितीयतीयपरशिवस्वरूपात्मप्रतिपादनेपि प्रतिपत्तिर्नास्ति तथापि येउपनाना ....व
णिकः ॥२१॥२२॥२३॥२४॥

स्कं·सं·ता·
४३९

ऽकृतनवधिकृतानां तेषां तन्मुखाद्दैवपरत्वमधिगन्तव्यं शैवानां कृतानवनधिकारस्तेषामागममुखादिति विवेकः ॥२६॥ वर्णाश्रमधर्मात्यपि तानि

स्कं·गी·

अतिरपि मनुजानां वर्णधर्मं विना पेयरगुरुरखिलेशः प्राह तन्त्रेषु तद्वत् ॥ अतियथगलितानां वर्णधर्मं धृणाधिः अति-
पथनिरतानां नैव तत्सेवनीयं ॥२६॥ अतिपथनिरतानामाश्रमा यद्वदुक्ताः परगुरुरखिलेशः स्तद्वदाहाश्रमांश्च ॥ अतिपथग-
लितानां मानुषाणां तु तन्त्रे हरिरपि मुनिमुख्याः प्राह तन्त्रेस्वकीये ॥२७॥ विधिरपि मनुजानामाह वर्णाश्रमांश्च ॥ अतिपथ-
गलितानामेव तन्त्रे स्वकीये ॥ अतिपथनिरतानां तेन संसेवनीयाः अतियथसममार्गो नैव सन्तं मयोक्तं ॥२८॥ हरह-
रिविधिकृप्ता कीर्तितास्सर्वतन्त्रे अतिपथनिरतानां यद्वदुक्तास्तथा ॥ अतिपथगलितानामेव तन्त्रोक्तदृप्ता अतिपथनि-
रतानां सर्ववेदोदितैव ॥२९॥

रामः
४३९

कालीं वैदिकानां च तन्त्रव्यवस्थायैव प्रयोक्तव्यादित्याह ॥ अतिरपीति ॥ न केवलं शैवागमा-
नामेवैवं व्यवस्था विष्णुब्रह्मागमपि अकृतानधिकृतविषयत्वं दर्शयति ॥ अतिपथेति ॥२७॥२८॥२९॥

ऽकृतानवधिकृतस्य पुरुषस्य त्रिपुंड्रधारणं विधाय कृतानधिकृतानां वैष्णवागमोक्तमकारसंस्कृतानां तन्त्रागमप्रतिपादितो

अतियथगलितानां सर्वतन्त्रेषु लिंगं कथितमखिलदुःखध्वंसकं तत्र तत्र ॥ अतिपथनिरतानां नस्सदा नै-
व धार्यं अतिरपि मनुजानामाह लिंगं विशुद्धं ॥३०॥ शिवागमोक्ताश्रमनिष्टमानव त्रिपुंड्रलिंगं तु सदैव
धारयेत् ॥ तदुक्तमन्त्रेण ललाटमध्यमे महादेवेण वसितेन भस्मना ॥३१॥ विष्ण्वागमोक्ताश्रमनिष्ठया न
वस्तु एवं पुंड्रान्तरमूर्ध्वरूपकं ॥ त्रिशूलरूपं चतुरस्रमेव वा मृदा ललाटे तु सदैव धारयेत् ॥३२॥ ब्रह्मागमो-
क्ताश्रमनिष्ठमानवो ललाटमध्येपि च वर्तुलाकृतिं ॥ तदुक्तमन्त्रेण सितेन भस्मना मृदाथवा चन्दनतः
स्तु धारयेत् ॥३३॥ अश्वत्थपत्रसदृशं हरिचन्दनेन मध्ये ललाटमतिशोभनमादरेण ॥ बुद्धागमे
मुनिवरा यदि सर्वेक्तं तन्मन्त्रतः किल धारयेत ममैव तु धारयेच्च ॥३४॥ ऊर्ध्वपुंड्रद्वयं नित्यं धारयेज्ज-
न्मनामहा ॥ ललाटे हि गमे निष्ठ श्वेतेनाथवा नरः ॥३५॥

ऊर्ध्वपुंड्रधारणं दीन्यपि श्रेयः साधनानीत्याह ॥ विष्ण्वागमेति ॥३०॥३१॥३२॥३४॥३५॥ ॥ ॥ ॥

सितेन भस्मना तिर्यक्त्रिपुंड्रस्य च धारणं ॥ सर्वागमेषु निष्ठानां तत्र तन्मंत्रेण शोभनं ॥ ३८ ॥ शिवागमेषु निष्ठानां धार्यं तिर्य-
क्त्रिपुंड्रकं ॥ एकमेव महादेवतानेव पुंड्रांतरं बुधाः ॥ ३९ ॥ वेदमार्गैकनिष्ठानां वेदोक्तेनैव वर्त्मना ॥ ललाटे भस्मना ति-
र्यक्त्रिपुंड्रं धारयामेव हि ॥ ४० ॥ ललाटे भस्मना तिर्यक्त्रिपुंड्रस्य तु धारणं ॥ विना पुंड्रांतरं मोहाद्धारयन् पतति द्विजः ॥ ४-
१ ॥ विष्ण्वादिगमादितंत्रेषु दीक्षितानां विधीयते ॥ गोपीचंदनमृद्गार्वहैरकनेनान्यदेना ॥ ४२ ॥ दीक्षितानां तु तंत्रेषु न-
राणां कंकं द्विजाः ॥ उपकारकमेवोक्तं क्रमेण मुनिपुंगवाः ॥ ४३ ॥ पुंड्रांतरस्य तंत्रेषु धारणं दीक्षितस्य
तु ॥ उपकारकमेवोक्तं क्रमेण मुनिपुंगवाः ॥ ४४ ॥ वेदमार्गैकनिष्ठस्तु मोहेनाप्यंकितो यदि पतत्येव
न संदेहः तस्य तथा पुंड्रांतरादपि ॥ ४५ ॥ नाकनं विग्रहे कुर्याद्देहपंचाननमाश्रितः ॥ पुंड्रांतरं
भ्रमाद्वापि ललाटे नैव धारयेत् ॥ ४६ ॥

शैववैष्णवादितंत्रोक्तधर्मग्रंथस्त्रागमोक्तप्रकारेण प्रतिष्ठापितदेवतानमस्कारपूजनादिकमपि तेषामेव धर्मो न वैदिकानामित्या-
शंक्याह ॥ तंत्रोक्तेनेति ॥ तंत्रोक्तेनेति ॥ देवतास्वरूपस्य निर्देश तान्त्रतंत्रनिर्दिष्टप्रकारेण देवतास्वरूपप्रयुक्तनमस्कारपूजा

तंत्रोक्तेन प्रकारेण देवता या प्रतिष्ठिता ॥ सापि वंद्या सुसेव्या च प्रतनीयाश्च वैदिकैः ॥ ४५ ॥ रुद्रमेव हि सर्वत्र देवतारू-
पमास्तिकाः ॥ तत्र तंत्रोक्तपूजा तु तंत्रनिष्ठस्य केवलं ॥ ४६ ॥ तंत्रेषु दीक्षितो मर्त्यो वैदिकं न स्पृशेत्सदा ॥ वैदिकस्था-
पि तंत्रेषु दीक्षितं न स्पृशेत्सदा ॥ ४७ ॥ राजा तु वैदिकान् सर्वांस्तांत्रिकान् विद्यानपि ॥ असंकीर्णतया नित्यं स्था-
पयेत्प्रतिसद्मसु ॥ ४८ ॥ अन्नपानादिनिर्देशैः सर्वान् राजा निरंतरं यतेत् ॥ वैदिकांस्तु विशेषेण ज्ञानिनं-
तु विशेषतः ॥ ४९ ॥ महादेवसमो देवो यथा नास्ति मुनीश्वराः ॥ तथा वैदिकतुल्यस्तु नास्ति तं-
त्रावलंबिषु ॥ ५० ॥ यथा वाराणसीतुल्या पुरी नास्ति मुनीश्वराः ॥ तथा वैदिकतुल्यस्तु नास्ति तंत्रावलंबि-
षु ॥ ५१ ॥ शिवज्ञानसमं ज्ञानं यथा नास्ति मुनीश्वराः ॥ तथा वैदिकतुल्यस्तु नास्ति तंत्रावलंबिषु ॥ ५२ ॥

रिकं वैदिकैरपि कर्तव्यमेव ॥ तत्र हागमोक्तप्रकारेणं ॥ विशिष्टपूजा वनेषां केवलं व्यवतिष्ठत इत्यर्थः ॥ तंत्रे-
षु दीक्षितो मर्त्य इत्यादि वैदिकप्रशंसापरं ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

सू॰सं॰ता॰
५५०

आगमिकैरूपजीवत्वाद्पि वेदमार्गविद्येयानि त्या॥ वेदोक्तमिति॥५३॥ पठ्यापठ्या दृशाः॥६३॥

वदुत्तरसमो मंत्रो यथा नास्ति स्मृतौ स्मृतौ॥ तथा वैदिकतुल्यस्तु नास्ति तंत्रावलंबिषु॥५३॥ यथा भागीरथीतुल्या नदी नास्ति
स्मृतौ स्मृतौ॥ तथा वैदिकतुल्यस्तु नास्ति तंत्रावलंबिषु॥५४॥ उदरेनेन समं नोन्यं यथा लोके न विद्यते॥ तथा वैदिकतुल्य
स्तु नास्ति तंत्रावलंबिषु॥५५॥ देवदेवो महादेवो यथा सर्वैः प्रपूज्यते॥ तथैव वैदिको मर्त्यः पूज्यः सर्वत्र नैरयि॥५६॥
आदित्येन विहीनं तु जगदंधं यथा भवेत्॥ तथा वैदिकहीनं तु जगदंधं न संशयः॥५७॥ प्राणेंद्रियादिहीनं तु श
रीरं कुणपं यथा॥ तथा वै वैदिकहीनं तु जगदंध्यं न संशयः॥५८॥ अहो वैदिकमहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते॥
वेद एव तु माहात्म्यं वैदिकस्याब्रवीन्मुदा॥५९॥ अनंतमस्य पुराणानि भारतादीनि सुव्रताः॥ वैदिकस्य तु माहात्म्यम
वदन्निस्पृहा॥६०॥ वेदार्थं मोत्रिकाः सर्वे लौकिकं वैदिद्विजर्षभाः॥ नोपजीवंति तन्मोक्षे वेदः साक्षात्सनातनः॥६१॥
इत्युक्त्वा भगवान्सूतः॥ स्वगुरुं व्याससंज्ञितं॥ स्मृत्वा मनसा वाचा नत्वा पपात भुवि दंडवत्॥६२॥ अथास्मिन्नवसरे श्री
मान्मुनिः सत्यवतीसुतः॥ शिष्यस्नेहकृपाकृष्टस्तत्रैवाविरभूत्स्वयं॥६३॥

सू॰गी॰
रामः
५५०
॥५॥

तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे संतोषादृगद्स्वराः॥ निपेतुस्तानि नरांन्सौ प्रणम्य करुणानिधिं॥६४॥ स्तोत्रैः स्तुत्वा महात्मानं व्यासं स
त्यवतीसुतं॥ जयजया मासुरम्यर्थैरन्यश्च फलादिभिः॥६५॥ भगवानपि सर्वज्ञः करुणासागरः प्रभुः॥ उवाच मधुरं व
चो मुनीनां लोकसुव्रतान्॥६६॥ व्यास उवाच॥ शिवमस्तु मुनीन्द्राणां नाशिवं तु कदाचन॥ अहो नारायणमहो नारायणं मया व
क्तुं न शक्यते॥६७॥ अथ यतो मुनयः सर्वे तापवंतः समाहिताः॥ प्रसादादेव रुद्रस्य प्रभोः कारुणिकस्य च॥६८॥ पुराणं
येन मया नामहेकन्नो पुरातनं॥ मत्प्रसादाहृदयं स्तुतस्य नवदुद्रवत्स्व नः॥६९॥ रुद्रस्याज्ञाबलादेव प्रभोः कारुणिकस्य च॥
पुराणसंहिता कन्नादिशिकस्या नवदर्शं॥७०॥ पुराकृतेन तु पेन नवंतो पीश्वराज्ञया॥ मत्वा रस्माद्गुतेरर्थस्य
त्वेनवंतो यथातथं॥७१॥ कृतार्थोस्य प्रसादश्च रोदुः किं न करिष्यति॥ आज्ञया केवलं शंभोरहं वेदार्थवेदार्थ
वेदनं॥७२॥ सहस्रं सर्ववेदांतवाक्यानामर्थनिश्चये॥ समर्थश्च नियुक्तश्च स्कंदोरंभकोकृतेपि च॥७३॥ आज्ञ
या देवदेवस्य नवतामपि योगिनां॥ ज्ञाने गुरुर्गुरुस्त्वाहं मम वं मुनिपुंगवाः॥७४॥ नवंतोपि शिवं ज्ञानं वेदसिद्धं वि
शेषतः॥ तस्मात्परमया भक्त्या निष्ठा भवत सर्वदा॥७५॥ इत्युक्त्वा भगवान्व्यासः स्वशिष्यं सूतमुत्तमं॥ उत्थाप्यालिंग
द्य वेगात्सम्यान्न तत्रागमद्गुरुः॥७६॥

रन्तं ज्ञानयज्ञवैभवं प्रतिपाद्य मानसवाचिककायिकभेदेनावस्थितसकलयज्ञवैभवं प्राक्प्रतिपादितं निगमयति यज्ञवैभवेनेति॥७७

पुनश्च सूतः सर्वज्ञः स्वशिष्यानवलोकयन्॥ प्रहृष्टगंभीरया वाचानमेतं शिवमस्मिति॥७७॥ मयोक्ता परमा गीता पठिता
येन तस्य तु॥ आयुरारोग्यमैश्वर्यं विज्ञानं च भविष्यति॥७८॥ शिवप्रसादः सुलभो भविष्यति न संशयः॥ गुरुतं च म
नुष्याणां भविष्याणां भविष्यति न संशयः॥७९॥ विद्यारूपायाः शिवायै देवदेवाय सत्यानंदानंतसंविस्वरूपाय॥ तस्या वा
चः सर्वलोकैकमातुर्नित्यानित्यं चांबिकायाः प्रसादात्॥८०॥ गुरुप्रसादादपि सुव्रता मया शिवप्रसादादपि
चोग्रमोत्रमोत्रमात्॥ विनायकस्यापि महाप्रसादात् षडाननस्यापि महाप्रसादात्॥८१॥ यज्ञवैभवमस्माकं यः स्व
तः सर्ववेदमथनेन समुद्भृतमाः॥ अत्र मुक्तिरिति प्रोक्ता मया परासुखितेन वा॥ वृतहितं न संशयः॥८२॥ यज्ञवैभवस
माकं यं परं खंडमत्तु विसलं पठेन्नरः॥ सत्यबोधसुखलक्षणं शिवं सत्यमेव हृदि तिष्ठयाति हि॥८३॥ सूतसं
हितापरासमस्तदुःखहारिणी नरस्य मुक्तिदायिनी शिवं सादकारिणी॥ समस्तवेदसारतः मुनिर्मितानि श्रोत
नामहत्र रात्रुनतिमद्विराहतानवाप रैः॥८४॥ ८०॥८३॥८४॥

मत्तां नोऽस्त सतसंहितां परिसमापयन्॥८५॥८६॥८७॥ ९१॥ ॥इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्त्र्यंबकपादाब्जसेवाप
सूतसंहितानुवानया विरुद्धमस्ति चेदनर्थकं हि न बुधा वचः प्रयोजनापन॥ श्रुतिप्रमाणरूपिणीं संहितां प्रयोरिता श्रुतिःप्रमा
णमत्र सा महाजनस्य संततं॥८५॥ सूतसंहितामिमामतिप्रियेण मानवः पठन्नयाति संसृतिं प्रयाति शंकरं॥ ज्ञानखड्गेशो
नवाभिमामहर्निशं समाहितः स्वमुक्तये॥८६॥ पुराणसंहितामिमामतिप्रियेण यः पुमान् शृणोति संसृतिं पुनर्नयाति या
तियाति शंकरं॥ परानुभूतिरद्वयाविजायते च तस्य मा शिवा च वाचि नत्यतिप्रियेण शंकरोपि च॥८७॥ सत्यबोधसुखल
क्षणं तत्त्वमथ विभवं सनातनं॥ भस्मरूपमथ सुनापहं शिवं भक्तिगम्यमपमलं सदानुमः॥८८॥ यानुभूतिरमला
स देहिनां वेदमानविरतास्तु नावहा॥ तामतीवासुखेश्वदामहं शिवां केशवादिजनसेवितां नुमः॥८९॥ वेदपद्मनिकरस्य
भास्करं देवमद्वयगुणनिधिं॥ व्यासमिष्टफलदं गुरुं नुमः शोकमोहविषवेगभेषजं॥९०॥ ये वेदवेदांतपथ तामसाज्ञ नाः शिवा
भिमानेन निरस्तकिल्बिषाः॥ नमामि वाचा शिरसा हृदा च तान् न वा हि वेगस्य निवारकान् हं॥९१॥ ॥इति श्रीस्कंदपुराणे सू
तसंहितायां यज्ञवैभवखंडोपरिभागे सूतगीतायामष्टमोऽध्यायः॥

मयलेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचि
तायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां यज्ञवैभवखंडस्योपरिभागे सूतगीताव्याख्यायामष्टमोऽध्यायः॥८॥ ॥

सू·सं·ना·
५५२

इतिसूक्तसंहितासंपूर्णा

सू·उ·

रामः
५५२